Олена Отт-Скоропадська

ОСТАННЯ З РОДУ *СКОРОПАДСЬКИХ*

ЛЬВІВ
2013

Олена Отт-Скоропадська

ОСТАННЯ З РОДУ СКОРОПАДСЬКИХ

2-е видання, доповнене

Переклала з німецької мови
Галина Сварник

ЛІТОПИС
ЛЬВІВ, 2013

Оцифровано Гуртом
[Ingwar]
www.hurtom.com

УДК 929.52
ББК 63.214
О 87

Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. 2-е вид., доповнене / Пер. з нім. Галина Сварник. – Львів: Літопис, 2013. – 556 + XX с.

Спогади наймолодшої доньки Гетьмана України Павла Скоропадського охоплюють період від 1919 року до кінця Другої світової війни. Розповідь про життя родини в Німеччині після війни також містить цікаві історичні екскурси. Книжку написано у формі невеликих новел, присвячених окремим особам та подіям життя.

Для найширшого кола читачів, що цікавляться українською історією.

Переклад з німецької мови
Галини Сварник
Мовна редакція
Софії Скирти
Художнє оформлення
Юрка Коха
Макет
Андрія Василева
Коректа
Віктора Мартинюка

© Олена Отт-Скоропадська, *текст, 2013*
© Літопис, *2013*
© Галина Сварник, *переклад, 2013*
© Юрко Кох, *художнє оформлення, 2013*

ISBN 978-966-8853-33-3

Моїм друзям в Україні

Пролог

Десь вісімнадцять років тому я вирішила написати спогади про моє "дошвейцарське" життя для моєї родини і моїх швейцарських друзів. Я гадала, це буде яких 100 сторінок.

Потім, коли я справді почала писати, то вже незабаром зауважила, що розповідаю про своє життя не іншим людям, а самій собі. Ця розповідь забрала в мене багато часу, я робила великі перерви, бо тоді ще провадила активне життя, мала багато обов'язків, так що була дуже зайнята. Лише зрідка мала змогу цілком спокійно зануритись у минуле. Коли це траплялося, було так, наче в мені відкривався шлюз, і потік спогадів виносив на поверхню моєї свідомості картини, почуття, події мого життя, вони раптом виринали, і я хотіла всіх їх затримати. Люди, які зробили на мене враження в дитинстві чи в юності, ставали для мене знову цілком живими; мої батьки, брати і сестри завдяки спогадам ставали мені такими близькими, якими, можливо, не були ніколи раніше в моєму житті. Я не хотіла покладатися на саму лише свою пам'ять. Тому заглибилася в щоденники мого батька, його "Спогади", наш родинний архів. Це принесло мені багатство матеріалу. Як же мені все це вкласти в читабельну форму? Я намагалась зробити це у книжці.

Барбара Вітторф протягом років не лише розшифровувала мої рукописи і набирала тексти на комп'ютері, вона дуже допомагала мені своєю живою цікавістю до історії моєї родини. Я сердечно дякую Барбарі Вітторф за все.

Коли Україна увійшла в моє життя, я вирішила перекласти спогади українською мовою. На мою велику радість, Галина Сварник, одна з наших перших і важливіших друзів в Україні, зголосилася зробити український переклад та зайнятися виданням спогадів. Вона тоді напевно не здогадувалася, що взяла на свої плечі.

Софія Скирта здійснила мовну редакцію українського перекладу. Обом їм я від усього серця дякую за велику працю і сповнену розуміння підтримку. Без них українське видання не змогло б побачити світу.

Кюснахт, Швейцарія,
травень 2004 *Олена Отт-Скоропадська*

Раннє дитинство

Коли ми з Люксом влітку 1972 року вперше після закінчення війни знову побували в Берліні, то поїхали до Ваннзее на Альзенштрассе, 17. Наш родинний дім ще стояв, майже зовсім непошкоджений. Там, де зі стін будинку облетів жовтавий тиньк, постали великі сірі плями, схожі на географічні мапи. Біла колись фарба на вікнах і дверях полущилась. Затишні виткі рослини, які прикривали наявні й раніше невеликі дефекти, з боку вулиці повністю усунули. Будинок виглядав чужим і голим. Ми продали його місту Берліну ще 1962 року. Місто винаймало окремі кімнати різним партіям. Всередину ми з Люксом не заходили, для мене це було б надто боляче.

Усю задню частину саду, яка раніше мала різні рівні, – давній фруктовий сад знаходився трохи в долині – зрівняли. Аж до найдальшого кінця саду розбили тенісні майданчики, на яких ішла дуже жвава гра. Посередині простягнувся вширину низький будинок клубу "Білих ведмедів" (як би мої батьки потішалися з цієї назви!).

Передня частина саду, розташована при Альзенштрассе, тепер стала великим паркінгом для автомашин. Високі дерева спиляли, залишилась тільки ротонда з заростями рододендрону, кущі вже повиростали заввишки з дерево.

Невдовзі після наших відвідин будинок знесли. "Білі ведмеді" влаштували ще кілька тенісних кортів. Сад мого дитинства остаточно перестав існувати. Але в моїй пам'яті він стоїть у мене перед очима так ясно, що я могла б намалювати його цілком точний план.

Ділянка – завбільшки майже шість моргів – мала пропорції великого простирадла; великий дім, у якому я провела все своє свідоме дитинство, стояв майже при самій вулиці, так би мовити, на загортці простирадла. Перед тим, як 1920 року будинок перейшов у власність нашої родини, він, певно, був дуже гарним, подовгастим, з похилим заокругленим дахом і перпендикулярними до вулиці фронтонами. Але оскільки в такому вигляді він був замалим для нашої великої родини з усім почтом, невдовзі після купівлі одну половину піддашшя, якщо дивитися з вулиці – праву, – розібрали, стіни піднесли вертикально догори і зверху надбудували ще один поверх кубічної фор-

ми з пласким чотирисхилим дахом. Це будинок не прикрасило, зате надбудова виконувала свою функцію. Ми називали будинок нашою жирафою. Ми дуже його любили.

Якщо дивитися з вулиці, праворуч розташувались чотири ділянки, три з них, упоперек до нашої, простягалися до Гогенцоллернштрассе. Сусідня ділянка, розташована при Альзенштрассе, була відділена від нашого будинку лише широкою під'їзною дорогою й густим живоплотом з кущів. Дім родини Ріхтерів стояв так близько від нашої огорожі, що з нашого верхнього поверху можна було безперешкодно зазирати в усі їхні кімнати. Після того, як мене разом із нашою служницею застали на тому, що ми, сповнені цікавістю, беремо участь у приватному житті наших сусідів, моя мати дискретно попередила першу фрау Ріхтер – а після неї було ще кілька, – що її спальня занадто доступна для чужих поглядів. Після цього, принаймні увечері, затягали штори.

Друга ділянка, яка належала родині Шульц-Бундте, по всій ширині була відділена від нас високим муром, до якого з нашого боку були прибудовані псарня, великий курник і свинарник, а також довгий сарай з хлівом для кіз посередині.

Далі ще лежали ділянки Хотценів і Кемпінських (з родини відомого ресторатора Кемпінського). На початку нашого перебування у Ваннзее обидві ці ділянки також належали нам. На ділянці Кемпінських стояв маленький будиночок, у якому перші роки мешкав мій хворий брат Петро зі своїм доглядачем та його дружиною. Але через брак коштів усе це дуже скоро довелось продати.

Вздовж усіх цих сусідських ділянок пряма, як стріла, садова алея вела в самий кінець саду, до куп гумусу і гною, ця місцевість підпорядковувалась виключно моєму батькові.

Спереду від вулиці й навколо іншої торцевої сторони будинку була та частина саду, яка не годувала нас, з тінистими галявинами, високими соснами, розложистими червоними буками й липою з величезною кулястою кроною, яку можна було побачити у всій її красі лише з вікна моєї дитячої кімнати. Ще зовсім маленькою дівчинкою я часто стояла в нічній сорочці біля вікна і спостерігала за деревом. У кожну пору року воно по-новому заворожувало мене. Взимку я подивляла тонке філігранне плетиво незліченних маленьких гіло-

чок, які тяглися догори й творили рівномірний купол. Весна приносила ніжну зелену вуаль, а осінь перетворювала моє дерево на величезну золоту кулю. Найбільше подобалось мені дерево влітку, бо тоді до моєї кімнати вливалися п'янкі потоки солодких липових пахощів. Ще й тепер я відчуваю хвилювання, коли звідкілясь долинають пахощі липи. Думаю, це дерево липи першим навчило мене любові до природи. Це була моя липа, вона була мені своєрідним другом, і, спостерігаючи за нею, я забувала про свої маленькі, а згодом і про великі турботи.

Уздовж цілої Альзенштрассе буйно розрісся високий живопліт бузку. Крім того, по всій довжині ділянка була обсаджена кущами, які цвіли в різну пору й росли так густо, що непомітно переходили в гущавину та сосновий лісок, розташований поруч спортивного майдану. Невидиму межу становила дротяна загорожа, яка настільки проіржавіла, що крізь неї будь-хто в будь-який час міг пролізти, що також часто траплялося. Час від часу ми заставали там хлопчаків, які тягали з нашого саду яблука або сливи. Мої батьки з цього лише сміялися, а от няня лаяла їх на повен голос, однак з усією своєю добродушністю, пригадую, вона зашила одному з малих шибеників величезну діру в штанях, яку він зробив, пролазячи крізь огорожу.

Колись посипана гравієм садова доріжка вела довкола всієї лівої частини ділянки. Спершу через трохи похмуру, але показну передню частину з високими деревами й ротондою з рододендрону, повз густо зарослий старий фруктовий сад із величезними шпалерними яблунями й кущами порічок та аґрусу і далі повз молоді фруктові насадження, які з великою любов'ю доглядав мій батько – маленькі вишневі, персикові й абрикосові деревця. Вони нерегулярно росли на великому лузі, яким теж опікувався мій батько. Двічі на рік він фахово косив його й дуже пишався цим, здобутим ще в дитинстві, умінням.

Далі доріжка зміїлася вздовж цвинтаря для тварин. Усі наші домашні тварини і наших близьких друзів були поховані тут. І хоча доріжка досить прозаїчно обривалася біля куп гумусу і гною, але саме вона надавала нашому саду характеру парку. По ній не просто ходили, а робили променади. Окрім того, це була єдина доріжка в нашому саду, прокладена не по прямій. У деяких місцях від неї відга-

лужувалися малі круглі стежки, які губилися в кущах. У цих затишних куточках стояли великі залізні лавки і столи; вони були такі тяжкі, що здебільшого їх навіть не хотіли затягати на зиму до пивниці, а лише перевертали одна на одну. Вони були зроблені настільки солідно, що, незважаючи на таке з ними поводження, аж до останнього часу зберігали цілком показний вигляд. Чар цих маленьких, прихованих від стороннього ока місць, я відкрила для себе значно пізніше.

Поміж старим, розташованим нижче фруктовим садом і "господарством" на всю довжину будинку простягався великий травник. Навпроти пташиного подвір'я і стічної ями височіли, прикриваючи їх, високі кущі жасмину. Стічну яму треба було випомповувати що кілька місяців, і наш город завдяки цьому процвітав. Каналізацію сховали в труби, гадаю, щойно у тридцятих роках. По один широкий бік травника була розташована клумба з трохи марненькими трояндами, по другий бік навесні вузькою смужкою цвіли незліченні іриси, всі однакового синього сорту. Попри знову-таки пряму, так звану середню, доріжку, яка вела в задню частину саду і справді становила середню вісь нашої ділянки, – тяглася довга грядка з кущиками багаторічних квітів, перед якою влітку яскріли чудовими кольорами мамині цинії. Крізь обвиту трояндами арку – у червні, саме на мої іменини вона вся вкривалася маленькими рожевими трояндочками – можна було потрапити у величезний город, де працювала моя мама. Рядами простягалися довгі грядки. Адже ми майже повністю самі себе забезпечували. Якийсь час була навіть власна картопля, але її перестали вирощувати, бо теж досить дешево можна було купити. Зате ми роками мали велику грядку з полуницями. На загальне захоплення дітей, які приходили в гості, ми могли їсти просто з грядки стільки полуниць, скільки хотіли, й завжди ще залишалося достатньо і для дорослих, і щоб заготувати на зиму.

На травнику в теплу погоду проходила велика частина нашого життя. Тоді надворі накривали стіл до чаю, тобто великі чайники з чаєм і гарячою водою стояли приготовані під величезним пуховим ковпаком (за кілька років його доводилось поновлювати). Там стояв жовтий чайний сервіз – такий самий, як ми мали в нашому альпійському будиночку, – всередині білий, зовні жовтий, симпатичний і

дешевий. Кожен, хто хотів, сам наливав собі чаю, брав хрумкі булочки з маслом і варенням, звичайно власного приготування. Коли нікого не було поруч, я надкушувала кінчик булки, видлубувала зсередини м'якуш і наповнювала дірку варенням. В такий спосіб трохи нудні самі по собі булки смакували мені найліпше.

На розі травника стояла моя гойдалка, яку можна було використовувати і як перекладину, а поміж двома деревцями липи висів мій гамак. Тут я вперше почула, як наді мною розкриваються бруньки липи: це звучало, як зовсім маленькі ніжні поцілунки, і так мене вразило, що я не забула цього відчуття донині.

Моя пісочниця стояла в тіні лип. Ми з Траутхен пекли тістечка й маленькі торти, а пізніше будували високі мистецькі споруди з тунелями, крізь які перешіптувалися поміж собою.

Няня сиділа за садовим столом перед горою зеленої квасолі або червоних помідорів, які треба було закривати на зиму. Це була ідилія.

У дошкільному віці і ще в перші шкільні роки улюбленим місцем моїх забав була наша садова огорожа. Звичайно, я мала подружку Траутхен, але зранку вона вже ходила до школи, та й по обіді не завжди могла до нас прийти. Тож серед багатьох дорослих, кожен з яких мав якесь своє заняття, я часто залишалась досить самотньою. Місце на садовій огорожі, де я сиділа, було моїм світовим видноколом. Власне огорожа складалася з білих дерев'яних жердин, загострених на кінцях. Була садова брама, яка важко відчинялася, й відразу поруч маленька вхідна хвіртка. Брама і хвіртка були зроблені так, що вгорі вони мали гладеньку, вигнуту дерев'яну арку, на якій можна було зручно всістися. Три чотиригранні дерев'яні стовпи, до яких кріпилися брама і хвіртка, були трохи вищими за них. Особливо приваблював мене середній. Своїми маленькими тоді сідничками я могла дуже зручно на ньому вмоститися і навіть поставити обидві ноги на браму чи хвіртку. Або ще я сідала верхи на брамі, звісивши ноги обабіч, і вигідно спиралася спиною на стовп. Це було дуже зручно. Так я просиджувала годинами, гойдала ніжками і спостерігала за мурашками та червоними жуками-французами, які сновигали по стовпі вгору і вниз, пізніше я навіть брала з собою на огорожу книжки. Але найважливішою для мене була вулиця. Перехожих траплялося досить мало. Руху майже не було, час від часу проїжджав якийсь

автомобіль – то смішна пласка вантажівка марки "Hanomag", то знову чотирикутний, на високих колесах "Opel", – та ще кінні дрожки, кілька велосипедистів. Були й пішоходи, дорослі з села Ваннзее і школярі, які поверталися з села, де знаходились школи, додому, до своїх вілл. Майже з усіма я потроху балакала. Спрагла новин, я розповідала їм про справжні й вигадані події в нашому домі і просила щось розказати мені, а коли вони не розповідали нічого, я сама вигадувала історії, які вони могли б розповісти. Потім усе це переповідала мамі. Згодом вона казала мені, що не так просто було відрізнити, котрі з-посеред моїх історій із сільського життя Ваннзее були правдиві, а котрі – ні. Чи справді стара фрау Шульц, яка мала маленьку крамничку зі шкільним приладдям поряд зі стайнею Гартманна ("залізного Ґустава"), послизнулася на банановій шкуринці і зламала собі ногу? Чи дійсно на кішку Веллерсів, які мешкали навпроти нас, наїхав велосипедист? Чи все це трапилося лише в моїй голівці? Приятелька моєї мами, художниця Ольга Мордвинова, яка довгий час у нас жила, казала з обуренням: "Дитина обманює!" Але ж я зовсім не обманювала. В кожнім разі, робила це несвідомо. І навіщо це мені було? З розмов поміж багатьма дорослими в нашому домі я багато чого вихоплювала, снувала далі, вимальовувала у всіх можливих ситуаціях так жваво, ніби насправді це пережила, вже й сама точно не знаючи, що було дійсністю, а що вигадкою. А як може розрізняти це дитина, яка ще так мало дізналася про світ і так часто була полишена на саму себе та свої фантазії? На моє щастя, я мала матір, яка це розуміла. М'яко і дуже терпляче вона поступово вчила мене розрізняти вигадані й справжні події. Зрештою, ця фантазія згодом дуже придалася мені в школі. Я легко могла написати про речі, яких насправді ніколи не бачила, ані не переживала, мої твори завжди мали добрі оцінки. Дещо з цього белетристичного дару в мені залишилося донині, Люкс називає це "фейлетонами". Це одна з рис, які я, поза сумнівом, успадкувала від батька. Коли він бував у доброму гуморі, то міг чудово розповідати історії зі свого життя, і, залежно від настрою, в різних варіаціях.

Моє пізніше життя принесло мені потім стільки "історій", що я вже зовсім не мушу додатково вигадувати ще якихось нових. Властиво, старіти цілком добре. Вже не потрібно нудьгувати, треба тільки

спробувати глибоко поринути у спогади. Тоді пережиті події знову *спливають на поверхню. Один відтинок життя оживає слідом за* іншим. Це так, наче знову розкриваєш стару книжку з дуже яскравими малюнками, до якої вже давно не заглядав. Але книжку, яка витягає з твоєї пам'яті не лише картини, а й усі інші відчуття також.

Так мій перший спогад цілком виразно повертає мені відчуття дотику чогось дуже м'якого на моїх голих ручках і ніжках, й водночас з'являється почуття захищеності, ритмічного погойдування, супроводжуваного рівномірним приємним шумом. Цей спогад ніколи мене не полишав. Тільки значно пізніше я усвідомила, що це були оббиті всередині хутром дрожки нашого сусіда, "залізного Ґустава", у яких мене возили. Можливо, це була поїздка, яка вперше привела мене до нашого ваннзейського будинку? Дуже ймовірно. Ми перебралися туди влітку 1921, мені було два роки.

Ще я цілком виразно пригадую смак мого першого банана. Він був не такий, як тепер люблять, великий і без смаку, а зовсім особливий, з таких, що їх зараз ледве чи можна дістати, малий і саме по-справжньому банановий.

Потім був ще один смак і запах, який належав до моїх найраніших відчуттів. Лише через десятиріччя я змогла його зідентифікувати. Сироп "Famel", сироп від кашлю, якого назагал майже не вживають через його дьогтевий смак і який я все одно досі люблю. Очевидно, його привезла з собою для мене наша стара няня, коли ми приїхали зі Швейцарії, і давала мені невдовзі після нашого прибуття. Я завжди його згадувала, аж поки знову не відшукала в Цюріху.

Незабаром після нашого приїзду з'явилася сусідська дитина, на два роки старша від мене Траутхен, яка хотіла зі мною бавитися. Але я не захотіла дати їй нічого з моїх іграшок, і бідна Траутхен, плачучи, пішла геть. Цей епізод розповідали мені так рано й так часто, або й дорікали ним, що я не знаю, чи справді це мій власний спогад, чи своєрідна картинка з нього, яка існує в моїй пам'яті: я *сиджу на підлозі* в кутку дитячої кімнати з усіма своїми кубиками довкола, як квочка з курчатами, а переді мною стоїть маленька чорнява Траутхен у чорному фартушку і плаче. Найважливішим у цій картинці був фартушок, я ще ніколи не бачила такого в дітей. Уже наступного дня Траутхен була визнана і з того часу стала постійною

й улюбленою приятелькою моїх ігор. Вона була для мене великим щастям. Ми обидві мали фантазію й окрилювали одна одну, ніхто з нас не домінував. Як чудово ми бавилися разом! Що старшими ми ставали, то вигадливішими ставали наші ігри. Влітку ми будували найрізноманітніші хатинки в саду, куди переносили з собою все наше лялькове умеблювання. Одного разу ми залізли до великої ями в піску, яку мій батько викопав у кінці саду. Ми сиділи в ній кілька годин, тому що не могли самі вибратися нагору, поки за нами не спохопилися.

Взимку найбільше любили бавитися в циган. При тому треба було потай прокрастися до комірки або в нас удома, або у Траутхен. У цій грі одна з нас мала бути бідною циганською дитиною, вимушеною красти, а друга – злою матір'ю, але найчастіше потім ми обидві з завзяттям вирушали на злодійську вилазку. У Пельтцерів був цукор з корицею і шоколадний порошок, а в нас квашені огірки.

Ще я ходила гратися до наших сусідів Шульц-Бундте, але дівчатка там не зовсім підходили мені за віком, Сибілла була на два роки молодшою, а Барбель більше як на три роки старшою. А ще я боялася пана Шульц-Бундте. Одного разу мені довелося побачити, як приблизно дванадцятирічний Йохен – син господаря дому від першого шлюбу – скорчившись і скімлячи, лежить на килимі у кімнаті. Коли я спитала, що з ним сталося, Барбель мимохідь кинула: "Ах, батько щойно відшмагав його гарапником!" Це так мене вразило, що я відразу побігла додому і з голосним плачем розповіла мамі, що пан Шульц-Бундте – дуже-дуже погана людина. Адже мене за все життя ніхто жодного разу не вдарив.

Але про існування зла я вже тоді, десь у три-чотири роки, мала уявлення, і власне через мою сестру Маріку. Вона була старшою від мене на 21 рік, у той час студіювала медицину в Лозанні й у Ваннзее бувала лише під час канікул між семестрами. Я переконана, що вона дуже мене любила, але водночас у ній, мабуть, таїлась якась садистська риса. Є російська дитяча пісенька про бабусю й козлика. Бідний козлик побіг без дозволу до лісу, і його з'їв сірий вовк, тож в кінці залишилися лише ріжки та ніжки. По-російськи дуже мило римується "рожкі да ножкі". Я мала старомодну книжку з малюнками, де ця сумна історія була зображена дуже гарно. Старенька бабуся вигля-

дала цілком як моя няня. Від вовків у лісі видно було лише очі, які горіли жовтим вогнем і світилися з темної смуги похмурого лісу. І Маріка переконала мене, що в темряві завжди є вовки. Довгий час мене не можна було намовити до того, щоб я перейшла через темну кімнату. Зовсім погано було, коли нам назустріч під час нічної прогулянки чи поїздки здалеку їхав автомобіль з увімкненими фарами. Я ще й досі можу відчувати страх, до якого, проте, якось кумедно додається навіть досить приємне, пощипуюче відчуття збудження від пригоди. Як тільки вдалині виринали світла фар, я затуляла обличчя руками й боязко притискалася до няні або мами. Потім, коли шум машини наближався, я все-таки з цікавості і в передчутті пригод позирала на неї крізь пальці.

Ми мали чудові родинні фотоальбоми з Росії, які мені час від часу показували. Мої брати і сестри, а особливо Лілі й Маріка, виглядали на фотографіях у своїх біленьких мереживних суконочках просто чарівно, як маленькі принцеси. І Маріка спробувала вмовити в мене, що я зовсім не дитина моїх батьків, адже для цього я занадто негарна, з моїми скісними очима і товстим носом картоплиною, який я справді мала. З таким носом я ніколи не знайду собі чоловіка! Так щоб повністю, то я їй не вірила, але все-таки була занепокоєна цими думками. Моя мати мусила на підтвердження моєї законності знову й знову розповідати мені про те, як мене ще десятиденним немовлям мама й тато привезли в білизняному кошику з Берліна до Швейцарії, навіть кораблем через Бодензее. Я не казала, чому так охоче слухала цю історію, але вона заспокоювала сумніви, які час від часу знову в мені прокидалися. Хто знає, може ця вмовлена Марікою історія призвела до того, що я ніколи не могла позбутися відчуття, що я ні до кого – а пізніше і в національному сенсі – по-справжньому не належу. Бідна Маріка, і що її схилило до того, щоб наганяти дитині таких страхів? Вона, до речі, зберегла цю схильність. Вже старою жінкою вона привезла до нас у Цюріх шкірку сріблястої лисиці з голівкою і хвостом із виразним наміром налякати нею наших тоді чотирирічних близнят. Я, звичайно, цього не дозволила і негайно конфіскувала лисицю собі. Хутряна шапка з неї збереглася донині.

Ще маленькою дитиною я відчувала страх перед усім мертвим. Я здалека обминала мертвих пташок і мишей, яких часом бачила в нашому саду. Вони вселяли в мене жах. Одного разу, сховавшись у кущах, я спостерігала, як мій батько закопував у кінці саду дохлого песика, який належав нашим друзям. Мабуть, картонна коробка не була зав'язана як слід, і тваринка випала з неї, такий маленький білий песик, він виглядав жахливо мертвим. Я досі його не забула.

Коли мені було близько п'яти років, я почула за столом, як хтось із наших гостей сказав: "...і одного дня я лежатиму, простягнувшись у могилі" і при цьому схрестив руки на грудях та заплющив очі, дуже образно. Мені стало зрозуміло, що коли я заплющу очі й перехрещу руки на грудях, то помру. Тому, коли спиш, треба обов'язково набувати будь-якого іншого положення. Щовечора, перед тим як заснути, одну ногу я підгинала, а другу простягала в довжину, і так само, тільки навпаки, з руками. От тільки перевертатися було трохи складно. Але так я почувалася певно. Це був мій захист проти вмирання. Цього ритуалу я дотримувалась багато років, навіть коли вже ходила до школи. Пізніше протягом дня я діставала так багато різних вражень, що все частіше про нього забувала і врешті зовсім покинула. Щойно в дорослому віці я поговорила про це з мамою. Вона спитала мене: "А чому ж ти тоді ніколи не розповіла мені про цей страх? Ти ж, поза тим, так багато розказувала". Але хоч я й була балакучою, залишалось дещо такого, про що я не говорила, хоч воно мене й хвилювало.

Наприклад, довгі роки я не розповідала про свої клопоти з нянею. Наша няня, Анна Василівна Шабуніна, належала до родини. Вона десятиліттями була тісно пов'язана з нами і всім нам щиро віддана. Заради кожного члена нашої сім'ї вона готова була піти у вогонь і в воду й гордилася тим, що належала до нашої родини. Коли мій далекий кузен, Леонід Милорадович, розповів їй, що він заручився в Парижі з Наташею Дурново, дочкою полковника Дурново, няня тут же випалила: "Він не належить до нашої родини, у нас самі генерали". Це було типовим для її ставлення. Наша родина була для неї понад усе.

Але няня мала тяжкий характер, вона була мстивою і дуже примхливою. Маленькою дитиною я цілковито належала няні. Вона по-

стійно була при мені і вважалась найближчою особою. Коли вона, що траплялося дуже рідко, сама виходила з дому, то робила це потай. Я згадую, як одного разу я, голосно плачучи, бігла за нею аж до Гогенцоллернштрассе, а моя мама, яка саме зривала сливи в саду й тому заправила свою спідницю в штани, бігла за мною навздогін. Коли вона зловила мене і взяла на руки, я відбивалася від неї з усіх сил. Я хотіла тільки до моєї няні. Мені було, мабуть, десь близько трьох років, але це я пригадую цілком ясно, особливо мамині штани, вони були темно-сині.

Потім, коли мені вже було більше чотирьох років, няня стала нашою куховаркою. Наша попередня куховарка виявилась пиячкою і коли це посилилось, батько одного дня вигнав її геть. Її замінила няня. Вона виявила цілком несподівані здібності й насолоджувалась своїм новим важливим становищем, на тому і стало. А для мене так чи так з часом мав знайтися якийсь інший вихід, тому що перед тим, як іти до школи, треба було навчитись правильної німецької мови.

Правда, няня, як і раніше, спала зі мною в одній кімнаті, допомагала мені вмиватися й одягатися, але вже не була зі мною постійно. І все-таки вона не хотіла втрачати свого впливу на мене. Я мала залишатися її дитиною. Тому вона намагалася по-всякому прив'язати мене до себе й перешкодити тому, що мої стосунки з мамою ставали щораз ближчими. Очевидно, вона не робила цього вповні свідомо, зате дуже спритно. Няня весь час нарікала, що вона, мовляв, бідна, покинута, всіма покривджена, нещасна стара жінка. Я танула від співчуття, пояснювала їй, що для мене вона найулюбленіша, найкраща і що коли я виросту, буду її від усіх боронити, – саме те, що вона хотіла почути. При цьому я ясно відчувала, що тут щось не так. Адже що старшою я ставала, то більше зближувалася з матір'ю. Але завжди по другому боці була бідна стара няня. Я внутрішньо розривалася поміж однією і другою, страждала через це й мовчала. Щойно маючи дев'ять чи десять років, я свідомо остаточно перейшла на бік мами. Тепер я могла також цілком розважно поговорити з мамою про свої напружені стосунки з нянею. Я бачила, що ставлення до няні для моєї матері теж було великою й обтяжливою проблемою, яка додавала їй чимало клопотів. Няня з роками ставала все тяжчою у спілкуванні. Моя матір була просто безпорадною стосов-

но всілякої грубості й злостивості. Тоді вона могла лише мовчки страждати. Коли у няні починалися напади люті, мати її справді боялася. Няня цілком ясно це відчувала і зневажала її за це. Бо як могла пані боятися своєї підданої, котрою та все-таки залишалась, незважаючи на свою належність до родини, – і якою вона, по-суті, також почувалася? Це була несправжня пані, і їй треба було це показати. У таких випадках у няні доходило до вибухів справжньої люті проти всіх вищепоставлених осіб, – мабуть, така ж підсвідома ненависть, яку при вибуху революції виявили російські селяни й солдати, підбурювані більшовицькими гаслами, і змусила їх вдатися до неймовірних жорстокостей. Лють няні все більше зростала. Покришки від каструль літали, але так, що ніколи нічого не розбилося. Кінчалося все здебільшого важкою мігренню, блювотою тощо. Після цього лють няні вичерпувалась і вона ставала лагідною як ягня. Про те, що сталося, ніколи не говорили. Очевидно, наближення мігрені й викликало ці напади люті. Ми так ніколи й не вияснили цього остаточно. У пізні ваннзейські роки мама відкрила чудодійний лікувальний засіб для бідної няні. Як тільки мама помічала хоч найменші ознаки погіршення няниного настрою, вона приносила їй до вишивання скатерку, хрестиком в один колір. Це творило чудо. Няня робила в кухні лише необхідне, а потім сідала у своїй кімнаті, тоді вона вже давно спала в затишній кімнаті в сутерені, причому наш сутерен був дуже сонячним, – і вишивала, вишивала. Це її заспокоювало – чиста ерготерапія, яка тоді, майже 60 років тому, ще зовсім не була популярним методом. Так постали дюжини цілком гарних, хоч, може, часом і трохи простуватих, вишитих хрестиком скатерок. Деякі з них я маю ще й зараз. Під час війни вони були улюбленими подарунками.

Наша няня

Власне кажучи, наша няня була особою, вартою уваги. Попри часами неприємні властивості її вдачі, ми її дуже любили. І серед прислуги, і серед усіх наших друзів та знайомих, які з нею запізналися, вона мала любов і пошану.

Няня походила з досить заможної великоросійської селянської родини, яка мешкала поблизу міста Торжка у Тверській губернії. У сімнадцять років вона вийшла заміж за хлопця зі свого села. Народила одне за одним восьмеро дітей, серед яких одного разу були близнята. З цих восьми дітей дорослого віку досягло лише двоє найстарших. Близнята померли незабаром після народження, а інші четверо дітей померли одне за одним під час епідемії дифтерії. Няня розповідала про це цілком спокійно, "Бог дав, Бог взяв". Так сталося, треба було терпіти. Уперше няня появилася в нашій сім'ї як годувальниця моєї найстаршої сестри Маріки в листопаді 1898 року, після смерті своєї наймолодшої, зовсім недавно народженої дитини. Тоді вона, здається, пробула в нас усього кілька місяців, поки годувала Маріку, оскільки рівно через рік народжена Лілі мала вже іншу годувальницю. Няня знову повернулася до себе в село. Але потім раптово помер її чоловік. Від чого він помер, я так ніколи й не дізналася. Няня казала, що вони з чоловіком жили "добре". Він ніколи не курив, не пив і не бив її. Але, по суті, чоловіки були для няні злом, адже, щоб появилися бажані маленькі дітки, доводилось терпіти їхні плотські забаганки. Секс сам по собі був гріхом.

Ще молода і досить заможна вдова віддала в оренду свою землю, примістила двох уже більших дітей у родичів і знову поїхала до родини Скоропадських. Тут були маленькі діти, яких вона потребувала, аби почуватися задоволеною. Вона доглядала Лілі, а згодом і Петра, якого мама вже очікувала в час няниного повернення. Коли Петрові виповнилося приблизно 2 роки, няня знову повернулася в село й почала сама господарювати на своїй землі. Всі пропозиції про заміжжя вона категорично відкидала.

Няня була, мабуть, своєрідно гарною жінкою, поставною, з типово російським круглим обличчям, жвавими сірими очима, густим рудувато-каштановим довгим волоссям, яке кучерявилося над чо-

лом і на потилиці (дитиною, я завжди пробувала запхати свої пальчики в завиток), з пружним аж до пізнього віку тілом. Коли їй було вже поза сімдесят, я якось мила їй спину, її лице виглядало як поморщене печене яблучко з рум'яними щічками, але тіло мало гладку білу шкіру ще молодої жінки.

Перші часи у Ваннзее єдиною нижньою білизною, яку носила няня, були довгі бавовняні сорочки з маленьким мереживом біля округлого вирізу на шиї, і жодних штанців. Вона могла просто зупинитись будь-де, трохи ширше розставивши ноги, а коли потім рушала далі, на тому місці залишалась калюжка. Мені це здавалося дуже зручним, і я дивувалася, чому мені не можна теж так робити, а завжди треба одягати складні батистові штанята, які застібалися на поясі на ґудзики, з задніми клапанами, теж на ґудзиках. Згодом няня, щоправда, носила звичайні трикотажні трусики, але, як компроміс, випорювала з них клин. Лише в пізньому віці вона остаточно пристосувалася до прийнятої на Заході білизняної моди.

Няня приїжджала зі свого села, щоб відвідати нашу родину, багато разів на рік. Вона завжди була в курсі того, як розвиваються діти, і взагалі всіх родинних справ. Коли в 1915 році моя мати знову була при надії з моїм маленьким братом Павлом, який пізніше помер у Києві, няня назавжди залишила село. Старший син, Вася Шабунін, перебрав у свої руки господарство, донька Матроша вийшла заміж за міщанина в Торжку. При народженні другої дитини вона померла від пологової гарячки, коли няня вже була за кордоном. До своєї доньки няня була дуже прив'язана. Вона ніколи не переставала її оплакувати. Щороку на день народження і день смерті Матроші, до кінця нашого проживання у Ваннзее, вона замовляла заупокійну службу Божу за її душу. Зять одружився знову. Друга його жінка була для маленького сина Матроші, Колі, доброю матір'ю. Коля пізніше став перукарем. Няня змогла висилати йому з Німеччини спеціальні ножиці. Від сина Васі теж багато років, майже до початку Другої світової війни, приходили, хоча й досить рідко, листи, в яких було багато зворушливих, пишномовних поздоровлень, але мало змісту. Ці листи няню не дуже хвилювали, – це вже був не її світ.

Від 1915 року няня постійно жила з нашою родиною. Маленький Павло теж був її великим щастям. Цього разу мати годувала його

сама. Під доглядом няні він чудово розвивався. Якщо судити з розповідей і фотографій, це мав бути цілком особливий, чарівний, розумний маленький хлопчик.

1917 рік няня пережила разом з нашою родиною – мій батько був на фронті, – революцію Керенського, потім початок більшовицьких часів, з усіма їх жахіттями, розстрілами, постійними обшуками будинків і т. п. Щоб уникнути найгіршого, родина на якийсь час переселилася в Орел, а коли й там стало зле, повернулася до Санкт-Петербурґа. Влітку 1918 р., коли батько став гетьманом України, вся родина переїхала до Києва, її вивезли з Санкт-Петербурґа при німецькому посередництві, українським державним потягом. Завдяки цим поїздам велика кількість людей урятувалася тоді від жахів більшовицького панування.

Няня разом з усіма переносила все зі стоїчним спокоєм. За більшовицьких часів в Орлі й, особливо, в Санкт-Петербурзі вона мужньо обстоювала інтереси нашої родини. Вона допомагала роздобувати скромні харчі для нашого великого дому, не допускала серед слуг мого діда Дурново, в домі якого мешкала тоді моя мати з дітьми, жодних більшовицьких виявів. Якось під час обшуку будинку більшовицькими солдатами-грабіжниками вона так вилаяла їх на своїй селянській російській мові, що чоловіки поклали назад украдені речі й мовчки забралися геть. Моя сестра Маріка розповідала мені про це дуже образно.

У Києві сім'я гетьмана, всупереч усій видимій пишноті, мешкала в гетьманському палаці (колишньому будинку губернатора) на дуже обмеженій площі. У нижніх апартаментах справді відбувалися великі святкові прийняття, але Маріка й Лілі разом з нянею спали в тісненьких мансардних кімнатках, а Данило взагалі у ванній кімнаті. Весь будинок, окрім сім'ї, служби й охорони, був переповнений ще й родичами та друзями, які повтікали з Росії від більшовиків і, звичайно ж, дістали найкращі кімнати. Няню і це нове життя не вивело з рівноваги.

У серпні 1918 р. маленький Павло зовсім раптово помер на не виявлене вчасно запалення сліпої кишки. Його ще прооперували, але врятувати вже не змогли. Смерть маленького хлопчика була для моїх батьків дуже болючою, тим більше що на той час мати вже втра-

тила надію на ще одну дитинку. Після поховання маленького Павла мама пішла до дитячої кімнати, щоб побути хвилинку самій перед поминальною вечерею. Коли вона сумно стояла перед опустілим дитячим ліжечком, у неї стався викидень. Вона була на третьому місяці вагітності. Няня допомогла їй. Бліда, але опанована, матір пішла у нижні покої й очолила урочисту велику поминальну вечерю.

Моя мама задумала, щоб замість утрачених дітей я народилась близнятами. Але це побажання збулось не в неї, а в мене. Зрештою, я напевно була зачата в Києві в найуспішніший період Гетьманату, після подорожі мого батька до німецького кайзера, в кінці вересня або на початку жовтня 1918 року. Мабуть, звідти й походить мій "огидний" оптимізм (незабутній вираз моєї любої доньки Ірени).

У листопаді, після вибуху революції в Німеччині, становище в Україні виглядало загрозливим, і батько відправив своїх дітей з Києва під проводом управителя одного зі своїх маєтків, Пешохонова, у супроводі доглядача мого хворого брата Петра, гувернантки Віри Миколаївни і няні. Родинні коштовності, які ще були, і серед них існуюча донині скриня зі срібним чайним сервізом, поїхали разом з ними.

Варто було послухати, коли няня розповідала про блукання, які після цього розпочалися, спершу з Києва до Одеси, тоді кораблем до Криму, потім знову до Одеси, весь час під загрозою, що всюдисущі більшовики можуть їх схопити. Але завдяки спритності Пешохонова вдалося нарешті, з довгими затримками в Константинополі й у Греції, дістатися до Італії. Няня витримала цю тривожну подорож, не втрачаючи рівноваги духу. Вона була невтомною. Вона молилася в Айя-Софії, ходила з Марікою, Лілі й Данилом по базарах (гувернантка залишилась в Одесі), облазила з ними акрополь. Оголені статуї видалися їй дуже непристойними, еротичні зображення на грецьких вазах у музеях її просто вразили. Вони всі були великі свині, – казала вона.

Але і в Константинополі, і в Афінах вона непомітно від інших навчилася на готельних кухнях готувати турецькі й грецькі страви. В перші роки її буття куховаркою у Ваннзее вона здивувала родину справжнім пловом з рису, спеціально маринованою бараниною, чудовими грецькими виробами з тіста, начиненого овочами, смачними соусами. Вона вміла зробити навіть халву, тільки для цього, зде-

більшого, не можна було дістати всіх необхідних приправ. На питання, звідкіля вона все це вміє, тільки пояснювала: "Але ж я бачила це в готелі такому-й-такому в Константинополі чи готелі такому-й-такому в Афінах, на кухні". Єдине, що вона відмовлялась готувати, були всякого роду ракоподібні. Вона бачила, як вони повзають по прилавках на східних базарах, і вони здавалися їй просто жахливими. Люкс це зрозуміє. Але що кумедно, вона також ніколи не готувала камбалу, бо та мала обоє очей на одному боці, а "щось подібне не могло бути від Бога".

В Італії няні дуже подобалось. Вона ходила молитися в усі церкви. У Барі вона на колінах піднялась по довжелезних сходах нагору до святині святого Миколая, як і інші віруючі. У Римі, разом зі своїми супутниками у подорожі, вона побувала на авдієнції у папи – напевно це була невелика збірна авдієнція – й поцілувала його перстень. Коли при цьому вона перехрестилась на православний лад, папа щось до неї сказав, що саме, вона, звичайно, не зрозуміла, але випросталась і відповіла голосно й виразно по-російськи: "Я росіянка і православна і такою залишусь назавжди". Вона подумала, що папа хоче навернути її у католицтво. Данило ледве стримався, щоб не розсміятися вголос.

Потім настала православна Паска, і все товариство вирушило на великодню всенічну до російської церкви. Від виїзду з Києва на той час минуло вже майже сім місяців. Під час служби Божої до няні підійшов якийсь пан і спитав: "Чи це часом, не діти Скоропадських?" Няня зміряла його поглядом знизу догори й запитала: "А Ви, власне, ким будете?" Він назвав своє ім'я, князь такий-то. Ім'я було їй відоме, й вона милостиво відповіла: "Так, це ми!" Радість була великою. Князь знав адресу моїх батьків у Берліні й те, з яким відчаєм вони чекають звістки від дітей. Адже довкола кружляли найгірші поголоски. В радянських газетах з'явились повідомлення, що діти "злочинця" Скоропадського заарештовані, і, у свою чергу, мої сестри і брати хвилювалися за батьків, адже мого батька в той час страшенно лаяли російські й українські газети. Діти навіть не знали, чи батькам узагалі вдалося виїхати з Києва. Протягом семи місяців вони не мали жодної вісточки одні про одних. Тепер вони нарешті змогли дізнатися, що батьки живі й здорові і мешкають у Берліні.

Батькові вдалося відразу після падіння Гетьманату виїхати з Києва за допомогою німецьких військових установ. Німецький військовий лікар, д-р Тепфер, – ми мали з ним контакт до останнього часу нашого перебування у Ваннзее – забинтував нашого батька від голови до ніг і сховав серед важкопоранених у своєму санітарному поїзді. Поїзд зупиняли й обшукували більшовицькі частини, але мого батька не знайшли, і вже в кінці грудня 1918 року він дістався до Берліна. Мати прибула туди щойно на початку січня, після обтяжливої багатоденної подорожі через Фінляндію.

Відразу після отримання радісної звістки з Риму до Берліна пішла телеграма: "Дітей розшукали у Римі, куди вони мають їхати?" Надійшла відповідь: "Місце зустрічі – Швейцарія". Але спершу мусила появитися на світ я. Тому спершу всі залишились у Римі, де було так багато що оглядати. Няня ще раз відвідала всі відомі церкви й поставила свічки на знак подяки за те, що бідні діти-сироти знову віднайшли своїх батьків.

5 липня 1919 року о 6 годині ранку в Берліні-Фріденау, на Фрегауфштрассе я прийшла на світ. Нагорі була пологова клініка, а мої батьки мешкали поверхом нижче у маленькому пансіоні. Становище з харчами в Берліні було тоді досить сутужне. Шонайменше тричі на тиждень була картопля в мундирах з рольмопсами (маринованими закрученими оселедцями). Мабуть, моя любов до цієї страви походить ще з тих часів у лоні матері. При виписуванні моєї метрики народження в уряді цивільного стану сталося замішання, адже батько й мати ще мали паспорти на різні, притому фальшиві прізвища, а дитина мала носити прізвище Скоропадська. Щоб допомогти нам, довелося втрутитись представникові німецького Міністерства закордонних справ.

Вже через десять днів після мого народження батьки поїхали зі мною до Швейцарії, в Лозанну, куди якраз прибули мої брати і сестри. Ми мешкали в маленькому будиночку в Ля-Росіаз поблизу Лозанни. В російській церкві у Вевей мене охрестили. Коли ми з Люксом були там на початку нашого подружнього життя, паламар ще пригадав собі нашу сім'ю.

Мої сестри і брати були дуже здивовані появою ще одного члена сім'ї, про очікування якого вони навіть не знали. (Зрештою, мій бать-

ко теж довідався про вагітність дружини щойно в Берліні, тобто вже після втечі.) Лілі, Петро й Данило сприйняли це спокійно, чому б і ні? Але Маріка, за словами няні, страшенно розлютилася на мою маму. Як можна в такому віці (мати мала тоді 41 рік) ще думати про народження дітей? Комічним у цьому було те, що я виглядала схожою на Маріку, так що багато хто думав, що я її дитина. Різниця у віці між нею і мною була більша, ніж між Марікою й моєю матір'ю.

Няня була надзвичайно щаслива з моєї появи. Тепер вона знову мала доглядати маленьку дитинку. Вона казала, що при приїзді до Лозанни я була геть схудла, з ручками, як лапки у павучка. Вона мене страшенно перегодовувала. На фотографіях у віці немовляти я виглядаю, як маленька груба клюска. Це теж досить скоро пройшло, але, очевидно, вже тоді була закладена моя схильність до повноти.

За два роки нашого перебування у Швейцарії няня нахапалася цілої купи французьких слів, які згодом у Німеччині вона змішувала з російською й трохи з німецькою мовами. Вона розмовляла з німцями на чудернацькому воляпюку, але всі її розуміли. Наприклад, вона казала: "Закрой порту на шлюссу", – "Замкни двері на ключ", або "Ду променатція с Шмендфер" (Chemin de fer), – "Ти повинен поїхати поїздом". "Іти", "їхати", "гуляти", "вихід" завжди було "променатція" (променада).

Незважаючи на недостатні мовні знання, няня ніколи не боялася їздити сама, або й зі мною разом, куди б то не було до Берліну, навіть із пересадками з автобуса на поїзд і трамвай чи на метро, навіть не тільки на вже їй відомих шляхах до російської церкви або до однієї з її приятельок. Я пригадую собі те, як – мені було близько чотирьох років – я разом з нею їхала до Маріхен тодішньої, а тепер заміжньої служниці, через цілий Берлін, до Райнекендорфу. Моя матір, щоправда, докладно описала їй дорогу з багатьма пересадками і дала нам з собою записану адресу, яку ми могли б показати, якби не знали далі дороги. Але няня цього не потребувала. Вона точно запам'ятала, скільки зупинок ми повинні проїхати поїздом, а потім трамваєм. Числа вона вміла читати без проблем, але німецьких написів – ні. Вона все робила завдяки своїй чудовій пам'яті.

Няня дорікала нашій родині, що ніхто за весь час не навчив її писати. Мушу визнати, що її претензії були обґрунтовані. Читати її

трошки навчила Лілі ще в Росії. Як зараз бачу перед собою няню, як вона сидить у своєму кріслі й читає Біблію, голосно й дуже затинаючись. Інших книжок вона читати не хотіла. Ми передплачували російську газету "Руль". Моя мати неодноразово намовляла няню читати газету. Вона завжди відмовлялася. Такого великого зусилля, яким було для неї читання, вартувала лише Біблія. Деякі місця з Нового Завіту (вона, звичайно, читала лише Євангелія) вона знала напам'ять зі слуху на службах Божих. Але церковнослов'янську мову вона розуміла лише частково й тому вимовляла цілком неправильно, так само і молитви. Я навчилася їх від няні і згодом мені довелося з великими зусиллями переучуватися. Я донині точно не знаю, як же, власне кажучи, повинно бути насправді.

Няня мала, не кажучи вже про куховарство, що вона робила просто чудово, справді творчо, іще один яскраво виражений дар: до техніки. Вона була єдиною особою в нашому домі, яка точно знала, де проходять електричні дроти, котрі водопровідні та стічні труби впадають до котрої з вигрібних ям із помпами. Вона відкручувала зливи під умивальниками й вичищала їх, позірно легко заміняла запобіжники, хоча й не вміла прочитати написів для різних поверхів у будинку. Вона повністю розібрала нашу стару зінґерівську швейну машинку (з ручним приводом). Потім усі можливі деталі лежали перед нею на одній величезній купі. Вона їх чистила й змазувала і знову все бездоганно складала разом, тільки не можна було її відволікати. Якось я застала, як вона схвильована сиділа перед одним маленьким гвинтиком, про який вона забула, оскільки хтось дав їй якесь інше доручення. Її гордість була уражена, вона знову все розібрала на частини й терпляче склала ще раз усе до останнього гвинтика на властивому місці.

Котел нашого центрального опалення не функціонував як слід. Монтер усе не приходив і не приходив. Няня, яка піклувалася про опалення, втратила терпець і сама взялася за те, щоб дійти до суті справи. Машинним ключем вона повідкручувала все, що можна було відкрутити і справді знайшла пошкоджений іржею клапан, який не закривався як слід. Няня пішла до нашої матері й сказала: "Ви можете подзвонити до Ніцше, що це зовсім маленький ремонт, треба тільки поміняти клапан там-то й там-то, хай він його зразу принесе, тоді я б

могла його знову поставити". Мати вражена подзвонила до монтера, що тепер він справді повинен негайно прийти. Той прийшов, уже з цікавості, придивився до справи і сказав: "Фрау Анна цілковито права, це тільки клапан", і вони разом знову привели пристрій до ладу. Ніцше сказав, що він би негайно найняв няню до себе на роботу.

Добра няня навіть колись залатала потиху мій велосипед, коли я повернулась додому з однією покришкою. Я не припускала, що вона може й це. Я сподівалася намовити до цього хлопця з мого класу. Няня колись бачила, як це робив Данило й потім легко повторила те сама. Кумедно, але всі пов'язані з технікою справи вона робила з особливою радістю. Недаремно ж саме росіяни запустили в повітря перший супутник!

Няня мала трьох приятельок: Машу, яка служила в родини Лессінгів у Шляхтензее, Пашу у Шліппів у Далевіці й Марію Антонівну, найповажнішу, в родини Воґау з Ліхтерфельде, які раніше всі були няньками, а тепер працювали домашньою прислугою.

Якось усі троє прийшли до нас на нянині іменини. Звичайно, був величезний дріжджовий крендель з родзинками, мигдалем і великою кількістю масла всередині, як це було прийнято у нас на дні народження й іменини. Мій батько знав, що до няні прийшли гості, й спустився, щоб привітатися з жінками, як він це переважно робив, оскільки йому складало приємність із ними погомоніти. Але до свого здивування, замість жвавої розмови, він застав, як усі четверо сиділи навколо кренделя й схлипували так, що аж серце краялося. "Що сталося, чому ви всі так плачете?" – "Ах, – сказала Маша, яка назагал була найвеселішою, – просто так, бо ми вже давно не плакали". По суті, й так було зрозуміло, чому вони разом плачуть. Вони просто тужили за домом, не могли про це говорити й полегшували душу спільним плачем. Коли батько розповів мамі – а я сиділа біля неї, – що трапилося там унизу, вона цілком сухо сказала: "Знаєш що, віднеси вниз пляшку наливки (дуже міцного лікеру власного приготування з чорних порічок, які спеціально для цього у нас посадили), це їх потішить". Я, звичайно, теж побігла вниз, бо наливка мені дуже смакувала і мені теж дали маленький келишок.

Няня могла бути дуже впертою. Вона завжди хотіла докладно знати, хто нас відвідував. Про українців вона не турбувалася, це була

справа батька, й вона це поважала. Німці й інші чужоземці її не дуже цікавили, але вона напружувала всі свої сили, щоб приготувати якомога краще, аби придбати славу для нашого дому. Вона раділа, коли їй розповідали, як дуже хвалили її куховарське мистецтво. Але до росіян вона ставилась дуже перебірливо й водночас з великою цікавістю. Про них вона хотіла знати все й фактично знала все, очевидно, додатково ще й через своїх приятельок. Адже різні російські кола багато разів перетиналися. Декого з наших російських гостей няня дуже любила. Вони теж завжди відвідували няню в кухні. Для них вона старалася особливо й спеціально готувала баночку з маринованими грибками чи помідорами на закуску або робила на десерт чудовий крем замість звичного в інших випадках компоту.

Деякі з наших російських відвідувачів, з, властиво, незрозумілих причин, викликали нянину неприязнь. Хоч вона й варила, але демонстративно погано. Наприклад, няня не зносила далеку мамину кузину княгиню Неллі Кочубей. Ця дама мала трохи зависокий носовий голос, яким вистрілювала слова без зупинок як з кулемета. Няня називала її "смаркачкою". Коли бідна дама приходила до нас, завжди бували лише розварені макарони і мелене м'ясо – страва, якої мій батько не міг терпіти! Тоді в нього теж псувався настрій і він втрачав у стосунку до дами свою звичну приязність, – а саме цього й добивалася спритна няня. Маминій кузині було, здається, цілком байдуже, чим саме її годували. Вона була дуже освічена й цікавилась лише духовними справами. Пізніше вона перейшла на католицтво і стала черницею в жіночому монастирі у Фрайбурзі, в Брайсґау.

Але біда, коли няня дізнавалася, що очікуємо "неморальних". Один раз розлучитися ще було можна, але двічі, чи навіть більше, – цього няня не терпіла в жодному разі. Тоді няня просто їхала до церкви або до однієї зі своїх приятельок, або ще гірше, вона викликала свій напад люті й моя мати мусила на додаток до решти своїх обов'язків ще й куховарити, що, зрештою, вона робила теж цілком добре.

Добра стара няня, вона могла бути драконом, який тиранізував усю сім'ю, але все-таки вона була чудовою людиною з великим почуттям власної гідності. Як спокійно вона зносила невигоди й небезпеки воєнного часу. Наш ваннзейський будинок під час війни й, особливо, в останні роки, був просто напханий людьми. Ті, чиї бу-

динки повністю розбомбили, місяцями мешкали у нас, поки не знаходили собі нового помешкання. Окрім того, щовечора приходили гості, які у нас ночували, віддаючи перевагу спокійному Ваннзее перед загроженим бомбардуваннями Берліном. Кожного вечора у нас за столом сиділо 15–20 осіб, яких няня годувала. Здебільшого була сама картопля з овочами з нашого саду. З соусом, який няня вичаровувала майже з нічого, усім це чудово смакувало. Коли вмикався сигнал тривоги, няня брала свою ікону Матері Божої й поволі тричі обходила навколо будинку з голосною молитвою. Ані палаючі осколки снарядів протиповітряних зеніток, які зі свистом падали довкола, ані запалювальні бомби (одного разу ми знайшли наступного ранку 23 штуки, розсіяних навколо будинку) не могли утримати її від процесії. Якщо не рахувати розбитих шибок і запалювальної бомби, яка впала крізь горище на верхній поверх, але не вибухнула, – наш дім вистояв усю війну непошкоджений. Мабуть, допомогли нянині молитви.

Як мужньо зносила няня, вже будучи в дуже поважному віці – їй було майже вісімдесят, – сповнену напруженнями втечу перед совєтами. Лілі описала це дуже вражаюче у своїх спогадах.

Під час повітряного нальоту 16.04.1945 на вокзал Платтінґ (поблизу Мюнхена) няня зазнала опіків. Її разом з Лілі й моїм батьком перевезли у лікарню до Меттена. Незважаючи на сильні болі, вона терпіла все мовчки. У Меттені вона довгий час змушена була лежати в ліжку, не встаючи. Вона ще встигла дізнатися про смерть мого батька 26 квітня, але сприйняла це спокійно. Лілі майже образилась, коли няня сказала їй: "Ти не повинна так переживати, він уже відмучився і зараз є біля Бога". Мабуть через те, що вона змушена була так довго лежати, няня дістала запалення легенів. Померла вона цілком мирно, при повній свідомості, без будь-якого страху, через кілька тижнів після мого батька. Її поховав у Меттені той самий греко-католицький український священик, що й мого батька. Через рік мама, з нагоди поминальної Служби Божої за батьком, у якій взяла участь велика кількість українців з різних місцевостей, викупила на 25 років могилу для няні й веліла засадити її вічнозеленими рослинами. У міжчасі її, напевно, вже знесли.

Школа

Незадовго перед тим, як піти до школи, я отримала вихователькy, мою улюблену фройляйн Гільду. Фройляйн Гільдеґард Шухардт сама щойно закінчила школу, мала заледве 16 років, була висока, стрункa, білява, з ясним обличчям з виразними рисами, які часто трапляються у ранньому італійському малярстві, з низьким, теплим голосом, про який я стверджувала, що він "зелений". Чому, я не могла пояснити. Фройляйн Гільда приходила до нас тричі на тиждень, ми гралися, ходили гуляти, часом разом із Траутхен. Незабутнім для нас обох, для мене і для Траутхен, залишилось збирання фіалок. На схилах Потсдамського шосе тоді цвіли маленькі, з солодким запахом, білі фіалки, сорт, якого пізніше я ніколи більше не зустрічала.

Основним завданням фройляйн Гільди було навчити мене доброї німецької мови перед початком школи. Хоч я й балакала, як водоспад, але мої знання німецької мови походили, в основному, від домашньої прислуги і від Траутхен. Коли по другий бік сусіднього з нами спортивного майдану, зовсім близько від нас, яскравим полум'ям спалахнув великий склад торгівця зерном Гьонова, я сказала нашим сусідам Шульц-Бундте: "Мені серце в животі заболіло". А то якось я розповіла їм, що "мій батько – лісничий", що мало означати "князь"[1]. Ні перше, ні друге не відповідало правді. Адже в нашій родині і в колі наших знайомих розмовляли головним чином українською або російською мовою, тож мені, властиво, рідко траплялася нагода чути культурну німецьку мову.

Фройляйн Гільда ходила до нас регулярно упродовж декількох років. Згодом вона зробила успішну кар'єру в торгівлі, проте завжди зберігала зв'язок з нашою родиною, її часто запрошували до нас на великі сімейні свята і з інших нагод. У пам'ятні листопадові дні 1989, коли кордон до Східного Берліна знову відкрили, я відвідала фройляйн Гільду в її старому, гарному помешканні на Штукертвеґ у сільській частині Ваннзее. У свій 81 рік – висока, пряма, стрункa, елегантна, – вона все так само випромінювала спокій і добро, як тоді, коли зовсім молоденькою дівчиною прийшла до нашого дому.

[1] У німецькій мові слова "Förster" – "лісничий" і "Fürst" – "князь" звучать подібно *(прим. перекладача)*.

Навесні 1925 нарешті настав той час, коли я змогла піти до школи. Хоча до повних шести мені бракувало ще чверті року, проте за спеціальним дозволом бажане навчання в школі стало можливим. Я була страшенно рада. Нарешті я мала стати школяркою, як моя подружка Траутхен.

Мама і няня привели мене до ваннзейської початкової школи, у великий шкільний будинок з червоної цегли на Шарлоттенштрассе. Коли ми підійшли, табуни дітей саме вихором злітали вниз по сходах на перерву на майданчик. Няня заступила мене собою, аби її дитинку, ніжну тендітну крихітку, якою я тоді справді була, не збили з ніг. Вона лаялася по-російськи на чому світ стоїть, називала їх усіх "хуліганами". Вона страшенно переживала, що зі мною буде серед такої орди диких дітей. Мама взяла мене за руку й повела крізь юрму на перший поверх. Коли я озирнулася на няню, яка залишилась унизу біля сходів, я побачила, що вона втирає сльози. Але тоді це не викликало співчуття до неї, бо й сама я була надто збуджена.

Фройляйн Ганнес, моя перша вчителька, прийняла нас дуже приязно. Мене посадили в одному з довгих рядів двомісних парт. А мама раптом зникла. Я залишилась зовсім сама серед багатьох, багатьох зовсім чужих дітей. Страху не було, навпаки, мені це здалося чудовим, я була переповнена цікавістю. Найбільше хотілося негайно почати жваву розмову з сусідками. Але всі вони сиділи зовсім тихо й дивилися чемно як заворожені вперед на вчительку. Я зробила так само, як і вони, в кожному разі, на якийсь час.

Фройляйн Ганнес, середня на зріст, дрібна, з великим білим обличчям, привітними карими очима під темним волоссям на прямий проділ, усю свою дитячу юрбу – а там було десь близько тридцяти дітей, – від самого початку міцно тримала в руках. Ми сиділи перед нею у двох довгих рядах парт, – хлопчики й дівчатка окремо. Спереду, за вчительською кафедрою, яка стояла на невеликому підвищенні, висіла велика чорна дошка, поруч стояла шафа, а перед нею на підлозі пласка посудина, яка мене дуже зацікавила, – плювальниця.

Наші імена і прізвища викликали за алфавітом. Кожен повинен був при цьому вставати й обертатися на всі боки, аби всі діти могли нас побачити. На моєму довгому прізвищі фройляйн Ганнес трохи спіткнулася, я хотіла їй допомогти й голосно сказала "падскі", всі

почали хихотіти, я вже до цього звикла й собі засміялася. "Отже, це Ленхен", сказала фройляйн Ганнес і на цьому скінчилось. Протягом усього навчання в школі у Ваннзее та й пізніше для всіх моїх шкільних друзів з цього часу я була й залишилась "Ленхен", згодом у Потсдамі – "Лені". У різному оточенні я мала різні імена і з готовністю відгукувалась на всі. Мені було байдуже, як саме мене кликали, імена були для мене лише формальністю, а я завжди залишалась собою.

Дві години першого шкільного дня промайнули для мене як одна мить. Навколо було багато дітей, хлопчиків, дівчаток, кожна дитина виглядала інакше, мені це здавалось таким цікавим. Упродовж тривалого часу переклички я змогла всіх роздивитись як слід. Поруч зі мною сиділа дівчинка з такими самими товстими й довгими косами, як мої, тільки в неї вони були не темними, а зовсім ясними, пшеничного кольору. Це було делікатне дівчатко у в'язаній суконочці в світло- й темнобузкову смужечку, з личком у формі сердечка й великими зеленими котячими оченятами. Мені вона видалася просто "солодкою" і я прошепотіла: "Хочеш стати моєю подружкою?" Вона, сяючи, кивнула. Решту уроку ми сиділи поруч, побравшись за ручки, а коли перший шкільний день закінчився, пострибали рука в руці униз сходами. Моя сестра Маріка стояла внизу серед родичів інших дітей, усі вони тримали в руках великі гостроконечні барвисті кульки. Кожну дитину зустрічали таким кульком, наповненим солодощами, – такий тоді був звичай.

"Це моя нова подружка", – гордо представила я Маріці мою сусідку. Так почалася моя багаторічна дружба з Лілі Різер, чи, точніше кажучи, з родиною Різерів, оскільки від самого початку я сприйняла їх як єдине ціле. Хоча пізніше я й не вчилася з жодною з доньок в одному класі, але не втрачала зв'язку з усією родиною аж до війни. Лише у вирі останніх воєнних років ми втратили зв'язок між собою. Як я раділа, коли після кількох десятиліть, кілька років тому знову розшукала сестру Лілі, Евхен, в Юберлінгені над Бодензее, а згодом туди перебралась і Лілі. Скільки спільних дитячих спогадів нам удалося видобути на світ Божий після довгого, довгого часу.

Тоді, у наш перший спільний шкільний рік родина Різерів мала для мене цілком особливий, трохи пригодницький чар. Вони мешкали не у звичайному будинку, а в дерев'яному садовому будиночку.

Різери купили при "Зеленій дорозі" у сільській частині Ваннзее величезну ділянку землі, яка тяглася вниз аж до порослого очеретом берега Поленського озера, продовження "Малого Ваннзее". (В пізніші роки цю велику ділянку через фінансові труднощі довелося продавати різними великими парцелями, на яких повиростало багато однородинних будинків. Велика верхня вілла належала пізніше відомому співакові Гельґе Розвенґе.) Під час будівництва вілли вся родина Різерів: батько, мати, обидві доньки Лілі й Ева та дівчина-служниця Марійхен, яка належала до родини, – мешкали у великій дерев'яній альтанці. В одній-єдиній великій кімнаті мешкали і варили їсти, а в маленьких бічних приміщеннях стояли розкладні ліжка. Я була від цього у захваті.

У Різерів я протягом років пізнавала цілком особливі тісні родинні стосунки, яких у себе вдома не зазнала і яких, можливо підсвідомо, мені трохи не вистачало. Адже я була єдиною дитиною поміж багатьох дорослих у нашому домі й мусила пристосовуватись до них, а не навпаки. Я не могла пригадати випадку, щоб хтось із родини колись зі мною бавився або, коли до нас запрошували дітей, щоб хтось із дорослих брав участь у наших іграх. Звичайно, я могла у будь-який момент підійти з усім, що мене хвилювало, до матері, тоді вона повністю віддавала мені всю увагу, пояснювала різні речі, потішала мене, коли це було необхідно, але й вона ніколи зі мною не бавилась. Загалом усі дорослі, кожен для себе, займалися своїми справами, а я була маленьким додатком, переважно полишеним на себе, і мусила сама собою займатися, хоча, здається, це мені не зашкодило. Я дуже рано стала самостійною і витворила своє власне, відповідне до мого віку, середовище.

Але деякі спільні сімейні вилазки у нас усе-таки бували. Вони належать до найкращих спогадів мого дитинства. Це було збирання грибів, пристрасть, яка однаково захоплювала всіх членів родини. Багато разів у грибну пору, зранку, навантаживши ручний візок великими білизняними кошиками, – маленькою дитиною мене садовили зверху, – і тоді, часом разом із нашими російськими друзями, наша родина вирушала у просторі ваннзейські соснові ліси. Тоді вони були справжнім грибним раєм: лисички, білі гриби, маслюки, польські гриби й багато інших, відомих тільки нам їстівних грибів

росло серед мохів на ґрунтах під високими соснами у великій кількості. Навіть не треба було далеко ходити, пополудні всі кошики були наповнені до краю. Окрім нас, грибів більше не збирав ніхто. Ваннзейці сміялися з божевільних "росіян". В обід завжди влаштовували смачний, приготований нянею, спільний пікнік. Увечері всі жінки в домі сиділи довкола великого кухонного столу й чистили гриби, щоб няня могла їх швидко замаринувати й закрити на зиму в банки. Те, що в ці грибні дні вся родина збиралася разом, приносило мені велику насолоду.

Іншою родинною любов'ю був цирк! Один-два рази на рік до Ваннзее приїжджали невеликі мандрівні циркові трупи. Здебільшого вони ставили свої намети на маленькому лузі навпроти пекарні Майєра. Наша родина ходила у повному складі, як тільки траплялася нагода. Переважно ми бували єдиними відвідувачами з колонії вілл. Ми завжди ходили на вечірню виставу, це було значно романтичніше. Вже змалечку мене брали з собою. Ще зараз я чую специфічний запах цирку, і коли лунає циркова музика там-тамів, то мені відразу стає клубок у горлі. Ваннзейські цирки завжди були дуже скромними сімейними заходами, у яких повна касирка потім виявлялася верховою балериною, а власник цирку перетворювався на паяца, а пізніше виступав дресирувальником у обшитому золотими галунами костюмі. Сиділи на хистких твердих лавках, часом пропадало світло. Але все це лише збільшувало поетичний чар цих маленьких цирків. Я добре пригадую, якою окриленою і радісною наша сім'я поверталася додому після цих циркових вечорів через Ваннзее, коли все село, окрім відвідувачів цирку, вже спало, Данило тихенько насвистував циркові мелодії, батько з Петром за руку жваво дискутував з мамою про циркових коней, а я за руку з нянею, – завжди цілковито захоплена блиском і мішурою артистів.

Пізніше до сімейних виходів додалися ще й відвідини кіно в суботу ввечері. Фільми, здебільшого дуже старі, показували лише наприкінці тижня у "Лінденгофі" на Вільгельмпляц. Ми були завсідниками. Ініціатором був мій батько, який дуже охоче ходив у кіно, оскільки воно давало йому необхідне відпруження й відволікало від проблем, які його постійно обтяжували. Окрім того, це було дешево, дев'яносто пфенігів з особи на найкращі місця, люкс, який ми могли собі дозволити.

Коли я навчилася плавати і їздити на велосипеді, батько й Данило часом брали мене купатися до одного з гарних, відлюдних місць над "Великим Ваннзее", а зрідка до нас могла приєднатися також мама.

Але все одно усі ці сімейні задоволення не були заплановані саме для мене, я могла тільки брати в них участь. А у Різерів усе було зовсім інакше. Там батьки весь вільний час цілковито віддавали дітям, які завжди перебували у центрі уваги. Батьки часто брали участь у дитячих забавах і часто у неділю і свята влаштовували сімейні прогулянки, в яких і я іноді могла брати участь. Батько Різер заздалегідь дуже докладно розробляв програму. Раннім ранком ми вирушали, батько Різер з туго набитим рюкзаком. Спершу автобусом їхали на вокзал Ваннзее. Потім якийсь час тряслися старою паровою залізницею або до Гавельських озер навколо Потсдама і Вердера, або ще через весь Берлін до чудових Мекленбурзьких озер, або у провінцію Бранденбург. І тоді вже ми цілими годинами мандрували. Ми, троє дівчаток, заохочували одна одну, окрім того, приваблював обід. Здебільшого для цього робили зупинку де-небудь у маленькому заміському ресторанчику. До принесених із собою бутербродів (з ковбасою або сиром) залежно від пори року був або теплий суп, або "біле з пінкою", яке ми, діти, страшенно любили – великий бокал у формі вази, наповнений берлінським світлим пивом з малиновим соком. Мало не завжди у цьому ресторанчику висів плакат: "Із давнім звичаєм у згоді треба жити – приходьте всі родиною до нас каву варити".

З сьогоднішньої точки зору це, можливо, видається втіленням міщанства, але тоді воно було лише виразом загальноприйнятого скромного способу життя.

До школи я ходила дуже охоче. Можливість бути разом із багатьма дітьми я вважала чудовою. Правда, знову й знову фройляйн Ганнес доводилось повторювати м'яким тоном зауваження: "Ленхен, не балакай", – але вже незабаром я стала доброю ученицею і залишалась такою і в пізніші шкільні роки. Я була спраглою до навчання, загалом уважною, кмітливою, мала дуже добру пам'ять, тож мені було нітрохи не важко належати до кращих учениць. Але показово, що я ніколи не була "першою", оскільки це, мабуть, потребувало б з мого боку деякого зусилля. Тоді дотримувався ще точний порядок

успішності, відповідно до якого розсаджували учнів. "Першою" часто бувала Гільдхен Толлє, яку кілька років тому я знову віднайшла після десятиліть – на мою велику втіху. Вона була маленькою серйозною дівчинкою, яка походила з родини, де було багато значно старших від неї братів. Очевидно, саме тому вона, так само як і я, як пізня дитина, була дещо дозрілішою, аніж інші наші співучні. В кожному разі, ми обидві, разом із ще трьома дівчатками, перескочили третій клас. Перед переходом нас п'ятьох готували на окремих уроках з усіх предметів на матеріалі четвертого класу. Згодом я швидко призвичаїлася до нового класу. Перехід відбувся зовсім без проблем. Лише з письмовим діленням і множенням, яке вивчали у третьому класі і яким докладно займалися, я перебувала у стані війни; навіть сьогодні мені це дається не без зусиль. Якщо не враховувати цього маленького недоліку, те, що я перескочила через один клас, було для мене саме відповідним.

Нашою класною вчителькою була тепер фрау Зеефельд, цілком інакша особа, ніж м'яка фройляйн Ганнес із двох перших шкільних років. Велика й поважна, з пенсне на носі, стояла фрау Зеефельд перед класом. Від її суворого погляду нічого не могло сховатися. Клас на уроках сидів так тихо, що було чути, як муха пролетить, усі були дуже уважні. Фрау Зеефельд справді мала дар тримати учнів у руках.

Хоча я й не була "євангеличкою", під час навчання у ваннзейській школі завжди брала участь у класних уроках релігії. Мої батьки вважали, що краще вже євангеличне навчання релігії, аніж жодного. Православне навчання релігії я отримала значно пізніше, коли вже ходила до старших класів гімназії. Години релігії фрау Зеефельд мали вплив на все моє подальше життя. З розмов я знала, що це так само стосувалося й багатьох моїх співучнів і співучениць. Ні, не те, щоб вона зробила нас особливо побожними чи віруючими, – вона абсолютно не була святенницею, – але в дуже наочний спосіб навчила нас поняття справедливості й несправедливості, навчила прислухатися до свого сумління і збудила в нас глибоку повагу до творіння. Що ще може зробити вчитель? Ще й сьогодні я з вдячністю згадую її.

Те, що я перескочила через третій клас, було для мене важливим ще в іншому сенсі. В попередньому класі було значно більше дівча-

ток, аніж хлопців. Було правильно, добропорядно, і радше трохи нудно. Хлопці й дівчата сиділи окремо і майже не звертали уваги одні на одних. Мені всі хлопці здавалися трохи "нецікавими". Тепер, у новому класі, дівчата були в меншості. Хлопці відчутно задавали тон. У рядах парт хлопці й дівчата сиділи вперемішку, і вже не було порядку, за яким нас розсаджували. На перервах між уроками у класній кімнаті кричали, билися й пустували. Коли все відбувалось занадто бурхливо, втручалася фрау Зеефельд, метаючи на нас громи і блискавки.

Нових дівчаток у класі хлопці дражнили й насміхалися з них. Особливо хлопці заповзялися на мене, тобто на мої довгі коси. Постійно за них хтось смикав. Вони здирали барвисті стяжки, якими коси були зв'язані на кінцях, я сказала няні, щоб вона заплітала мені їх на самій горі, але й це нічого не допомогло, вони їх просто зрізали. Потім один із них додумався вмочити кінці кіс у чорнильницю. Моя червона в білі крапочки суконка, яку з такою любов'ю пошила мама, була вся у "кляксах". Найбільше мені хотілося через це розревітися, але одночасно я так розлютилася, що кинулася на кривдника, який з мене насміхався – його звали Оскар, – вчепилася йому обома руками в чуприну й почала тягти за неї з усієї сили. Він закричав від болю і спробував відірвати мої руки від своєї голови. Я не випускала. Він хотів копнути мене ногою і втратив рівновагу. Ми приземлилися обоє на підлогу, борючись далі. Зайшла фрау Зеефельд, розчепила нас і потрусила, як двох молодих собачат. У мене був відірваний рукав, кривава подряпина на обличчі й по густому жмутку волосся у кожному кулаку. Я була дуже собою задоволена. Ми обоє дістали за кару роботу. Але після цієї справді серйозної бійки мої стосунки з хлопцями у класі стали дуже добрими. Я відкрила свій особливий "засіб боротьби". Як тільки котрийсь із них починав нахабніти, мені вистачало енергійно вчепитися йому в волосся, і він зі сміхом починав просити пощади. Після цього були вже тільки дружні борюкання. Хлопці охоче спілкувалися зі мною, і я теж почала вважати їх досить цікавими.

У мене було дуже велике коло подружок. Мене постійно запрошували на дні народження. За святково прибраними столами ми пили малиновий сироп і поїдали величезні торти зі збитою сметаною. Для цього ми одягали гарні суконочки й відповідно пристойно поводилися.

Але дівчатка відвідували одна одну також і щоб просто погратися разом: у Гільди Бамберґ над "Малим" Ваннзейським озером приваблювала велика гойдалка й карусель; окрім того, там бували мої улюблені бутерброди з гусячим смальцем, які я їла значно охочіше від будь-яких тортів. У Гільдхен Толлє на Парковій вулиці ми варили на маленькій ляльковій плитці супи "маґґі", а її старший брат Мартін бігав риссю, добродушно возячи нас на спині по здичавілих садових доріжках. З Траутхен, яка приходила до мене так само часто, як і раніше, ми бавилися ляльками. Вона мала двох ляльок-хлопців – рідкість, оскільки зазвичай майже всі ляльки були дівчатами. Ми інсценували велике справжнє лялькове весілля. Обидві родини взяли участь у приготуваннях. Фрау Пельцер одягла ляльок-хлопців. Лялька-хлопець Гельмут, наречений, – ім'я Гельмут відіграє в житті Траутхен велику роль, – отримав справжній весільний костюм з чорного сукна, другий був священиком у рясі з білим комірцем. Моя мама пошила для ляльки Ліззі чудову весільну суконку з білого шовку з фатою з тюлю й миртовим віночком. Старша сестра Траутхен Теа подарувала для весілля мініатюрний марципановий торт. У переддень ляльковго весілля сталася велика драма. Я втратила самовладання і з'їла маленький шматочок торта на пробу, а тоді шматочок за шматочком, один по одному, аж поки весь торт не щез. Це було жахливо, мені було страшенно соромно і я вибухнула плачем. Моя зворушливо всерозуміюча мама врятувала мене від ганьби. Наступного дня зранку секретар мого батька мусив спеціально поїхати до Берліна, щоб привезти такий самий новий торт з кондитерської Мерінґа. Пополудні відбулося весілля, за участю дорослих. Я не подала виду, але була розчарована. Підготовка й радість очікування були значно кращими, аніж властиве свято, – новий досвід для мене.

Маріка

Це ляльковe весілля було інспіроване одруженням моєї сестри Марії з графом Адамом Монтрезором. Воно відбулося 9 серпня 1927 року.

Адам появився в нашому родинному колі приблизно за два роки перед тим. Хоча первісно і французького походження, Адам цілком і повністю почувався українцем. Ще в молодості він приєднався до українського національного руху і в післявоєнній Польщі відігравав значну роль в українських політичних колах. Частина його родини з боку батька під час шляхетського повстання в часи Людовіка XIV і так званої "Фронди" втекла з Франції, отримала маєтки у Західній Україні й змішалася з тамтешніми українськими і польськими шляхетськими родинами. Мати походила зі знатного, чисто польського шляхетського роду. Адам отримав у дитинстві й юності блискуче виховання та освіту, окрім польської і російської, він розмовляв чудово українською та французькою мовами і прекрасно англійською. Окрім того, він був високоосвіченим, добре виглядав і мав чарівні манери. Він був одинаком. Його батько помер, коли Адам був ще майже дитиною. До революції Адам із матір'ю жив в Україні в одному з родинних маєтків.

Адам студіював агрономію, але більше його приваблювали ділянки літератури й публіцистики. Коли вибухнула революція – Адамові тоді минало двадцять, – він утік разом із матір'ю до Варшави. Маєтки і все інше майно пропало. Адам знайшов скромне місце в одній солідній польській газеті, обертався і займався політикою в українських політичних колах, писав статті для українських газет, яких тоді в Галичині було дуже багато, займався також якимись принагідними справами. Його заробітків вистачало їм з матір'ю на дуже скромне життя.

Відразу на початку відновленої моїм батьком політичної діяльності Адам став одним із найпалкіших його прихильників. Він приїхав до Берліна і часто бував у нашій родині у Ваннзее. Нарешті з'явився освічений молодий чоловік з одного з нами кола й до того ж захоплений українець. Те, що його фінансове становище тепер було не надто рожевим, нікого не турбувало. Маріка, після складання нею в Лозанні іспиту на звання лікаря, працювала асистенткою у профе-

сора Вірхова з Шаріте[2]. Професор Вірхов був ортопедом, і Маріка мала намір спеціалізуватися в цій ділянці. Лілі як скульптор мала замовлення на портрети, які вели її поза дім, але зазвичай жила вдома.

Адам часто бував у нашому домі. Я теж з цікавістю спостерігала за ним, він мені подобався. Всі зауважили, що йому дуже подобається моя сестра Лілі, яка була справжньою красунею, та й вона розповідала мені через десятиліття, що "багато про нього думала", що б це не означало. Здавалося, все було на добрій дорозі.

Потім батько дізнався, що з бідним Адамом не все гаразд. Батько мав з Лілі категоричну розмову, в якій він застеріг її не втрачати голови через надто сильні почуття до Адама, що Адам – чоловік не для неї і що його батьківським обов'язком є не давати їй дозволу на цей шлюб. Лілі підкорилася, захворіла, у неї було виявили затемнення в легенях і вислали до Арози. Вона залишалась там 8 місяців.

Адам, який спершу на якийсь час поїхав до Варшави, знову вирінув у нас і почав активно залицятися тепер уже до моєї сестри Маріки. Вона пристрасно в нього закохалася. Нещастя сталося. Мій батько застерігав також її, але вважав, що Маріка як лікарка повинна знати, на що вона йде. Маріка була впертою, вона конче хотіла мати свого Адама, вірила у велику, всепереможну любов і не здавалася. Нарешті батько згодився на шлюб. Молода пара робила враження щасливої, обоє здавалися дуже закоханими. Всі були сповнені надією, що все буде добре. Призначили день весілля.

За кілька тижнів перед тим з Варшави приїхала Адамова мати й оселилася в нашому домі. Це була маленька, дрібненька стара дама, яка завжди носила довге світло-сіре вбрання з ніжними мереживними косинками на плечах. Велика легка біла фризура а' ля мадам Помпадур підносилася над її маленьким личком, яке, на моє здивування, було вкрите зовсім дрібними зморщечками й маленькими коричневими плямками. В молодості стара графиня Констанція, напевно, була чарівною жінкою. Ще й тепер вона причаровувала все своє оточення. Часом вона робила кокетливу маленьку "мордочку", як кішечка. Мені вона здавалась "солодкою", і я намагалась у її присутності демонструвати лише найкращі манери.

---

[2] Назва університетських клінік у Берліні, а також славетної клініки в Парижі.

Перед весіллям було ще чимало проблем, часом навіть виникали дискусії на повен голос. Дійшло до того, що з'явилася думка відкласти весілля, чи навіть взагалі від нього відмовитись. Маріка була в розпачі, я бачила, як вона гірко плакала внизу у няні. Причина була така: Адам був практикуючим католиком, а Маріка, як уся наша родина, – православною. За нашим садом стояла ваннзейська католицька церква. Геть наївно вигадали собі дуже гарний план: після православного вінчання у нас вдома все весільне товариство піде святковим походом через сад до задньої садової хвіртки, а тоді через спортивний майдан до католицької церкви, де мало відбутися друге, католицьке, вінчання. Але коли про це сказали місцевому священикові, він не лише сказав категоричне "ні" щодо другого вінчання, а й пояснив, що для шлюбу з некатоличкою потрібно мати спеціальний дозвіл і що майбутні діти обов'язково повинні стати католиками. За недотримання цього правила Адамові загрожувала екскомунія. Саме тільки католицьке вінчання через українські політичні причини взагалі не обговорювалося. Потягнули за всі можливі ниточки, щоб добитися подвійного вінчання, але ніщо не допомогло. Чому цього не вияснили з самого початку, я не знаю.

Вкінці, як компроміс, відбулося лише просте греко-католицьке вінчання у нас вдома, у прибраній їдальні, але все-таки цілком святкове, зі священиком, співом хору і дружбами, які тримали весільні корони над молодою парою. Я була в ролі "хлопчика з іконою" і приглядалася до всієї церемонії з величезною цікавістю.

Погода була гарна і тепла, тому прийняття для гостей можна було влаштувати на свіжому повітрі. На великому весільному фото я сиджу біля ніг молодої пари з розпущеним довгим волоссям, поміж Траутхен Пельцер і Сибіллою Шульц-Бундте. Те, що я могла мати розпущене волосся й дістала нову, пошиту мамою мереживну суконочку, було для мене, мабуть, найважливішим у всьому весіллі.

Вже коли молода пара сиділа в дорожньому одязі у відкритому авто, всі весільні гості проводили її на вулицю й обсипали традиційним рисом. Мені це здавалося дуже веселим, і я разом з іншими дітьми бігла навздогін за автомобілем аж до наступного повороту вулиці. Маріка, сміючись, махала нам рукою.

Через чотирнадцять днів молодята мали повернутися з весільної подорожі. Велика валіза вже прибула. Я раділа, що знову побачу Маріку й Адама. Дуже добре пригадую, як сиділа на нашому передньому, уквітчаному трояндами балконі й нетерпляче чекала на них. Нарешті я побачила, як вони з'явилися біля садової огорожі. Усе ще сидячи навпочіпки за трояндами, я спостерігала за ними. Адам ішов попереду, несучи маленьку валізку, Маріка мала ще не знайомий мені маленький червоний капелюшок. Я хотіла встати й помахати їм, але тут побачила обличчя Маріки, зовсім чуже обличчя. Я не забула його за всі десятиліття, що минули відтоді. Із загадковим для мене виразом вона вивчала наш дім, сповнена суму й безнадії, але водночас із домішкою якоїсь іронії. Я відчувала, як у мені підіймається страх. Але потім Маріка зауважила мене, посміхнулась, махнула мені рукою й камінь упав мені з серця. Я побігла з балкону в дім із голосним криком: "Вони тут, вони тут!" Вони були тут і жваво розповідали про подорож. Від збудження я безперервно стрибала довкола них, чекаючи, коли нарешті почнуть розпаковувати валізу, оскільки Маріка шепнула мені: "Я тобі щось привезла". Я не хотіла більше думати про Марічине чуже, страшне обличчя, але воно назавжди відбилося в мені. Лише через десятиліття, коли вона розповіла мені про все нещастя свого подружнього життя, я це зрозуміла. Бідна Маріка, що за сумне життя вона мала!

Я її дуже любила ще дитиною, але бували моменти, коли не могла її стерпіти. Вона не могла відмовитись від того, щоб знову й знову мене дражнити і злити. Дитиною і ще молодою дівчиною я голосно з нею сварилася. Хоча пізніше вона й розповідала мені багато зі свого життя, з усіх членів родини вона залишалась для мене найзагадковішою. Вона мала страшенно суперечливий характер і, мабуть, була такою ще від дитинства.

Лілі розповідала мені, як дитиною вона страждала від Марічиного норову й по-справжньому її боялася, оскільки ніколи не почувалася з нею певною. При тому обидві сестри дуже залежали одна від одної. З невідомих мені причин батько не хотів, щоб мої сестри спілкувалися з дітьми родичів і друзів. Лише коли у літні місяці родина жила у Тростянці або інших маєтках в Україні, Маріка й Лілі могли бувати разом з іншими, сільськими дітьми. Лілі розповідала,

що ті діти теж боялися Маріки і значно охочіше бавилися з нею. Марічин настрій міг змінюватися з хвилини на хвилину. Щойно як вожак дитячого гурту вона була веселою й задоволеною, втіленням самої люб'язності, а тоді раптом, як грім з ясного неба, починала мучити всіх навколо, й до того ж зі злобною винахідливістю. Єдиний, до кого вона завжди ставилась з однаковою любов'ю і ніжністю, повною готовністю допомагати й розумінням, був наш хворий брат Петро, який теж усе своє життя відповідав їй зворушливою прив'язаністю.

Вже старою жінкою Маріка розповідала мені, що вона, мовляв, тому дитиною так злила і мучила Лілі, що вразливість і беззахисність Лілі діяла їй на нерви, з сільськими дітьми було, очевидно, також щось подібне, адже вони не могли опиратися "панській дитині". Можливо, пізніші, серйозніші конфлікти в житті обох моїх сестер виникали з тієї самої причини. Вони так ніколи й не навчилися сперечатися одна з одною відкрито. Маріка дитиною була надзвичайно привабливою, це видно з її дитячих фотографій, вона могла бути дуже чарівною, – коли хотіла. Вона вміла захоплююче розповідати й була невтомною винахідницею все нових, сповнених гострих відчуттів забав. Правда, ці, винайдені Марікою з такою фантазією, ігри не завжди бували цілком безпечними. Мати розповідала мені, як одного дня вона надійшла саме вчасно, щоб перешкодити семирічній Маріці відправити посадженого у велику розкриту парасолю Данила, якому щойно виповнилось два роки, з вікна першого поверху великого будинку, – Лілі й Петро остовпілі стояли поруч – вони бавилися в "гондольєрів".

Я запитую себе, де в цей момент вешталися різні няньки й гувернантки, від яких зазвичай аж кишіло довкола моїх братів і сестер. Адже кожна дитина мала власну няньку, окрім того, були гувернантки з різних мов: одна англійська, одна французька й одна німецька. Пізніше до них додалися ще й різноманітні вчителі з окремих предметів. Лілі казала мені, що і вона, і Маріка страждали від цієї системи виховання. Але такий спосіб виховання був тоді в Росії у дворянських колах загальноприйнятим, на користь Швейцарії, яка масово постачала гувернерів і гувернанток до Росії. Мої батьки самі по собі були відомі тим, що занадто мало дбали про вишукане товариство і занадто багато про своїх дітей. Але загальної моди і їм не

вдалося повністю уникнути. Мої сестри завжди заздрили мені, що моє дитинство в Берліні було вільне від гувернанток.

Маріка була виразно інтелігентною, зацікавленою і бистрою. Все їй давалося легко, але тим не менше, і ще будучи дитиною, і вже молодою дівчиною, вона постійно заздрила Лілі. Мабуть, вона мала певні підстави. Лілі зазвичай була м'яка і стримана, всі її любили за ніжність і пестили. Шкільні предмети, яких сестер навчали разом удома, давалися Лілі значно тяжче. Вона надолужувала це пильністю і старанністю, за що її хвалили, в той час як у Маріки, якій усе давалося без зусиль, кожен успіх сприймався мовчки і як належить.

А згодом, у гімназії – мати наполягла на тому, щоб її доньки відвідували державну гімназію, – обидві ходили до різних класів. Лілі трохи заприязнилася з кількома дівчатами, а Маріка, яка часом бувала різкою й нетерпимою, залишилась сама. Маріка розповідала мені пізніше, що у неї ані в гімназії у Росії, ані згодом під час студій у Лозанні не було приятельок, хоча їй цього дуже хотілося. Справжню дружбу вона знайшла щойно значно пізніше у Варшаві.

Притому Маріка вже в юності була людиною, завжди готовою допомогти іншим. Данило розповідав мені, що Маріка, з якою він одночасно перебував у Лозанні – живучи в пансіоні в одного з учителів, готувався до матури в кантональній гімназії – під час навчання дозволяла своїм колегам добряче себе використовувати. Зі свого невеличкого місячного утримання вона годувала кількох бідних студентів й допомагала корепетиціями кожному, хто за цим звертався, навіть на шкоду власному навчанню. Вона склала медичний докторський іспит лише на "задовільно", що, як вона мені казала, було для неї страшенно прикрим.

Марічині медичні студії були, я думаю, теж чимось справді суперечливим у її житті. Звичайно, вона була серйозно зацікавлена медичними проблемами, але якось розповіла мені, як на клінічній практиці кілька разів готова була покинути навчання, оскільки неминучі супровідні явища кожної хвороби викликали в неї відразу. Як на лікаря, справді дивно. Мабуть, саме це і стало причиною, чому вона обрала своєю ділянкою спеціалізації ортопедію, оскільки це була найбільш "чиста" ділянка. З іншого боку, я знаю, з якою самопосвятою після смерті нашої матері Маріка багато років доглядала хворо-

го брата і як чуйно вона ставилася до своїх старих хворих господарів у Оберстдорфі. Цілими ночами вона просиджувала біля їхніх ліжок і робила для них усе, що треба було робити при догляді. Все це не зовсім поєднувалося.

Через кілька днів після повернення з весільної подорожі Маріка разом з Адамом та його матір'ю поїхали до Варшави. Судячи з того, що Маріка мені пізніше розповідала, цей перший час у Варшаві був для неї жахливим. Через скрутне фінансове становище вони втрьох мешкали у двох маленьких кімнатах у дуже скромному, із затхлим повітрям пансіоні у малопрестижній дільниці Варшави. У спільному житті Адамова мати дуже швидко виявилась егоцентричною сварливою старою, яка просто-таки тиранізувала свого сина й Маріку. Вона твердила, що не може залишатись сама, влаштовувала сцени й істерики. Адам у всьому їй поступався, але все-таки мусив відлучатися з дому у справах, щоб заробити хоч найнеобхідніші для життя гроші. Маріці залишалося тільки цілими днями сидіти в пансіоні та терпіти примхи свекрухи. Коли Адам увечері повертався стомлений додому, ним повністю заволодівала мати, і Маріка почувалася зайвою.

Не кажучи про постійні сварки, у старої дами розвинулася ще й хвороблива заздрість до невістки. Кожен приязний погляд, найменший люблячий жест сина, скерований до дружини, вона зустрічала уїдливими зауваженнями. Адам і Маріка не наважувались навіть перекинутися словом. Приватного життя у них не було, оскільки подружня спальня мусила слугувати для всіх трьох одночасно і житловою кімнатою, в якій вони проводили тяжкі, сповнені напруження вечори. Нарешті між Марікою й Адамом теж дійшло до тертя. Навіть нормальне подружнє життя було б за таких обставин дуже утрудненим. А що вже казати про такі проблематичні стосунки, які існували поміж ними.

Маріці таке становище здавалося нестерпним. Вона вважала, що перш за все треба покращити житлові умови. Можливо, якби кожен мав у своєму розпорядженні більше простору, вдалося б уникнути багатьох суперечок. Вона взялася за пошуки помешкання, але вже незабаром переконалася, що будь-яка більш-менш відповідна квартира до винайму, коли й існувала взагалі, то була недоступною для її фінансових можливостей. Але вона натрапила на іншу можливість, яка була тоді новою для Варшави, проте дуже суттєвою. В одній з розташова-

них зовсім недалеко від центру новозабудованих дільниць споруджувалися житлові блоки з приватними квартирами. Можна було ще навіть подати побажання щодо їх планування. Обоє, Адам і Маріка, запалилися ентузіазмом до цього плану. Чудово, власне помешкання, з власними меблями і багато місця для всіх трьох! Адже того, що стара дама теж має мешкати у їхній квартирі, не можна було змінити. Нова квартира мала стати для неї несподіванкою, Маріка дуже вірила, що таким чином їхнє ставлення одне до одного покращиться.

З властивою їй енергією Маріка взялася до здійснення плану. Разом з Адамом вони потай вивчали плани квартир. Знайшли дуже гарно сплановану квартиру з чотирма просторими, сонячними кімнатами, балконом і допоміжними приміщеннями. Для того, щоб заплатити завдаток до відносно поміркованої ціни помешкання, Маріка продала свої досить коштовні прикраси, все, крім кількох дрібничок. (Коли наша родина після втечі з України знову зустрілася в Лозанні, мої батьки поділили врятовані так звані "малі" прикраси між двома старшими доньками. Я, тоді щойно народжена маленька, не отримала нічого, мовляв, для дитини можна буде пізніше купити нові прикраси, "коли обставини в Росії зміняться, що станеться незабаром", – приблизно так думали тоді всі в емігрантських колах. Тим часом минуло вже більше десяти років і "великі" прикраси моєї матері вже давно були продані. За виручені від чудової довгої низки перлів гроші був придбаний ваннзейський будинок, інші речі "проїли". У матері залишилась ще тільки "мала" низка перлів, кілька перстенів і аметистів, але обидві доньки свої прикраси зберегли.)

Для сплати решти ціни була взята іпотека під загальнодоступний відсоток. Речі з приданого Маріки й меблі з Ваннзее були замовлені на осінь, на час вселення. Маріка з Адамом раділи як діти переїздові у власну квартиру. Вони вірили, що після цього все покращиться і що їхнє подружнє життя нарешті стане нормальним. До запланованого терміну квартира була готова. Вона потиху була обставлена речами, які щасливо прибули з Ваннзее і була любовно прикрашена давніми гарними портретами з Адамової власності. І тоді надійшов великий момент, коли свекруха мала дізнатися про несподіванку. Адам урочисто оголосив їй, що його дружина купила гарну квартиру й улаштувала її і що вони всі переселяться туди за

кілька днів. І тоді сталося щось абсолютно несподіване. Замість того, щоб тішитися з цього повідомлення, Адамова мати категорично відмовилась переселятися у нову квартиру. Всі намагання переконати її були марними, вона не хотіла навіть подивитись на помешкання. Чому стара дама була такою впертою, було не зовсім зрозуміло. Можливо, тут діяло хибне поняття про честь, щось таке: чоловік повинен дбати про житло й утримання родини. Це було досить заплутано, очевидно, вона зі своїми ревнощами до невістки не хотіла бути їй нічим зобов'язаною. Для Маріки це було жахливо, всі її надії на покращення сімейних стосунків розсипалися на порох. Адам стояв між обома жінками, але, як слухняний син, підпорядкувався волі своєї матері. Маріка почулася в ще більшій ізоляції. З огляду на фінанси, тепер, звичайно, стало ще більше проблем, оскільки, крім оплати за пансіон, довелося сплачувати ще й відсотки за помешкання. На щастя, для цього незабаром знайшлося вирішення, знайомий англійського посла винайняв квартиру разом з меблями, дуже дешево, але все одно це компенсувало витрати. Замість того, щоб насолоджуватись своєю чудовою новою квартирою, Маріка сиділа у затхлому пансіоні, приречена терпіти примхи свекрухи. Але вже невдовзі Адам втратив місце праці в польській газеті, єдиний певний заробіток, який вони мали. Після багатьох неприємних дискусій Маріка наполягла, щоб чоловік і свекруха дозволили їй пошукати собі місце праці. Вона знайшла місце лікарки на неповний робочий день у невеличкій касі хворих. Робота була напружена, трохи нудна, пов'язана з багатьма адміністративними справами, а окрім того, ще й дуже низько оплачувана. Але все-таки Маріка могла, принаймні на якийсь час, уникнути гнітючої атмосфери пансіону.

Зі здібностями до мов, які вона мала, Маріка за дуже короткий час вивчила польську мову. Тепер вона шукала собі учнів з англійської і французької. З часом вона почала спеціалізуватися на тому, що готувала з іноземних мов родини польських дипломатів до перебування за кордоном. Ці уроки приносили Маріці вдоволення, але забирали дуже багато часу, адже вона мусила ходити до учнів, оскільки в пансіоні приймати їх не могла. Адам тим часом доглядав матір і час від часу писав якісь статті. Таким чином вони могли фінансово забезпечувати життя. Це було тяжко. Пізніше Адам теж почав дава-

ти уроки. Але головний тягар у здобуванні хліба лежав на Маріці, й так залишалося протягом усього їх спільного життя.

Через більше як два роки подружнього життя стара тяжко захворіла, не знаю вже, на що. Вона зовсім злягла. Маріка відмовилась від своїх уроків, щоб могти підміняти Адама в догляді. В останні тижні ставлення Адамової матері до Маріки змінилося. Вона стала лагідною як ягня, сповнена зворушливої вдячності за Марічин фаховий і, мабуть, також любовний догляд. Маріка розповідала мені, що її дуже втішало те, що свекруха перед смертю перестала її ненавидіти. Спільний догляд також зробив Адама й Маріку ближчими, ніж будь-коли раніше. Очевидно, до нього щойно тепер по-справжньому дійшло, кого він мав у Маріці. Стара графиня померла уві сні після прийняття останнього причастя. Я ще пригадую собі повідомлення про смерть, яке ми отримали у Ваннзее, французькою мовою, з безліччю невимовних польських імен, самими графами і графинями, Адамовими родичами з боку матері. Маріка познайомилась з ними усіма щойно тепер, після похорону свекрухи. За життя стара дама обмежила всі Марічині контакти з цими родичами, а Адам, як завжди, підпорядкувався її волі. Маріку прийняли в колі Адамових польських родичів дуже сердечно. Вони були здивовані, виявивши в її особі чарівну, гарну, вишукану молоду даму. Свекруха, мабуть, описувала Маріку як якусь дикунку, яку краще залишити у спокої. Декотрі з цих родичів стали Марічиними близькими друзями, особливо кузина Тереза, яка у пізніших Марічиних розповідях знову й знову з'являлася в її житті у Варшаві.

Хоча це й було певним полегшенням для всіх, смерть матері спершу дуже вразила Адама. Він почувався загубленим і в пошуках підтримки вчепився за Маріку. Адам став люблячим, м'яким і винятково ніжним. Усі, хто не знав того, що було за лаштунками, вважали обох щасливою закоханою молодою парою. Адам звертався до різних лікарів, усі повторювали те саме, фізично усе у нього було нібито гаразд, вони стверджували, що з часом Адам зможе провадити нормальне подружнє життя. Але поки що вони, як і раніше, жили як брат і сестра. Що це означало для Маріки, сповненої життєвої сили молодої жінки, яка пристрасно кохала свого чоловіка, можна лише здогадуватися. У Марічиній спадщині я знайшла так, напевно, ніколи й не відісланого листа до Адама з того часу – вражаючий

скрик близької до відчаю жінки. І все ж цей час у Варшаві не був для Маріки лише нещасливим. Уперше у житті вона знайшла відповідне для себе коло друзів. Окрім того, вона все-таки відчувала, як дуже, попри все, потребує її Адам. Він краще виглядав, став значно спокійнішим, веселішим, ніж за життя матері. З цього періоду походять цілі зошити його ліричних віршів чудовою українською мовою. Деякі з них навіть були надруковані в перекладі в тогочасних німецьких поетичних збірниках. Я читала їх там під Адамовим прізвищем. Чи були колись друковані українські оригінали, не знаю.

У ці роки між українськими православними або греко-католицькими меншинами і римо-католиками, які їх пригноблювали, були великі проблеми. У деяких галицьких селах, де жило особливо багато українців, дійшло до сутичок, з убивствами і руйнуваннями. За винятком особистих актів помсти, тут відігравали роль релігійний фанатизм та шовіністична нетерпимість і з польського, і з українського боку. Мій батько був у дружніх стосунках з главою греко-католицької церкви, львівським митрополитом графом Шептицьким. Так само, як і він, батько пробував примирливо впливати на обидві сторони. Адам, який мав добрі контакти як з українськими, так і з польськими політичними колами, діяв як зв'язковий мого батька. Марічине помешкання стало свого роду центром для політично поміркованих, розважливих українців.

Також у Маріки й Адама зазвичай підтримувалось досить жваве товариське життя, хоча б досить скромними засобами. Маріка, як і раніше, працювала по пів дня у своїй касі хворих і давала численні уроки мови – тепер у своєму власному помешканні. Але вона не мусила турбуватися про домашнє господарство. Завдяки справді щасливому випадкові Маріка, купуючи на щотижневому базарі м'ясо, познайомилася з полькою. Жінка порадила Маріці при закупах, а з дальшої розмови виявилось, що вона шукає собі місця як куховарка. Між ними з першого погляду виникла симпатія. Вже за кілька днів жінка оселилася в малій кімнатці поруч із кухнею, не лише як куховарка, але й за невелику оплату як служниця. Добра Броня, тоді близько сорокарічна, була з Марікою аж до останнього дня її перебування у Варшаві. Броня була свого роду оригіналом, подібно як наша стара няня, тільки в сучасному виконанні.

Броня походила з села, але вже давно мешкала у Варшаві й чудово розумілася на тамтешніх умовах життя. Маріка й Адам, які обоє були недосвідченими в практичних речах, були нею, так би мовити, адоптовані. Вона енергійно взяла у свої руки все домашнє господарство. Маріка розповідала, що завдяки Броні вони стали жити значно краще й дешевше, ніж до того. Через незліченних сільських родичів Броня організувала регулярне постачання м'яса, яєць, овочів і фруктів просто з села. Адамові й Марічині друзі також із цього користали. Під час довгої і важкої вірусної хвороби Маріки Броня доглядала її самовіддано й зі знанням справи. Просто, Броня вміла все. Для неї ніщо не було занадто важким. Їй нічого не варто було вичарувати щедру гарячу вечерю для несподіваних гостей, та ще й розмістити людей у помешканні на ніч. Часом Марічині кімнати нагадували матрасовий табір. Чим більший панував рух, тим більше Броня почувалася в своїй стихії. Вона цікавилась не лише всіма новинами у своїй околиці, але й світовими подіями теж. З великим зацікавленням читала всі газети, які отримував Адам.

Вона мала кумедну особливість, відмовлялася носити фартухи, як тоді було заведено серед домашньої прислуги. Маріка купувала їй матерії, які добре пралися, чим барвистіші, тим краще, з яких усевміюча Броня й кроїла гарні суконки. На єдиній фотографії Броні, яку я будь-коли бачила, вона стоїть упевнена в собі, вперши руки в боки й широко розставивши ноги, у квітчастій спідниці і білій блузці з пишними рукавами-буфами, могутнім бюстом і темною короною волосся з товстих, закручених навколо голови кіс, – прообраз здорової польської селянки. Маріка поряд з нею виглядала як тендітна школярка. Потім у роки війни Броня так схудла, що могла носити Марічині суконки.

Окрім сільських родичів, з якими вона підтримувала жваві стосунки, Броня і у Варшаві мусила мати важливі для неї контакти. Що чотири-п'ять тижнів Броня скидала свій барвистий одяг, перетворювалася на непомітну міщанку і заявляла: "Тепер мені треба на кілька днів відлучитися, у комірці все приготовано". Чим вона займалася у ці дні, куди ходила, Адам з Марікою ніколи не дізналися. Адам піддражнював її таємничими залицяльниками. Броня тільки посміхалася й мовчала. Але вона була такою перлиною, що з її дивацтвами охоче мирилися.

На початку тридцятих років сталася велика несподіванка. Адам отримав з Франції товстого листа від маркіза де Бурдея, написаного елегантною старомодною французькою мовою, який починався: "Мій дорогий кузене!", як прийнято у графських родинах. У цьому листі маркіз пояснював, що, згідно з його власними дослідженнями, Адам є останнім нащадком його роду по чоловічій лінії і що він, маркіз, за взаємною згодою має намір усиновити Адама, аби фамільний замок Бурдеїв залишився в родині.

Велике хвилювання, замок у Франції! До листа було додано докладне генеалогічне дерево, багато фотографій старого маркіза, на якого Адам виявився дивовижно схожим, та старого замку в Дордоньє поблизу Перігорду. Після жвавого обміну листами від одного "Дорогого кузена" до другого "Дорогого кузена" Маріка з Адамом нашкребли грошей на подорож і вирушили до Франції, на ознайомчий візит до маркіза. Великий взаємний захват! Замок теж виявився цілком відповідним. Головна будівля з середньовічними темними кам'яними стінами, оборонними вежами і розвідним мостом вважалася однією з найважливіших туристичних атракцій околиці й підтримувалася коштами від вхідної оплати. До нього була добудована новіша житлова частина, невелика, але достатня для однієї родини. Тепер у ній мешкав старий маркіз разом з іще старшим слугою в штанях по коліна та старою домоправителькою у великому накрохмаленому білому фартусі й білому чепці, зав'язаному на підборідді. Це справді виглядало як у казці, тим більше, що в старій нежитловій частині начебто блукав привид. До замку належало маленьке, добре утримуване господарство, виноградники і, як основне джерело доходу, вирощування трюфелів. Інших фінансових засобів до успадкування не було, але з прибутку від існуючого маєтку можна було скромно, досить приємно жити. Адам уже бачив себе власником замку.

Маріка мала деякі сумніви щодо питання про нащадків, але можливо, можливо, і це теж якось розв'яжеться. Адже їй щойно виповнилося тридцять, а Адамові тільки сорок років. Усиновлення було формально справді проведене, з умовою, що коли Адам помре бездітним, власність має перейти по жіночій лінії до дуже милої аристократичної родини в Бельгії, у якій аж роїлося від дітей. Але тим часом старий маркіз ще жив і почувався дуже бадьоро. До початку

німецько-польської війни між ним і Адамом тривало дуже жваве люб'язне листування. Маркіз був тепер "Моїм дорогим дядечком", від "папá" відмовились. Маріка багато разів отримувала пакуночки з чудовими трюфелями, від яких Броня вернула ніс, багато разів приходили навіть скриньки з добрим червоним вином. Але маркіз і його адоптований син так більше ніколи й не зустрілися.

Тим часом Маріка дізналася від кузини Терези, тепер її довіреної приятельки, яка близько знала Адама ще від дитинства, що, ймовірно, стало причиною цілковитої Адамової імпотенції: ще зовсім молодим хлопцем в Україні він палко закохався в гарну сільську дівчину. Дівчина сподівалась від нього дитини. Адам хотів з нею одружитися. Його мати, тоді ще зовсім не стара графиня, з вигляду така собі м'яка кішечка з твердим характером, сказала категорично: "Нізащо". Адам підкорився волі матері. Дівчина зникла з поля зору Адама. Дитина, здається, померла незабаром після народження. Що сталося з молодою матір'ю, невідомо. Адам, вразливий хлопець, з почуття провини хотів відібрати собі життя, та його врятували. Для Адамової матері справа була полагоджена, але для Адама – ні, в кожному разі, не для його підсвідомості. Про цю обставину він ніколи не говорив. Він і далі закохувався в молодих жінок, тепер, звичайно, з того самого суспільного кола, був навіть кілька разів заручений, але завжди вони розходились. Тільки Маріка зі своєю недосвідченістю й, одночасно, впертістю наполягала на цьому подружжі, яке так ніколи й не здійснилося. Можливо, Адамові допомогло б ґрунтовне психоаналітичне лікування, але про це, наскільки мені відомо, ніколи не було мови. Адамові в подружжі нічого не бракувало. Для Марічиної самосвідомості знання про давню любовну історію Адама, мабуть, було певною втіхою, вона примирилася і спробувала влаштуватися в цій ситуації якнайкраще. Адам був вдячний їй за розуміння. Моя мати відвідувала обох у Варшаві, це було, напевно, десь під кінець мого навчання в школі, перед 1937. Я чула, як, повернувшись додому, вона в розмові з батьком сказала: "Це дивовижно, але я переконана, що вони тепер разом цілком щасливі". Мене здивував такий вислів, оскільки тоді я ще не знала ніяких подробиць про подружнє життя моєї сестри. Я довідалася про це аж тоді, коли у бідної Маріки трапилося найбільше горе.

В останні роки перед війною між моїм батьком і Адамом виникли якісь розбіжності в поглядах на українську політику. У цьому відіграв свою роль також багаторічний, щиро відданий моєму батьку секретар Сергій Шемет. Батько зажадав, щоб Адам приїхав до Ваннзее й пояснив свою позицію. Адам з незрозумілою впертістю відмовлявся виконати цю вимогу. Ця розбіжність напевно відіграла свою роль у подальших сумних подіях. В кожному разі, з цим точно була пов'язана причина, чому Адам і Маріка залишились у Варшаві.

Коли зовнішньополітичне становище все більше загострювалось і ставало все ясніше, що війна між Німеччиною і Польщею неминуча, мій батько дуже наполягав, аби хоч Маріка приїхала до нас до Ваннзее. Він передбачав для Польщі погані часи, особливо після того, як був укладений пакт про ненапад між Гітлером і Сталіним. Маріка рішуче відмовилась, вона конче хотіла залишитись разом з Адамом у своїй варшавській квартирі. Пригадую, яким прикро враженим і засмученим був батько тоді, після останньої телефонної розмови з Марікою.

Війна вибухнула, зв'язок з Варшавою був перерваний. Німецькі війська увійшли до Польщі, поляки героїчно захищалися, проте були безсилими проти набагато краще озброєних німців. А від Сходу совєти займали виділені для них Гітлером польські території й балтійські держави.

Чому тоді з Адамом сталося саме таке нещастя, мені так ніколи й не вдалося вияснити. З Марічиної розповіді я дізналася таке: якийсь приятель Адама посідав маєток на північний схід від Варшави, і там виникло заворушення (якого характеру було це заворушення – не знаю). Він попросив Адама приїхати до нього. Варшаву бомбардували з повітря німці, німецькі частини стояли вже зовсім близько від Варшави, бої за місто могли розпочатися будь-якої миті. Замість того, щоб у цих небезпечних обставинах залишатися біля дружини, Адам разом з іще одним чоловіком вирішив поїхати до маєтку свого приятеля. Вони ще не дуже далеко від'їхали від Варшави, коли назустріч переповненому поїздові на сільській дорозі виїхали радянські танки. Польська супровідна команда, яка сиділа на даху поїзда, не знайшла нічого розумнішого, як стріляти з кулеметів по танках, які наближалися. Ті, звичайно, вистрілили у відповідь з усіх гармат. Поїзд

зупинився. Було багато вбитих і поранених. Совєти взяли в полон польських солдатів, відділили поранених і відіслали поїзд з убитими й уцілілими цивільними назад до Варшави. А тоді знову повернулися за німецько-російську демаркаційну лінію. Адам був серед забраних совєтами поранених. Чоловік, який їхав разом з ним, бачив, як його, підтримуючи, вели геть солдати.

Протягом усіх боїв у Польщі й за Варшаву, про які ми чули по радіо у Ваннзее, ми дуже хвилювалися. Як тільки Варшава впала, батькові вдалося через своїх друзів у Міністерстві закордонних справ встановити зв'язок з Марікою. Один службовець, який мав у Варшаві якісь справи, зміг особисто її відвідати. Щойно тепер, тобто через декілька тижнів, ми дізналися про те, що трапилося з Адамом. Німецький пан повідомив моєму батькові, що Маріку він застав здоровою, квартира теж під час боїв не була пошкоджена. Звичайно, Маріка дуже переживала за свого чоловіка, але була сповнена надією на його швидке повернення, оскільки дехто з людей, яких теж поранило в тій пригоді, за цей час віднайшлися. Марічині сподівання були марними, минав тиждень за тижнем, а Адам не з'являвся. Маріка почала втрачати надію.

Через свої зв'язки в німецькому Міністерстві закордонних справ батько роздобув для Маріки дозвіл на поїздки по Генеральному Губернаторству (так тепер називалась окупована німцями частина Польщі) для пошуків чоловіка. У радянську окупаційну зону сама Маріка поїхати не могла, але за посередництвом німецьких кіл пошуки Адама велися й по той бік кордону. У перші місяці цієї діяльності Маріка ще сподівалася, що пошуки матимуть успіх. Вона невтомно їздила повсюди, відвідувала шпиталі уздовж радянської демаркаційної лінії. З'являлися чутки, що Адама нібито бачили десь там чи там. Маріка йшла по кожному сліду, але все закінчувалося нічим. Адам пропав безвісти. Нарешті, після багатьох місяців, Маріка припинила свої пошуки. Вона була переконана, що совєти вивезли Адама вглиб Росії. Вона не припускала думки, що Адам міг бути мертвим. Адже він був лише поранений у плече, наскільки було відомо чоловікові, який подорожував разом з ним. Якось, швидше чи пізніше, Адам повинен повернутися. Маріка чіплялася за цю віру. Вона знову повернулася до щоденного життя у варшавському оточенні. Усвідомлювала, що потрібна тут.

На початку окупації Варшави німецьким вермахтом життя мешканців було ще цілком стерпним. З села надходило до міста достатньо продовольства. До звичайних окупаційних репресивних заходів, таких як реквізиція житлових приміщень, вимикання струму, поліційна година, можна було пристосуватися. Але потім прийшли СС, і для польських євреїв Варшави почались ходіння по муках. Усіх євреїв Варшави, навіть давно інтегрованих у польське населення, зігнали у старе єврейське ґетто. Скоро тісна дільниця з кривими вуличками була переповнена до неможливості. Забезпечення усіма предметами першої необхідності погіршувалося з дня на день, населення голодувало, почалися хвороби. Щоденно відбувалися розстріли, які проводили СС. Незабаром почалися також висилання в табори смертників. СС розв'язали свою страшну тотальну ліквідацію варшавського єврейства. Життя у варшавському ґетто було цілком жахливим. У багатьох виданих у післявоєнний час книжках ті, що вижили, описували його в усіх страшних подробицях, але, напевно, вони змогли передати лише якусь частку всього жаху.

В той час, коли діялися всі ці жахливі речі, Маріка мешкала в іншому кінці міста, віддаленому всього на кілька десятків кілометрів, але все-таки в цілком іншому світі, до якого доходили лише чутки про страхіття в ґетто. Вже незабаром після військової кампанії й пізніше, під час війни з Росією, вона, завдяки добрим стосункам мого батька з німецьким зовнішньополітичним відомством і з певними німецькими службами вермахту, протягом усієї тривалої окупації Варшави користувалася певними привілеями. На її вхідних дверях красувався великий німецький охоронний лист, і найважливіше, що з усіма своїми проханнями вона мала прямий доступ до багатьох німецьких інстанцій. І протягом усього часу вона дуже спритно використовувала це для себе і своїх друзів.

У період після зникнення Адама Марічина Броня виявила себе якнайкраще. Її ніщо не могло вивести з рівноваги. Без слова скарги вона терпіла всі негаразди окупаційного часу, втішала і з любов'ю доглядала Маріку, коли та поверталася після своїх марних пошуків. Вона навіть добувала на вже розквітлому чорному ринку такі необхідні для розхитаних Марічиних нервів цигарки.

Ще перед війною Маріка, яка дуже любила дітей, завжди охоче приймала у себе дітей Адамової кузини Терези. Добра Тереза практично завжди була вагітна. Вона вже мала одинадцятеро дітей, разом з якими, з чоловіком і домашньою прислугою мешкала в досить великому, але при такому благословенні на потомство скоріше тісному, помешканні неподалік від Марічиної дільниці. Вона була дуже рада, коли могла час від часу залишити одне або й кількох своїх малих у Маріки. Броня теж тішилася з дітей. Маленький, тепер дворічний Антошка, чарівний хлопчик з чорнявою кучерявою головкою, був явним її улюбленцем. Вона щоразу раділа, коли Тереза привозила його до Маріки на пару днів або й тижнів, оскільки або він сам був хворий, і боялися, щоб не заразив інших дітей, або навпаки, був єдиним, хто ще не заразився під час дитячої хвороби, яка лютувала у Терези. Тепер, коли Маріка припинила свої марні пошуки Адама і Броня бачила, як та все більше занепадає духом у своєму нещасті, Броні спала на думку ідея попросити дуже прихильну до неї Терезу віддати Антошку хоча б на якийсь час повністю в опіку Маріці і їй. Тереза охоче погодилась, оскільки вона й сама вірила, що веселий хлопчик може допомогти Маріці знову здобути душевну рівновагу. Антошка справді став потіхою для Маріки.

Маріка покинула свою медичну діяльність у касі хворих відразу після зникнення Адама. Тепер у неї з'явилася нагода розпочати якусь свою справу. Що це було, ми у Ваннзее так до кінця ніколи й не дізналися. Маріка колись говорила, що винайняла склад. Я припускаю, що це було пов'язане з продуктами харчування з села, які Бронині родичі тепер постачали регулярно і в більшій кількості. Маріка напевно здобувала необхідні для цього німецькі дозволи. В кожному разі, Маріка вже не потребувала звертатися, як раніше, по фінансову допомогу до батька.

Протягом усіх років війни ми, у Ваннзее, правду кажучи, дуже мало знали про Марічине життя у Варшаві. Поштою вона користуватися не хотіла, вважаючи, що листи проходять цензуру. Тож залишався тільки телефон. Це було дуже обтяжливо: спершу ми повинні були телеграфом повідомити про телефонну розмову, потім о домовленій годині зголоситися, іноді щастило – й чекалося всього кілька хвилин, а часом доводилось годинами сидіти біля телефону, поки

дадуть розмову, а іноді чекання було й зовсім даремним. Телефонні розмови з Марікою завжди обмежувалися до найнеобхіднішого, власне кажучи, з обох боків це були запитання, чи там і там усе гаразд. Нас дуже радувало, що в неї живе Антошка, це добре на неї впливало, і те, що вона розпочала власну справу, теж було добрим знаком. Пізніше з її боку щоразу звучало: "Прошу вас постаратися пошвидше вислати мені те, що вказано у моєму списку". Перелік потрібного вона пересилала нам кур'єрською службою Міністерства закордонних справ. Тим же шляхом потім ішли речі до Варшави. Нас дивувала велика кількість медикаментів, часом зовсім незвичайних, які вона туди вносила. Але коли ми знали, що сама вона здорова, то не дуже цим переймалися, оскільки було зрозуміло, що таким чином Маріка піклується про інших людей. Час від часу ми довідувалися, що якісь німецькі друзі або знайомі їдуть від нас до Варшави. Ми завжди просили їх відвідати Маріку, розповісти їй про нас, і навпаки, дізнатися про її життя. Пригадую, як один мій приятель, сенатор з Данціга, відвідав Маріку. Він був у захваті від неї й сказав мені: "Твоя сестра фантастична жінка, уяви собі, у неї там повна хата хворих дітей". Коли я переповіла це матері, вона висловила таку думку: "Я маю враження, що кузина Тереза просто використовує Маріку, вона все-таки не повинна посилати їй для догляду всіх своїх бешкетників".

Протягом усієї війни батьки все намагалися намовити Маріку хоча б ненадовго приїхати відвідати нас у Ваннзее. Маріка завжди відмовлялася під приводом, що її ніхто не міг замінити у справі. Батьки знали її впертість і не наполягали.

Хід війни тим часом змінився. Радянські частини переможно йшли вперед, німці усе далі відступали на Захід. Батько наполягав, щоб Маріка залишила все у Варшаві й переїхала до нас у Ваннзее. Влітку 1944 р. становище стало загрозливим. Батько побоювався, щоб Маріка не опинилася в зоні бойових дій між росіянами й німцями, бо тоді вона могла б потрапити до рук совєтів. На цю тему було багато телефонних переговорів, звичайно, завжди зашифрованих, оскільки "ворог завжди підслуховує". Правда, ми вкладали в це інший зміст, аніж на плакатах, які висіли по всьому Берліну. Маріка все відкладала на потім рішення залишити Варшаву.

Але в середині липня 1944 р., в останній момент, коли совєти були вже зовсім близько від Варшави, вона нарешті приїхала. Польське повстання у Варшаві вибухнуло 1 серпня 1944 й остаточно придушене було аж у жовтні. Радянські частини вже від вересня окупували варшавські терени по той бік Вісли, проте не ворухнули й пальцем, аби допомогти героїчній боротьбі поляків проти німців.

Перед від'їздом з Варшави Маріка знову розгорнула бурхливу діяльність. Їй ще вдалося продати свою квартиру й виміняти здобуте на золото, звичайно, на чорному ринку. Вона прибула до нас до Ваннзее у німецькій вантажній машині з причепом, разом з усією своєю домашньою обстановою (значна частина якої є тепер у нас на Альте Ляндштрассе), виснажена багатоденною подорожжю, але здорова на вигляд. Батько подзвонив мені до бюро відразу після Марічиного приїзду – тоді я вже давно не мешкала вдома – і, сміючись, розповів, що обидва німецькі водії вантажівки сказали йому: "Ваша дочка – просто вищий клас". Батько був дуже гордий за свою найстаршу доньку, якої так довго не було з ним.

Пізніше, зустрівшись з Марікою, я зраділа, що вона так добре виглядає і майже нітрохи не схудла, як ми гадали. Але вже незабаром ми зауважили, що Маріка стала дуже хворою. Зникнення Адама і потім увесь цей воєнний час у Варшаві вплинули на здоров'я її душі. Іноді на неї нападала депресія, яка тривала цілими днями. Тоді вона сиділа й годинами байдуже дивилася перед собою, курила цигарку за цигаркою, отупіло поринувши в похмурі роздуми й зовсім не помічаючи нічого навколо. А бувало, що знову перетворювалась у справжній потік слів. Тоді розповідала страшенно хвилюючі історії про варшавських друзів, яких ми не знали. Вона весь час повторювала той самий вираз: "Коли б ви знали те, що знаю я, але ви не можете, та й не повинні нічого знати!" А коли починали вмовляти, аби вона сказала, що саме має на увазі, Маріка мовчала, або сердито вигукувала, щоб її лишили в спокої. Батьки дуже потерпали через бідну Маріку. На неї дуже погано впливали часті повітряні нальоти. Іноді протягом усієї тривоги вона так тремтіла усім тілом, що аж зуби цокотіли, заспокійливі таблетки не допомагали. При цьому Маріка казала, що не усвідомлює ніякого страху. І можна було їй повірити, адже про свій стан вона говорила цілком спокійно і роз-

судливо. Просто вона вже не могла контролювати своїх нервів. Усім було ясно, що Маріці треба якомога швидше виїхати з Берліна до якогось спокійнішого місця. Але щойно в жовтні вона разом з матір'ю і хворим братом Петром поїхала до Оберстдорфа, де справді за якийсь час стала значно спокійнішою.

Пізньої осені 1945 р., коли я вже також мешкала в Оберстдорфі, зовсім несподівано туди приїхала до Маріки Бронина племінниця. Вона прибула з Варшави до Берліна, довідалась нашу оберстдорфську адресу й після багатоденної, тоді ще дуже важкої подорожі, дісталася до Оберстдорфа. Вона повідомила, що тітка Броня ще рік тому, в останні дні варшавського повстання проти німців, загинула, як саме, не знаю. Маріка цілі години розмовляла на самоті з молодою жінкою. Поки та залишалась у нас, вона трималася добре, але після її від'їзду зачинилась у своїй маленькій спальній комірчині поряд з кухнею й кілька днів ні до кого не озивалася. Вона нічого не їла, тільки курила і, мабуть, пила алкоголь. Ми чули, як вона вголос розмовляє сама з собою. Мати сказала мені: "Як жахливо, це знову починається". Очевидно, вона вже й раніше бачила Маріку в такому стані.

Лілі в ці дні була в Мюнхені на лікарському обстеженні. Лише хворий Петро, Маріка і я були в маленькій маминій квартирі. Пригадую, як через багато днів Маріка нарешті знову вийшла до нас у кімнату. Вона стояла перед нами з опухлим обличчям і тремтячими руками. Потім вимовила, ніби підсумовуючи: "Вона була героїнею, а я нікчема, я покинула її в біді". Тоді сіла за стіл, поклала голову на схрещені руки й почала плакати. Вперше я побачила, як вона плаче, це було жахливо. Мама обійняла її й гладила, аж поки через довгий час вона нарешті заспокоїлась. І тоді з Маріки водоспадом полилась довга, довга історія. Вона розповідала нам у властивій для неї образній манері з усіма подробицями, знову й знову перериваючи вигуком: "Вона була героїнею". Ми слухали її як заворожені, але так само, як і мама, я мала тоді сумнів, чи те, що розповідала Маріка, було правдою, чи це знову одна з її фантазій, які вона вміла дуже образно втілювати у своїй пластичній оповіді, в щораз інших варіаціях.

Історію, яку вона тоді нам розповіла, ніколи пізніше не повторювала і не хотіла, щоб її розпитували про деталі: "Я розказала вам усе, як було, а тепер лишіть мене в спокої і не мучте". Коли вона

закінчила своє оповідання, то, здавалось, визволилась, попросила мене зробити їй щось поїсти, а тоді зовсім спокійна пішла спати, так наче з її плечей упав важкий тягар. Наступного ранку знову поїхала до Зонтгофена, ніби нічого не сталося, там вона давала в таборі для біженців уроки англійської мови.

Ми з мамою часто обговорювали Марічину історію. Одне нам здавалося неправдоподібним, інше до деталей збігалося з тим, що ми знали про Марічине життя у Варшаві. Наприклад, хворі діти, яких бачив мій данцізький приятель, і багато дитячих ліків, які Маріка виписувала у своїх списках замовлень. Випадок хотів, щоб тепер, через 45 років, саме тоді, коли я взялася писати історію Марічиного життя, наскільки я її знала, до рук мені потрапила замітка в одній швейцарській газеті про таємну польську допомогову організацію для єврейських дітей під час окупації. Марічина історія здається мені тепер цілком переконливою, дуже можливо, що Марічина Броня належала до однієї з таких організацій. Марічина історія справила на мене велике враження. Навіть якщо я тоді й сумнівалася в її цілковитій правді, вона живою залишилась у моїй пам'яті. Я передаю її по-німецьки, докладно так, як нам розповіла Маріка.

Вже на самому початку німецької окупації після польської кампанії Броня відновила свої таємні вилазки до міста. Тільки тепер вона завжди виходила зовсім рано вранці й поверталася ще перед настанням комендантської години. А через рік окупації вона все частіше виходила з дому і щоразу поверталася бліда і пригнічена. Їла все менше й видимо схудла. Маріка була стурбована станом здоров'я Броні й хотіла послати її на обстеження до лікарні, з головним лікарем якої була знайома. Броня відповіла: "Я абсолютно здорова, а Ви, пані грабіно (це по-польськи означає "пані графиня"), ні про що мене не питайте". Маріка далі не наполягала, вона знала свою вперту Броню.

Згодом, як можна виснувати з Марічиної розповіді, це вже було взимку 1940/41 рр., Броня котрогось дня знову попередила її, що наступного ранку має вийти дуже раненько, а пані грабіна хай буде ласкава залишитися вдома й наглянути за Антошкою. Маріка погодилась. Рано-вранці вона чула, як Броня збиралася виходити, ще хотіла їй щось сказати, але потім передумала, бо ж знала Бронину

потайність, але ще здивувалася, навіщо Броня перекинула через руку її велику стебновану ковдру. Маріка весь день залишалася вдома. Тереза прийшла її відвідати й привела для догляду ще й свою донечку. Вже настала поліційна година. Надворі зовсім стемніло. А Броні все не було. Такого раніше ніколи не траплялося. Маріка непокоїлася за неї, оскільки чергові німецькі патрулі могли бути небезпечними, часом вони стріляли у все, що рухалося в темряві.

Маріка вклала спати Антошку і його сестричку, як завжди, на великому подвійному ліжку в Адамовій кімнаті, взяла таблетку на сон, щоб не хвилюватись через Бронину відсутність, лягла у вітальні на софі й дуже швидко заснула.

Раптом вона відчула, що її хтось обережно будить. Перед нею стояла Броня, знову геть стомлена і бліда, але з сяючим обличчям. "Нам пощастило, пані грабіно, маємо гостей". Маріка була ще зовсім сонна, але дозволила Броні взяти себе за руку й повести до Адамової кімнати. Там у головах ліжка лежав Антошка зі своєю сестричкою, обоє блаженно спали, а в ногах з-під ковдри виднілося ще дві маленькі темні голівки. Броня приклала палець до вуст і потягла Маріку до кухні. "Пані грабіно, відбувається щось жахливе, але ви не повинні нічого знати й не повинні ні про що розпитувати. Це діти моїх родичів", – додала на завершення вона. І тоді Броня поцілувала Маріку в руку, чого ніколи не робила, хоча в Польщі це було загальноприйнятим. Маріку все це здивувало, але вона, мабуть, була надто сонною, щоб довго роздумувати, і швидко повернулася до ліжка у свою спальню. Вранці вона прокинулась від добре знайомого їй радісного сміху Антошки, який долинав із ванни. Для малого хлопчика купання було найбільшим задоволенням. Чути було також заспокійливий голос Броні. Маріка одягла халат і пішла до ванної кімнати. На її здивування, поряд з Антошкою і його сестричкою у ванні стояло ще двоє маленьких худеньких хлопчиків, які покірно дозволяли Броні намилювати й купати себе під душем. Маріці пригадалося, що Броня згадувала вчора про якихось "гостей", вона зовсім про це забула. І вона згадала про дивну поведінку Броні, про цілування руки..., а тепер тут стояло цих двоє худеньких хлопчиків з великими переляканими очима на блідих личках. Маріка приглянулася до них уважніше, і їй усе стало ясно, тепер вона розуміла, звідки Броня

їх узяла, розуміла, чому Броня сказала, що вона ні про що не повинна знати й питати і взагалі, вся багаторічна потайність Броні під час її візитів до міста. Тепер усе склалося в одну картину. Броня мала другаєврея, про якого ніхто не повинен був знати, а маленькі худенькі хлоп'ята походили з ґетта, яке пильно охороняли СС. Броня уважно подивилась Маріці в обличчя, Маріка лише кивнула їй і посміхнулася. Броня теж посміхнулася у відповідь і знову заходилася поливати з душа Антошку, який задоволено хлюпався. "Нам треба їх обох добре годувати, щоб вони стали незабаром такі самі кругленькі, як Антошка", – сказала Маріка. "Так, – відповіла Броня, – у нас є на це три тижні".

Обидва худенькі хлопчики були першими з довгого ряду дітей, яких приводила Броня – завжди вночі. Діти залишалися в Марічиному помешканні, поки вони не ставали бодай трохи міцнішими, а тоді зникали, знову таємним чином. Маріка притримувалась Брониного прохання не питати, що відбувається. Вона усвідомлювала, що при її зв'язках із німцями, таких цінних для всіх, це могло б стати й небезпечним – для неї і для решти учасників, – коли б вона знала забагато. Маріка обмежувалась тим, що проводила лікарський огляд дітей і діставала необхідні для них медикаменти. Окрім того, завдяки своїм зв'язкам з німецькими установами, Маріка також роздобувала офіційні проїзні перепустки для називаних Бронею осіб, часом у цілком віддалені місцевості Польщі, і завжди нібито йшлося про те, щоб навести довідки про місцеперебування Адама.

Догляд за дітьми, які прибували в усе жалюгіднішому стані, Маріка цілком і повністю полишала на Броню. Вона відверто зізнавалась, що занадто бридилася нещасними створіннями, ураженими екземою й опухлими від голоду. Тут знову проявила себе суперечлива природа Маріки. "Але я завжди їх усіх хрестила". Це теж було типовим для Маріки. Вона попри все завжди зберігала свою дитячу віру. Побожна католичка Броня вже давно не ходила на Службу Божу. "Бог мертвий, інакше він би не допустив того, що зараз діється", – казала вона.

Маріка у своїй розповіді знову й знову наголошувала, що все це було справою Броні, Броня брала на себе всі небезпеки, вона забирала дітей, доглядала їх і дбала про їх переправлення на село.

Сама Маріка, як вона казала, лише один-єдиний раз опинилась у безпосередній небезпеці під час обшуку будинку есесівцями, саме коли

один із таємних відвідувачів Броні сидів у неї на кухні. Маріка відправила чоловіка до дитячої кімнати, і завдяки її опанованій і спритній поведінці есесівці забралися геть, так і не зайшовши до дитячої. Маріка розповідала цю частину своєї історії з гордістю, та пізніше не раз її повторювала, але ніколи більше не згадувала, що в дитячій кімнаті тоді були також діти з ґетта.

І все-таки, як казала Маріка, вона жила в постійному страху. Зізналася, що вона весь час відчувала сором перед Бронею за те, що була такою нервовою й здригалася від кожного шереху, в той час як Броня завжди залишалася спокійною, отож саме вона й була героїнею.

Аби відволіктися, Маріка багато займалася Антошкою. Тепер він постійно жив у неї, а батьки лише час від часу навідувалися. Антошка у всій історії відігравав важливу роль перед сусідами, які, звичайно, помічали, що в Марічиній квартирі часто бувало багато дітей. Але таке траплялося й раніше. Антошка мусив галасувати за всіх, оскільки діти з ґетта, принаймні на початку їхнього перебування в Марічиному помешканні, були надто слабкими для того, щоб поводитись як здорові діти.

Тереза була в курсі справи, Броня сама її просвітила. Вона мала постачати одяг, що при її юрмі дітей різного віку добре вдавалося. Жінки вигадали справді рафіновану систему, яка дозволяла вводити в оману сусідів щодо справжньої суті речей. Це, зрештою, був один із пунктів, який викликав подив і в мене, і в мами, – як Тереза могла наражати свого Антошку на небезпеку, яка могла зачепити його в разі викриття?

Аж до 1943 року все йшло добре. Але потім почалося повстання в ґетто, і прийшов наказ Гіммлера про цілковите винищення його. По всій Варшаві цілими днями було чути канонаду військ СС. А тоді настала велика тиша. В Марічиній квартирі не стало ніяких чужих дітей. Броня десь пропадала цілими днями, що дуже непокоїло Маріку. Нарешті вона повернулася додому, цілковито вичерпана. Маріка її обняла. "Все скінчилося, тепер уже всі мертві", – схлипувала Броня. Маріка була вражена. "А наші діти?" – "Вони в безпеці", – впевнено відповіла Броня.

Відтоді Броня більше не виходила до міста на свої небезпечні вилазки, але далі приймала таємничих відвідувачів і сама частіше їздила на село. Маріка діставала їй необхідні папери. Коли час Марічино-

го від'їзду з Варшави все наближався, вона знову й знову намагалася вмовити Броню їхати разом з нею. Броня відмовлялася: "Я повинна залишатися тут аж до кінця. Що мені робити на чужині? Ви, пані грабіно, мусите їхати, Ви не повинні потрапити в руки совєтів, подумайте про свою родину". – "Я мала все-таки залишитись – сказала Маріка в кінці, – я покинула її в біді". Вона почувалася винною в тому, що Броня загинула. "Коли б я була там, вона б не поводилася так нерозважно. Мені треба було залишитись, попри все".

Маріка померла в Оберстдорфі 12 лютого 1959 р., після наших матері, братів Петра і Данила. Надія, що Адам ще колись повернеться, в останні роки життя, здається, залишила її, так само як і плани розпочати нове життя в Лондоні біля Данила розбилися через його таку передчасну смерть. Єдиною радістю, яку вона ще мала в останні роки, були мої доньки-близнята.

Вона багато разів відвідувала нас у Хурі, де ми тоді мешкали, а також уже в Цюріху. За кожним разом вона трохи оживала.

В Оберстдорфі Маріка жила доволі відлюдно. Окрім своїх милих, простих господарів, час від часу Лілі, з якою в неї були напружені стосунки, любої Марі фон Мордвінов, яка відвідувала її періодично, хоча й рідко, вона мало кого бачила. У старій, досить темній квартирі на Мецґерґассе, де вона доглядала нашу матір і брата Петра аж до їх смерті, жила як у печері. Чудова природа біля Оберстдорфу Маріку не хвилювала. Вона майже не виходила надвір, деякі продукти, яких потребувала, цигарки і, на жаль, коньяк їй приносили. Мене завжди страшенно пригнічувало, коли я бачила її в цих обставинах. З блідим обличчям, пасмами недоглянутого волосся і зовсім пожовклими від великої кількості нікотину пальцями, вона сиділа за столом, на якому валялися купки недбало струшеного попелу від вічних цигарок. На це було сумно дивитися, вона оживала лише коли я, щоб підбадьорити її, розповідала про дітей, про Люкса і, особливо, про мої прадавні любовні історії. Тоді вона сміялася і знову ставала моєю жвавою, дотепною сестрою, з якою ми раніше так багато жартували. Слава Богові, Маріці не довелося довго лежати, що при її хворобі, рідкісному виді лейкемії, було б цілком можливим. Вона померла уві сні, з розкритою книжкою ("Тібет" Гаррера) на грудях і з окулярами, які впали на підлогу. Бідна, добра, нещасна Маріка!

Історія, яку охоче розповідала Маріка

Маріка казала, що у Варшаві вона особисто справді потрапила в небезпеку лише один-єдиний раз. Вона по-справжньому гордилася, що у цих обставинах діяла так добре. Маріка розповідала цей епізод так часто, що завдяки образності її оповіді я добре зберегла його в пам'яті.

Це, мабуть, було на другий рік Броніної діяльності, пізно увечері. В Адамовій кімнаті, окрім Антошки, знову спало двоє недавно прибулих єврейських дітей. Броня приймала на кухні одного зі своїх таємничих відвідувачів, яких Маріка зазвичай не повинна була бачити.

Маріка лежала у старому теплому халаті на софі у вітальні й читала. Тут вона чує шум вантажної машини, що на її тихій вулиці та ще й такої пізньої пори було рідкістю. Визирнувши крізь фіранку, Маріка бачить, як з машини висідає шестеро есесівців і зникає в сусідньому будинку. "Облава", – думає Маріка і зі страхом: "Діти і чоловік на кухні у Броні". Маріка кидає свій халат у нижній куток шафи, одягає найкраще кімоно й біжить до кухні. Броня сердито дивиться на неї, їй зовсім не подобається, щоб їй перешкоджали приймати відвідувачів.

"Мерщій! – кричить Маріка до зніченого чоловіка – Ви йдіть до дитячої кімнати за двері, зараз до нас прийдуть СС, а Ви, Броню, поставте посуд зі столу до мийки і вдавайте, ніби, читаючи газету, заснули за столом". І майже відразу вони почули, як унизу хтось подзвонив у двері квартири на нижньому поверсі й важкі кроки залунали вгору по сходах до їх квартири. Дзвенить дзвінок. Маріка чує, як відчиняються двері вище поверхом. Маріка чекає, поки в її двері подзвонять удруге, а тоді йде до дверей і відчиняє. Перед нею стоїть двоє есесівців у повному обмундируванні. "Що Вам потрібно?", – питає Маріка по-німецьки трохи зверхнім тоном і показує німецький "Охоронний лист", який висить на дверях її квартири. Люди, здається, щойно тепер насправді його зауважують і уважно читають. Тоді кажуть явно знічено: "Обшук будинків у всьому кварталі за найвищим наказом" – і простягають Маріці свій папір. "Ну, якщо за найвищим наказом, то прошу, заходьте". Маріка по дорозі вмикає повне освітлення й веде чоловіків спершу через ванну кімнату до спальні, до якої вони лише зазирають. Маріка проходить повз них і відчиняє одягову шафу. "Прошу, мої панове, коли вже робити обшук будинку, то як слід". Ті обоє розгублено

зазирають під ліжко. Потім вони йдуть далі слідом за нею. Маріка казала, що явно відчувала, як вони втупились у її кімоно, найбільше їй кортіло показати їм язика. Далі вони йдуть через їдальню до кухні, де Броня, сидячи за столом зі своєю газетою, ошелешено втупилася в есесівців. Маріка владно кричить до неї по-польськи: "Що, начиння ще досі стоїть в умивальнику?" – і, обертаючись до чоловіків, по-німецьки: "Ви знаєте, з цими польками справді нелегко". У вітальні на підлозі перед софою лежить відкрита книжка, яку читала Маріка; на столику поряд стоїть пляшка коньяку з наповненим до половини келишком. "Панове, чи можу запропонувати Вам по келишку коньяку?" – питає Маріка. "Шкода, пані графине, – каже один з чоловіків і клацає підборами, наче вистрілює, – на жаль, ми на службі". – "Я розумію", – каже Маріка шанобливим тоном і веде їх далі, до дитячої кімнати. Вона розчиняє двері так широко, що світло від входу падає на трьох сплячих дітей. Маріка обертається до чоловіків: "Я не хотіла б запалювати світло в кімнаті, щоб не побудити дітей. Ви, звичайно, це розумієте, панове, якщо у Вас самих є діти". – "Само собою зрозуміло, пані графине". Есесівець береться за ручку дверей і дуже обережно їх зачиняє.

"Вибачте за вторгнення, пані графине, гайль Гітлер", – чоловіки хочуть уже йти. Маріка чарівно до них усміхається. "Але ж прошу, я дуже добре розумію, служба є служба. Але, мої панове, скажіть, будь ласка, чому Ви проводите обшуки тут, у нашій спокійній дільниці?" – "Так, Ви розумієте, серед цієї наволочі скрізь є ворожі до держави елементи", – і він показує на кухонні двері. "Ах так, справді? Ну, тоді спокійної ночі, мої панове, бажаю успіху!" – "На добраніч, пані графине, гайль Гітлер!" І знову ляскаюче клацання підборами. Чоловіки, тупаючи, спускаються сходами, Маріка зачиняє двері й прихиляється до них. Тепер, після всього, вона дрижить усім тілом. Потім іде до вітальні, бере пляшку коньяку й несе на кухню, де Броня ще досі, як остовпіла, сидить перед своєю газетою. "Заберіть чоловіка з дитячої кімнати, я чула, як він сопів за дверима, нам усім зараз придасться коньяк". Броня йде і приводить чоловіка. "Ви були фантастичною, пані графине", – в один голос кажуть обоє. Маріка теж так вважає.

Цю історію Маріка розповідала охоче й часто, не бракувало в ній і певної комічності – мимо всього. Але більше ніколи Маріка не згадувала, що йшлося про єврейських дітей, це звучало так, наче то були Антошка і хтось із його братів чи сестер.

Читання

Але повернімось назад, до мого щасливого дитинства у Ваннзее, коли ми ще не мали жодного уявлення про всі жахіття, які до нас наближалися.

Я була у третьому класі, мені щойно виповнилось вісім років. Дуже важливою складовою частиною мого життя тепер було читання. Я навчилася цього дуже швидко, в першому класі, й дуже скоро стала справжньою книжковою міллю. Я без перебору читала все друковане, що потрапляло мені на очі, навіть хвилюючі історії про вбивства у вечірній газеті "Nachtausgabe"[3]. Гадаю, це було десь на самому початку періоду мого читання, – там ішлося про серійного вбивцю Гаармана. Пригадую, як ми обговорювали це в класі. Я здивувала маму підхопленою десь типово берлінською приказкою: "Тільки трохи зачекай, Гаарман прийде і до тебе, і сокиркою своєю він котлету зробить з тебе". Матері це видалося просто жахливим. Моєю лектурою почали – непомітно для мене – трохи більше керувати. "Найменше пташеня" (дванадцять томів) і "Впертюшка", типові книжки для дівчаток того часу, я дуже любила, але й чудові старомодні пригодницькі історії Фрідріха Ґерштекера, як наприклад, "Юнга Роберт", чи "Пірати Міссісіпі", "Шкіряна панчоха", і Жюля Верна "За 80 днів довкола світу" я проковтнула, а потім перечитувала знову й знову. Все було чудове, хвилююче, а серед того дещо досить повчальне, що запам'яталося на все життя. Вже тоді мене захоплювала Індія. В перші роки мого життя у Швейцарії в бібліотеці магазину Єльмолі я випадково наткнулася на ці старі книжки і прочитала їх з великим задоволенням. Я наче знову побачила себе, як я лежу на животі – тоді моя улюблена поза під час читання – на покривалі на задній галявині в нашому саду, тримаючи перед носом одну з цих книжок і чималу купку вишень або аґрусу під рукою, – незабутня чудова насолода, відчуття від якої я можу згадати ще й сьогодні.

Також я читала й перечитувала всі види казок, зрештою, аж до дорослого віку. Я ще точно пригадую, якою засмученою я прийшла

[3] Берлінський часопис.

колись на вечерю, прочитавши перед тим "Русалочку" Андерсена. Апетит у мене, щоправда, не пропав, але сльози котилися в яблучний компот. Всерозуміюча мама, якій я розповіла про причину мого суму, захистила мене від зацікавлених запитань інших дорослих.

Часто я обговорювала прочитані книжки з матір'ю. В холодні пори року я часто читала в її присутності, в той час як вона займалася чимось іншим. Вона служила мені при тому також живою енциклопедією, у якої я могла запитати про чужі для мене вислови. Ми обоє отримували радість від цих розмов. Один епізод яскраво закарбувався в моїй пам'яті: мати накриває у їдальні великий стіл для вечірнього прийняття. Мукі, мамина стара собака – французький бульдог, і я лежимо поруч на вузькому килимку перед великим подовгастим вікном – це була наша спільна улюблена місцинка, оскільки туди найдовше світило сонце. Мукі поклала свою товсту голову на передню лапу і стежить блискучими, трохи витріщеними очима за кожним рухом моєї матері, яка ходить туди й сюди. Мукі трохи водить носом і сопе, але не рухається з місця. Я лежу так близько біля неї, що наші голови майже доторкаються. Як звичайно, я лежу на животі, спираючись на лікті, а руками міцно притискаю коси до голови, бо через дихання Мукі мене лоскочуть маленькі волосинки. Я почала нову книжку. Початок нудний, довгий опис палацу й чоловіка, який сидить біля фонтану. "Мамулю (пестливе ім'я, яким я кликала маму), що таке одаліска?" – питаю я маму по-німецьки. "Одаліска? Ти, мабуть, маєш на думці обеліск?" – "Ні, тут написано: одаліска змією прослизнула перед очима султана з-поміж пальм, обплетених буйними квітами". – "А що це ти таке читаєш?" – Мама бере у мене з рук "Таємниці гарему", автора я вже не пам'ятаю. "Хто тобі дав цю єрунду?" Вона гортає книжку. Я відповідаю по-російськи: "Інгрід, але книжка зовсім не така захоплююча, як вона сказала, а ти, мамулю, не повинна говорити "єрунда", це тобі не личить". – "Але ж ти сама так завжди говориш". – "Це інша справа, але дама не повинна говорити "єрунда". Ми знову зійшлися на темі, до якої часто поверталися, що виразів, які вживала я, **не** повинна була вживати моя мати. Мати, власне кажучи, дуже добре розмовляла по-німецьки, але часто переймала від мене вирази, які я для неї – зауважте моє "тонке"

мовне відчуття – вважала невідповідними. Вона твердила, що в такому разі я теж не повинна використовувати таких виразів, а це, звичайно, для мене було неможливим. На закінчення дискусії і я, і Мукі отримали ніжного ляпаса: "Ану геть звідси, ви заважаєте мені накривати на стіл". Питання "одаліски" залишилось нез'ясованим. Я не читала далі "Таємниць гарему", оскільки вирішила, що там ідеться про змій, а вони вселяли в мене непереборну відразу. Книжка про гарем потім зникла, так що я й не зауважила. Лише значно пізніше до мене дійшло, що одаліска була не змією, а європейською дамою з гарему. Ми з мамою часто з цього сміялися. Вона зізналась, що з великою приємністю прочитала "Таємниці гарему".

Вже в перші читацькі роки в мене прокинулась любов до історичних романів. Мати принесла мені книжки Еберса, який був дуже добрим, відомим єгиптологом, але, на жаль, досить поганим письменником-романістом. Я читала його книжки з захопленням, в основному, звичайно, через включені туди любовні історії, а також задля місцевого єгипетського колориту.

Кумедно, але спершу я не могла прочитати "Райхсграфиню Гізелу" Марлітт. Хтось із нашої сім'ї вирішив, що книжка для мене невідповідна. Книжку в мене забрали, але я, звичайно потай, її все-таки прочитала. Причому любовні історії Еберса були змальовані надто солодкаво, але при цьому "повчально". Дещо пізніше я все ж мала власну бібліотечку творів Марлітт, і моя люба мама теж із великим задоволенням читала "Таємницю старої мамзель". Книги Марлітт були зовсім не такими поганими, як пізніше вважалося. Вони цілком добре подавали картину соціальних відносин у Німеччині перед Першою світовою війною. Всі любовні історії були високоморальними. Секс був ледве означений, та й тоді він ще нітрохи мене не цікавив, чиста, свята любов була набагато кращою.

Ернст-Дітер

Хоча я й читала серед інших "дорослі" любовні історії, але сама була, власне коли мені виповнилось вісім років, закохана геть по-дитячому. Його звали Ернст-Дітер Рінґлеб, він був явно найгарнішим хлопцем на всю школу – з блискучими блакитними очима й темним хвилястим волоссям, сильний, веселий, розумний, – тільки, на жаль, майже на пів голови нижчий від мене. Наша любовна історія тривала кілька років. Це була чудова дитяча любов, сповнена поезії й боязкої несміливої ніжності, згадка про неї ще й сьогодні мене глибоко зворушує. Починалося все дуже непомітно, зі швидких, перехресних поглядів, маленьких подаруночків, які я час від часу знаходила вранці на парті; щасливий листочок конюшини, букетик незабудок, особливо гарна – слава Богу, порожня – мушля від равлика, плиточка шоколаду, шоколадна праліна на зеленому листочку. Щоранку я йшла до школи і з напруженою увагою чекала, чи застану там щось знову. Їстівне я з'їдала відразу, все інше складала у скриньку-скарбничку, маленький комод. Хоча про це не було сказано ні слова, я від початку знала, хто через нерівномірні відтинки часу вичаровує подаруночки на моїй парті. Це тривало довший період. Потім одного дня на зворотній дорозі зі школи поруч зі мною з'явився Ернст-Дітер на велосипеді. Згодом це стало традицією. Я довго крутилася по школі, аж поки підуть усі діти, які поверталися тією ж дорогою, й тоді, як тільки я минала останній у селі дім "залізного Ґустава", за мною лунало: "Ленхен, зачекай!" І потім уздовж спортивного майдану ми йшли поруч у темпі черепахи. Про що ми розмовляли, я вже не знаю, та це зовсім не було важливим, основним було те, що ми були разом. Порівнявшись із першими кущами нашого саду, Ернст-Дітер злітав на свій велосипед і зникав. Решту дороги до садової хвіртки я вже знову йшла в нормальному темпі додому. Коли ми були самі удвох, ми завжди були, так би мовити, потай, разом. Чому властиво так було, я не знаю, та нас усе ж бачили дорослі з нашого дому, та й інші часто зустрічали нас разом. Але ніхто ніколи не сказав про це ані слова, нашу "таємницю" шанували.

Ернст-Дітер мав на два роки молодшу сестру, Емму-Діну, несміливу, схожу на ельфа дівчинку, яка прийшла до мого класу другого на-

вчального року, після першого класу, проведеного у приватній школі. Завдяки дружбі з Рінґлебами моє життя пішло зовсім іншим шляхом. Перед тим я спілкувалася лише з дівчатками. Хлопці були для мене досить чужими створіннями, які здавалися швидше надокучливими. Тепер це стало для мене значно природнішим. Здебільшого кілька разів на тиждень у Рінґлебів, на вулиці "Під левом", збиралася ціла ватага хлопців і дівчат, щоб погратися влітку в їхньому великому, розташованому на схилі саду або біля старого пам'ятника леву. На пам'ять про переможну битву при Альзені у прусько-датській війні в репрезентативному місці був споруджений цей пам'ятник, величезний бронзовий лев, який з часом трохи потріскався, а тепер провадив існування в забутті, на порослому густими кущами цілком здичавілому узгір'ї, зовсім близько від Рінглебів. Сьогодні він знову стоїть у новій красі, вище Гекесгорна над Великим Ваннзее.

Взимку наші ігри переносились до будинку. Нагорі, на великому горищі бавилися в "полон" і "піжмурки в темряві" або відбувалися спокійніші товариські ігри у просторій дитячій кімнаті.

У Рінґлебів я почувалася чудово і вся родина мені дуже подобалась. Я захоплювалась матір'ю, вона була донькою Фріца Шпрінґера, сина засновника відомого наукового видавництва Юліуса Шпрінґера. Вона мала своєрідний, глибокий, трохи хрипкий голос (Емма-Діна його успадкувала) і великі виразні темні очі, схожі на очі моєї матері й тому так добре мені знайомі. Кінчик її тоненького носа з одного боку був вкорочений маленькою ямкою, це надавало її вузькому обличчю якогось особливого, пікантного відтінку. Часом фрау Рінглеб брала участь у наших товариських іграх, вона робила це дуже дотепно, з легкою іронією. Нам, дітям, дуже подобалось, коли вона була з нами.

Старого пана Шпрінґера я теж пригадую дуже виразно. Він виглядав як старий Бісмарк зменшеного формату, з кущуватими білими бровами над виразними, темними очима, перед якими я завжди почувала певну несміливість. Його дружина, яка в моїх спогадах завжди носила світлі пастельні вбрання, була делікатною, зовсім сивою старою дамою, як з давньої картини. На кухні панувала велика, масивна, доброзичлива особа, мамзель, яка частувала нас, дітей, малиновою водичкою і величезними кількостями хліба з повидлом. Батько Рінглеб,

приватний банкір, завжди згадувався мені веселим і в доброму гуморі. Часом він грав з нами в м'яча. Мені здавалося дуже дивним, що його дружина часом зверталася до нього "Рінглеб". Годі було й уявити, щоб моя мати кликала мого батька "Скоропадський". Вона завжди звала його "Павлик", або іноді, коли думала, що ніхто не чує, "Дуду", але ж я це чула.

Відразу після переходу до наступного класу, коли вже була досить великою для цього, я почала вчитися їздити на велосипеді по нашій садовій доріжці, спершу на старезному велосипеді Данила. Це було досить болісно, сідло було для мене зависоким, я мусила просовувати ногу крізь раму. Були поздирані коліна й лікті, але врешті я навчилася й отримала справжній дамський велосипед, тобто старий, зовсім спрацьований материн велосипед відремонтували спеціально для мене. Я була щасливою, що особисто своїм велосипедом могла кататися скрізь по Ваннзее. Про будь-які небезпеки при їзді велосипедом тоді й на думку не могло спасти. Автомобільний рух у Ваннзее був дуже незначним, окрім того нечисленні автомобілі їздили повільно й обережно. Коли я бувала у Рінглебів, то мусила – часто вже потемки – повертатися додому безлюдною дорогою через ліс. Тоді це було цілком нормальним. Ніхто не думав про те, що зі мною може трапитися щось лихе.

Завдяки їзді на велосипеді я отримала ще більшу свободу, ніж мала перед тим. Майже щодня я казала няні: "Я їду трохи прогулятися", – і зникала. Найчастіше після другого повороту за ріг на Паркштрассе на мене вже чекав Ернст-Дітер. Тепер ця вулиця густо забудована. Тоді ж було лише кілька будинків, які стояли далеко в глибині земельних ділянок. Людей можна було зустріти дуже рідко. По цій вулиці ми їздили велосипедами туди й назад, часом цілими годинами. Іноді зупинялися в одному місці й, сидячи на велосипедах, трималися за ліхтарний стовп, по можливості так, щоб наші руки дотикалися між собою, "випадково" і завжди тільки на якусь мить. Часом, граючись, ми змагалися, сидячи на велосипедах, це означало, що ми старалися передніми колесами вивести одне одного з рівноваги. Хто першим опустить ноги на землю, той програв. Найчастіше це була я. Потім одного разу я так по-дурному впала, що вдарилася підборіддям об раму й дуже боляче прикусила собі язика. Хотіла я чи ні, але від болю сльози покотилися по щоках. Ернст-Дітер

геть розгубився, він ще ніколи не бачив, аби я плакала. При штовханині в класі я запросто могла витримати бокс. Щоб заспокоїти, він узяв мене за руку, цього разу не "випадково", й почав дуже ніжно гладити кінчики моїх пальців. Я була в такому захопленні, що відразу перестала плакати, але й далі дозволяла себе тихо гладити. Від того часу це стало нашою найбільшою, найкращою ласкою, але лише для рідкісних, цілком таємних випадків.

Несподівано Емма-Діна важко захворіла. Вона потрапила до лікарні в Германнсвердері поблизу Потсдама й мусила мати складну операцію на ногах. Коли їй уже стало краще, ми, приятелі дитячих забав, змогли її відвідати. Ми всі тихо й знічено стояли навколо Емми-Діни, яка лежала на вузькому білому лікарняному ліжку і стала ще тендітнішою. Всі ми були дуже вражені. На зворотній дорозі один із хлопців сказав: "Хто знає, чи Емма-Діна знову зможе бігати". Думка про таку можливість була для мене страшною, бідна, така граційна Емма-Діна! Але, слава Богу, побоювання не справдились. Емма-Діна після операції мала великий шрам на нозі, але могла займатися спортом – і в багатьох видах спорту навіть досягла значних успіхів, – танцювала чудово і зробила зі своєї легкої кульгавості маленьке граційне підстрибування, як у трясогузки. Я завжди вважала її абсолютно "солодкою". Але тоді вдруге відвідати її в лікарню я не пішла. Це тільки вдома так сказала. Замість цього ми з Ернстом-Дітером поїхали трамваєм до Потсдама й пішли абсолютно серйозно оглядати меблеві магазини, "на потім". Під час вечері вдома я мусила розповідати про відвідини лікарні. Я зробила це докладно. Це була моя перша брехня через "любовні справи", мені було дев'ять років, Ще багато, багато брехні було згодом, у майбутньому, на жаль.

Окрім їзди на велосипеді для мене почався ще один спорт. У шостому класі я разом з кількома іншими дівчатками мала можливість брати уроки тенісу в затишному тенісному клубі на Флораштрассе у милого пана Шульца. Спершу мені це здавалося швидше нудним і теж не дуже добре йшло, але раптом, з дня на день почала грати влучно, м'ячик потрапляв саме у відповідне місце ракетки. Ще досі добре пам'ятаю перші справді вдалі удари, вібруючий звук при прийомі м'яча й одночасно відчуття приємного гудіння в руці. Потім теніс став єдиним видом спорту, яким я займалася серйозно і в яко-

му в мене проявився також певний талант. Я грала пристрасно й охоче. Після розв'язання ваннзейського тенісного клубу аж до початку війни я регулярно грала на тенісних майданчиках біля вокзалу Ніколасзее. Я брала участь і в турнірах Інтерклубу, навіть з ентузіазмом, і на них завжди грала краще, ніж звичайно.

Тоді, в часи дитинства, тенісний спорт відігравав передусім також виховну і соціальну роль. Ми, діти, в тенісному клубі були у добрих руках, повинні були дотримуватися клубних і спортивних правил, вчилися програвати. Тоді увага приділялася тому, щоб грати коректно й тактовно. Але це не означає, що ми не докладали зусиль. Ми бігали за кожним м'ячиком і "гасили" м'ячі на волосину понад сіткою.

При парній грі ми з Ернстом-Дітером намагалися завжди грати по одному боці, бо тоді ми могли подавати одне одному м'ячики, так що наші руки могли зустрічатися "випадково" на очах у всіх присутніх, але з такою значущою для нас ніжністю.

У теплу пору року ми майже щоденно зустрічались на тенісних кортах. Щоб залишитись лише удвох, ми старались приходити відразу після обіду, коли там ще було мало гравців. Ми подовгу просиджували в темнуватому старому будинку клубу за великим дерев'яним столом одне навпроти одного й розмовляли. Тем для розмов нам ніколи не бракувало: шкільні справи, наші родини і друзі, ми говорили навіть про смерть. З часом до цього додалася ще одна тема: ревнощі, з закидами з боку Ернста-Дітера, кокетством з мого і, звичайно, накінець з великим примиренням і ніжним потиском ручок при наступному парному матчі. Властиво, це було своєрідною грою між нами, оскільки, по суті, ще не було жодного приводу для ревнощів з боку Ернста-Дітера. Звичайно, я помічала, що інші хлопці теж мною цікавляться, я цим безумовно насолоджувалась, оскільки поступово вже ставала маленькою бестією, але була ще "вірною, як золото".

Особливо мені подобалось, коли наша дитяча компанія іноді збиралась на зовсім старому, досить здичавілому, затіненому високими деревами приватному тенісному майданчику поблизу будинку Рінглебів. Там ми грали далеко не так спортивно, як у клубі. Не поспішаючи перекидали м'ячики через сітку, попивали в перервах лимонад і їли кекси. Зі старезного грамофона з рупором хрипко лунали старі шляґери, які ми сприймали цілком серйозно, ніби їх тексти

мали стосунок до нас, такі як "Люба, така як ти, і квіти, і місячне сяйво..." або "Як розіллються знову пахощі бузкові, я заспіваю тобі найкращу пісню любові..." Місяць не сяяв, але бузок таки справді часом пахнув. Мені це все здавалося страшенно романтичним і хвилюючим. Ці старі пісні ретро виконують ще часом і тепер, хоча й у джазовій формі, й тоді я щоразу зворушено думаю про старий тенісний майданчик і моє чудове дитяче кохання.

При кінці молодшого відділення четвертого і п'ятого класів мої почуття до Ернста-Дітера раптово минули. Майже з дня на день я вже більше не хотіла його знати. Спершу він сприйняв це дуже недобре, мабуть, і справді страждав. Разом з багатьма іншими хлопцями він улаштував справжню облогу нашого будинку з завиваючими концертами на спеціальних дудках. Часто це будило мого батька в час післяобіднього сну, але він лише добродушно піддражнював мене моїми "котами". Мені все це було справді неприємно, я цілими тижнями не наважувалась виходити сама з дому.

Потім Ернст-Дітер перейшов до потсдамської гімназії й дав себе утішити іншим дівчаткам, я теж пішла іншими шляхами, між іншим, для відміни, саме із найвищим у класі. Озираючись назад, я бачу, яким кумедним усе це було, а тоді ми пережили це як справжню дитячу драму.

З родиною Рінґлебів я й далі щиро приятелювала, тим більше що Емма-Діна пізніше також перейшла до моєї потсдамської школи. Я щаслива, що у 1972 році, через багато років, я знову зустріла її у Франкфурті, разом з Інге Бек-Деттмер, яка теж належала тоді до нашого дитячого кола. Вони обидві є таким близьким моментом дитинства.

Вже дорослими я і Ернст-Дітер зустрілися знову, зі своєрідною ніжною іронією. Під час французької кампанії ми часто писали одне одному. Його листи були сповнені гумору, частково писані по-французьки. Навесні 1942 Емма-Діна розповідала мені, що Ернст-Дітер зі своїм полком пережив у Росії дуже важкий час. Він писав: "У них тут немає рицарських хрестів, тільки березові хрести". Цей вислів справив на мене глибоке враження, я багато про нього думала.

14 липня 1942 Ернст-Дітер загинув біля Орла, йому було 25 років. Думка про його смерть усе життя викликала в мене сумний біль. Ернст-Дітер ще й тепер часом з'являється у моїх снах – таким хлопчиком, яким був тоді.

Школа Вільгельма-Конрада

Коли я сьогодні озираюся на цей період мого ваннзейського життя, то бачу себе передусім на велосипеді, під час плавання, тенісу, або взимку на ковзанах чи лижах, разом з Ернстом-Дітером або приятельками. Адже околиці Ваннзее пропонували нам, дітям, майже необмежені можливості для занять спортом кожного виду. Але попри те, що ці картини знаходяться на передньому плані, було ще щось інше, менш показне, що для мого розвитку напевно мало велике значення: ваннзейська школа Вільгельма-Конрада. Після трьох років початкової школи я вступила до першого класу цієї школи. Шкільний будинок, велика червона цегляна будівля, стояв на тій самій ділянці, що й ваннзейська народна школа, дуже близько від великого спортивного майдану, який межував з нашою земельною ділянкою. Школа була названа на честь засновника ваннзейської колонії вілл і відігравала для всього Ваннзее та навколишніх місцевостей аж до Потсдама й Целендорфа важливу роль.

За програмою школа була подібна до швейцарської середньої народної школи. Усі ваннзейські діти, які ходили не тільки до народної школи з її вісьмома класами, після чотирьох років переходили до школи Вільгельма-Конрада, яка вела до "середньої зрілості", тобто обіймала шість класів. Хто хотів скласти іспит на атестат зрілості (матуру), отримував можливість після молодшого відділення четвертого і п'ятого класів, після складання вступного іспиту в Потсдамі чи Целендорфі перейти до різних тамтешніх гімназій. Тому школа Вільгельма-Конрада була, особливо для дітей з ваннзейської колонії вілл, проміжною ланкою, яка уможливлювала їм перехід до вищої школи, не змушуючи вже після четвертого (або, як у моєму випадку, третього) шкільного року до дальшого шкільного шляху.

З точки зору різноманітності соціального стану її учнів, школа Вільгельма-Конрада справді була унікальною. Донька відомого хірурга Зауербруха ходила до того самого класу, що й син нашого садівника, котрий ледве міг написати своє ім'я. Діти ремісників, селян і фабричних робітників, що жили в сільській частині Ваннзее, сиділи поруч з дітьми дуже багатого банкіра і промисловця з колонії вілл, які виростали у великій розкоші. До школи Вільгельма-Конрада хо-

дили хлопці з суворо-євангелічного потсдамського сиротинця, але, одночасно й колишні учні зі "світової школи" в Нойкельні. Одного дня у старшому класі з'явився учень в повній уніформі штурмового загону (SA), це був один із перших штурмовиків у Ваннзее.

Приходили діти з дуже виразними здібностями до одного фаху, яких ще спеціально розвивали, але й діти, котрих через якісь причини вигнали з інших шкіл. Під час уроків це різне походження не грало ніякої ролі. На перервах усі разом грали в ігри з м'ячем. Звичайно, поза школою діти спілкувалися, в основному, з тими, хто походив з подібного середовища. Частково це було пов'язане з віддаленістю окремих місцевостей, але передовсім, усе-таки, з певною класовою свідомістю. В коло дітей з колонії вілл були, власне кажучи, по-справжньому інтеґровані лише діти садівників, які працювали у великих віллах.

Завдяки розташуванню нашого будинку наша сім'я була відома в селі і всі її дуже поважали. Коли я йшла разом з батьками через село, то завжди дивувалася, як це всі з ними так приязно вітаються і навіть заговорюють. Мене саму в селі скрізь знали як "Ленхен Скоропадських". Батько моєї довголітньої "найкращої подруги" Ірени Б. був тоді фабричним робітником. Родина мешкала над фабрикою на Кеніґштрассе. Життя проходило, в основному, в досить темній кухні. Окрім неї була ще досить велика спальня батьків і за нею маленька комірка, в якій спали доньки, часом утрьох. (Найстарша донька вже була на студіях медсестер.) До Ірени я ходила охоче. Часом приносила її мамі для консервування фрукти з нашого саду. Мені завжди було дуже затишно в її сяючій чистотою, прибраній кухні випити кави і з'їсти хліба з мармеладом. Мене тоді цікавило все і, звичайно, також приваблював зовсім інакший спосіб життя. Мені дуже подобалась Іренина мати, яка була завжди веселою й випромінювала материнську доброту. Для мого пізнішого життя, напевно, було корисним те, що вже в дитинстві я пізнала таке просте середовище. Але в тодішньому ваннзейському житті це, без сумніву, не було загальноприйнятим.

Ректор школи Вільгельма-Конрада, д-р Юліан, який водночас був керівником народної школи, піклувався про те, щоб у школі до всіх дітей будь-якого походження вчителі і співучні ставились пристой-

но і в дусі взаємної терпимості. Окрім того, він мав здатність – окрім незначних винятків – залучати до своєї школи справді добрі вчительські сили, які піклувалися про живе, успішне викладання й справді оцінювали дітей за їхніми здібностями.

Сам д-р Юліан викладав історію – давню й історію нового часу. Дати відігравали в його навчанні другорядну роль. Зате він пояснював нам історичні взаємозв'язки так живо і яскраво, що ми, хоча ще й зовсім діти, так напружено слухали його розповіді про безкінечні війни між Афінами і Спартою та про Бісмарківську політику союзів, наче це були кримінальні історії. Я гаряче любила грецькі міфи про богів, "Одіссею" й "Іліаду" (перероблені для дітей), "Битву за Рим" Фелікса Дана проковтнула, напевно, тому, що д-р Юліан на своєму уроці так представив нам античність і, пізніше, часи мандрівки народів, що ми по-справжньому співпережили їх. На жаль, особливо цікаві самі по собі періоди Середньовіччя і у Ваннзее (вчитель Мюрбе), і пізніше, в Потсдамі (вчитель Чантер) мені викладали зовсім погано.

Мій клас мав велике щастя, що роками нашою класною вчителькою була без сумніву видатна особистість, фройляйн Гедвіг Райманн. Ще й тепер, через 60 років, я ясно бачу її перед собою. Дуже маленька, дрібненька, з досить великим горбом – і мимо цього, прямою, як свічка, поставою, – з круглим обличчям і кирпатим носом, коричнювато-червоними щічками під гладкою зачіскою з волосся невизначеного кольору, завжди в костюмах строгого крою сіро-коричневих тонів, – такою вона стоїть у моїй пам'яті перед класом, на перший погляд зовсім непоказна, вже старша, маленька дама. Але досить було побачити її очі, почути голос, як кожен відразу розумів, яка це була особистість, сповнена внутрішньої сили і з яскравим темпераментом.

Вона провадила наш клас, по суті справи, дуже доброзичливо, але "залізною" рукою, суворо, але справедливо. Вона ніколи не допускала, щоб комусь щось зійшло з рук. Учила нас релігії й німецької мови. Біблійні історії, цікаві вже самі по собі, але їй вдавалося робити справді захоплюючими і такі сухі предмети, як катехизм, німецький синтаксис і пунктуацію. Та біда тому, кого вона зловила, що неуважно слухав або навіть балакав, тоді вибухав її темперамент. Пригадую, як вона,

тягнучи мене за коси через мою балакучість, пояснювала вживання розділових знаків у прямій мові. Дуже боляче!

Не можу забути такого епізоду: на початку молодшого відділення четвертого і п'ятого класів до нас прийшов новий учень, височезний білявий голландець, Мартін Кройф, 1,90 заввишки, розлізлий і такий флегматичний, що годі собі уявити. Здавалося, що він міг рухатися лише як у сповільненому кіно, мабуть, тому, що йому було важко володіти своїми довгими кінцівками. Окрім того, незважаючи на свій вік, а він мав уже 13 років, був усе мовби зовсім сонний, наче просто спав з розплющеними очима. Бистра фройляйн Райманн дуже швидко це зрозуміла.

Коли котрогось дня Кройф ніяк не реагував на неодноразові звертання, вона поставила його перед класом, стала на відповідній відстані перед ним і скомандувала: "Кройфе, нагнися". Добрий Кройф насуплено позирав згори на маленьку особу – голова фройляйн Райманн була приблизно на висоті його пупа. Тоді він схилився усім своїм довгим тулубом допереду і – лясь, лясь – дістав справа і зліва два ляпаси. Усе це виглядало так кумедно, що один із хлопців на передній парті мало не луснув зі сміху. Фройляйн Райманн з лютістю обернулася, але клас уже годі було стримати, всі сміялися, аж дзвеніло. Мабуть, вона теж усвідомила комізм ситуації й задоволено приєдналася до загального сміху. Навіть бідний Кройф, тепер знову стоячи поруч із нею на весь свій зріст і тримаючись за щоки, щиро засміявся разом з іншими. В кінці фройляйн Райманн простягла йому руку й сказала: "Я тільки хотіла тебе нарешті розбудити", – на що всі знову засміялися. Ніхто не ображався на періодичні вибухи її темпераменту. При всій її суворості, учні дуже її любили, мабуть тому, що, попри все, вона мала стільки гумору. На уроках фройляйн Райманн Мартін Кройф більше ніколи не спав.

Я поважала фройляйн Райманн. Випадково дізналася, що вона для підтримування верхньої половини тіла змушена була постійно носити жорсткий корсет – звідси пряма, як свічка, постава – і майже завжди відчувала біль, а часом мала й напади нестерпного болю. Ніколи під час уроків фройляйн Райманн цього не показувала. Але якось я знову так довго крутилася по школі, аби могти піти додому

вдвох з Ернстом-Дітером, і потрапила саме на той момент, коли вона, стоячи на сходах, трималася за поруччя з геть перекошеним від болю обличчям.

Вона підкликала мене до себе, з видимим полегшенням, що все-таки у порожньому будинку школи ще є хтось, хто може їй допомогти. Вона попросила мене, крок за кроком, зовсім поволі звести її вниз по сходах. Я мусила принести води, щоб вона змогла запити таблетку. Однією рукою вона міцно трималася за поруччя, а другою важко спиралася на мене. При цьому я відчувала цупкий панцир, який вона носила. Я побачила, що вона тремтить і по її обличчю котиться піт. Після таблетки їй поступово стало краще. "Так зле вже давно не було, – сказала вона, всміхнувшись через силу. – Добре, що ти тут була, а то я, чого доброго, ще б упала зі сходів". Потім розповіла, що такі напади болю повторювались у неї з юності, це було щось подібне на правець, з цим нічого не можна було вдіяти. А горб у неї з'явився через те, що під час одного з таких нападів вона зазнала важкого нещасного випадку. І в кінці вона сказала: "Дякую, що ти мені так допомогла, але прошу, не розповідай про це нікому". Я відповіла: "Слово честі". Я була горда, що вона мені довіряла, і справді нікому цього не розповідала. Ернстові-Дітерові, який усе ще чекав на мене, сказала лише, що мусила ще щось зробити для "Райманн".

Після закінчення школи я підтримувала контакти з фройляйн Райманн. Я часом відвідувала її вдома саме поруч з моєю любою фройляйн Гільдою. Про її хворобу ми ніколи більше не розмовляли. Для мене це була перша людина, завдяки якій я зрозуміла, що означає "мужність".

Націонал-соціалізм і потсдамський шкільний час

У щоденнику батька під датою 30 січня 1933 року я знайшла такий запис: "Гітлер призначений райхсканцлером. Хто знає, що він принесе Німеччині". Без жодного коментаря, як майже всі його записи. Адже батько писав свої щоденники лише як пам'ятні замітки для себе самого. Із записів попередніх днів виразно видно, що батько не очікував призначення Гітлера. Так само, як і більшість його друзів та знайомих, він вірив, що генерал фон Шляйхер змінить кабінет Папена. Того, що з приходом Гітлера розпочнеться одна з найбільших катастроф для людства, батько не передбачив, так само як і більшість його сучасників.

Коли Гітлер прийшов до влади, мені було 13 з половиною років. За кілька тижнів перед тим моя подружка Ірена потай навчила мене пісні Горста Весселя "Прапор угору..." На шкільному святі, відразу після захоплення влади, я співала її разом зі своїми шкільними друзями. Несподівано виявилось, що всі знали цю пісню.

У нас вдома за столом у наступні тижні я багато чула про події в Німеччині. Батько і його оточення ставились до націонал-соціалізму скептично, вони розглядали його як тимчасове явище. Батько хоч і вважав Гітлера дуже спритним демагогом, проте спершу не вірив у те, що той зможе втриматись. Вже невдовзі він змушений був переконатися, що помилявся.

Незадовго перед новими виборами до райхстагу його стара помпезна будівля біля Бранденбурзьких воріт запалала. Офіційно говорилося про комуністичну диверсію. Потім, як і на початку, після захоплення влади, було багато арештів, але поговорювали також про темні махінації нацистів. Клер Волдорфф співала свою знамениту шансоньєтку "Звати Германном його...", весь Берлін з цього підсміхався, всі знали, що мається на увазі Германн Ґьорінґ.

Націонал-соціалісти здобули на виборах до райхстагу на початку березня переважну більшість. Новообраний райхстаґ засідав у старій Кролль-опері. 23 березня 1933 р. Гітлер видав так званий "Закон про надання надзвичайних повноважень урядові", яким уся полі-

тична опозиція була парламентарно позбавлена влади. Єдиною політичною силою, яка голосувала проти цього закону, були соціал-демократи. Вперше ми почули про концентраційні табори, які споруджувались по всій Німеччині, щоб заарештувати всіх політично небажаних або підозрілих осіб. Усі державні інституції були підпорядковані пануючій ідеології, тобто всіх службовців чи співробітників, які не підходили новому режимові, було звільнено. Німеччина стала державою диктатури, й націонал-соціалісти з "фюрером" на чолі міцно тримали владу у своїх руках.

Звичайно, я чула розмови за столом про ці події, але для мене перший танцювальний бал був значно важливішим. Від минулої осені я разом із Траутхен ходила до учнівської танцювальної школи пана фон Льобенштайна в Потсдамі. Я, мабуть, була однією з наймолодших. На фотографіях того часу я виглядаю ще дуже по-дитячому, з довгими темними косами, худюща, як кілок, на мій тодішній великий жаль, з лише натяком на бюст. Батьки супроводжували мене на цей бал, так було прийнято. Принц і принцеса Оскар Пруський теж були присутні, їхні сини також брали участь у танцювальних курсах. Мої батьки розмовляли з ними. Вони зустріли й інших своїх знайомих, але все одно бідний батько, як я змогла прочитати в його щоденнику, страшенно нудьгував. Я балом, звичайно, насолоджувалась, під час "котільйону" отримала багато букетиків. Я вперше мала довгу суконку в стилі ампір з білого крепу з рукавами-буфами, прикрашену біля вирізу букетиком троянд. Її купили готовою, і я пригадую, що вона коштувала 25 марок, для нашого тодішнього становища дуже значна сума.

І взагалі цей час був для мене хвилюючим. Оскільки я обов'язково хотіла здобувати матуру, то змушена була на Паску залишити ванзейську школу Вільгельма-Конрада й перейти до гімназії. Куди? На вибір було багато шкіл у Потсдамі й Целендорфі. Нарешті ми зважилися на Німецьку вищу школу в Потсдамі. До того ж до Потсдама від нас було легше діставатися, навіть велосипедом. Школа мала програму реальної гімназії, але німецька, історія і географія вважалися основними предметами, що для мене було дуже приємним. Я зважила, що це явно мало бути коштом фізики й хімії, які мене цікавили менше. Проте великої кількості годин математики, яка мені

взагалі не давалась, на жаль, не вдалося уникнути. Для вступу до Німецької вищої школи я склала іспит, і мене прийняли.

В потсдамській школі з самого початку виявилась велика відмінність для мене: лише самі дівчата. Спершу це видалося мені дуже нудним. Вражало те, що на перервах так багато плескали язиками про хлопців з чоловічої гімназії. Здавалося, що для багатьох дівчат вони відіграють ненормально важливу роль. У моїй ваннзейській школі все було значно більш по-товариськи й природно.

На щастя, і в потсдамській школі в мене були справді добрі вчителі. Навчання справляло мені приємність, я добре встигала, без напруження – й охоче ходила до школи.

Звикання до нової школи відбувалося тим легше, що я вже знала одну дівчинку, мою любу Зігрід фон Мюллер, яку тепер, нещодавно, знову зустріла через багато років. Вона була донькою близького друга мого батька, морського капітана, Еріха фон Мюллера. Родина фон Мюллерів мешкала у Ваннзее, по другий бік Малого Ваннзее, у віллі на Бісмаркштрассе. Влітку я часто перепливала з нашого боку озера до Зігрід. Ми з Зігрід швидко стали нерозлучними, не лише в шкільний час, коли мали частково ту саму дорогу, але й на канікулах.

Які чудові велосипедні подорожі ми робили! Уявіть це собі сьогодні: двоє зовсім юних дівчат від раннього ранку часом до темряви на своїх наладованих велосипедах цілими днями зовсім самі подорожували польовими шляхами і глухими лісовими доріжками. На які тільки небезпеки вони б наражалися! Але тоді ніхто не думав про якісь небезпеки. Що кілька днів ми дзвонили, щоб повідомити, на якій молодіжній базі перебуваємо і що з нами все гаразд. Коли ми, дві вже літні жінки, зустрічаємось тепер, то не можемо втриматися від сміху, згадуючи спільні велосипедні пригоди.

Незадовго перед моїм переходом до потсдамської школи до мене прийшла Траутхен Пельтцер і почала намовляти мене вступити до "Союзу німецьких дівчат" – СНД. Усі дівчата з Ваннзее йдуть. Я не мала великого бажання до цього, "вечори в домівці" мене не приваблювали, а уніформа: чорна спідниця, біла блузка з чорним галстуком і до того огидна куртка з так званої чортової шкіри кольору хакі – здавались мені явно "дурацькими". Окрім того, від думки про всю цю націонал-німецьку метушню в СНД і гітлерюгенді мені ста-

вало неприємно. Я сказала Траутхен: "Це мусить вирішити мій батько". Не вагаючись, батько пояснив Траутхен доброзичливо, але рішуче: "Про це не може бути мови, ми українці й не можемо вступати до німецьких політичних організацій". Траутхен відразу погодилася з цим, я зітхнула з полегшенням.

Коли Траутхен пішла, батько покликав мене до себе в кабінет. Ми мали довгу розмову, яка справила на мене велике враження. Тому вона дуже виразно закарбувалась у пам'яті.

Спершу батько запитав, чи мене засмутить його заборона вступати до СНД. Коли б було так, він би міг це зрозуміти, адже майже всі мої шкільні товаришки будуть там. Я відповіла цілком спонтанно: "Ні, я нітрохи не засмучена, адже ми не німці". Батько був видимо задоволений з моєї відповіді. Потім він говорив про свою політичну працю для України.

На початку двадцятих років батько знову відновив свою політичну діяльність для України. Протягом цього часу заснований ним український гетьманський рух дуже сильно розвинувся. В усіх українських емігрантських групах, розпорошених по цілому світу, гетьманський рух відігравав важливу, почасти навіть провідну роль. Омріяною метою мого батька була вільна самостійна Україна. В усіх своїх діях він ставив українську справу понад усе. Їй він присвячував увесь свій час і сили, не зважаючи на пов'язані з цим жертви в особистому житті. Для мене в цьому не було нічого нового. Адже я знала, що все життя нашої родини було під дуже великим впливом діяльності батька. Майже всі відвідувачі, які приходили до нас, або були українцями, або якимось чином були пов'язані з українською справою. Але також я знала, що труднощі й турботи, які весь час переживали мої батьки, особливо постійний брак грошей, також були пов'язані з цим...

Батько витлумачив мені свої погляди на ситуацію в Німеччині. Навіть якщо українці не мають тепер власної держави, вони є великим народом з самобутньою культурою і славетним минулим. Він переконаний, що одного дня Україна знову стане самостійною і вільною. Скоропадські завжди були українцями і за своїм походженням і за родинною традицією. Для нього і для інших членів нашої родини це було самозрозумілим. Але він міг би зрозуміти, якщо для

мене це було б важче, оскільки я ніколи не знала нашої батьківщини, та й усі мої друзі були німцями.

Він має добрі контакти у багатьох країнах (особливо в Англії) і шукав там підтримки, але найважливішим партнером України вважав Німеччину, оскільки інтереси обох країн значним чином взаємодоповнювалися. Тому він повинен жити в Німеччині. Ще від часів Гетьманату він мав у Німеччині багатьох друзів, яких поважав і які йому допомагали, – батько мав у Ваймарській республіці, як видно з його щоденників, справді добрі відносини з багатьма впливовими особистостями в політиці й економіці, – але ми завжди повинні бути свідомими того, що попри все залишатимемось тут чужими, людьми без громадянства, з німецьким паспортом для чужинців. Німеччина завжди дуже порядно ставилась до осіб без громадянства, він вірив, що так буде залишатися й за нового уряду. Багато чого в націонал-соціалістах він не сприймав, але вони проти більшовизму, й тому він вірив, що й за нового режиму будуть порядні люди, з якими можна буде разом працювати на благо України. Ми повинні бути лояльними щодо Німеччини, але в першу чергу завжди займати українські позиції й діяти згідно з нашим сумлінням.

Вперше батько розмовляв зі мною, як з дорослою. Я була з цього дуже горда, але одночасно в моїй голові стукало: "Зараз папá висловив те, що Ти неясно відчувала вже давно: Ти не належиш до цього, Ти чужа". Тоді мене це не пригнічувало, навпаки, я почувалася чимось особливим і була цим цілком задоволена. Туга за тим, щоб належати до чогось, прийшла значно пізніше – і ніколи повністю не сповнилася.

Я вважаю, що ця розмова з батьком мала великий вплив на моє життя в Німеччині. Підтвердження почуття моєї неприналежності перешкодило тому, що я, можливо, могла б заразитися пануючим тоді серед молоді захопленням ідеалами нацистів. Але все-таки одного разу я разом із Зіґрід кілька годин стояла на розі Фрідріхштрассе й Унтер-ден-Лінден, чекаючи на Гітлера, і на повен голос прокричала "Гайль", я також разом зі своїми шкільними товаришками проводила збірку зимової допомоги і для "Спілки німців за кордоном", СНЗ, але не з ентузіазму, а просто тому, що це було весело. Одночасно свідомість неприналежності, мабуть, також робила мене

байдужою до несправедливості, яка розвивалась у націонал-соціалістичній державі.

Економічно Німеччина видимо піднеслася. Безробітні, які ходили в пошуках праці, й жебраки зникли. Але в політиці кипіло, навіть коли це й не було помітно для звичайних громадян.

Я пригадую, яким схвильованим і стурбованим був мій батько 23 червня 1934 року, коли так званий путч Рема було криваво придушено. Сотні керівників штурмових загонів (СА) були винищені вночі есесівцями. Рема, шефа штурмовиків, змусили вчинити самогубство, генерала фон Шляйхера та його дружину розстріляли у власному будинку, нібито "через непорозуміння". Мій батько був давно і добре знайомий з генералом фон Шляйхером. Всього кілька тижнів тому генерал з кількома панами був у нас на вечері. Інший гість того вечора, з яким батько мав зв'язки іще з Києва, був заарештований. Батько побоювався за його життя. (За якийсь час він був звільнений і помер пізніше природною смертю.) Штурмові загони (СА), базова організація націонал-соціалістів, втратили свій вплив. СС взяли гору і поряд з таємною поліцією (ґестапо) поступово ставали в державі силою, якої найбільше боялися. Зіґрід і я, дурні, наївні дівчатка, вважали есесівців у їхніх чорних уніформах дуже шикарними.

Яким небезпечним і непевним було тоді політичне становище в Німеччині для будь-якої опозиції, доводить той факт, що мій батько від путчу Рема, з міркувань безпеки, аби не скомпрометувати нікого зі своїх знайомих, аж до 1935 року не робив жодних щоденникових записів.

На з'їзді партії НСДРП 1935 року були проголошені так звані Нюрнберзькі закони, які вже відкрито оприлюднили всю жахливу расову політику Гітлера. Коли озирнутися назад, зараз видається незрозумілим, як мало з-посеред звичайних громадян та й німецьких євреїв розгледіло в них знак попередження про майбутні жахіття.

Пригадую з цього часу одну розмову поміж моїми батьками, при якій я була присутня. Вони розмовляли про одного з найближчих друзів нашої родини, д-ра Лева Абрамовича Лур'є. Д-р Лур'є, практикуючий єврей, був у гвардійському полку мого батька довголітнім полковим лікарем, у царській Росії, мабуть, рідкісний випадок. У полку всі його любили й поважали. Після більшовицької революції

він разом з дружиною й двома дітьми жив на еміграції в Берліні, сяк-так перебиваючись невеликою неофіційною лікарською практикою й випадковими ґешефтами. Він часто приходив до нас як друг і як порадник у всіх складніших питаннях здоров'я членів родини. Батьки повністю довіряли йому. Як зараз бачу його перед собою. Дуже високий на зріст, з хвилястою рудувато-сивою бородою, великим носом, добродушними, дивовижно ясними очима за золотими окулярами, – він був помітним явищем, точнісінько таким, як собі уявляють юдейських патріархів. Зараз батьки турбувалися за нього й радилися, як би допомогти родині Лур'є в теперішній ситуації. Д-р Лур'є вже не міг більше практикувати, боячись, щоб на нього не донесли сусіди. Хоча всі вірили, що це напевно буде тільки тимчасово, але поки що становище родини Лур'є було дуже критичним. Разом з двома іншими товаришами по полку мій батько протягом років фінансово допомагав родині Лур'є протриматись. Окрім того, численні кошики з овочами і фруктами мандрували до них з нашого саду. Син за посередництвом мого батька дуже швидко опинився за кордоном, думаю, в Лондоні. Донька хотіла залишитись біля батьків, оскільки мати була неповносправною й не виходила з дому. Обоє старших Лур'є померли невдовзі одне за одним, іще перед тим як у Німеччині розпочалися справді великі переслідування євреїв. У вересні 1938 мій батько допоміг їхній доньці Єлені також виїхати до Лондона, що тоді вже було пов'язане з деякими труднощами.

Лур'є були тоді, мабуть, єдиними євреями, з якими мої батьки справді близько дружили. З нашими єврейськими сусідами, які жили на нашій колишній земельній ділянці на Гогенцоллернштрассе, вся наша родина мала лише доброзичливо-сусідське шапочне знайомство.

Наша сусідка, фрау Хотцен, була лише один-єдиний раз у нас вдома. Це, напевно, було взимку 1937/38 рр. Я ясно пригадую, що це було котроїсь неділі, оскільки я була вдома, і що справа докладно обговорювалась у нас за столом. Рано-вранці біля нашої садової хвіртки пролунав дзвінок. Окрім няні й батька, весь дім ще перебував у глибокому сні. Няня пішла до дверей. Перед нею стояла вся в сльозах фрау Хотцен і настійно просила дозволити їй негайно поговорити з моїм батьком. Хоча няня і знала, що батько ще був у халаті, вона відразу ж провела фрау Хотцен до нього. Плачучи, фрау Хот-

цен розповіла, що її чоловіка над ранок заарештували якісь троє чоловіків і без жодного пояснення забрали з собою. У відчаї вона не змогла собі порадити інакше, як попросити допомоги у мого батька. Батько пообіцяв їй зробити все, що в його силах. Насамперед потрібно було з'ясувати, хто саме заарештував пана Хотцена й куди його повезли.

Тим часом моя мама – повідомлена нянею – також спустилася вниз і принесла каву і свіжі булочки. Вже сама присутність моєї матері, яка часто розмовляла з нею крізь садову огорожу, вплинула на сусідку заспокійливо.

Батько подзвонив до своєї довіреної особи у службі ґестапо в Потсдамській президії поліції. Він мав приватний номер для нагальних випадків. У щоденнику батька цей чоловік часто фігурує під російським псевдонімом. Насправді його звали Геллер, і був він, наскільки пригадую, радником кримінальної поліції. Працював у відділенні ґестапо, яке займалося, між іншим, також питаннями українських емігрантів. Геллер мав далекосяжні зв'язки з усіма офіційними інстанціями і щоразу виявляв готовність допомогти й порядність. Батько йому довіряв. Батько виклав йому справу Хотцена й попросив, незважаючи на те, що була неділя, аби заспокоїти бідну жінку, негайно з'ясувати, що трапилося з нашим сусідом. І справді, Геллер подзвонив уже через кілька годин і сказав батькові, що фрау Хотцен може бути спокійною, проти її чоловіка нічого немає, нічого поганого з ним не станеться, арешт був помилкою і через кілька днів він знову повернеться додому. Батько висловив незадоволення цим зволіканням, проте змирився, оскільки вже з інших випадків знав бюрократичну повільність німецьких інстанцій.

На завершення розмови Геллер сказав таке, що нас усіх дуже занепокоїло. Він сказав: "Пане Скоропадський, скажіть усім Вашим єврейським друзям і знайомим, що вони повинні докласти всіх зусиль, аби якомога швидше виїхати з Німеччини. Для євреїв у Німеччині настануть погані часи".

(Наскільки погано стане, тоді ще ніхто не міг собі уявити. Коли в листопаді 1938 р. відбулася жахлива "кришталева ніч", протягом якої були зруйновані всі єврейські крамниці, вчинено плюндрування й підпали синагог, батько сказав: "Ніколи в житті не повірив би, що

щось подібне може статися в Німеччині". Якими наївними ми всі були!)

Батько повідомив фрау Хотцен про свою розмову й переказав також застереження, яке йому, можна сказати, по-дружньому, дав Геллер. Мати пішла до неї, щоб її заспокоїти й потішити. Через два дні пан Хотцен справді повернувся додому, стомлений, зате цілий. Моїй матері передали гарний букет квітів, ми знали, від кого.

Хотцени, Кемпінські – наші найближчі сусіди, – а також усі інші єврейські родини поблизу нас зникли протягом наступних місяців. Фрау Хотцен попрощалася з моєю матір'ю біля садової огорожі. Наскільки я знаю, Хотцени й Кемпінські виїхали до Англії.

Те, що мої батьки в часи нацизму мали так мало зв'язків з німецькими євреями, було чистою випадковістю. Цілий ряд єврейських знайомих з німецьких кіл, великих банкірів, таких як Мельхіори й Мендельсони, з якими батьки в перші берлінські роки підтримували досить жваві товариські стосунки, або повмирали, або повиїжджали з Берліна. Так склалося, що батьки практично не мали з німецькими євреями ніяких особистих стосунків. Інша річ я.

У ваннзейській школі, та і в Потсдамі зі мною вчилися також співучні-євреї. У наших взаєминах це ніколи не відігравало жодної ролі. Після оголошення так званих "Нюрнберзьких законів" на з'їзді 1935 р. у всіх класах обов'язковим предметом було введено "расознавство". Співучениці-єврейки також їх відвідували. Але повинна сказати, що наша загально улюблена вчителька біології, фройляйн д-р Герцог, трактувала цей накинутий предмет дуже об'єктивно й тактовно. При взаємному огляді ми встановили, що майже всі учениці нашого класу були виразними "представницями змішаної раси", як і більшість жителів Німеччини. Показово, що дотепні берлінці створили для міністра пропаганди д-ра Ґеббельса расове визначення: "потемнілий від часу зморщений германець".

Наскільки малу роль відігравала тоді єврейська проблема в нашій школі, доводить факт, що з нагоди свята "Спілки німців за кордоном" для уособлення Германії вибрали саме дівчину, яка була єврейкою. Вона була дуже несміливою, трохи незграбною, з дуже гарним довгим білявим волоссям. Учителька фізкультури, яка готувала живі картини, явно хотіла доставити їй радість цією роллю, і справді доб-

ра Гільда аж сяяла на репетиціях. Мальовничо задрапована у чорно-біло-червоний прапор, високо тримаючи факел, вона ширяла на невидимому подіумі понад нами, іншими дівчатами, які махали прапорцями зі свастикою. Фантастичний кіч! Але за день до вистави Гільдин батько надіслав до дирекції школи листа, що його донька, як єврейка, не підходить для цієї ролі. Її мусили замінити іншою, тепер уже щиро германською дівчиною. Ми, інші учасниці, були вражені й присоромлені. Пригадую, як одна дівчина висловила мою потаємну думку, сказавши: "Ну, це все справді більш ніж дурнувате!" Найбільше, чого нам усім хотілося, це просто не брати в цьому далі участі, але ми не могли так вчинити з нашою милою, молодою вчителькою фізкультури, яка доклала стільки зусиль. Самого святкування я вже не пам'ятаю, та це мене, як, мабуть, і більшість моїх шкільних подруг, не надто цікавило. Ми брали участь, тому що всі брали, і ще тому, що через репетиції випало два уроки фізики.

Збираючи пожертви для "Спілки німців за кордоном", я обійшла всю Гогенцоллернштрассе. Зовсім наївна, я подзвонила також до дверей наших єврейських сусідів і була щаслива, отримавши від них по три марки. Досі добре пам'ятаю, як одна дама майже перелякано спитала: "А стільки вистачить?" Я відповіла: "Більше, ніж досить, дуже дякую!" Інші сусіди, відомі як нацисти, пожертвували всього 50 пфенігів.

Про весь час навчання в потсдамській школі я маю лише добрі спогади. Стосунки з учителями загалом були дуже добрі, їх визначав шанований усіма директор, д-р Шмітт, якого любовно кликали "Шміттхен". Хоча він і носив партійний значок, але за своєю натурою був ким завгодно, тільки не наці: добродушний, з почуттям гумору й толерантний. Пригадую випадок, який за якогось іншого партійця міг би мати зовсім інші наслідки: під час штовханини перед класною кімнатою молодшого відділення 6-го і 7-го класів зі стіни впав на підлогу засклений портрет Гітлера. Замість того, щоб якнайшвидше підняти, ми довго футболили його, аж поки він не приземлився на два східці нижче, саме біля ніг "Шміттхена". Ми остовпіли з жаху. Але добряк підніс жалюгідні рештки картини, покрутив на всі боки, похитав головою і сказав лише: "Приведіть його знову до ладу", – а потім напіврозчаровано, напівнасмішкувато: "...і до

чогось такого треба звертатися на "Ви". (Від молодшого відділення 6-го і 7-го класів починали "викати".) Через три дні Гітлер у новій рамі знову висів на стіні. Нам відлягло.

З навчанням у школі я не мала проблем. Я була уважною на уроках і мала надзвичайно добру пам'ять, тож не мусила приділяти багато часу домашнім завданням . Тижневий домашній твір я писала охоче, здебільшого пізно ввечері. Мови, англійська і французька, давалися мені легко. З математикою, хімією і фізикою, які мені не йшли, вдавалося спритно не попадатися. А історія, географія й біологія цікавили мене по-справжньому.

Як і раніше, я багато читала, тепер дещо системніше. З французької й англійської літератури у школі нам подавали лише імена класиків. (Коли пізніше я прибула до Швейцарії, надолужила це за допомогою Бібліотеки Єльмолі.) Тільки для себе я читала багато по-російськи. Пушкіна, Лермонтова, Тургенєва, Гоголя, Чехова, Толстого проковтнула з захопленням. Адже вдома мене вчили ще російської й української мови. Достоєвського я незабаром відклала вбік, він мені нітрохи не подобався, здавався хворобливим і надто складним.

Нас дуже добре вчили німецької мови. У фройляйн д-р Кох ми справді ґрунтовно вивчали німецьку літературу, від початків до Томаса Манна. Понад усе фройляйн Кох любила Шіллера. Ми читали його драми, розподілившись за ролями. "Сір, дайте Ви свободу думки" – у той час у деяких місцях небезпечне речення з "Дона Карлоса" – викликало на уроці німецької жваву дискусію. Ми могли говорити вільно, адже були лише п'ятьма ученицями молодшого відділення 6-го і 7-го класів.

На німецькій, історії та географії – основних предметах нашої школи – ми сиділи вп'ятьох, так би мовити, на приватних уроках. На всіх інших предметах молодше і старше відділення 6-го і 7-го класів були разом. Коли ми ще належали до молодшого відділення, у старшому класі залишилось усього три учениці. У цих двох класах особливо прислухались до заклику Гітлера "Німецька жінка повинна бути вдома". Майже всі дівчата покинули школу, щоб стати медсестрами, вихователькими дитячих садочків, учительками домашнього господарства тощо. Все це професії, які можна буде пізніше застосувати для чоловіка й дітей. То навіщо тоді ще цілими роками

ходити до школи, якщо не збираєшся вчитися? Для мене завжди було безсумнівним, що хочу отримати атестат зрілості, аби мати відкритими всі можливості для вибору професії. А тим часом я насолоджувалась життям. І ніколи не нудьгувала.

Від весни до пізньої осені я грала в теніс. Влітку до цього додавалося ще плавання. Як чудово було перепливати через Мале Ваннзее, найкраще вечірньою порою! На містку причалу поряд з віллою Бамберґа по другий бік від Франсуа Понсе я роздягалася, клала годинник і прикраси (я тоді завжди носила золотий хрестик) у черевичок і тоді пливла, часом у супроводі зацікавлених качечок, через озеро, аж до причалу родини фон Мюллерів. Коли я поверталася, речі завжди лежали непорушно на тому самому місці. Більше того, часом траплялося, що я знаходила у своєму взутті праліну, карамельку чи квіточку. Від невідомого шанувальника? Думаю, швидше від старшого подружжя, яке часто сиділо на лавочці при березі й спостерігало за моїм плаванням. Я так ніколи цього й не з'ясувала, адже коли поверталася, цих милих людей уже не було. Я завжди тільки здалеку віталася з ними.

Досить важливу роль у моєму житті відігравали танці. Я танцювала захоплено й охоче і була, навіть якщо зараз цього, можливо, й не можна цілковито собі уявити, доброю танцюристкою. (Люкс твердить, що я, мовляв, нагадую дресированого ведмедика!) Тоді уроки танців були найзвичайнішою справою. Власне кажучи, навчання танців повсякчас було лише приводом, щоб молоді дівчата ("з доброго дому") могли порозважатися з партнерами чоловічої статі (теж "з доброго дому") під відповідним наглядом. З сьогоднішнього погляду це може здаватися кумедним. Але тоді нам було справді весело, ми не були міцно прив'язані до одного партнера, кокетували і фліртували, а часом з цього виникала і справжня приязнь.

Я кілька років танцювала на курсах, організованих паном фон Льобенштайном, але тепер уже не з учнями, а з молодшими кандидатами в офіцери, так званими прапорщиками з "військових шкіл" (жахлива назва!) у Потсдамі. Їх командирували туди різні полки. Нас, дівчат, привозили автобусами з Потсдама до Борніма або Недлітца і так само відвозили потім назад. Загально улюблене проводжання додому й пов'язані з цим поцілунки відпадали. Але я й так тоді не

дозволяла себе цілувати. При всіх пов'язаних з цим спробах заявляла, що я не цукерка. Незважаючи на це, або, можливо, саме тому я мала дуже милих кавалерів на танцювальних годинах, з якими я ще довго, аж до війни, підтримувала легкі контакти. Більшість із них загинула, зокрема мій дуже коханий друг Ґоттфрід ф. Г., з яким я приятелювала багато років. Він був, так би мовити, приділений до мене військом. Адже молоді прапорщики повинні були, окрім танців, отримувати також товариську огладу й тому мусили скласти "візит" родині своєї дами – партнерки по танцях. Після попереднього телефонного попередження вони з'являлися, завжди по двоє, в неділю перед полуднем з візитними картками й білими рукавичками у нас у Ваннзее, на потіху моїм батькам, яким це справляло величезну приємність. До кожної дами завжди була приділена пара прапорщиків. На першому курсі це були двоє зовсім байдужих мені хлоп'ят, з якими я поводилась зовсім неприязно. Один погано танцював, а другого звали "Оертхен". Можна собі уявити, як мене діймали цим іменем вдома. Але згодом, на другому курсі, коли я була на молодшому відділенні 6-го і 7-го класу, прийшов Ґоттфрід зі своїм приятелем, і між нами відразу "клацнуло". Він був саме такого типу, який мені подобався: високий, стрункий, довгообразий і чутливий. Він став моїм, так би мовити, офіційним кавалером на танцювальних годинах і постійним супутником на балах, що мені аж ніяк не перешкоджало танцювати і фліртувати також з іншими. Ми зустрічалися й поза танцювальними курсами. Він приходив до нас на вечерю, ми разом їздили на велосипедах, час від часу ходили разом до театру, але найважливішим було те, що ми разом ходили танцювати. Де ми тільки не танцювали! На чайному вечорі з танцями в саду Кролль-Опери, в "Хатинці дядька Тома", над Шляхтензее, у "The dansant"[4], в "Hôtel Esplanade"[5], одного разу на святкуванні мого дня народження навіть у тамтешньому елегантному "Candle-Light-Dinner"[6] з музикою Барнабаса фон Ґези, тоді дуже відомого танцювального оркестру. Але ми танцювали також – відповідно до стану наших фінансів –

---

[4] "Танцювальна вечірка" (франц.).

[5] "Готель на площі" (франц.).

[6] "Обід при свічках" (англ.).

у зовсім невідомих місцях, у якихось маленьких ресторанчиках... Адже тоді було так багато танцювальної музики. За приз однієї мороженої кави або пляшки недорогого вина ми могли танцювати по три години. Це було чудово й, окрім того, доволі еротично. Ми з Ґоттфрідом танцювали разом дуже добре, "щока до щоки", і досить тісно..., але поцілував він мене лише один раз. Листа, якого я йому після цього написала, його мати, баронеса фон Г. відіслала мені назад через рік після його смерті. Можна було подумати, що справді щось таке трапилось, а притому це був зовсім несміливий, маленький, несправжній поцілунок в уста. Але такою я тоді була: або все, або нічого. Мені було 18 років.

Під час розвідувальної вилазки ще перед початком справжньої кампанії у Франції, Ґоттфрід потрапив на міну, він загинув відразу. Я сприйняла звістку про його смерть спокійно, тоді гинуло так багато моїх юних партнерів по танцях. Мені було їх жаль, але тужити за ними я не могла. Ми з Ґоттфрідом вже давно жили кожен своїм життям, я давно пішла на "все" з кимось іншим. Лише значно пізніше я усвідомила, яким гарним був цей час із Ґоттфрідом: сонячним і востаннє на довгі роки зовсім безтурботним.

Професійна освіта

В лютому 1938 я склала іспити на атестат зрілості, завдяки щасливому випадкові навіть на "добре", що мене особливо тішило з огляду на батьків. Обидві мої старші сестри склали свої матуральні іспити "з відзнакою", від мене цього ніхто не міг вимагати, "добре" цілком вистачало. Всі раділи. Батько хотів би, щоб тепер я почала студіювати історію, предмет, який його самого завжди щонайбільше цікавив. Але ж я бачила у нас вдома постійні грошові нестатки й хотіла якомога швидше стати на власні ноги. Відповідною для цього була професія секретарки. Моя професійна освіта тривала рік. Спершу я пройшла курси інтенсивного навчання французької мови у школі Раков. Хоч я й вивчала дев'ять років французьку мову в школі, розмовляти я не могла. У школі Раков у мене щодня було щонайменше по шість годин французької: французька граматика, торгівельне листування, розмовна мова, трохи французької літератури. Це було зовсім непогано; в кожному разі, я досягла такого рівня, що могла досить плавно вести легку розмову і майже без помилок писати листи. До того ж, я вчилася друкувати, погано, бо ці обрамлюючі уроки я, в основному, пропускала. Я знала, що на наступному запланованому курсі систематично вивчатиму десятипальцеву систему.

Курси французької тривали всього три місяці. Мої останні вільні літні місяці я проваландалась у Ваннзее, насолоджуючись ними сповна. Восени я вступила на піврічні комерційні курси у школу Летте, відому берлінську професійну школу для доньок з вищих верств, у якій можна було здобути всі так звані "жіночі професії", для яких не треба було закінчувати університету. На мою думку, там було досить мило. Від мене це не вимагало надмірних зусиль, завдяки атестатові зрілості я мала добру підготовку. Стенографія німецькою, англійською і французькою мовами справляла мені приємність, ще я трохи навчилася друкувати. Бухгалтерія була важчою, але в кінці курсу я все-таки знала, як складається баланс.

Найважливішою за ці шість місяців у школі Летте була моя зустріч із дівчиною, чия доля ще й донині хвилює мене до глибини душі. Але про це я хочу розповісти дещо пізніше.

На початку березня 1938 курси у школі Летте закінчились. Я могла розпочинати своє професійне життя. Щоб отримати хоч трохи уявлення про торгівельну практику, я попросила батька моїх давніх подруг Еви й Лілі Різер, чи не могла б я попрацювати у його фірмі в залах Берлінського центрального ринку, щоб, так би мовити, "понюхати професію". Батько Різер охоче погодився і так я почала працювати в його бюро у торгівельній фірмі якраз навпроти головного входу до ринкових залів. Фірма Різера була давнім і стабільним підприємством гуртової імпортної торгівлі в галузі продовольства. Заснував фірму ще дід. Тепер її провадили двоє братів з третього покоління. Місцева конкуренція продукції останнім часом, можливо через брак валюти, дуже зросла, справи йшли не надто добре, бюро зазнало скорочень. Це було видно з майже порожніх приміщень, в яких раніше роїлося від службовців. Але так само, як і раніше, все-таки цілими вагонами імпортували всі можливі сорти сирів і овочів з Голландії й Данії, качок і гусей з Польщі, салямі з Угорщини й Італії тощо й потім у залах центрального ринку розподіляли для гуртових та роздрібних торгівців у Берліні й околицях.

Мені там було досить цікаво, я писала замовлення, підтвердження, записувала рекламації, які мені диктували. Але найбільше мене цікавили люди, з якими я зустрілася. Другого брата Різера, який подорожував за кордоном, я бачила в обличчя лише один раз. Він був далеко не таким приємним, як батько Різер, зате, мабуть, більш діловим. Стосунки між братами були напруженими.

Що кілька днів з'являлося двоє одягнутих з голочки представників внутрішнього ринку, які здіймали багато шуму – все тоді мало відбуватися дуже швидко – і знову зникали. Часом можна було почути, як вони досить нахабно лаються в бюро пана Різера. Я думаю, він їм не поступався й сердився через те, що вони вимагали для себе надто високих комісійних. Бухгалтеркою, а тепер і секретаркою була приємна розлучена жінка середнього віку, якій доводилось досить скрутно пробиватися зі своїм сином-підлітком. Вона мешкала десь зовсім далеко за містом. Вона дуже доброзичливо прийняла мене під своє крило, і щойно вона навчила мене, як треба стирати: "Це при друкуванні найважливіше з усього, що треба вміти, інакше здуріеш. Ми всі робимо друкарські помилки!" Вона була дуже рада,

що завдяки моїй допомозі не мусила залишатись на додаткові вечірні години. Обідати вона не ходила, а їла принесені з собою бутерброди, не перериваючи роботи, за письмовим столом.

Крім того, був ще один учень, якого я так і не розкусила. Він говорив дивовижною, дуже виробленою літературною мовою. Юнака – йому було, мабуть, років 16 – звали Вільгельмом Раабе. Спершу я подумала, що він жартує. Але вже на початку він заявив мені: "Ну що ж, таке в мене ім'я і колись я так само стану великим поетом, як великий Вільгельм Раабе, мені бракує лише життєвого досвіду". Здається, я мимоволі допомогла йому здобути один з його перших. Бідний хлопець залюбився в мене, причому я з ним анітрішечки не фліртувала. Вільгельм Раабе, так і бачу його перед собою: щонайменше метр вісімдесят зросту, худий, з поганою поставою, обличчя з кирпатим носом, веснянкуватий, в окулярах, і до того ж, як на мій смак, з жахливим борлаком, який виступав над завжди пом'ятим комірцем сорочки і за рухами якого, попри всю свою відразу, я завжди мусила спостерігати. Ми сиділи навпроти за великим письмовим столом. Вільгельм безперестанку цілком самозабутньо витрішався на мене своїми водянистими блакитними очима, незабаром мені це набридло і я пересіла за інший стіл. Через кілька днів я знайшла в кишені свого плаща конверт із написом "Для панни Скоро". Вільгельм Раабе був першим, хто приміряв на мене моє службове прізвище, яке ще й досі вживає багато моїх друзів. В конверті було три вірші, написані декоративним шрифтом і з намальованою по краю рамкою з квіточок, справді гарно. Один був адресований "дівчині з карими очима" і, здається, навіть непоганий. В кожному разі, потай я була дуже гордою, що мене оспівали у віршах. Адже мені самій було тоді неповних 19 років. Про вірші я не сказала ані слова, але була з моїм поклонником завжди милою, хоча й зберігала певну дистанцію. Хлопець мав особливо гарні руки, це було вперше, щоб я звернула на це увагу в чоловікові, сильні й мужні, зовсім інакші, аніж сам хлопчина. Можливо, він справді став поетом. Він був першим у фірмі Різера, хто захворів на важкий грип. Після цього я його більше не бачила. Коли я пізніше запитала про нього у пана Різера, то дізналася, що після мого відходу він знайшов місце учня в якомусь видавництві, що для нього, без сумніву, було значно

краще при його амбіціях. Можливо, він і там знайшов нову дівчину для оспівування, цього разу з голубими очима.

Саме грипу, який лютував у Берліні, я завдячую чи не найкумеднішим і, водночас, дуже повчальним епізодом у моєму житті. Скрізь шмаркали, кашляли і пчихали люди. Якось в обід батько Різер прийшов до бюро й дуже схвильовано оголосив: "Тепер захворіла ще й стара Мюллерова, має високу гарячку, я відіслав її додому, старий Кох сам не справляється, ми мусимо закрити крамницю внизу".

Крамниця, це був торгівельний кіоск зразу біля входу до центрального критого залу, де фірма Різера вела роздрібну торгівлю для робітників і службовців ринку. Кожен, хто там працював, а також домогосподині з околиці могли по дорозі придбати тут свій шматок ковбаси, сиру, кілька скибочок шинки, булочки, квашені огірки, – і взагалі те, що їсть берлінець "просто так руками". Кіоск працював дуже добре, він був відчинений від 7 до 12 години і приносив зовсім непоганий прибуток.

Двоє старих продавців, Кох і хвора фрау Мюллер заробляли небагато, але все ще охоче працювали, оскільки їм завжди щось перепадало з надлишкових продуктів, яких уже не можна було довше зберігати. Я завжди купувала там унизу свій обід. Коли я почула оголошення про закриття, то абсолютно спонтанно, не роздумуючи, сказала: "Пане Різер, чи не могла б я цього робити, мені було б дуже приємно". Він поглянув на мене здивовано, хвильку поміркував і потім сказав: "Гаразд, коли Ти справді цього хочеш, але тоді Ти мусиш протриматися, доки не повернеться фрау Мюллер, і гляди, не захворій сама!" – "Я почну завтра рано!" О сьомій ранку наступного дня я з'явилася. Для цього мені довелося встати у Ваннзее о п'ятій. Для такої соні, як я, це було важко, але ж я зголосилася добровільно, й окрім того, могла потім поспати після обіду, адже о другій могла вже знову бути вдома. Старий Кох показав мені все, що треба було робити, в тому числі й прибирання. Мені дали білу гарну сукню-халат з довгими рукавами, трохи на мене завелику, – фрау Мюллер була корпулентніша. Від її білої вузької хустки я відмовилась, з моїм пишним волоссям мені було б у ній надто гаряче. Але я позичила у нашої покоївки парадну мереживну наколку, щоб можна було прибрати все волосся з обличчя, й окрім того, це справді гарно виглядало.

Старий Кох спершу поставився до мене трохи скептично, щось бурмотів про "які дурниці, я сам можу все зробити", але скоро зауважив, що я справді стараюся, намагаючись йому догодити. Окрім того, наш кіоск раптом став справжнім притягальним пунктом. Усі водії вантажівок, які перед тим ішли просто до Ашінґера (славний берлінський пивний бар), тепер зупинялися біля нашого кіоску, щоб подивитися на потішну нову пташку, яка появилась у старого Коха, і ясно, що при цьому мусили теж щось купити. Справа процвітала, батько Різер, який тепер частіше зазирав до крамнички, сяяв: "Дуже добре, Ленхен!", – казав він. Коли я відходила, він подарував мені сто марок за те, що я так добре працювала – мої перші самостійно зароблені гроші. Я була дуже горда.

Справа приносила мені величезну приємність. Вперше я познайомилась зі справжніми берлінцями, язикатими й сердечними. Я взагалі не переставала сміятися з кумедних приповідок і жартиків, а невдовзі й сама почала жваво відповідати. При тому я мусила добре вважати, щоб не порізати пальців, краючи ковбасу й сири страшенно гострими ножами та зважуючи. До старої машинки для різання м'яса – з ручними ножами – старий Кох мене не підпускав. "Цього треба було правильно навчитися і це небезпечно, було б жаль ваших маленьких пальчиків, бо що відрізав, те відрізав, назад не приклеїш". Він це точно знав, йому на руці бракувало пів вказівного пальця. Всі люди були до мене справді милі. Хоча вони й сміялися, коли я помилялася, відрізаючи, й мусила ще щось до цього дорізати, випитували мене, звідки я все-таки походжу й чому тут цим займаюся, адже я все-таки панночка. Я питала: "Як це?" – "Ну, це всім видно здалеку, ми ж не впали на голову".

З працівниками складів, вантажниками й водіями вантажівок при обрахунку зваженого я була абсолютно точною, коли виходило більше, то й платити вони мусили більше, вони добре заробляли, але приходили й виснажені бліді жінки з маленькими дітьми на руках. Їм я завжди щедро доважувала і ще докладала по кілька додаткових сирків у їхні паперові пакети, все одно їх довелося б викинути. А ці жінки їх потребували. Явно вони не голодували, але по їхніх суконках і стоптаних черевиках було видно, що їм з дітьми доводиться тяжко. Часом вони стояли біля нашого прилавка цілою гру-

пою й розмовляли. Я, звичайно, прислухалась і довідувалась про речі, про які у своїй ваннзейській захищеності й доброму вихованні ніколи не здогадувалась. Знущання з боку п'яних чоловіків у дні виплати платні були на порядку денному.

Коли я запитала старого Коха, чи поліція не могла б втрутитись у таких випадках, він зі сміхом відповів: "Ну нє, у них і так забагато роботи, та тут це так є, шо на другий день знов усе в порядку, – коли б тільки п'яні мужики не робили завжди сп'яну дітей, – я почервоніла, – ви тільки гляньте на цих малих, так багато придурків нема ніде!" Це було правдою, справді було багато дітей, які виглядали недоумкуватими. Я мала там живе наочне вивчення соціальної нужди.

Але весела сторона моєї діяльності все ж переважала, можливо, це залежало від того, що я сама була дуже веселою і легковажною. Моїми улюбленими покупцями були водії вантажних машин, це були переважно вроджені берлінці, але по них було помітно, що вони багато мандрували, були відкриті до світу, їхні дискусії справді захоплювали. Вони завжди приходили групами о певній порі, залежно від того, звідки прибували їхні рейси. Більшість були так званими нічними водіями далеких рейсів. Що це були за чоловіки, з руками, як стовбури дерев! Адже вони мусили самі навантажувати й розвантажувати свій фрахт.

Віллі, його прізвища я ніколи не дізналася, був моїм найближчим приятелем. Він майже завжди приходив щойно в обідню пору, щоб купити порцію свого улюбленого гарцького сиру, жахливо смердючого, якого не можна було довго зберігати і який дуже любили всі справжні берлінці, з чорним хлібом, квашеним огірком і пивом він справді смакував добре, якби тільки не було такого смороду.

Віллі мав коло п'ятдесятки, темний, волохатий, великий і широкий, як шафа. Зрештою, майже всі водії вантажівок були чоловіками поставними. Правдоподібно, транспортні фірми мали більше довір'я до старших, покладаючись на їх надійність і чесність, адже весь вантаж був зданим на честь і совість двох чоловіків у водійській кабіні. Теоретично, це було легко – трохи вкрасти, бо навантажування і розвантажування завжди повинно було відбувалося дуже швидко, – час це гроші, а у берлінців щойно насправді. Контроль проводили лише час від часу; було б легко викроїти щось і для себе. Але існувала

професійна честь і порядний водій далеких рейсів не робив нічого подібного. Віллі дуже розсердився, коли я його про це спитала. Пізніше це різко змінилося. Ніде так багато не крали й не продавали наліво, як у водіїв вантажівок.

Я познайомилася з Віллі вже першого дня й ми відразу по-справжньому заприятелювали. Часом Віллі приходив якраз до закриття, коли я замикала крамничку – старий Кох охоче залишав це на мене, він з більшою охотою йшов нагору до бюро, щоб віддати гроші. Іноді Віллі, Боже борони, щоб завжди, бо наша дружба не повинна була надто впадати в очі, аби його не висміювали колеги, запрошував мене: "Ходіть-но зі мною, маленька, я зафундую Вам биток!" І ми переміщалися на Александерпляц, відразу за ріг, до Ашінґера. Поруч із Віллі я здавалася собі крихітною й хоча при його широких кроках мусила майже бігти біля нього, я йшла з захопленням. Потім ми стояли у Ашінґера за високим столиком у формі гриба, їли чудесні битки, білі булки (трохи схожі на теперішні булочки), які були в Ашінґера задурно, й пили пиво. Поки я потягала моє улюблене ячмінне, Віллі перехиляв "за комір" три кухлі. Ми чудово розмовляли. Віллі невтомно розповідав усе нові історії й дотепи, але все в рамках. Він мав почуття гумору й такту, як справжній берлінець.

Ніколи не забуду, як одного разу до нас підійшов якийсь кумпель і хотів порушити наш гармонійний тет-а-тет якимось непристойним жартом, мій Віллі люто накинувся на нього: "Слухай-но, колєго Пауле, поводься-но як слід, вона не одна з нас, забирайся-но ти краще звідси, поки я тобі не вмазав!" Пауле зник. "Ще биточка, маленька? Тільки не робіть таких перестрашених очей, все є такі й такі, цей якраз є з Кьоніґсвустергаузена і взагалі, то є паскудний тип. До моєї старої він уже теж почав пискувати на корпоративному святі водіїв далеких рейсів, але вона йому так доправила, що йому аж повилазило. Моя стара є шикарна". Вілліна "стара" була гарненькою струнокою жінкою, набагато молодшою за нього. Вони мали трьох іще малих хлопців, якими Віллі дуже гордився. Звичайно, я знала їх усіх з фотографій. "Стара" була донькою різника. Віллі одружився дійсно з любові, дуже пізно, "я ж мусів спершу роздивитися все, що тільки є на цьому світі", бо ж "він був не вчорашнім, і завжди добре, коли наречена має трохи майна за душею, і нарешті, коли тесть вирішує розко-

шелитись, як він нам пообіцяв при народженні наймолодшого, ми будемо будуватися", десь далеко за Тегелем вони вже мали земельну ділянку з хатинкою на ній.

Віллі знав, чого хотів і його сини не повинні так надриватися, як він зі своїми поїздками. Притому Віллі їздив дуже охоче, бо десь він був не тільки бравим батьком родини, але й справжнім мандрівним лицарем. Можу собі уявити, що Віллі зі своєю сім'єю досить добре пережив війну – для військової служби він сам був занадто старим, а його сини замалими, – а в післявоєнні часи у цілком порядний спосіб допровадив її до добробуту. З нацистами він не хотів мати нічого спільного. "Ні, маленька, я нічого не кажу, але ж вони є банда свиней, а що я і мої колеги, що ми є, властиво, для соціків, але це я кажу між нами, но нє?" Я дуже гордилася його довірою до мене, хоч я й була для нього уламком іншого світу, до якого він почував цікавість, але й свого роду кумплем. Добрий Віллі, він справді мені подобався. Я часто розповідала про нього вдома. Мій батько казав: "Оце ті люди, які потрібні Німеччині".

Через приблизно чотири чи п'ять тижнів, за календарем уже настав кінець квітня, сказали, що наступного тижня повертається Мюллерова. Вона тяжко перехворіла на запалення легенів і т. п. Я була дуже рада. Раннє вставання все-таки давалося мені дуже тяжко, й окрім того, я підшукала справжнє місце, де мала почати працювати у травні. Та до цього трапилося щось дуже важливе для всього мого життя. Я познайомилася з Ґергардом Гаффнером. Ми зустрілися вранці в потягу й закохалися одне в одного з першого погляду. Він виглядав сліпуче, середнього зросту, мускулястий (він був пристрасним альпіністом), з вузьким, тонким обличчям, сіро-зеленими очима й темним, частково металево-сивим волоссям (як у моїх зятів!).

Він заходив на станції Ґрюневальд, сідав так, щоб ми могли бачити одне одного, я висідала на Александерпляц, він їхав далі. Я цілими днями чекала, що він зі мною заговорить, проте нічого, всередині я лютувала. Потім нарешті, фактично, в останній день моєї праці в центральному ринку, він вийшов за мною на Александерпляц і ми домовились зустрітися наступного дня. Так закінчився безтурботний час мого дівоцтва!

Ґергард походив із зовсім іншого ніж моє середовища. Його батько був простим робітником. Рідна мати померла, коли він був ще ма-

лим хлопцем. Мачуха, проста, приємна жінка, була для нього доброю матір'ю. Його ставлення до неї було сповнене вдячності. Ґергард був обдарованим, вступив до гімназії, але після старшого відділення 6-го і 7-го класів, через брак грошей, пішов працювати до великої транспортної фірми.

Ґергард відвідував вечірні курси й досягнув, починаючи від найнижчого, відповідального, добре оплачуваного становища. Він був розумним, старанним і честолюбним. Думаю, що незалежно від усіх своїх досягнень, він усе ще страждав через своє походження. Його друзі, майже все запеклі альпіністи – з ними разом він здійснив кілька ризикованих перших сходжень, – мали, здебільшого, закінчені студії. Коли долав разом з ними гору, він почувався щасливим. Я бачила це з його розповідей, тоді він розкривався. У колі друзів, з частиною яких я також познайомилась, його любили. Він умів, особливо коли трошки випив, дуже смішно розповідати.

Ґергард був старшим за мене на 10 років. Він був дорослим, досвідченим чоловіком, а я в багатьох відношеннях була дурною гускою. Я його любила беззастережною першою любов'ю, і він мене теж, напевно, по-своєму любив. Я була, як він казав, його єдиною довіреною особою. Але він не був теплим, люблячим чоловіком і дуже важко виявляв свої почуття. Біля нього я часто внутрішньо замерзала. Схоже, він потребував значно впевненішої і зрілішої жінки, яка б допомогла йому вибратися з його шкаралупи, від якої він і сам дуже страждав.

Ні, не те щоб нам не було добре разом, ми спільно пережили багато гарного, особливо під час наших мандрівок по марці Бранденбург. Але по-справжньому радісною й безтурботною біля нього я ніколи не була. Ми рідко разом сміялися. Згодом я часто думала, що Ґергард був, по суті, дуже самотньою і вразливою людиною, яка мала страх перед справжнім, глибоким зв'язком з іншою людиною. Недарма його улюбленою книжкою був "Степовий вовк" Германа Гессе.

Ми були разом рівно п'ять років до квітня 1943. Це був для мене нелегкий час, але він зробив мене зрілішою, і я ніколи не хотіла від нього відмовитись.

Ґергарда мобілізували до "народного ополчення" щойно навесні 1945 року. Чи пережив він війну, не знаю.

Мабуть, я була тоді по своїй суті дуже егоїстичною й легковажною молодою дівчиною. Коли я читаю розповіді моїх ровесників з часів перед Другою світовою війною і років війни, то можу тільки похитати головою. З якою серйозністю і яким усвідомленням свого політичного оточення переживало багато молодих людей той час і те жахливе, що в ньому сталося. Вони боролися проти цього і навіть жертвували собою. Зі мною ж усе було інакше. Хоча на початку війни мені й виповнилося двадцять років, тобто за віком я була вже досить дорослою, але по-справжньому глибоко хвилювали мене в той час, від весни 1938 до весни 1943, лише мої цілком особисті переживання, моїх найближчих друзів та моєї родини. Звичайно, я сприймала війну як загрозу, але, по суті справи, вона мене мало обходила. Я не мусила теж турбуватися ні про кого дуже мені близького. Не знаю, чи не хотіла я таким чином збудувати довкола себе оборонного муру, так щоб мене не зранила втрата, але факт той, що я по можливості уникала будь-якого контакту з чоловіками в уніформі, які були найбільше наражені на небезпеку, – цілком на противагу до моїх приятельок. З молодими офіцерами з часу моїх танцювальних уроків я майже не підтримувала контактів. Теперішніми моїми друзями були цивільні особи, німецькі "U. K.", тобто "незамінні службовці", чужоземці, або особи без громадянства, які не підпадали під мобілізацію. "Маленький Ґерд" у перші часи війни працював радистом ще далеко поза фронтом. З тих часів про все, що не стосувалося мене особисто, у мене залишились дуже туманні спогади. Хоча я ще добре пам'ятаю своє обурення, коли побачила, що після "кришталевої ночі" 8 листопада 1938 всі єврейські крамниці на Унтер-ден-Лінден і маленькі пасажі на Фрідріхштрассе прямо біля мого бюро подорожей мали порозбивані вітрини, але про те жахливе, що крилося за цим і що було вступом до "остаточного вирішення питання німецьких євреїв", про це я ніколи серйозно не думала.

Анексія Австрії, Судетів, справа Мюнхена і Чехословаччини, – я ж була сучасницею цих подій, але по-справжньому я цього не усвідомила і про це не думала. Хоча я і працювала дуже старанно й охоче в моєму маленькому данцізькому бюро подорожей "Унтер-ден-Лінден"[7], була дуже горда з того, що можу сама себе прогодувати й

[7] "Під липами" (нім.) – назва однієї з центральних вулиць Берліна.

одягти, але насправді важливою була для мене лише моя любовна історія. Те, що через неї я була змушена вести справді подвійне життя, забирало всі мої душевні сили. Зовні по мені нічого не було помітно, я була молодою життєрадісною дівчиною, яка, незважаючи на війну, насолоджувалась своєю юністю. Але всередині я майже постійно перебувала у стані великої напруги. Бо й справді дуже утомлювало придумувати все нові побрехеньки для моєї любовної історії. Моя люба, добра мама у своєму цілковитому невіданні вірила всьому. Адже перед тим у нас були такі близькі й відверті стосунки, що їй би ніколи не спало на думку, що зараз могло бути інакше. Про моє подвійне життя вона не здогадувалася. Назовні я жила життям дочки з доброго дому, ходила на роботу, спілкувалася з колом моїх батьків, виходила з моїми приятельками і приятелями, адже в перші воєнні роки ще танцювали. Я дозволяла упадати за мною іншим чоловікам, навіть отримувала пропозиції про одруження, про що зовсім відверто розповідала мамі, й притому завжди мала свідомість, що все це не відповідає правді і що я, по суті, є кимось іншим, аніж думає моє оточення. Вільною і щасливою при цьому я не була. Щовечора перед сном я молилася: "Любий Боже, зроби так, щоб усе стало добре". Глибоко в душі я, мабуть, знала, що добре це не може стати.

Найрадіснішою я була, коли разом з моїми російськими друзями – всі вони були особами без громадянства й тому їх не мобілізували – вирушала на збирання фруктів до Фарляндy, місцини, розташованої на березі зовсім мілкого Фарляндського озера, далеко за Потсдамом. На кількох човнах, чоловіки мусили в кожен бік веслувати майже по три години, дівчата сиділи на кормі. Ми ночували на віддаленому, порослому кущами півострові в наметах, хлопці й дівчата цілком порядно спали окремо. Це була стала компанія, яка займалася цим у літні місяці роками. Чоловіче ядро компанії завжди залишалося тим самим, а дівчата мінялися. З настанням темряви чоловіки потай забирали попередньо замовлені фрукти у своїх друзів-селян, – полуниці, вишні, чорні порічки, аґрус, персики, яблука і груші, – що якраз достигло. Все завжди чистенько запаковане у плетені кошики. Що в обмін на це отримували селяни, я не знаю. Про ділові справи з дівчатами не говорили, це були чоловічі проблеми.

Кошики з фруктами ховали на нашому півострові у великій ямі й прикривали брезентом та гілками. Наступного дня надвечір їх перевантажували у човни. Пізно вночі ми знову поверталися до приміщення для зберігання човнів на Штьольпхензее. Власник приміщення був у курсі справи й мабуть отримував свою частку. Звичайно, вся справа скидалася на контрабандну торгівлю й була тоді ризикованою, зате дуже романтичною.

Після завершення справи ми всі сиділи біля похідного багаття, чоловіки готували власноруч зловлену рибу, якої у Фарляндзее було вдосталь. Іноді траплялися навіть раки. Дівчата були такі розпещені, що ніколи навіть не мили посуду. Ми співали, хтось грав на балалайці, ми танцювали, фліртували між собою, але все було цілком невинним і необтяжливим.

Я думаю, причиною, чому брали з собою дівчат, – окрім, звичайно ж, існуючої закоханості – було те, що вони служили прикриттям для сільських жителів, які не брали участі у справі. Протягом дня ми гуляли з чоловіками по селу й навколишніх полях, любовно побравшись під ручки, навіть ті, між ким не було ніякої закоханості. Все це разом було невинним, радісним і відпочинковим. Ніякої партії, ніяких уніформ.

Але згодом війна наздогнала нас і тут. З початком бомбардувань Берліна бомбардувальники союзників загрозливо пролітали понад нами. Фарлянд лежав у смузі нальотів. Одного разу я з Нікітою була на озері, він ловив рибу, а я лежала в човні. Здалеку ми почули сирени. Ніч була занадто гарною, щоб залазити в намет. Ми залишились над водою. Потім появилися бомбардувальні ескадрилії, повітря вібрувало від гулу. Водяні птахи перелякано знялися в повітря. Ми бачили зенітні прожектори протиповітряної оборони над Берліном, вогні освітлювальних ракет, а згодом усе небо над Берліном стало червоним. Об борт човна хлюпали маленькі хвильки, якась рибина, зблиснувши, вискочила над водою. Я почувала себе дуже живою, все було сповнене такої напруги, що годі було витримати. Ми були такими молодими й закоханими в життя, всупереч загрозі з боку війни і бомб, або, можливо, якраз особливо через це. Бідний Нікіта, після війни він втратив зв'язок з усіма своїми друзями. Кажуть, він осліп і ще живе десь в Америці. Зараз йому мало б бути далеко поза дев'яносто.

Перше місце праці

Від травня 1938 – мені ще не було 19 років – я почала професійно працювати і стала фінансово незалежною від батьків. Хоч я й мешкала, як і раніше, у Ваннзее разом з батьками, але щодня вранці їхала до міста й поверталася аж увечері. Усі видатки я оплачувала сама. Я працювала єдиною секретаркою в Данцізькому бюро подорожей і транспорту "Унтер-ден-Лінден" і заробляла 150 райхсмарок на місяць. За це могла б тоді самостійно прожити у винайнятій кімнаті. Зі своєї першої місячної платні я купила собі пару шикарних туфельок. Як зараз бачу їх перед собою. Вони були темно-сині з білим взором на носках, потрясаючі і, як на тодішні умови, дуже дорогі, цілих 28 марок. Вже за 10 марок можна було купити цілком порядні туфлі. Для мами купила елегантну чорну парасолю – її стара вже геть вибляклa й погнулася, – а для старенької няні гарну дамську торбинку для візитів до церкви. Я здавалася собі страшенно багатою й була дуже горда з того, що могла зробити такі подарунки.

Щоранку вставала о 7 годині ранку, швидко снідала на кухні у няні й їхала велосипедом на вокзал. По-перше, тому що мені це подобалося, а по-друге, тому що переховування велосипеда було дешевшим ніж подорож автобусом. Зате я купила собі місячну картку 1 класу, тобто тоді 2 класу на залізниці, через "кращу публіку". Я вже переконалася, що володіла особливою притягальною силою для п'яних, які завжди сідали саме поруч зі мною й або відсипляли своє сп'яніння в мене на плечі, або починали свої двозначні балачки. У 2 класі вдень таке траплялося значно рідше.

Данцізьке бюро подорожей і транспорту було невеликою фірмою з досить особливими завданнями. Окрім звичного продажу залізничних квитків та квитків до спальних вагонів, воно мало сприяти туризмові між Німеччиною та вільним містом Данціґом. Вільне місто Данціґ було політичним утворенням, яке виникло після Першої світової війни згідно з Версальським договором. Воно знаходилось над Балтійським морем і, по суті, дістатися туди можна було лише через горезвісний польський коридор. За міжнародним правом вільне місто Данціґ підпорядковувалось Лізі Націй, але мало власне управління, данцізький сенат, і власну грошову одиницю, данцізький ґульден.

Від часу захоплення влади в Німеччині націонал-соціалістами німецький характер Данціґа сильно підкреслювали і всіляко підтримували. В Данцігу протягом року відбувалися всі можливі конгреси і з'їзди. Влітку в Сопотській лісовій опері влаштовували фестивалі. Наше бюро подорожей мало брати на себе туристичну організацію всіх цих заходів.

Офіс мав дуже добре розташування, зовсім близько від рогу Фрідріхштрассе та Унтер-ден-Лінден. Тільки "Малий пасаж" відділяв нас від знаменитого кафе Канцлера на розі. Атмосфера праці в бюро подорожей була дуже приємною. Вже через кілька днів я почувалася зовсім як удома.

Спереду в офісі бюро подорожей клієнтів обслуговували двоє приємних молодих одружених чоловіків. Перший, на прізвище Кьоніг, був фахівцем у бюро подорожей зі спеціальною освітою й душею всієї справи. Другий, пан Петерс, цікавився літературою, був студентом, який ще не закінчив навчання й потребував краще оплачуваного становища з огляду на швидко зростаючу молоду сім'ю. Між ними обома і мною відразу склалися дуже сердечні, сповнені гумору товариські стосунки. Мене вони звичайно кликали "Скоро", а коли потребували від мене чогось особливого, то казали "Скорохен".

У середній прохідній кімнаті сидів шеф, скерований до Берліна сенатом Данціґа. Він був колишнім морським капітаном, який устиг помандрувати по всіх можливих морях і дуже охоче про це розповідав. Його прізвище було "Stockfisch", що означає "в'ялена тріска" і що дуже йому відповідало. Він усе ще зберігав моряцьку ходу, та й на вигляд був саме таким, як собі уявляють капітана: високий і худий, сивий, з енергійно вирізьбленим обличчям і яскраво-синіми очима. Притому він був дуже добродушним... і вкрай ледачим.

Він дуже швидко зауважив, що більшість дуже простої й однотипної кореспонденції я можу полагоджувати й без його диктування, він тільки побіжно переглядав пошту ще раз і віддавав її мені. "Ви вже знаєте", – і тоді знову занурювався у свій часопис "Völkischer Beobachter"[8], або навіть у "Börsenzeitung"[9], яка тоді хоч і була вже

[8] "Народний оглядач" (нім.).

[9] "Біржова газета" (нім.).

давно підпорядкована офіційній ідеології, але все ж вважалася ще солідною газетою. З нечисленними листами, які він таки мусив мені продиктувати, він так довго зволікав, що їх назбирувалася ціла купа, і тоді він був змушений диктувати мені всі відповіді за один раз, справді тяжкою німецькою мовою. Те, що при переписуванні я трохи пригладжувала його німецьку по-своєму, він приймав без заперечень. Уся праця бюро була для нього, по суті, цілком байдужою. В обід він зникав і повертався щойно перед закриттям бюро, щоб підписати надруковані мною листи.

Я сиділа разом з бухгалтеркою в довгій вузькій кімнаті, яка раніше була приміщенням кафе "Колонада" й належала до розташованого в глибині подвір'я ресторану "Old Inn"[10]. Тепер уся сторона, яка виходила в подвір'я, була засклена від гори донизу, частково високими скляними дверима, частково непрозорими зеленавими скляними стінами. Мені часто здавалося, що перебуваю в акваріумі. Тим більше, що моя колега вирощувала там усі можливі зелені рослини. Влітку в нашій кімнаті можна було задихнутись від спеки, ми могли витримати лише навстіж відчинивши двері. Взимку тягнуло, бо скляні двері погано зачинялися. Але загалом було світло, панувала приязна атмосфера, і я почувалася добре.

До нашої кімнати примикало ще одне, темнувате, приміщення й туалет.

Моя сусідка по кімнаті мала десь близько сороківки, тобто в моїх очах вже справді в літах, була типовою зухвалою берлінкою, трохи вульгарною, але з природженим розумом і серцем. Коли ми мали час, то провадили дуже жваві розмови про Бога і про світ.

З кореспонденцією від "В'яленої тріски" й обох панів з бюро подорожей я справді мала чимало роботи. Додаткові години, особливо перед конференціями, були звичайнісінькою справою. Але це не мало для мене ніякого значення, коли було спокійно, я могла час від часу використати їх як вільні дні.

На обід усі співробітники фірми приносили з собою щось із дому або йшли поїсти до "Малого пасажу", найчастіше до Макса, так званого "котлетного жеребця", власника маленького кіоску, де можна

---

[10] "Старий закуток" (англ.).

було дістати гарячі сосиски з картопляною салаткою, віденські ковбаски з квашеними огірками і реберця, чи власне "битки" (малі гамбургери). Як виняток, я дозволяла собі парочку моїх улюблених рольмопсів[11]. Мій обід рідко коли коштував більше однієї марки. Яблука я приносила з дому, а каву заварювали в бюро для всіх, з великою кількістю цикорію й цукру, без молока, а згущеного молока тоді ще не було.

На жаль, усього один рік я провела разом з милою сусідкою по кімнаті. Вона перестала працювати й її замінили товстою білявою гускою, фрау С. Між нами від першого погляду встановилася антипатія. Вона була єдиною людиною за все моє професійне життя, якої я просто не зносила. На мою втіху, жінка воліла працювати сама в маленькій темній кімнаті. Цим проблема вирішилася, оскільки по роботі я з нею майже не стикалася. Я раділа, що акваріум, тепер без зелені, був у моєму повному розпорядженні.

Праця в передній частині бюро завжди проходила хвилями, вранці й пізно по обіді інтереси йшли добре, панове були завантажені повністю. Але між 13 і 16 годинами панувало велике затишшя. Панове часто нудьгували. Тому доброму Кьонігу спала на думку блискуча ідея привезти з якогось відрядження до Сопота маленьку іграшкову рулетку. Адже, окрім лісової опери, найбільшою атракцією Сопота було гральне казино. Ми випробували річ і відразу попалися. Ми всі троє стали азартними гравцями. Кожну вільну хвилину й особливо під час пообіднього затишшя йшла гра, схована за високою полицею в бюро, вступна ставка складала один пфеніг. Я теж часто брала в цьому участь, коли була вільна від писанини.

Лише вибух війни поклав край цій ідилії. Усі панове з бюро подорожей були один за одним мобілізовані. Першим пішов шеф, його знову мобілізували на дійсну службу у флоті. Він сяяв, хоча, властиво, був уже застарим. Потім пішли обидва молоді чоловіки. Петерс пройшов усю війну, в Росії втратив руку і став учителем німецької мови у школі в Потсдамі. Бідний Кьоніг загинув – уже в перші тижні війни – в Польщі. Його смерть дуже мене вразила. Це був перший загиблий з моїх знайомих і друзів. Я ще зараз пригадую його чудові

[11] Закручені мариновані оселедці.

берлінські вирази, наприклад, коли, друкуючи для нього листи, я робила помилку: "Скоро, Ви роззява, Ви, негр клаповухий, що це Ви тут за дурницю вліпили?"

Після того, як усіх панів з бюро подорожей не стало, кілька тижнів я мусила справлятися в офісі сама. Це було справді нелегко. Я дуже сумніваюся, чи всі довідки про поїзди, які я давала, справді відповідали дійсності, особливо ті, по телефону. Але, зрештою, все йшло ще цілком добре.

Через війну данцізьке бюро тимчасово припинило працю, зрештою, до нас приходило й не надто багато відвідувачів. Через кілька тижнів я отримала нову колегу, яка розумілася на справах бюро подорожей. Удвох ми справлялися доволі добре й без великих зусиль.

У 1939/40 рр. була жахливо холодна зима, не було вугілля. Наше бюро не опалювалось, ми змушені були працювати в зимових плащах, за допомогою великих кількостей чаю з ромом.

У квітні 1940 я вступила до Ґмелінського інституту й розпочала зовсім іншу діяльність у цілком іншому середовищі. Але ще й тепер я часто згадую про моє перше місце праці.

Зустріч

У тихий час після обіду в нас у бюро подорожей "Унтер-ден-Лінден" ми часто мали візити.

Вперше побачивши дам, які сиділи біля маленького столика в передній частині офісу, я зробила великі очі. Вони були казково елегантні, в шовкових сукнях за останньою модою, великих фантастичних капелюхах і з великими сріблястими лисицями на плечах. Вони поскидали свої туфельки на високих каблучках і попростягали ноги перед собою, що якось не дуже пасувало до їхньої елеганції. Колега Кьоніґ потягнув мене за високі полиці. "Скоро, не стійте стовпчиком від здивування, це ж просто наші розкішні повії, Мімі й Ельвіра, вони завжди у нас перепочивають. Як ви гадаєте, скільки обидві заробляють за день? Більше, ніж ми тут троє, разом взяті, за місяць!" Можливо, це було перебільшенням, але те, що дами належали до дорогого класу, було видно по них. Я завжди уявляла повій хоча й у викличних, але бідненьких і неакуратних суконках...

Ельвіра була дуже висока і стрункa, темноволоса й породиста, як гарна італійка, але коли вона відкривала рот, звідти лунав справжній берлінський діалект з такими потішними, трохи ординарними виразами, яких я ще ніколи не чула. Мімі була дуже вродлива, середнього зросту, білява й трохи повненька. Все у ній виглядало м'яким. Вона була надзвичайно жіночною. Говорила культурно, літературною німецькою мовою з милим австрійським акцентом.

Здебільшого дами приходили до нашого бюро одна за одною. Було помітно, що вони були не конкурентками, а приятельками. На вулиці вони вдавали, що не знайомі між собою. Наше бюро подорожей було для них свого роду гаванню. Вони замовляли в "Old Inn'i" каву й тістечка, які їм приносили, і телефонували. Коли не було шефа, через кімнату якого доводилось проходити, вони користувалися нашим туалетом. Обидва наші пани з бюро служили їм стіною плачу, якій можна було поскаржитись. Тут вони обговорювали свої проблеми, наприклад, скандали з домовласником чи неприємності з фраєрами. Їхня тимчасова спільно винайнята квартира для зустрічей знаходилась зовсім близько.

Колезі Кьонігові, який був вправним у всьому, якось довелося в суботу дуже швидко полагодити в них електропроводку. Він розповідав дивовижні речі про елегантність кімнат, Ельвіриної всієї в жовтому шовку, а Мімі – всієї в рожевому.

З моєю колегою з бухгалтерії та зі мною дами хоч і віталися цілком доброзичливо, але ніколи не розмовляли. Я була від них у захопленні, але часто думала, що було б, якби мої батьки дізналися, які знайомства я маю.

Вже коли кімната в бюро перейшла в моє виключне розпорядження, трапилося щось зовсім несподіване. Мої батьки, Лілі і я були запрошені в неділю по обіді до давнього друга родини, вірменина, на малий домашній концерт. Він був старим парубком, десь так під п'ятдесятку, страшенно багатим, мешкав зі старою економкою в елегантному помешканні в бельетажі у Ґрюневальді. Окрім нас, було запрошено ще з десять осіб, усі дуже солідні, благородні люди. Я була, як часто траплялося в колі моїх батьків, набагато молодшою за всіх решту. Пили чай, їли печиво, розмовляли про музику й театральні вистави, все дуже порядно. Потім якась досить товста чорнява дама сіла за рояль і бравурно заграла дуже модернову композицію, мабуть, свого власного витвору. Всі уважно слухали. П'єску зустріли чемними оплесками. Раптом я почула, як біля мене відчинилися двері з коридору. Я обернулася й побачила перед собою, за якихось кілька кроків, Мімі, яка стояла у скромній темній сукні, майже не підмальована, у маленькому капелюшку, дуже змінена, але, без сумніву, Мімі. Ми поглянули одна на одну цілком ошелешено, я зауважила, як обличчя Мімі під білявими локонами спершу дуже почервоніло, а потім зблідло. Я не подала вигляду і знову обернулась допереду, але всередині мало не луснула від збудження. Господар дому підійшов до Мімі, привітався з нею, як з приємною давньою знайомою й попровадив по колу, щоб познайомити з присутніми. Я чула, що він представляв Мімі моїм батькам як свою милу сусідку з верхнього поверху, пані таку-то, яку він умовив завітати на концерт. Ми подали одна одній руку. Я потиснула її руку трошки дужче, ніж звичайно. Товста дама зіграла ще кілька п'єс. Потім подали коктейлі. Всі стояли колом і розмовляли про музику, яка, дякувати Богу, скінчилася. Мімі швидко зникла, я бачила, як господар

відпроваджував її до дверей. Ми теж незабаром пішли геть. Я нікому не сказала ні слова про те, що знаю цю симпатичну біляву даму.

Наступного дня по обіді Мімі зайшла до моєї кімнати у задній частині бюро. Мімі, вже знову у своїй, так добре відомій мені елеганції, простягла до мене обидві руки, вона була явно схвильована. "Ви добра дитина, Ви мене врятували, дякую, дякую".

Вона сказала, що, відколи займається цим промислом, ще ніколи за шість років їй не траплялося зустріти у своєму іншому житті когось, хто знав її з роботи, а тоді почала плакати, це було жахливо. Мені було так її шкода, спершу я гладила її по спині. Потім швидко заварила на спиртівці каву. Вона заспокоїлась, напудрувала ще червоного носика й тоді розповіла мені усе своє життя, доволі логічно й спокійно.

Виросла вона у Відні як розніжена дочка у дуже добропорядному буржуазному домі. Не вчилася нічого, тільки трохи грати на піаніно і французької мови. У 17 років утекла з дому з вродливим пройдисвітом. Він її покинув з позашлюбною дитиною, потім один коханець за другим, кожен наступний усе нікчемніший за попереднього. Дитину віддала доглядати старій няньці. Нарешті Мімі опинилася в Берліні, де випадково познайомилася з Ельвірою. Та зворушливо нею заопікувалась. Вона ж розкрила їй очі на те, як можна заробляти багато грошей, аби забезпечити пристойне й певне життя для шестирічної тоді доньки. Власне кажучи, все це було точнісінько як у п'єсі Оскара Вайлда "Професія пані Воррен". Донька тепер уже кілька років вчиться в добрій школі-інтернаті. Вона, кажуть, добра учениця й до неї додому до Ґрюневальда приїжджає лише на вихідні. Там усі думають, що Мімі є вдовою і працює в бюро в центрі міста, де має багато праці з французькою мовою й тому дуже добре заробляє. Вдома жила зовсім скромно й дуже самотньо. Власне кажучи, старий вірменин з нижнього поверху був єдиною особою, з ким вона трохи підтримувала товариські стосунки. Він був таким приємним, оскільки був гомосексуалістом і не чіплявся до неї. Під словом "гомосексуаліст" я не уявляла собі нічого, але не запитала, бо не хотіла виглядати занадто наївною.

Я була дуже вражена розповіддю Мімі, але нікому нічого не сказала про її зміст. Мої зацікавлені колеги були дуже охочі дізнатися,

що Мімі так довго робила у мене, адже вона була для мене невідповідним товариством. Я мовчала. Між мною й Мімі майже нічого не змінилося. Ми лише завжди приязно кивали одна одній при зустрічі. За кілька тижнів до вибуху війни Мімі зникла. Після довгого вагання я набралася духу й спитала Ельвіру, яка все ще постійно приходила до нас, що сталося з Мімі. Вона стурбовано подивилася на мене й відповіла: "Ах, вона вийшла заміж за якогось товстого балканця, вірменина, й виїхала з ним до Америки". Це не був наш вірменський друг, я знала, що він усе ще жив сам у Ґрюневальді, але можливо, то був його знайомий. Сподіваюсь, Мімі стала щасливою з ним і своєю маленькою донькою. Мімі мені подобалась. Думаю, вона була по-своєму відважною жінкою.

Като

Відразу на початку курсів у школі Летте я познайомилася з дівчиною, яка напевно належить до найзначніших людей, яких мені будь-коли довелося зустріти у своєму житті: Като Бонтьєс ван Беек.

Хоча Като й мала німецьке громадянство, але була голландського походження. Вона й на вигляд була точно такою, як назагал уявляють собі голландку: трохи широкувата й повна, рудава й свіжа. Мала своєрідне обличчя, суміш ботічеллівського ангела й фламандської мадонни. Като випромінювала тепло й життєрадісність, ми сподобались одна одній з першого погляду.

Її батьки, обоє митці, були розлучені. Мати, малярка, мешкала з молодшими братами й сестрами Като поблизу Бремена. Като жила у другій родині свого батька, щоб мати можливість відвідувати школу Летте, аби здобути трохи знань з торгівлі. Там було повно маленьких дітей. З молодою другою дружиною батька, дуже вишуканою, вродливою жінкою, Като чудово розумілася. Одночасно зі школою Летте Като працювала в керамічній майстерні батька, який був тоді дуже відомим і модним митцем. Між іншим, він працював також для Ґьорінґа та інших нацистських важливих персон.

Під час нашого перебування у школі Летте ми з Като багато бували разом. В наступні роки ми бачилися вже не так часто. Като багато курсувала між Бременом і Берліном туди й назад. Ми час від часу передзвонювалися, зустрічалися в кафе. Завжди, коли ми зустрічались, це було так, наче ми розсталися щойно вчора. Ми вели глибокозмістовні розмови, але часто і сміялися разом. Звичайно, ми розповідали одна одній про свої любовні історії.

Бееки вели жваве товариське життя у великому помешканні на Кайзердамм. Мене запрошували туди кілька разів, і мені завжди було дуже цікаво, як барвисто було там перемішане молоде і старе. Серед гостей бували митці, письменники й науковці, але також і цілком "нормальні" молоді люди. Я зауважила, що серед гостей ніколи не було людей в уніформах, як це зазвичай траплялося в інших товариствах. Молода мачуха Като була споріднена з родиною Лепсіусів, я знала її кузину Сюзанну Лепсіус, таким чином між нами існував ще

додатковий зв'язок. Като теж одного разу відвідала мене у Ваннзее, мої батьки сказали, що вона чарівна.

У травні 1942, тобто в середині війни, Като якось знову подзвонила до мене в бюро: "Приходь усе-таки до мене, у мою нову квартиру, я живу там зі своїм другом, і приводь свого Ґергарда. Матимемо час знову докладно побалакати, й окрім того, було б мило, якби наші мужчини познайомились між собою". Ми з Ґергардом пішли туди, в маленьку богемну квартирку на піддашші десь у Шарлоттенбурзі. Друг Като в уніформі вермахту. Виявилось, що я вже знала його з вигляду. Він мав кімнату неподалік від нас на Альзенштрассе у Ваннзее. Я звернула на нього увагу, оскільки він завжди був таким заглибленим у свої думки, що не звертав уваги на довколишній світ. Він мав цілком непримітну зовнішність, був скоріше низький, в окулярах і з поганими зубами. Я дивувалася, що сяюча, сповнена життям Като знайшла у цьому чоловічкові.

Ми добре повечеряли приготованими Като спаґетті, великою кількістю салату й червоним вином, і до цього з музикою Вівальді. Було мило й затишно. Але потім друг Като почав політикувати. Він говорив як по книжці. Ми з Ґергардом обоє були цілком поза політикою. Ґергард був радий, що у своїй фірмі він усе ще залишався "незамінним". З нацистами не мав нічого спільного. Ми з ним ніколи не розмовляли про політику. Ми слухали, що говорив чоловік, і мовчали. Але коли ми попрощалися з господарями, Ґергард відразу сказав мені: "Слухай, те що там говорив цей чоловік, це небезпечно для нього, це ж чисто комуністична пропаганда, і якщо він натрапить не на ту людину, це може коштувати йому життя".

Потім ми про це більше не розмовляли. Ми були занадто зайняті самими собою. Ми насолоджувалися нашим останнім спільним літом, хоча про це й не знали.

Като усе ще служила мені алібі, як і від початку моєї дружби з Ґергардом, коли я бувала з ним у вихідні. Тоді я казала своїй любій мамі: "У вихідні я разом з Като буду на Шармюцельзее", – або ще десь, де мене не можна було знайти. Люба мама, вона ні про що не здогадувалась, їй взагалі не спадало на думку, що це могло б бути неправдою. Від Като нічого не було чути, але я не надто цим переймалася, таке й раніше часто траплялося, коли-небудь вона знову вирине.

Ґергарда перевели до Данціґа, моє життя змінилося, але ми часто передзвонювалися. Восени я відвідала Данціґ, але від того, що ми були разом, я не почувалася щасливою. Між нами щось порушилося, при тому ми говорили про пошуки помешкання і про одруження, й удома я мала через це найбільші сварки з батьком. На Різдво Ґергард приїхав до Берліна, ми часто зустрічалися, зовні все виглядало як раніше, але я відчувала, що між нами щось змінилося. Я заплуталась і почувалася дуже нещасною.

Като так і пропала; я так поринула у власні проблеми, що анітрохи не усвідомлювала, скільки часу минуло відтоді, як я мала з нею контакти.

Потім – я думаю, на початку січня 1943, – до мене несподівано подзвонила Сюзанна Лепсіус, що мусить переговорити зі мною в терміновій справі. Ми умовились у затишному куточку – кав'ярні в торговому домі "Вертгайм" на Потсдамській площі. Сюзанна прийшла зі своєю матір'ю. Вони обидві поводились дуже таємничо, але все-таки я зрозуміла, що Като було заарештовано за політичні справи і чи мій батько зі своїми зв'язками не міг би якось допомогти. Я відразу ж пригадала вечір з комуністичною пропагандою друга Като, але наївній, якою я була в політичних справах, мені зовсім не спало на думку, що це могло б бути чимось справді небезпечним. Адже в колі наших знайомих удома я часто чула про арешти, але в кінці людей завжди знову звільняли. Наші єврейські сусіди у Ваннзее вже давно повтікали за кордон. (Те, що далеко не всім ваннзейським євреям пощастило врятуватися, я дізналася лише значно пізніше.)

Ще того самого вечора я порозмовляла зі своїм батьком про арешт Като. Він подзвонив наступного ранку до своєї довіреної особи в ґестапо у Потсдамі, яка вже багато разів допомагала йому у звільненні людей. Чоловік пообіцяв довідатися про справу і дійсно подзвонив до батька ще того самого дня й повідомив наступне: випадок Като – це серйозна справа, яка не належить до компетенції його відділення, тож він особисто нічого не може зробити, але відомо, що батько Като має прямі контакти з Ґьорінґом, який напевно міг би допомогти. Ще того тижня я пішла до мачухи Като й розповіла їй про цю розмову. Вона сказала мені, що вони всі мають надію на краще, бо Ґьорінґ справді пообіцяв допомогти у справі Като, але треба мати

ще трохи терпіння. Потім я вже більше нічого не чула про справу й, егоцентрична, якою я тоді була, більше про це не турбувалася. Ніхто не сказав виразно, про що взагалі йшлося. Мабуть, це було визначальним у часи нацизму: кожен остерігався сказати якесь зайве слово.

Мій любовний роман з Ґергардом Гаффнером закінчився. Я переїхала з Ваннзее до Вальдтраут Томас на Рюстерналлее у Вестенді. В Берліні почались великі повітряні нальоти. Коли у вересні, а потім у листопаді 1943 року відбулися дуже великі нальоти на західну частину Берліна, я почала роззиратися за всіма давніми друзями і знайомими в моїй околиці. Блок, у якому мешкали Бееки, згорів; куди вони поділися, було невідомо, як і про багатьох інших. Зв'язок перервався.

На початку 50-х років, коли я вже давно жила у щасливому шлюбі в Цюріху, купила собі книжку "Ти нагрянув до мене серед ночі" – прощальні листи і записки учасників Руху Опору 1933–1945 рр. Я пережила удар, прочитавши ім'я Като Бонтьєс ван Беек. Книжка містила багато вражаючих листів Като до матері. Коли я їх читала, здавалося, наче чую голос живої Като, я знову й знову перечитую ці листи. Це так, як сказала Като в одному зі своїх листів до матері, вона живе далі.

Като була заарештована вже 20 вересня 1942, засуджена до смерті 21 січня 1943, страчена в Пльотцензее 5 серпня 1943 року.

В передмові до її прощальних листів написано: "Вирісши поміж вересковою пущею та болотом у Фішергуде поблизу Бремена, наділена вразливістю дитини й художниці, натхнена великою жертовною любов'ю до стражденного людства, через відразу до режиму дозволила втягнути себе до групи політичних активістів. Але честолюбні плани її відштовхували: "Я не політик, – я хочу бути лише одним – людиною".

Рюстерналлее

У квітні 1943, котроїсь п'ятниці, мій любовний роман з Ґергардом Гаффнером закінчився, по телефону. Це був перший справді великий біль у моєму житті. Протягом трьох днів я була дуже нещасною. Але згодом трапилася подія, яка відіграла велику роль у всьому моєму подальшому житті.

Ще сьогодні, через більше ніж 50 років, можу це відчувати. Всю неділю я разом з приятелькою Теодорою Шульце, яку незадовго перед тим разом з її матір'ю розбомбили дотла, рилася в темному підвалі їхнього колишнього помешкання у Штеґліці. Це було безрадісне оточення й безрадісна робота, і я була смертельно нещаслива. Пам'ятаю, як засунула руку в рот, щоб не закричати вголос від внутрішнього болю. Ми працювали годинами без перерви. Нарешті закінчили працю і вийшли навантажені мішками, повними старого мотлоху, надвір.

Тоді це сталося: у вузькому темному проході, який вів на вулицю, сонячний промінь падав на маленьку жовту квіточку, яка росла там із тріщини в мурі. Я побачила краплинки роси, які блищали на листочках. Подумала: "Як гарно", – і трапилось диво: за одну мить я повністю звільнилася від свого болю. Я відчула: ти є часткою цілого, не важливо, що з тобою трапляється, все йде далі. Це відчуття часто поверталось до мене і в пізнішому житті, воно щоразу допомагало мені впоратися з усім тяжким. Але тоді я вперше свідомо пережила це відчуття завдяки непоказній маленькій жовтій квіточці. Коли потім вийшла на вулицю, здавалося, що я знову народилася на світ.

Перед тим, як знову зустрітися через десять днів з Ґергардом Гаффнером, як було домовлено у фатальній телефонній розмові, я купила собі новий шикарний капелюшок і встромила в петлицю свіжий букетик конвалій. На велике Ґергардове здивування, я зустріла його радісно і спокійно. Потім ми ще декілька разів зустрічалися під час війни. Наш роман закінчився, але ми залишились добрими друзями.

Щойно тоді, у квітні 1943 року, я усвідомила, під яким постійним внутрішнім тиском я перебувала в останні роки через моє подвійне життя. Я розквітла внутрішньо і, мабуть, також зовнішньо, й мене просто переповнювали життєрадісність і бажання діяти. Насампе-

ред, я хотіла стати самостійною і виїхати з батьківського дому. Батьки поставилися до мого бажання з цілковитим розумінням, що тоді, коли благородній доньці було лише 24 роки, ще було далеко не таким загальноприйнятим. Цілком випадково виявилося, що моя приятелька Вальдтраут Томас, наймолодша донька Круппа фон Болена, шукала ще когось, хто міг би мешкати у неї в будинку, щоб вона не мусила остерігатися підселення когось чужого. Наприкінці травня я перебралася до чарівної вілли Томасів на Рюстерналлее в Берліні, у Вестенді. Я отримала дуже милу маленьку квартирку під дахом. Усі стіни були чарівно скошені. Житлова кімната була досить простора, з легким підвищенням перед великим еркерним вікном, ще була маленька спальна комірчина, багато вбудованих шаф у коридорі, можливість користуватися ванною кімнатою – спільно з покоївкою – і імпровізована кухонька у прасувальній кімнаті. Для тогочасних обставин доволі комфортабельні житлові умови.

Мама подарувала мені дуже гарну античну шафку з нашої ваннзейської їдальні й маленький бідермаєрівський письмовий стіл з кімнати для гостей. Разом із заново власноруч оббитими м'якими меблями з моєї ваннзейської дитячої кімнати й купленими за останні роки симпатичними магоневими меблями, з моїми улюбленими книжками й картинами (теж із Ваннзее), квартирка була обставлена дуже затишно. Я щодня тішилася моєю власною домівкою.

Моє життя в будинку Томасів проходило дуже приємно. З Вальдтраут і Генрі Томасами я перебувала у дружніх, але трохи дистанційованих стосунках, що тільки сприяло нашому співжиттю в одному будинку. Ми бачилися лише під час взаємних запросин або в бомбосховищі.

Щоранку, трохи по восьмій, я виходила з дому на роботу до Ґмелінського інституту на Тірґартенштрассе. О п'ятій годині праця закінчувалась і найпізніше о шостій я знову була вдома. Часто лише для того, аби прийняти душ, перевдягтися, привести себе до ладу і знову вийти. Відколи мій роман з Ґергадом Ґаффнером закінчився, коло моїх знайомих і друзів дуже розширилось. Ніколи перед тим мене так багато не запрошували з усіх можливих нагод, як у ці літні місяці. Відсвяткували кілька російських і українських весіль – дуже скромно, але весело, – було багато запрошень у товариські кола, але також

і в більші товариства, особливо в кола чужинців. До цього додалося ще троє моїх нових поклонників, які по черзі, а накінець усі втрьох одночасно впадали за мною. Усі троє були набагато старшими від мене, тому в моїй пам'яті цей час залишився як "літо старших панів".

Вільні дні я проводила переважно у Ваннзее з батьками – я була така щаслива, що взаємини з ними тепер зовсім ніщо не затьмарювало, – або їхала разом з російськими друзями до Фарлянду на наш острів.

Завдяки самостійності в цей час я почувалася значно вільнішою і впевненішою в собі. Так само, як і багато молодих людей, які жили тоді в Берліні, я намагалася насолоджуватися життям. Ми були спраглими життя, ніхто не знав, скільки це ще потриває, бо війна, навіть у Берліні, ставала все більше загрозливою. Англійські повітряні нальоти у вечірні й нічні години відбувались усе частіше і ставали все сильнішими.

Не можу забути наліт на Вестенд Берліна на початку вересня 1943 року. Моя люба приятелька Теодора саме переселилася до мене після того, як її помешкання, цього разу у Ліхтерфельде, вдруге розбомбили. Коли Теодора першого дня шукала в мене притулку, з нею познайомилась Вальдтраут Томас і відразу спонтанно запропонувала їй перебратися до нас зовсім. Велика кімната для прислуги навпроти моєї житлової кімнати була вільна. Родина Томасів цілком обґрунтовано побоювалася конфіскації незайнятих приміщень у їхньому будинку. Вона запобігала цьому, віддаючи кімнати своїм знайомим. Окрім Теодори й мене, в будинку ще мешкали один співробітник Генрі Томаса і майор Генерального штабу. Обох панів майже ніколи не було видно. Вони харчувалися поза домом і додому поверталися здебільшого дуже пізно – після повітряних нальотів.

В саду за будинком саме добудували стабільний так званий "бункер". Властиво, це було лише крите щілинне сховище. Було два виходи з масивними дерев'яними дверима. Щілина була така глибока, що в ній можна було стояти випроставшись. Стіни були зміцнені дерев'яними балками, стеля також зроблена з балок. Зверху вона була накрита рубероїдом від дощу, а тоді все разом було покрите утрамбованою землею і шматками дерну, тож зовні було видно лише плоске подовгасте підвищення. Всередині праворуч і ліворуч від центрального проходу стояли прості дерев'яні лавки, і можна було сперт-

тися на дерев'яні стіни. Все разом було дуже практичним. Звичайно, при прямому попаданні усіх би повбивало, зате не було небезпеки бути заживо похованими під зруйнованим будинком. У таких бункерах я завжди почувала себе значно певніше, ніж у підвалах будинків. (У Ваннзее ми теж мали такий бункер у саду.) Звичайно, в них було значно виразніше чути різні шуми нальоту, ніж у підвалах.

Тієї вересневої ночі вдома були лише Вальдтраут, Теодора і я. Коли почала вити сирена тривоги, ми вперше спустилися в новий бункер і ледве встигли повсідатися, як почалось. Під час попередніх нальотів в нашій околиці бомби вже падали, але лише зрідка і віддалік. Цього разу якраз над нашою дільницею розверзлося пекло. Ми сиділи під справжнім килимовим бомбардуванням. При кожному вибуху бомби наш бункер тремтів, балки на стінах і стелі стогнали й кректали при кожному ударі, але витримували. Фугасна бомба впала зовсім близько від нас, ми чули її свист при падінні. Дуже високий наростаючий звук. Підлога під нами сильно хитнулася, двері вибило, й вибухова хвиля прокотилася через наш бункер. Ми лише швидко перезирнулися й міцно попритискалися до дерев'яних стін. Вперше ми могли спостерігати, як падає бомба: спершу свист, потім оглушливий вибух, далі мить тиші, а тоді нескінченний гуркіт падаючого будинку і зовсім накінець – стукотіння малих камінців. Це відбувалося завжди однаково. А тієї ночі ми почули таке вперше.

Та найгірше я сприймала завивання бомбардувальників у піке, огидний, жахливий звук, який, здавалося, триватиме вічно. Не пам'ятаю, аби я чула його під час пізніших нальотів. Може, цей метод був надто небезпечним для самих літаків?

Вибухи йшли швидко один за одним, але тепер були більш віддаленими. Весь наліт тривав нецілу годину, а нам здавався нескінченним.

Нарешті оголосили відбій, ми залишили бункер з полегшенням, що небезпека вже минула. Надворі було зовсім видно, все було сповите примарним тьмяним червонястим світлом. Небо з усіх боків було кривaво-червоним. Багато сусідніх будинків, у які влучили запалювальні бомби, горіли яскравим полум'ям. Позаду в нашому саду палало невелике багаття – дерев'яний будиночок із садовим інвентарем. Ми не переймалися цим, ми шукали в нашому будинку на

всіх поверхах запалювальних бомб, які не вибухнули, – як нас учили на лекціях з протиповітряної оборони. Якщо не враховувати кількох віконних шиб, які вилетіли або розбилися, будинок залишився неушкодженим. Ми втрьох вийшли на вулицю. Вальдтраут залишилась біля знайомих сусідів, чий будинок горів, ми з Теодорою пішли далі, щоб подивитися на ушкодження, завдані нашому кварталові. У великий багатоквартирний будинок на розі Плятаненаллее, віддаленої від нас заледве на п'ятдесят метрів, влучила велика фугасна бомба. Мабуть, це була бомба, виття якої ми так виразно чули. Дах і обидва верхні поверхи частково обвалилися. Мури, які залишилися стояти, височіли як руїни замку навпроти червоного неба. Підвал з мешканцями будинку вцілів. Я побачила тільки одного чоловіка з закривавленою пов'язкою навколо чола. Більше нікого не поранило, вони сиділи на небагатьох урятованих з руїн будинку пожитках. Через загрозу обвалу вони не могли зайти туди, щоб урятувати інші речі з уцілілих поверхів. Дехто жваво дискутував між собою. Кілька жінок клопоталося біля молодої дівчини, яка безперестанку кричала, мабуть, від пережитого шоку.

Біля палаючих будинків туди-сюди снували люди. Мешканці й сусіди виносили предмети домашньої обстановки на вулицю. Ніхто не пробував гасити вогню. Пожежників з водяними шлангами не було. Боротися з пожежами за допомогою самих тільки відер з водою було безнадійно. Завдяки великим садам між будинками вогняної бурі не було. Кожен дім зокрема поволі горів від гори до низу. Було чути потріскування й шипіння вогню. Коли падала стеля, голосно грюкотіло.

Ми з Теодорою пішли до маленького однородинного будиночка, біля якого було всього кілька рятівників. Власницею була гарна молода жінка – я знала її з вигляду – яка не дуже давно вийшла заміж і була явно на останніх місяцях вагітності, а чоловік був на фронті. Зараз вона стояла геть розгублена перед своїм будиночком і дивилася, як він поволі, але невпинно догоряє з усім її майном. Ми взялися, разом із якимось старшим чоловіком і солдатом-відпускником, рятувати домашній скарб. Верхній поверх уже повністю згорів. Тепер вогонь прогризався крізь стелю другого поверху. Ми стягали вниз кошики з білизною й одягом. Солдат викидав матраси й постіль

просто з вікна. Тоді він послідовно повідкручував усі лампи. Разом з іншим чоловіком він розібрав ліжка й витягнув їх на вулицю. Коли вони взялися до розбирання ще й шаф, стеля в сусідній кімнаті обвалилася з сильним грюкотом. Полум'я знову стало більшим. Чоловіки ще ледве встигли спуститися сходами. Ми з Теодорою тим часом звільнили кухню. Чоловіки розмонтували кухонну плитку і також урятували холодильник.

Хоча нагорі все вже було охоплене полум'ям, унизу в будинку ще горіло електричне світло. Чоловіки ще спустили на вулицю деякі меблі з першого поверху. Тепер у порожній житловій кімнаті з високої стелі звисала ще тільки велика кришталева люстра. Ми всі про неї забули. Ми стояли там учотирьох і дивилися вгору на неї. Як би було гарно, якби можна було покласти ще цю гарну штуку до ніг милої молодої жінки. У стелі над нами вже підозріло голосно затріщало. Теодора сказала, що треба виходити. Тоді солдат розбігся, підскочив і вчепився обома руками за люстру, гойднувся кілька разів туди й назад, світло погасло і з великим кришталевим дзвоном солдат і люстра в повній темряві впали на підлогу. Всі голосно засміялися, а тоді обережно навпомацки вибралися з будинку. Майже все рухоме майно з будинку височіло поскладане на вулиці. Молода жінка вже не виглядала такою охопленою відчаєм, як на початку. Коли підійшов солдат, дзвенячи люстрою, обличчя в неї розпроменилося. Ми всі підкріпилися великим ковтком коньяку з урятованої пляшки.

Ми з Теодорою пішли додому. Вальдтраут приєдналася до нас. Ми хотіли зайти через задні балконні двері й тому обійшли навколо будинку. Раптом почули голосне мукання. Ми не повірили своїм вухам. Але, дивись-но, на галявині за будинком дійсно стояла справжня велика корова з тугим вим'ям і страшенно мукала. Вже була майже шоста година ранку, тварина, мабуть, хотіла, щоб її видоїли. Ми дивились на корову, як на якусь чудесну тварину. Після цієї ночі, сповненої війни, страху й руйнування, вона була для нас наче привітом з іншого світу. У мене від хвилювання перехопило дух. Корова мукала дуже жалібно. Ми вирішили спробувати її видоїти. Адже я часто бачила, як наша стара няня у Ваннзее доїла кіз. Вальдтраут принесла мені з кухні відро і стільчик. Я несміливо взялася за одну дійку. Корова різко брикнула, я злякано відскочила вбік. Вальдтраут

ласкаво поплескала корову по спині й заспокійливо заговорила до неї. Потім вона сіла на стільчик і почала, міцно стискаючи обома руками, рівномірно тягнути за дійки. Спершу не було зовсім нічого, але потім цівка білого молока зі співучим звуком ударила в відро. Ми закричали: "Браво!" У Вальдтраут від напруження на чолі виступили краплі поту, але вона відважно доїла далі. Дивовижно, яку силу вона мала в тонких, наманікюрених пальцях з полакованими в яскраво-червоний колір нігтями. У маєтку Круппа в Австрії вона, ще зовсім молодою дівчиною, під керівництвом молочника попробувала доїти, не здогадуючись, що колись це мистецтво стане їй у пригоді. Вона надоїла повне відро. Хоча дійки й були усе ще майже повні, але корові стало легше, та й нам усім, звичайно, також. Ще надворі, на траві ми напилися парного молока, божественний напій!

Тим часом появився садівник Томасів, який провів ніч поза домом. Він подивувався нашій корові, про доїння він, на жаль не мав ніякого поняття. Він відразу вирушив, щоб порозпитуватися, звідки взялася корова. Шнурком "для протиповітряної оборони" корову прив'язали до великої берези. Вона відразу ж почала пастися. Ми стояли навколо й ніжно за нею спостерігали. Потім ми пішли в дім, щоб помитися й переодягтися. Про сон годі було й думати. Теодорі треба було до університету, а мені до бюро. Перше ніж ми вирушили, виявилось, що наша корова належала до великого молочного господарства, яке знаходилось за три вулиці від нас. Вночі туди влучили фугасні й запалювальні бомби й повністю його зруйнували. Багато корів повбивало. Деяким вдалося вирватися й вони протягом ночі блукали по нашій палаючій дільниці. Наша корова, нам на велику радість, вибрала для сховку саме наш сад.

Коли я відходила, мені відкрився незабутній вигляд: Вальдтраут з вузенькою талією й широкою спідничкою, тендітна як ельф, ступає на високих каблучках по нашій вулиці, ведучи на повідку корову, а справа і зліва ще димляться спалені будинки. Абсурдна картина, але тоді дуже втішна.

Через два дні я поїхала на канікули до Відня й на Вьортерзее, до світу, якого ще анітрохи не торкнулася війна.

Гіндери

Коло 20 листопада 1943 почалися ці великі повітряні нальоти англійців, під час яких щоразу сотні важких бомбардувальників систематично бомбардували центр Берліна і великі прилеглі квартали. Щовечора берлінці перелякано сиділи у громадських бомбосховищах або бункерах, у пивницях своїх будинків або у приватних сховищах. Протиповітряні гармати палили як скажені, а осколки від них, падаючи зі свистом, становили ще одну загрозу. Перед цими повітряними нальотами людина залишалася практично беззахисною. Щоразу наново доводилося давати раду зі своїм страхом – можна сказати, смертельним. Через це в години між нальотами виникало зовсім нове відчуття життя. Завдяки небезпеці, яка знову й знову поверталася, жилося інтенсивніше.

Незважаючи на великі руйнування, щоденне життя міста тривало. Трамвай, метро, автобуси функціонували майже так само. Звичайно, то там, то там виникали запізнення, але робилося все для того, щоб утримати порядок, наскільки було можливо, зберегти громадський транспорт. Трудова дисципліна населення Берліна була дивовижно доброю. Також постачання продуктами харчування – звичайно, суворо раціоноване – було налагоджене добре.

У цей час стійкість і вроджений оптимізм берлінців виявились по-справжньому. Пригадую собі нашу молочно-сирну крамницю на розі Кастанієналлее й Кайзердамм. Увечері всі вітрини повилітали через близький вибух бомби, наступного ранку власник крамниці стояв і прибивав тимчасовий картон на свою крамницю. Через кілька днів привозили нову шибу. Але вона витримувала всього кілька днів і гра починалася спочатку. Протягом наступних місяців це повторювалось багато разів. Щойно в кінці 1944 остаточно зупинилися на картоні, але крамниця як така – з усе меншою кількістю товарів – функціонувала далі.

Інститут Ґмеліна на розі вулиць Тіргартен і Бендлера, в якому я працювала, 23 листопада 1943 повністю згорів, за винятком мого бюро і прибудованої до нього відкритої веранди. Сутерени (напівпідвал) з важливими архівами й технічним відділом, який займався мікрофільмуванням цих архівів, уціліли. В нормальний час праці

наступного ранку всі співробітники зібралися перед руїнами, які ще димілися, розповідаючи один одному про свої нічні переживання. Багатьох повністю розбомбили. Ще того самого дня були організовані роботи з розчистки й негайно розпочалося вже задовго перед тим плановане перевезення окремих наукових груп до південнонімецьких університетських міст.

Я переселилася у прибудовану веранду, а моє бюро було розбудоване в кімнату дирекції. Все це тривало всього якихось 14 днів, стіни ще довго залишались вологими, але робота не припинялася. Решта Ґмеліна, яка залишилась, із близько тридцятьма співробітниками, протрималась у Берліні, пережила всі жахіття окупації радянськими військами, а згодом разом із розпорошеними по Південній Німеччині науковими групами була евакуйована до Клаусталя-Целлерфельда. На початку п'ятдесятих років інститут відродився – вже у Франкфурті-на-Майні – до нового розквіту. Але це інша, вже давно задокументована історія.

Наш ваннзейський будинок був до краю переповнений друзями і знайомими, які постраждали від бомбардувань. Не лише всі ліжка, але й найменша і найнезручніша софа вночі була зайнята. Багато наших спальних гостей залишалося у нас так довго, аж поки в лютому 1945 року наше домашнє господарство не було ліквідоване остаточно. Решта вже незабаром знайшли собі інше пристановище або зовсім виїхали з Берліну. На їх місце у нас знаходили притулок нові збомбардовані. Мої батьки помагали всім як тільки могли. Протягом дня будинок порожнів, нічні гості йшли до міста по своїх звичних заняттях. Увечері кожен старався повернутися додому по можливості до повітряного нальоту. Було набагато приємніше перечікувати наліт у нашому відносно спокійному Ваннзее, аніж десь у місті в чужому загальному бомбосховищі або в тунелі підземки бути віданим на поталу бомбардування.

Одного разу така зла пригода трапилася з моїм батьком. Тривога застала його на Ноллендорфплятц, він сховався в метро, яке вважалося надійним захистом від бомб. Після відбою тривоги разом із сотнями людей він був змушений пройти тунелем підземки кілька кілометрів, щоб потім нарешті знову вийти на поверхню далеко звідти, аж на Кайзердамм. Усі вулиці вздовж метро перетворились нагорі в

єдине море вогню й туди нікого не пропускали. Виснажений кількагодинним маршем, з запаленими від диму очима, він щойно рановранці добрався до мене на Рюстерналлее. Я відразу повідомила про його прихід телефоном до Ваннзее, де вже дуже непокоїлися місцем його перебування. Дивовижним чином телефонна мережа, попри великі руйнування, діяла ще дуже довго. Лише коли будинок був повністю зруйнований, вона виходила з ладу. Телефон відігравав у воєнний час дуже важливу роль для міжлюдських взаємин.

У ті неспокійні листопадові дні моє особисте життя отримало новий напрямок. Ґерд Ґіндер після довгого перебування в Росії прибув у відпустку. Як завжди, коли Ґерд – раніше з інтернату на канікули, а пізніше з трудової служби або армії – приїжджав у відпустку, ми проводили багато часу разом. Так було від його 12-ти, а моїх 13-ти років. Мої батьки і сестри називали Ґерда "Твій паж". Для мене він завжди був "моїм маленьким Ґердом", хоча й на голову вищим за мене.

Ґерд іще хлопчиком випромінював еротичний чар, який мене приваблював. Але він був несміливим, я завжди почувалася проти нього набагато старшою і досвідченішою. Зараз це в одну мить змінилося. Переді мною постав дуже мужній молодий чоловік зі сліпучою зовнішністю, який був закоханий у мене по вуха і відверто це показував. Усе сталося, як і мало статися, і я дозволила заразити себе Ґердовою закоханістю. Нам було дуже добре разом.

Ґердова відпустка закінчилася, він мусив знову повертатися на фронт у Росію. Ми писали одне одному по кілька разів на тиждень. Ґердові листи були переповнені любов'ю, я посилала йому власноруч спечене печиво, так звані "ґютцлі". Потім у лютому від нього прийшов лист із запитанням, чи ми могли б одружитися. Це було найбільшим бажанням його життя. Я була здивована, про одруження з Ґердом я не думала, навіть і після його відпустки. Для мене він усе ще залишався "моїм маленьким Ґердом". Але у мене промайнула думка, а чому б, власне, й ні. Тоді в моєму житті настав би лад. Хаос у моїх стосунках з чоловіками на довший час був не для мене. Я потребувала тоді тепла й відчуття безпеки, а у Ґерда й Ґіндерів я напевно б їх знайшла.

У вихідні я як завжди була у Ваннзее. Майже мимохідь запитала батьків, що б вони сказали, якби я вийшла заміж за Ґерда. Вони обоє

поставились до цього дуже позитивно, особливо батько. Після обіду я поїхала до Гіндерів і задала їм таке саме питання. Вони були дуже милі зі мною і сказали, що завжди потиху на це сподівалися. Ще того самого вечора я написала Ґердові, що радо стану його дружиною. Коли це одруження зробить усіх такими щасливими, мабуть, це буде правильним, думала я.

Але існувала ще й інша причина, яка промовляла за моє одруження з Ґердом. Адже Ґерд мав поруч з німецьким ще і швейцарське громадянство, хоча про це не можна було офіційно згадувати. Швейцарія була нейтральною країною. Всі ускладнення через іншу національність, яка при політичній ситуації нашої родини могла відігравати певну роль, таким чином відпадали. Окрім того, Швейцарія посеред зруйнованої війною Європи була острівцем миру, так би мовити, землею обітованою. Колись же ця проклята війна мусить закінчитись. Тоді ми могли б переїхати до Швейцарії і влаштувати там наше спільне життя. Якось би воно вже там було. Це були мої, мушу зізнатися, дуже раціональні розрахунки. Я була рада, що тепер мала мету і знала, куди я належу. Від березня 1944 ми вважалися офіційно зарученими. Всі були задоволені. Вже незабаром розпочалась війна за папери, необхідні для одруження.

Між нашою родиною і Гіндерами вже десятиліттями існували дружні взаємини, про які я хочу розповісти докладніше, оскільки вони є дуже добрим прикладом соціальних змін, які відбулися після Першої світової війни.

Батько моєї матері, мій дід Павло Петрович Дурново був одним із найбагатших і найродовитіших людей Петербурґа. Відносно пізно він одружився з княжною Марією Василівною Кочубей, теж дуже багатою і дуже родовитою. Мій дід був людиною з дуже різнобічними інтересами. Він зробив блискучу військову кар'єру, якийсь час був губернатором Москви, володів великими маєтками в Росії й Україні. Окрім того, він активно займався промисловим розвитком своїх земель і володів багатьма дуже успішними промисловими підприємствами, якими опікувався особисто. Великим захопленням діда було садівництво. На своїй великій дачі "Охті" на Неві, трохи за Петербурґом, він створив маленький рай, у якому проводив разом з родиною більшу частину вільного часу. Простора двоповерхова вілла (ми

маємо багато фотографій з неї) була оточена великим англійським парком з лісовими насадженнями й тихими ставками. Але з особливою любов'ю мій дід ставився до квітів. На всіх досі збережених фотографіях інтер'єрів внутрішніх покоїв палацу Дурново в Петербурзі видно чудові композиції з квітів. Їх у всі пори року доставляли до міста з великих оранжерей в Охті. Улюбленими квітами діда були орхідеї. Для них він звелів збудувати особливу оранжерею, до якої йому постачали рослини з усього світу.

На початку сімдесятих років позаминулого століття дід виписав із Швейцарії спеціаліста з орхідей Вільгельма Йоганна Гіндера з Базеля. Він був призначений старшим садівником. Молодий чоловік виявився не лише видатним фахівцем з орхідей, але й дуже старанним. Тому з часом йому було підпорядковане все управління парками й садами в Охті, з багатьма садівниками і робітниками, тож молодий Гіндер на своєму папері для листів по праву міг іменуватися "директором садівництва". Гіндер користувався повним довір'ям мого діда. Він дуже охоче жив у Петербурзі, який мав тоді досить велику німецькомовну колонію швейцарців, австрійців і німців. Існували різні спілки, які провадили між собою жваве товариське життя.

Гіндер познайомився з молодою німкою, яка приїхала до Петербурґа відвідати родичів, Талеєю Іґґена з Фрісляндy, й одружився з нею 1886 року. В цього подружжя народилися одне за одним троє дітей: Карло (Карлуша), Марія (Марусса) і Нора. Гіндери походили з Турґау і були католиками, тож дітей хрестив у Петербурзі католицький ксьондз. Як тоді було прийнято, за хресних батьків просили "панів". Не знаю, чи маленький Карлуша мав хресного з нашої родини, але в усякому разі моя бабуся Дурново і моя мама були хресними Марусси і Нори.

Молода сім'я Гіндерів була дуже щасливою. Вони мешкали у зручному, просторому будинку типу шалé в Охті, мали власну прислугу. В їхньому розпорядженні була карета з кучером для поїздок до міста. Далі зберігались швейцарські традиції. Першого серпня всією родиною святкували швейцарське національне свято у швейцарському клубі. В домі була "швейцарська комірка" зі швейцарськими пам'ятками. Також старанно підтримувалися родинні стосунки зі Швейцарією. Молодший брат Вільгельма Гіндера теж приїхав до Петер-

бурґа й одружився там з дочкою Аттенгофера, так званою тіткою Марією. З цією дуже імпозантною трохи капризною старою дамою я познайомилася через кілька десятиліть у будинку для літніх людей "Віль" (у Сент Ґаллені).

Але щастя родини Гіндерів тривало недовго. Коли Карлуші було тільки дев'ять років, а його сестри були ще зовсім маленькими дівчатками, Вільгельм Гіндер помер після недовгої хвороби на рак. Молода вдова, яка без свого чоловіка почувалася в Петербурзі зовсім чужою, переїхала разом з дітьми назад до Німеччини до своїх родичів у Фріслянд.

Моя бабуся Дурново платила їй добру пенсію, тож Талея Гіндер зі своїми дітьми могла безтурботно жити й дати їм добре виховання і освіту. Після смерті моєї бабусі моя мати Олександра Дурново далі виплачувала цю пенсію, також і після одруження з моїм батьком.

Моя мати, окрім того, підтримувала з родиною Гіндерів регулярне листування. Вони обмінювались фотографіями. Мати посилала на Різдво і до днів народження дітей пакунки з подарунками. Обидві сторони були в курсі всіх родинних подій.

Лише з початком Першої світової війни контакт поміж обома родинами обірвався. Прийшла війна, революція в Росії, Гетьманат мого батька в Україні й нарешті втеча родини Скоропадських на еміграцію до Німеччини і Швейцарії. Після дворічного перебування у Швейцарії наша родина остаточно переїхала до Німеччини й замешкала в своєму будинку у Ваннзее біля Берліну.

Приблизно 1926 р. в одному з ілюстрованих німецьких журналів з'явився репортаж про останнього гетьмана України, мого батька, з фотографіями його і його родини в його будинку у Ваннзее.

Незабаром після цього, якось перед обідом, у двері нашого будинку подзвонили. Покоївка доповіла: "Фрау Клеменс з матір'ю". Це ім'я моїй матері ні про що не говорило, але вона звеліла запросити їх. До салону ввійшли дві дами, одна вже досить стара і повна, друга висока, молода й білява. "Я Марусса", – сказала вона і простягла моїй матері маленьку залізну пофарбовану в зелений колір ялиночку з пташечкою, як розпізнавальний знак, який вона ще маленькою дівчинкою отримала від матері. (Ялиночка існує ще й досі,

пташечка загубилась під час одного з наших переселень.) Велике зворушення і радість від побачення.

Від цього візиту зв'язок з Гіндерами знову відновився й розвинувся в сердечну дружбу. Тепер я до Різдва й до мого дня народження отримувала великі пакунки з подарунками від Гіндерів.

Від початку Першої світової війни моя мати втратила можливість виплачувати пенсію, і родина браво пробивалася самостійно. Фрау Гіндер з обома молодшими доньками перебралася з Фріслянду до Південної Німеччини, аби бути поближче до сина Карлуші, який навчався у Вищій технічній школі у Дармштадті. Вона влаштувалася економкою у пана Клеменса, багатого холостяка.

За короткий час добрій фрау Гіндер – хитрій, якою вона була – вдалося видати свою щойно вісімнадцятирічну дочку Маруссу за цього не надто приємного, вже майже шістдесятирічного чоловіка. Через кілька років, які Марусса була з ним досить-таки нещасливою, він помер – можна сказати, як і сподівалися – і залишив Маруссі весь свій великий спадок. Наймолодша дочка Нора, заміжня за зубним лікарем, померла ще зовсім молодою при передчасних пологах.

Карлуша після закінчення інженерних студій пішов працювати інженером-будівельником до великої німецької будівельної фірми Ленц і К° – вона будувала по всьому світу залізниці і мости – й тепер як керівник філії жив із дружиною Енні й сином Ґердом у Штеттіні.

Марусса жила, як тоді було прийнято, разом із матір'ю спершу в Герренальбі, а потім у збудованому нею домі у Фрайбургу, в Брайсґау. Всі земельні ділянки вулиці Фріца Ґайґе, на якій стояв будинок, колись належали її чоловікові Гісберту Клеменсу. На жаль, після Другої світової війни вона була змушена продавати їх одну за одною за дуже незначну ціну, оскільки її власний капітал тоді приносив замало прибутку.

В перші роки зв'язок моєї матері з Гіндерами відбувався, в основному, через стару фрау Гіндер і Маруссу. Значне, досі збережене листування свідчить, що з боку моєї матері воно було сповнене великої довіри, вона дуже часто розповідала про наше доволі скрутне, особливо фінансове, становище. Щойно у 1932 р., коли Карлуша став директором центрального офісу фірми в Берліні, він і його родина теж почали підтримувати з нами дружні стосунки. Добре пам'я-

таю, як разом з батьками я вперше побувала в помешканні Гіндерів у Ніколасзее, а потім каталася з Ґердом на ковзанах на Шляхтензее.

Гіндери дуже скоро переїхали у чарівний новозбудований будинок на Зандвердер (відразу за вокзалом Ваннзее) й жили там до лютого 1945, тобто лише батьки. Ґерд як єдина дитина жив у інтернаті в Бішофсштайні поблизу Айслебена, де він прожив дуже щасливі роки в приємному оточенні. Всі канікули він проводив у своїх батьків у Ваннзее. Кумедно, але значно пізніше виявилося, що керівник і власник інтернату, пан Ріпке, був братом тітки Луїзи Отт. На жаль, тоді його вже не було.

Ґерд не був добрим учнем, точніше кажучи, він був обдарований трохи однобічно. Він був сильним у техніці і спорті. Окрім того, дуже добре рисував. Все пов'язане з мовою йому давалося важко. Про орфографію він взагалі не мав ніякого поняття. Його любовні листи до мене аж рябіли від помилок (але попри це, а може, саме тому були досить милі). Пригадую, як під час канікул я мусила диктувати йому німецькі диктанти. Іноземні мови, особливо французька, були катастрофою. При зазубрюванні неправильних дієслів він доводив мене до такого шалу, що я, зі своєю нетерплячістю, поламала лінійку на його голові, на що Ґерд, з властивою йому добродушністю, відповідав лише сміхом. Останні шкільні роки Ґерд провів у реальній гімназії в Потсдамі. У бішофштайнському інтернаті, який не подобався нацистам через свою ліберальну орієнтацію, тепер усіх учнів примушували – проти волі керівника – вступати до гітлерюґенду. Гіндери були рішуче проти цього, особливо, мабуть, через своє швейцарське походження.

У Потсдамі Ґерд почував себе геть нещасним. Навчання йому теж ішло нелегко, але він сяк-так пробився до останнього класу, до іспиту на атестат зрілості. Потім йому оголосили: "Гіндере, іспиту Ви не складете нізащо, але якщо добровільно зобов'яжетесь піти на два роки на трудову службу, Ви отримаєте його за це у винагороду". Ґерд недовго роздумував і погодився. "Два роки минуть швидко, а тоді я зможу розпочати своє навчання на інженера-електрика", – думав він навесні 1939. Але у вересні 1939 почалася війна, й бідного Ґерда восени 1940 автоматично перевели з трудової служби до вермахту, й там він опинився посеред великого безладдя. Ще під час

своєї трудової служби Ґерд захворів на скарлатину, що пізніше мало фатальні наслідки.

Його батько, Карл Гіндер, дуже успішно працював у фірмі Ленц і К°, його призначили генеральним директором. Проте в цій справі було своє "але". Гіндери вже цілими десятиліттями були подвійними швейцарськими й німецькими громадянами. Тепер, коли фірма Ленц і К° стала оборонним підприємством, нацисти вимагали, щоб Гіндер відмовився від швейцарського громадянства. Офіційно Гіндер погодився, але коли справа вже перестала бути актуальною, він пішов до швейцарського посольства й негайно відновив для себе, дружини і сина швейцарські паспорти. Тож Гіндери залишились швейцарцями, хоча про це офіційно не говорилося. Від цього найбільше постраждав Ґерд.

Наша родина підтримувала з Гіндерами дуже дружні стосунки. Коли запрошували вони, мій батько насолоджувався казковою кухнею Мюхен і добрим винним підвалом Папса. У тридцяті роки батько особливо відчував фінансову скруту. Карл Гіндер багато разів допомагав йому долати загрозливі фінансові проблеми. Син старшого садівника мого діда жив забезпечено, у безтурботному добробуті, а колишні "пани" Скоропадські-Дурново були емігрантами, яким загрожувало повне банкрутство. Мій батько дуже цінував Карла Гіндера, між ними були близькі й довірливі стосунки.

І тоді, коли Ґерда тут не було, я часто зазирала на Зандвердер. Я дуже любила обох Гіндерів і насолоджувалась затишною атмосферою в їхньому домі. Як майбутню дружину Ґерда мене зустрічали з відкритими обіймами. У скрутний воєнний час вони приймали мене найкраще як могли. Моя люба мама готова була майже ревнувати, що я у вихідні у Ваннзее проводила так багато часу у Гіндерів. Але я знала, що вони, по суті, були дуже самотніми й сильно переживали за Ґерда на Східному фронті. Та це й було зрозумілим, бо там розпочався великий відступ німців. В останні тижні Ґердів підрозділ радистів перебував на передовій під обстрілом. На долю Ґерда випали тяжкі випробування. Багато його товаришів загинуло в нього на очах. Ґерд працював до останньої хвилини, скільки було можливо. За це його нагородили Залізним Хрестом. Він дуже радів, оскільки тепер йому належалась позачергова відпустка, яка була йому дуже потрібна, щоб

підготувати необхідні для нашого одруження документи. І справді, у квітні 1944 він отримав тиждень відпустки. Ми пережили щасливі дні разом і скрізь нас вітали як наречених.

А через рік Ґерд помер.

Але бідні Гіндери дізналися про це щойно за кілька місяців. Коли війна наближалася до кінця, а совєти вже стояли поблизу Берліна, і для Гіндерів настав час виїжджати з міста. В лютому 1945, через кілька днів після від'їзду нашої родини, швейцарське посольство евакуювало їх на батьківщину разом з іншими швейцарськими громадянами. Свій ваннзейський будинок з усім майном вони змогли здати на досить вигідних умовах. Частину свого капіталу Карлові Гіндеру вдалося нелегально переправити через швейцарський кордон. Основна частина була заблокована через валютні приписи.

Моя мати в Оберстдорфі ще в березні отримала обнадійливого листа від Гіндерів, що вони досить непогано влаштувалися в маленькій квартирці у Кройцлінґені на швейцарському кордоні. Сподівання, що Карл Гіндер зможе піти працювати в дирекцію Середньо-Турґауської залізниці, більша частина якої належала фірмі Ленц і К° (кілька десятиліть тому вона цю залізницю збудувала), не здійснилися. Але Гіндерів як закордонних швейцарців фінансово підтримала допомогова організація для біженців Швейцарської конфедерації, тож вони могли жити хоч дуже скромно, але безтурботно. Розніжена Мюхен навдивовижу добре пристосувалася до цих життєвих обставин. Про Ґерда вони не турбувалися, він же перебував у лазареті в Бад Мерґентгаймі, а невістка була цілком близько від нього. Як і всі ми, вони вірили у швидкий кінець війни. А тоді Ґерд з дружиною приїдуть до них у Швейцарію. Кімната для них уже приготована...

Через воєнні руйнування й окупацію Німеччини союзниками усі поштові комунікації і громадський транспорт місяцями не діяли. Щойно в серпні 1945 через швейцарське консульство у Франкфуртіна-Майні я змогла повідомити бідним Гіндерам про Ґердову смерть, спершу лише короткою телеграмою. Нічого більше зробити тоді було неможливо. Мюхен після цієї жахливої звістки цілком заламалася фізично й, особливо, психічно, для бідного батька до жалоби за єдиним сином додалась турбота про дружину.

Коли у лютому 1946, після тривалих і виснажливих старань про швейцарський паспорт, я нарешті змогла прибути до Швейцарії, обоє Гіндерів знову опанували себе. Мюхен займалася господарством. Папс намагався створити нову фінансову базу, що йому з часом таки вдалося. Він зумів продати ваннзейський будинок попереднім винаймачам і вкласти здобутий таким чином капітал у дочірнє підприємство своєї колишньої фірми як своєрідну пожиттєву ренту, яка забезпечила Гіндерам, разом із пенсією від Ленца і К° та пізніше від Швейцарського пенсійного фонду, заможне життя у приємному добробуті.

Мене обоє Гіндерів зустріли у Швейцарії з розкритими обіймами. І після Ґердової смерті я залишилась для них улюбленою невісткою, для якої вони з любов'ю робили все, що тільки могли. Вони виявили виняткову людську великодушність. Замість того, щоб вчепитися за мене, що в їхній ситуації було б цілком зрозумілим, вони підтримували мене в тому, аби я створила собі нове щасливе особисте життя. Вони щиро привітали те, що через півроку, які я провела у них у Кройцлінґені, у вересні 1946 я переїхала до Цюріха, оскільки там для мене відкривались значно кращі професійні можливості. Мало того, коли у березні 1948 я одружилась із моїм любим Люксом, вони поставились до нього як до свого зятя, а згодом до народжених у 1954 р. наших доньок-близнючок – як до своїх улюблених онучок, які теж їх дуже полюбили.

1949 року Гіндери переїхали до свого новозбудованого будиночка до Констанци, на Гардерґассе, де ми їх періодично й охоче відвідували. Для нас було дуже приємно, що ми в будь-який час могли залишити наших близнючок у Гіндерів. Завдяки цьому ми могли влаштовувати собі канікули удвох, не обтяжені турботами про діточок, які були чудово влаштовані в "Опапса"[12] й "Мюхен".

Карл Гіндер помер у своєму будинку в Констанці 24 листопада 1963 року від раку сечового міхура. Я була при цьому присутньою.

Відразу після смерті Карла Гіндера до нас до Цюріха приїхала його сестра Марусса Клеменс і заявила, що хоче внести тепер у свій заповіт нас і наших доньок – поруч із двома своїми кузинами – як прямих спадкоємців, оскільки "Скоропадські були єдиними, хто будь-коли

[12] Від нім. "Ора" – "дідусь".

допомагав Гіндерам!" Марусса померла 1971 р. у Фрайбурзі у Брайсґау після двох інфарктів, які сталися скоро один за другим. Після першого інфаркту ми ще встигли відвідати її в лікарні. Я була призначена спадкоємцями виконавицею її духівниці. Спадок, який дістався на нашу долю, дуже допоміг при купівлі нашого будинку в Кюснахті.

Енні Гіндер пережила свого чоловіка майже на 30 років. Перші роки після його смерті вона цілком задоволено мешкала у своєму констанцькому домі, мала приємне коло друзів, подорожувала. Ми регулярно її провідували, вона теж приїжджала до нас у Кюснахт. Спілкування з нею не завжди було легким, оскільки вона була дуже примхливою. Але загалом у нас усе ж залишилися дуже добрі сердечні стосунки. Останні десять років свого життя добра Мюхен провела у психіатричній клініці Райхенау. Вже певний час перед її переїздом до клініки в неї стали помітні швидко прогресуючі різкі зміни особистості. З люб'язної, хоча часом і примхливої, елегантної, усе ще добре збереженої дами протягом кількох місяців вона перетворилася на стару, психічно важко хвору жінку. Вона пересварилася майже з усім своїм оточенням й ізолювала себе таким чином настільки, що її єдиним товариством у Констанці залишилася вірна фрау Роллер, її багаторічна економка. Але й вона наражалася на цілковито неконтрольовані безглузді напади буйного божевілля. Окрім того Мюхен помітно втратила короткотермінову пам'ять, тому було неможливо залишати її мешкати саму в будинку. Після грунтовних консультацій з найрізноманітнішими лікарями кінець-кінцем довелося примусово скерувати її до психіатричної клініки Райхенау, спершу на обстеження, а потім як постійну пацієнтку в геріатричне відділення. Мене офіційно призначили опікуном з неправоздатності й від того часу я мусила полагоджувати всі справи Мюхен і складати про це звіт перед судом у справах опіки.

Мюхен у клініці дуже добре доглядали й опікувалися нею справді з любов'ю. Після короткого тяжкого перехідного періоду, коли встановлювали відповідні для неї медикаменти, вона цілком добре там призвичаїлася, не знаючи, де, чому і як довго вона там живе. З ласки Божої, можна сказати, вона повністю втратила пам'ять. Згадувала лише про часи свого дитинства в Аахені. Коли ми її відвідували, вона ще впізнавала нас, як людей, які мають до неї якийсь стосунок (так само

фрау Роллер), сяяла від радості, з задоволенням їла принесені пралі-ни, але на цьому й кінчалося. На всі запитання, як вона себе почуває, привітно відповідала: "Добре". Імен своїх лікарів і медсестер вона не знала, але ще могла декламувати цілі уривки з "Дзвону" Шіллера, а на Різдво підспівувати старі різдвяні пісні. Іноді під час прогулянок у кріслі-візку з глибини її пам'яті несподівано виринали забуті назви рослин. У неї, властиво, ніщо не боліло, але вона потребувала інтен-сивного догляду, оскільки вже не панувала над функціями свого тіла. Лікарі й допоміжний персонал дуже її любили, незважаючи на спон-танні вибухи люті, під час яких вона страшенно лаялася своїм аахен-ським діалектом. Але таке траплялося дуже рідко, назагал же, вона була зворушливо ввічливою, як навчилася ще в дитинстві і як поводи-лася ще й тепер, у своєму досить обмеженому стані.

Мюхен померла 13 червня 1991 р. уві сні, маючи 96 років, як найстарша пацієнтка клініки. Її урну встановили поряд з урною Папса на констанцькому цвинтарі.

Вже у п'ятдесяті роки, незабаром після переїзду до констанцько-го будинку, Карл і Енні Гіндери склали спільний заповіт, поділивши майно наполовину між племінницею Енні Геллою і племінником Еґоном та нашими доньками-близнючками Александрою й Іреною.

Коли Мюхен у 1980 році перевезли до клініки, ми були змушені без погодження з нею продати будинок на Гардерґассе. Усе майно, яке Мюхен заповіла мені, будучи ще при ясній пам'яті, я, як уповно-важена особа Мюхен, розподілила поміж спадкоємцями, на щастя, без жодних непорозумінь.

У перші роки її перебування в клініці відсотки від вкладеного капіталу, набутого від продажу будинку, були дуже високими, а вартість утримання у клініці – ще відносно низькими. Таким чином вдалося відкласти достатні кошти, так що капітал від продажу бу-динку, незважаючи на різке підвищення в останні роки життя Мю-хен плати за утримання в клініці, номінально зберігся, а витрати на клініку покривалися відсотками від капіталу, маленькою пенсією та завдяки Швейцарському пенсійному фонду. В кінці четверо спад-коємців усе-таки ще отримали кругленьку суму.

Так завершилися взаємини між Гіндерами й моєю родиною. Вони тривали більше як століття. У мене залишилось почуття глибокої вдячності.

Останнє літо в Берліні

Моє одруження з Ґердом Гіндером було пов'язане з великими труднощами.

Як військовослужбовець вермахту Ґерд не міг одружитися з чужоземкою, ані з особою без громадянства. Але був вихід: я мусила перетворитись на "фольксдойче", адже врешті-решт в Україні справді була велика кількість німецьких колоністів. Але що це мало спільного з моєю родиною? Усе це було фарсом. Паперова війна тривала цілими місяцями. Оскільки відповідні інстанції в більшості були евакуйовані з Берліна, я їздила вздовж і впоперек по марці Бранденбурґ, до Нойруппіна, Бернау, Тепліна, полюючи за різноманітними довідками, одного разу навіть до Фраєнвальде. Іноді мені доводилось чекати цілими годинами, й потім я не встигала на зворотні рейси. Я мусила лишатися ночувати. Я подорожувала з рюкзаком і вовняною ковдрою. Як засіб платежу, окрім грошей, мала з собою ще маленькі пакетики з кавою, звичайно, "контрабандною", завдяки цьому можна було вирішити все. Зрештою, ішов уже п'ятий рік війни і ми мали значний досвід.

Нарешті на початку червня я зібрала всі довідки. Перед якоюсь установою у Фронау – вже не пам'ятаю, як вона називалася, – я була змушена скласти урочисту заяву "Вірно служити фюрерові й Райху". Мені вручили посвідчення фольксдойче й тим самим я стала офіційно вважатися німкенею.

Службовець, людина старої школи, з так званою "національною німецькою" зачіскою, що означало волосся, коротко підстрижене ззаду й по боках, а нагорі посередині залишений своєрідний "їжачок", мав приємне широке обличчя з веселими вічками, ще й тепер виразно його пригадую. Під кінець процедури він сказав мені: "Ну, то можна починати. І коли ж приїжджає солоденький?" Я відповіла: "Як тільки отримає відпустку". – "Ну, сподіваюсь, скоро, бо на Сході смердить, – і легко підморгнувши мені, – і на Заході скоро теж". Мені спала на думку блискуча ідея, я запитала його цілком наївно: "Чи не могла б я зберегти на пам'ять мій старий паспорт (німецький паспорт для іноземців, який мали в Німеччині всі особи без громадянства)?" Чоловік спершу глянув на мене насуплено, але потім до

нього, мабуть, дійшло: "Але ж звичайно, паннусю, певно це певно", – знову задоволено підморгнув і випорпав паспорт з-під купи довідок, які я йому раніше передала. Паспорт був ще не скасований. "Але зберігайте як слід!" У нього на очах я поклала паспорт на саме дно рюкзака. Нове посвідчення я засунула до торбинки. На прощання ми дружньо потиснули одне одному руки. Цікаво, що сталося з цим усерозуміючим чоловіком? Старий паспорт іноземця пізніше дуже допомагав мені у швейцарців і американців, окрім того, іноземці без громадянства після закінчення війни діставали більше харчів.

Ґерд відразу подав прохання про відпустку. Він отримав звільнення на дванадцять днів у кінці серпня, отже треба було чекати ще три місяці. Ми потішали одне одного частими телефонними розмовами. Оскільки Ґерд служив у військах зв'язку, він принаймні двічі на тиждень міг вночі це робити. На його відтинку фронту було спокійно.

У Ваннзее вже почались приготування до весілля. Весілля було призначене на середу, 28 серпня 1944 року, через чотири дні після початку Ґердової відпустки.

Коли українці дізналися про моє майбутнє весілля, вони були обурені. Як же могла молода гетьманівна в цей час виходити за німця, а до того ж, людину без жодного титулу? Вони присилали до мого батька делегації протесту. Істеричний Богдан Шемет, племінник давнього батькового секретаря, який тоді жив у нашому домі, погрожував застрелити Ґерда, коли той приїде. А мені він зробив пропозицію про одруження. Я тоді абсолютно не мала співчуття до бідного, явно психічно хворого чоловіка і просто його висміяла. Його випровадили з нашого дому.

Мій батько заспокоював українців, як тільки міг (на жаль, їм не можна було сказати, що Ґерд був також швейцарським громадянином), він заявив, що кожна з його дочок може одружитися з чоловіком, якого сама вибере (раніше, правда, це звучало інакше), і що він дуже задоволений моїм обранцем. Було навіть якесь офіційне оголошення, згідно з яким дочки гетьмана при одруженні, незалежно з ким, для себе і своїх спадкоємців зберігають свої спадкові права. Мені це було, по суті, байдуже, але я теж вважала, що ні в якому разі не можна поступатися диктатові знизу.

Моя весільна сукня була замовлена в елегантному салоні Курбіна, в якому замовляла свій гардероб Мюхен Гіндер. Вона виглядала як мрія, і не тільки як на тодішні умови: з важкого білого шовку, перетканого золотою ниткою, з невеликим шлейфом. До цього був маленький мереживний чепчик з пишно зібраною ззаду фатою і давнім мереживом. Тюль походив з весільної фати тітки Марусси і після полоскання в чаї дуже добре пасував, оскільки він теж був таким старим, до чудового давнього мережива. Вони сьогодні є на сукні, яку я замовила пошити собі ще сорок років тому за портретом моєї прабабусі, вона висить у мене в шафі.

Запрошення на весілля були розіслані. Демонстративно було запрошено всіх гетьманців, які перебували в Берліні, також, звичайно, всіх українських друзів, німецьких і російських сусідів, полкових друзів батька, моїх подружок і, зрозуміло, друзів родини Гіндерів. Мало бути велике свято. Всі знали, що воно стане останнім у нашому ваннзейському домі.

Звичайно, гостина, відповідно до часів, мала бути дуже скромною. Вдалося стягнути з різних боків пару десятків пляшок вина. Частину ми привезли на велосипедах із Потсдаму. Українські друзі у Празі зорганізували муку, цукор і масло. Пекар Майєр уже зголосився дискретно спекти торти. Няня поспішно збирала запаси необхідних яєць від наших курей. Як добре, що ми їх мали.

Моє життя через ці приготування змінилося мало. Я мешкала в маленькій квартирці на Рюстерналлее й цілими днями працювала у Ґмелін-Інституті. Мій шеф, д-р Пітш, лікувався – так говорилося – від жовтяниці, яка, за висновком всерозуміючого лікаря, тривала місяцями. Насправді, навесні він мав лише сильний грип. Щодня він появлявся в бюро. Маршовий наказ, який прийшов уже кілька тижнів тому і за яким його, як радника військової адміністрації, мали знову відрядити в район бойових дій до Росії, тихо спочивав за високою масивною канцелярською шафою в моєму секретаріаті. Але про це д-р Пітш нічого не знав. Коли після закінчення війни решту рухомого майна Ґмеліна мали вивозити на Захід, знайшовся нібито загублений маршовий наказ, разом із зовсім висохлою мишею і старою шкіркою від ковбаси. Але ж фройляйн Скоро була дуже старанною секретаркою! У різних підрозділах вермахту, для яких працював

Ґмелін-інститут, тоді вже панував страшенний балаган, тому щось таке цілком можна було зробити.

Було багато повітряних тривог, останнім часом і вдень – через американців. Тоді всі співробітники, які ще залишились у старому, знову посталому з руїн Ґмеліні, переходили до справді доброго глибокого бункера сусіднього італійського посольства.

Під час нічних нальотів англійців у будні дні я перебувала у щілинному сховищі в саду родини Томасів на Рюстерналлее. Вальдтраут Томас очікувала своєї першої дитини. Вона чекала на її народження у клініці поза Берліном. Генрі Томас багато подорожував, отож часто у щілині сиділи лише Теодора і я, разом із садівником. Незважаючи на страх, який щоразу виникав знову, усе ж до такого життя призвичаїлося. А Берлін був такий великий, що іноді повітряних нальотів ми у своїй околиці просто не зауважували. На вихідні я майже завжди їздила до Ваннзее до батьків і старих Гіндерів. Там було ще спокійніше, й, окрім того, була краща їжа. Літо було таким чудовим, що я взяла кілька днів відпустки.

І в ці тижні перед весіллям я часом також вирушала зі своїми російськими друзями на збирання фруктів до Фарлянду. Саме так було і в четвер 20 липня, в день замаху на Гітлера. Хоча ми й бачили, пропливаючи на веслах попід Ґлінікерським мостом, велику танкову колону, яка рухалась у напрямку Берліна, але ні про що таке не подумали. Про замах ми не здогадувалися й насолоджувалися приємним наметовим життям на нашому острові у Фарлянді.

Лише наступного понеділка Теодора, яка залишалась удома, розповіла мені, що відбувалося на Рюстерналлее. Вона весь день аж до пізнього вечора зубрила до свого медичного іспиту, а тоді поринула в глибокий сон. Посеред ночі прокинулась від того, що в будинку голосно розмовляють і гримають дверима. Раптом двері розчинилися, спалахнуло світло, і перед нею стало троє есесівців з пістолетами в руках, спрямованими на неї: "Встати, спуститися вниз!" Теодора залишилась цілком спокійною, вислизнула з ліжка й одягла халат. Тоді зійшла з типами, які тримали її під прицілом, униз до вестибюлю. Там уже зібралася решта мешканців будинку. Генрі, старий пан Бонім і садівник стояли з піднятими руками, обличчям до стіни, під охороною озброєних есесівців. Генрі підбадьорливо по-

сміхнувся до Теодори. Решта есесівців бігали по всьому будинку й підвалу. Пізніше побачили, що всі шафи були повідчинювані, папери з письмових столів валялися на підлозі. "Його тут немає!" Щойно тоді до Генрі й Теодори дійшло, кого шукали: нашого милого тихого співмешканця, підполковника Генерального штабу Бернардіса. Ніхто в домі не знав, чому. Ніхто не слухав радіо. Есесівці тепер стали трохи доступнішими. Всім дозволили сісти. Есесівці розповіли, що вдень полковник Штауфенберґ здійснив замах на Гітлера, а одним із його найближчих співробітників був підполковник Бернардіс. Замах, дякувати Богу, не вдався, і все залишалось під контролем. Теодора відразу подумала: "Шкода!" Генрі Томас щось прошепотів до есесівців, вони стали ще привітнішими. Мешканці могли повернутися до своїх ліжок, один з есесівців залишився у вестибюлі на варті, інші забралися геть.

Щастя, що тієї ночі мене в будинку не було. Якби, прокинувшись, я побачила в моїй кімнаті тих типів, першою думкою було б: "Щось сталося з татом". Адже ми вже давно боялися, що він своїми різкими протестами проти становища в Україні міг накликати на себе гнів нацистів. Люди, яким він довіряв, уже багато разів попереджали його, аби був обережним. Я б не була такою холоднокровною, як моя добра Теодора.

У змові 20 липня мій батько не брав жодної участі. Але я знаю, що вся справа його дуже вразила. Думаю, його почуття при цьому були трохи двоякими. З одного боку, він мав повне розуміння щодо мети змовників, хоч і вважав, що замах був погано організований, коли вже щось таке плануєш, треба робити це ґрунтовно. З іншого боку, йому як старому військовику уся справа все-таки була трохи не до вподоби. Спосіб ведення процесу проти змовників батько вважав щонайобурливішим. Фрайслер, головний суддя т. зв. "народного суду", був, на його думку, цинічним злочинцем. Той час для нас усіх був тривожним. Так багато наших друзів і знайомих з Міністерства закордонних справ, та і з Бендлерштрассе (осідок Верховного головнокомандування) позникало. Батько цілком справедливо побоювався за їхнє життя. Кружляло дуже багато чуток. Довідки слід було наводити дуже обережно, щоб не закодити ще іншим людям. Подробиці часом ставали відомими пізніше, іноді значно пізніше.

Через Бернардіса я пережила всю цю справу з її жахливими наслідками досить-таки зблизька.

Бернардіс

Коли навесні 1943 року я поселилася в будинку Томасів на Рюстерналлее, майор (пізніше підполковник Генерального штабу) Бернардіс уже жив там якийсь час. Він займав на першому поверсі вілли малу кімнату для гостей, яка виходила на вулицю. У великій гостьовій кімнаті з боку саду жив старий пан Бонім, співробітник Генрі Томаса. Поміж кімнатами була ванна, якою обидва пани користувалися спільно.

Незабаром після приїзду я познайомилася з майором Бернардісом зовсім неформально. Він саме вийшов зі своєї кімнати, коли я балакала з Вальдтраут на сходовій галереї. Вальдтраут познайомила нас як сусідів по дому. Я помітила, що вона трактувала його без особливої уваги. Все відбулося так швидко, що у мене, властиво, не залишилось від нього ніякого враження, чоловіки в уніформі взагалі не надто мене цікавили. При тому Бернардіс, як я пізніше зауважила, виглядав просто блискуче. Середній на зріст, дуже стрункий, з чорним волоссям і темними очима, смаглявою шкірою й сліпучо-білими зубами. Теодора розповіла мені згодом, що Бернардіс був хорватського походження, що пояснювало його зовнішність. В елегантній уніформі Генерального штабу з малиновими лампасами на галіфе він впадав у очі. Мав приємний голос і розмовляв із чарівним австрійським акцентом. Коли сміявся, то ставав дуже схожим на хлопця.

За все літо я зустрічала Бернардіса лише кілька разів на вулиці, коли ще раз виходила ввечері. Він завжди проходив повз мене рішуче й підтягнуто, вітаючись по-військовому. Одного разу він зупинився, очевидно тому, що того вечора на мені був шикарний бірюзовий капелюшок, який справді був трохи викличним. Ми перекинулися кількома словами про чудову літню погоду. Бернардіс запитав, куди це я йду, й зауважив, що я гарно виглядаю у великому зеленому капелюсі. Я відповіла: "Мене запросили на вечерю до "Адлоні". Він побажав мені гарно розважитись, але додав: "Очевидно, сьогодні буде тривога". І справді сталося саме так, частину вечора я провела зі своїм поклонником у адлонській пивниці. Хоча тривоги влітку 1943 й тривали здебільшого дуже довго, зате падало небагато бомб.

Лише в жовтні 1943 я зійшлася з Бернардісом трохи ближче. Тієї неділі я винятково залишилась удома, хотіла виспатися, причепури-

тися, помити волосся тощо. Весь дім був у моєму розпорядженні. Вальдтраут і Генрі кудись поїхали, Теодора пішла відвідати матір. Я могла собі чудово пошвендяти в халаті. Пополудні, помивши волосся, я хотіла взяти з бібліотеки Томасів якийсь бульварний роман. Як же я здивувалася, коли мені назустріч на сходи вийшов Бернардіс з горнятком молока. (Молочні пайки всі мешканці зберігали у великому холодильнику в буфеті.)

Бернардіс був одягнений у тренувальний костюм з накинутим поверху кітелем від уніформи, його волосся блищало від води, він приємно пахнув добрим милом. Схоже, він здивувався не менше, коли перед ним несподівано з'явилася одна з сусідок. Я була трохи збентежена, на мені було ще напівмокре після миття волосся кімоно, а на голові повно бігудів (тоді це були жахливо важкі металеві штуки). "Як Ви подивитесь на те, щоб зайти до мене на філіжанку чаю, я саме дістав з дому зовсім свіжий шоколадний пиріг, а в товаристві він смакує значно краще". Мені це спонтанне запрошення дуже сподобалось, шоколадний пиріг приваблював, та й час у мене ще був. Я домовилася про зустріч з батьками лише на вечері у друзів. "З приємністю прийду, але в бігудях, волосся ще не висохло". – "Не переймайтеся волоссям, я знаю цю важливу процедуру від своєї дружини". Ми обоє засміялися. Через десять хвилин я прийшла до нього повністю одягнена, але в бігудях і з рештками лікеру зробленого нянею з чорної смородини.

Бернардіс теж перевдягнувся, але виглядав ще не цілком так повійськовому, як звичайно, комірець кітеля був розстібнутий, і до своїх чудових штанів від мундира він узув пантофлі.

Його кімната була невелика, обставлена світлими модерними меблями, з блакитно-білою фіранкою на вікні. Все робило враження цілком знеособленого, як добре прибрана готельна кімната. На письмовому столі не було нічого, крім чайного посуду. На нічному столику біля ліжка-канапи лежала розгорнена книжка. Єдиними особистими речами була пара фотографій у рамках на комоді. З властивою мені цікавістю я, звичайно, відразу пішла до них. "Це мої гномики", – сказав Бернардіс гордо, і це справді були дуже милі веселі діти, хлопчик і дівчинка. Обоє чорняві, як і батько. Я почала розпитуватися про них. По ньому було помітно, як він радів, що може поговорити про дітей. Протягом годинки чаювання він розповідав, властиво, лише про своїх дітей, як вони

різняться між собою і як йому жаль, що через службу в Берліні він може бачити їх лише зрідка й не може спостерігати за їхнім розвитком. Я помітила, що він справді тужив за дітьми, що мене дуже зворушило. Про жінку говорив мало, і я теж не пам'ятаю, чи вона була на фотографіях.

Ми випили дуже добрий чай, прикінчили принесений мною лікер і з'їли майже весь шоколадний пиріг. Було затишно, але мені пора було йти. Прощаючись, Бернардіс, поклавши свою руку на мої бігуді, сказав: "Ваше волосся сухе!" Це було зроблено зовсім по-батьківському і мені дуже сподобалось.

Це був мій перший ближчий контакт із Бернардісом, після якого довший час більше нічого не траплялося. Зима 1943/44 тягнулася довго. Від листопада 1943 р. почалися жахливі великі нальоти на Берлін. Хоча ми й намагалися зробити своє життя якомога кращим, та однак усе дуже залежало від цих повітряних нальотів. Усі присутні мешканці будинку Томасів регулярно зустрічалися в протиповітряному бункері. Але Бернардіс там ніколи не бував. Або він повертався додому щойно пізно увечері, або залишався і на ніч у себе на місці служби.

В березні 1944 якось раптово настав період, коли повітряні нальоти на Берлін з якихось причин відбувалися рідше. Мабуть, тому Генрі й Вальдтраут Томаси зовсім несподівано вирішили відзначити другу річницю свого весілля, влаштувавши невеличке свято у себе вдома. Мало бути святково і весело, з музикою і танцями, всупереч усім несприятливим обставинам часу. Врешті-решт, ми були молодими і нам хотілося хоч трохи радості.

Всі співмешканці дістали запрошення. На жаль, Теодора не могла бути присутньою, вона поїхала на кілька днів до Велетенських гір відпочити.

Природно, що для таких нагод у ті воєнні часи в розпорядженні були головним чином жінки. Тому мене попросили "для розбавлення" привести з собою кількох моїх російських друзів. Бернардіс привів молодого колегу по службі, теж із Генерального штабу. На жаль, його імені я вже не пам'ятаю.

Для тодішніх обставин це було грандіозне свято. Присутніх було близько 25 осіб. Генрі відчинив свою винну пивницю, вино, шам-

панське й лікер лилися рікою. У їдальні був улаштований дуже добрий невеличкий буфет. Багаті запаси консервів Вальдтраут, які я бачила тільки раз, творили основну складову частину. Більша частина з цього походила, мабуть, з городу і пташника вілли Гюґель.

Окрім мого любого друга Олега Павлова, я запросила ще Колю П., теж одного з фарляндців. Він був інженером, товариським і приємним, а тоді ще одну подружню пару – Любу й Мішу К. Люба й Міша були трохи старшими за решту фарляндців, десь під сорок. Бездітне подружжя, вони були для того часу справді незвичайною парою. То вона, то він, а іноді й обоє одночасно мали позашлюбні зв'язки, всі про це знали, але незважаючи на це, обоє вважалися непорушним цілим.

Для нашого фарляндського кола вони були, так би мовити, зимовим центром, у якому збиралися на вечірки протягом зимових місяців. Вони весь час вигадували щось нове, так що зустрічі, переважно з усе тими самими людьми, ніколи не ставали нудними. Обоє дуже радо готували й мали дар вичаровувати з найпростіших приправ смачні страви.

Міша гарно виглядав, трохи по-індіанськи. Багато жінок вважали його чарівним. До мого типу він не належав. Ким він був за професією, я ніколи не дізналася.

Люба була дуже атракційною жінкою, не особливо гарною, але з дуже живим котячим обличчям, буйною справжньою світло-рудою гривою волосся і потрясаючою граційною фігуркою. Вона дуже добре грала на фортепіано, але її природженим інструментом була гітара, якою вона володіла майстерно. Під віртуозний супровід вона співала свої пісеньки найрізноманітнішими мовами. Для кожного свята вони були великою знахідкою.

Так було і на святі Томасів.

Спершу все відбувалося дуже чемно, всі сиділи невеликими групками, ми смачно поїли й досить багато випили. У вестибюлі кілька пар танцювало під грамофонну музику, весь час під ті самі платівки. Я добре бавилась і трохи фліртувала з молодим аташе швейцарського посольства, якого знала вже давно.

Була рада, що можу нарешті знову потанцювати, але, властиво, усе це було трохи штивним. Потім до мене підійшла Люба й запитала

по-російськи: "Як ти думаєш, Альонко, може ми трохи розворушимо цих ковбасників (російське глузливе прізвисько для німців)?" Я захоплено погодилась. Люба принесла з гардеробу гітару, всілася на стіл у вестибюлі, закинула одна на одну свої дуже гарні ноги й почала грати.

Дуже швидко майже все товариство зібралось у вестибюлі, посідало на сходах або навколо Люби на підлозі. Люба співала все вперемішку: пісні Марлен Дітріх, англійські моряцькі пісні, "Говори мені про любов" Росіти Серанос, російські романси. Генрі приніс свіже шампанське і налив усім. Загальний настрій явно піднявся. Всі були від Люби в захваті.

Потім Люба підморгнула мені й почала грати російські танці, вона знала, як це, разом з шампанським, на мене подіє. Адже я вже трохи собі випила, а під таку музику просто не могла всидіти на місці. Я почала танцювати, з насолодою, лише для себе самої. Люба заграла швидше і, дивись-но, тихий, серйозний майор Бернардіс відразу став переді мною, підняв руки, клацнув пальцями й пішов у танок, цілком добре. Я була захоплена й обернулася в танці до нього. "Геть від нього, геть від нього", – закричала Люба по-російськи. "Але ж він такий милий", – крикнула я у відповідь. Ми засміялися і всі засміялися разом з нами, не розуміючи чому, почали плескати в такт, а ми двоє танцювали, танцювали, поки вистачило сили. В кінці танцювало майже все товариство. Двома рядами ми танцювали через вестибюль, розхитуючись туди й сюди, від себе і до себе, плескали, підстрибували й притупували. Ми з Бернардісом вели за собою ці ряди під диригування Любиної музики. Це було чудово, всі сяяли, сміялися й раділи з танцю і з музики. Генрі стояв із Вальдтраут на сходах і потирав руки з радості, що свято так гарно вдалося. Вальдтраут була на перших місяцях вагітності й не могла танцювати, аби їй не стало зле. Обоє непомітно зникли, бо Вальдтраут більше не могла витримати.

Свято тривало і без господарів. Грамофон був знову реабілітований, бо Люба теж хотіла потанцювати. Ми танцювали танго, фокстрот і англійський вальс, танцювали летку-єньку і всі підспівували. Молодий офіцер, котрого привів з собою Бернардіс, цілковито захопився Любою і вже її не відпускав. І тоді, коли вона знову взялася за гітару, щоб заграти до танцю, він обіймав її однією рукою, а другою

відбивав такт. Я думаю, всі присутні були не тільки п'яні, але й трохи ошалілі, або точніше кажучи, трохи не від світу цього, музика нас зачарувала.

Але нарешті й це свято підійшло до кінця. Гості збиралися йти. "А де, власне кажучи, мій чоловік? – запитала Люба, вже одягнута в хутро. – Я взагалі його більше не бачила й потім про нього забула". "Він спить у мене в кімнаті", заспокоїла я її. Міша ще на початку випив на голодний шлунок кілька великих чарок горілки, які подіяли на нього зле. Добрий Олег турботливо вклав його у моїй кімнаті на кушетці й час від часу зазирав до нього. Тепер ми з Любою привели його вниз. Трохи блідий, але, властиво, в досить доброму стані, він заявив, що дуже добре поспав, але тепер хоче додому до свого ліжка.

Обоє пішли. Ми з Бернардісом зібрали склянки, знесли їх до кухні, поставили меблі на місце, спорожнили попільнички. Потім відчинили вікно на терасу, щоб провітрити. Чудове свіже холодне повітря потоками полилося всередину, запахло весною. Надворі вже майже зовсім розвиднілось. "Ходіть надвір, надворі так гарно!" Бернардіс узяв мене за руку, й ми побігли через галявину в сад за будинком, до ще голих довгих овочевих грядок. Тоді ми взялися навхрест за руки, і як двоє дітей почали стрибати вздовж і впоперек через грядку, "раз, два, три, гоп" наліво, "раз, два, три, гоп" направо. Це було як танець. Діставшись до іншого кінця грядки, ми зупинилися, задихані. Бернардіс узяв моє обличчя у свої руки й поцілував, це був дуже милий поцілунок, а тоді сказав: "Ех, дівчинко, життя могло б бути таким гарним, а притому воно так страшенно запаскуджене", – його обличчя стало серйозним. Я постукала його пальцем по носі й крикнула: "Давай, раз, два, три, гоп", – і сміючись, ми пострибали через довгу грядку назад, у напрямку дому, потім пробігли через галявину на терасу, поскидали геть забруднене землею взуття й тихенько причинили балконні двері. Я подумала: "Сподіваюсь, добрий Генрі нас не бачив, адже він часом так рано встає, я, все-таки, заручена..." Ми тихо прослизнули навшпиньках нагору по сходах, посміхаючись, помахали одне одному й зникли у своїх кімнатах, я поверхом вище.

Цей вечір, проведений з Бернардісом, на довгі роки, які минули відтоді, дуже виразно залишився в моїй пам'яті. Мабуть тому, що на тлі тодішнього, такого жахливого часу, він був таким нереальним.

В наступні місяці я більше вже майже не бачила Бернардіса, хоча ми й мешкали під одним дахом. Коли зустрічалися на вулиці, він був таким заглибленим у свої думки, що не помічав нічого навкруги. Він погано виглядав, ще більше схуд. Теодора розповідала мені значно пізніше, що він скаржився їй на виразку шлунка, яка дуже його вимучила. Вона бачила його частіше, оскільки, як і Бернардіс, дуже рано виходила з дому до університету.

В ніч замаху 20 липня 1944 Бернардіс був заарештований на своєму робочому місці на Бендлерштрассе. Він був дуже близьким співробітником полковника фон Штауфенберґа і разом з ним розробляв у Генеральному штабі деталі військової змови.

Бернардіс був у першій групі із восьми змовників, слухання справи яких відбулося перед народним судом 7 і 8 серпня 1944 р. Усі восьмеро звинувачених були засуджені до страти через повішення. Вирок був виконаний ще того самого дня по обіді в тюрмі Пльотцензее.

У перші дні після замаху на Рюстерналлее прийшла телеграма від дружини Бернардіса. Вона лежала розкрита на столику в вестибюлі. "Мала візит, сподіваюся, в тебе все в порядку". Бідна жінка не здогадувалася про те, що сталося в Берліні. Цілими тижнями ця телеграма лежала на столі, й тоді, коли Бернардіс уже був мертвий. Це було душероздираючим. Не було нікого, хто б міг про це потурбуватися. Вальдтраут Томас чекала дитини у клініці поза Берліном. Генрі Томаса заарештували через кілька днів після 20 липня, він провів кілька тижнів у сумнозвісній в'язниці ґестапо на Альбрехтштрассе. Довідалися, що двоє змовників 20 липня брали участь у святі, яке відбулося в його домі в березні, оскільки й молодий обер-лейтенант, який так добивався Люби, теж належав до них. Генрі навіть зустрів його випадково в коридорі в'язниці. Я припускаю, що це був оберлейтенант фон Гаґен, якого потім стратили разом з підполковником Бернардісом, але не знаю точно, бо вже не пригадую його імені.

Фрау Бернардіс була, як і більшість близьких змовників 20 липня, заарештована і мусила пройти важкі випробування. Членів родини, здебільшого, переводили з одного концтабору до іншого за нелюдських обставин. Дітей, улюблених "гномиків" Бернардіса, забрали у матері й під фальшивими прізвищами віддали чужим людям. Я сподіваюся, що після закінчення націонал-соціалістичного терору вони зажили щасливо.

Весілля з Ґердом Гіндером

В суботу перед призначеним часом весілля, 30.08.1944, як і було заплановано, Ґерд прибув до Ваннзее, стомлений і брудний після довгої поїздки, але щасливий, що йому все-таки вдалося дістати весільну відпустку. Аж до останнього моменту було неясно, чи він зможе поїхати. Німецькі війська на його ділянці фронту відступали, і всі побоювалися загального скасування відпусток.

Тепер усе могло відбуватися за планом: у понеділок до обіду обговорення в бюро актів громадянського стану в Целендорфі, у вівторок цивільне вінчання, а в середу по обіді церковний шлюб у старій ваннзейській церкві і в кінці прийняття у нас вдома. Та сталося інакше.

В понеділок перед обідом ми з'явилися, згідно з попередньою домовленістю, зі своїми численними паперами в бюро актів громадянського стану в Целендорфі. Службовець був дуже милий, прийняв наші документи й дуже акуратно порозкладав їх один біля одного перед собою на столі, весь час схвально киваючи. І раптом він підвів цілковито переляканий погляд: "Бракує дозволу від райхсфюрера СС, без нього я не можу провести вінчання". Ми були неприємно вражені. Він пояснив нам, що після замаху на Гітлера 20 липня 1944 було видано нове розпорядження, згідно з яким укладення всіх шлюбів службовців вермахту мало відбуватися з дозволу райхсфюрера СС. Він би нам охоче допоміг, але без цього дозволу нічого не можна зробити. Милий службовець явно співчував нам, навіть сам подзвонив до відповідного уряду СС у Шпандау, чи не могли б ми ще сьогодні їх відвідати. "Ні, було сказано, заяви приймаються лише до 12 години". Ми відступили. Післяобідній час провели біля води на яскравому сонці. Ми були цілковито впевнені, що завтра в уряді СС усе вдасться – ми вбачали в цьому підступну формальність з боку СС, спрямовану проти вермахту. Зі штампом СС цивільне одруження могло б потім відбутися по обіді, або, якщо доведеться, навіть у середу перед обідом, церковне вінчання було призначене щойно на 3 годину. Наступного ранку ми вже перед 8 годиною стояли з Папсом Гіндером для підтримки під урядом СС, разом з кількома іншими охочими одружитися солдатами та їхніми нареченими. Всі нарікали, що про це ідіотське розпорядження не було відповідно

повідомлено. Есесівці не виявляли жодної зацікавленості, байдуже переглянули наші папери, змусили нас заповнити довгу анкету й потім оголосили: "Через три тижні зможете отримати дозвіл". Ми були шоковані, адже Ґерд мав ще лише десять днів відпустки на одруження. Ми вмовляли есесівців, наводили всі можливі аргументи для швидкого полагодження справи, та ніщо не помогло, "через три тижні, й кінець розмові". Нарешті один з типів глузливо сказав: "Коли вам так спішно, можете особисто зателефонувати райхсфюрерові СС, хай пошле вам дозвіл телеграмою!" Він сказав це з явним глузуванням. Проте саме так і сталося.

Ще на зворотній дорозі я подзвонила батькові, докладно розповіла йому про нашу невдачу і попросила, щоб він негайно перепросив усіх запрошених на весілля гостей. Батько взяв наше розчарування близько до серця. Репліка неприємного есесівця про дзвінок до Гіммлера, яку ми сприйняли як чисту насмішку, дала йому ґрунт до роздумів. Тільки не здаватися відразу. Може, справді спробувати якимось чином дістатися до Гіммлера, мав же він, врешті-решт, якісь зв'язки з "сильними Третього Райху". Він збирався негайно зателефонувати до президіального відомства держсекретаря Майсснера (цей пан при всіх президентах Німецької республіки був шефом протоколу) й запитати там, як слід вчинити. Вони обіцяли передзвонити за годину. Невеличкий проблиск надії.

В якійсь кнайпі на вокзалі Шпандау ми разом із Папсом випили фальшивої кави, їсти було нічого. За годину знову подзвонили до Ваннзее. З батькового голосу я відразу зрозуміла, що він досяг успіху. Його багатолітній знайомий, милий старий міністеріаль-директор Гінріхс сам погодився потурбуватися про нашу справу. Ми мали прийти до нього в контору з усіма документами. Ми негайно рушили в дорогу, без бідного Папса, який через усі хвилювання почувався геть виснаженим. Хоча вже була обідня пора, проте Гінріхс прийняв нас дуже привітно, він нічого не може обіцяти, але радо спробує особисто зв'язатися з Гіммлером, його уряд має безпосередній зв'язок з усіма службами Райху. Він дуже високо цінував мого батька, та й не можна ж покинути таку милу молоду пару напризволяще, бо й часи для молодих такі тяжкі, – все це було дуже по-людському. Ми мали спокійно поїхати додому й зачекати.

На зворотній дорозі залізницею Ґерд почувався дуже бадьоро і був сповнений надії. Я була дуже голодна, стомлена як пес і вдавала, що хочу спати. При цьому я думала: "Що за цирк, лише для того, щоб я могла одружитися з маленьким Ґердом". Від Ґердового приїзду я мала неясне відчуття непевності щодо нашого одруження.

Мюхен Гіндер погодувала нас, вона була дуже схвильована і пригнічена, ми нічого не могли з цим вдіяти й пішли над озеро. На нашому улюбленому старому човні з кумедним маленьким вітрилом я з Ґердом почувалася найкраще.

Увечері міністеріаль-директор Гінріхс зателефонував до мого батька. Йому справді довелося видзвонювати не одну годину, доки вдалося зв'язатися з райхсфюрером СС, найстрашнішою людиною Третього Райху. Гіммлер нібито пообіцяв йому послати телеграму з особистим дозволом, що обер-єфрейтор Ґерд Гіндер і фройляйн Гелене Скоропадська можуть негайно одружитися. Але зараз треба було чекати й сподіватися, що телеграма прийде вчасно. Тепер мій батько був цілковито впевнений, що наше весілля все-таки відбудеться ще під час Ґердової відпустки. Я знову подумала: "Що за цирк", – я була надто втомлена, щоб думати далі.

Наступного ранку, у день властиво планованого весілля, трапилося щось цілком смішне. Я прокинулася вранці й не змогла розплющити лівого ока. Я не бачила на нього нічого, око повністю запухло й відчуття було таке, що це гольфовий м'ячик. Першою моєю думкою було: "Ну, тепер ти таки не зможеш одружитися", – це було майже полегшення, але потім я усвідомила, що весілля насправді відкладене. Мама оглянула око й виявила, що в мене на верхній повіці є слід від укусу, очевидно, якоїсь злої комахи. Усю середу я провела, охолоджуючи око глиноземом. Ґерд дотримував мені при цьому товариства.

Увечері я вже знову виглядала цілком нормально. У нас відбулася святкова вечеря з Гіндерами й усіма домашніми, приготованою до весільного столу в невеликому колі після великого прийняття телячою печенею, – її не можна було зберігати так довго, а треба було з'їсти. П'ятнадцять таємно спечених пекарем Майєром тортів з масляним кремом уже теж були доставлені й стояли в холодній комірці в пивниці, ми сподівалися, що масло не згіркне.

У четвер опівдні до Гінріхса прийшла телеграма. Мій батько зателефонував до всіх запрошених, що весілля відбудеться в неділю. У п'ятницю зранку ми зайшли до Гінріхса по телеграму з офіційним дозволом від Гіммлера, разом з супровідним урядовим листом від президіальної канцелярії до бюро актів громадянського стану. З вдячності за великі старання я подарувала милому старшому панові поцілунок, що його явно втішило, й запросила на наше весілля. І він справді потім прийшов. Після війни я послала йому зі Швейцарії пакуночок з шоколадом і жиром. (Зрештою, держсекретаря Майснера на Нюрнберзькому процесі виправдали, а його співробітника Гінріхса взагалі не звинувачували.)

Цивільне одруження відбулося в суботу в бюро актів громадянського стану Целендорфа. Моя мати й батько Гіндер були нашими весільними свідками. Увечері Гіндери запросили мене й моїх батьків на вечерю. Частування Мюхен було чудове, а як для воєнного часу – просто-таки люксусове, але надворі шаленіла жахлива негода, блискавки, грім і злива. Ми їхали велосипедами додому через величезні калюжі. "Щоб тільки завтра не було дощу", – думали ми, адже було б набагато краще, аби прийняття могло відбуватися також у саду.

Нам пощастило, наступного ранку сонце сяяло з безхмарного неба. Наш сад виглядав як свіжо вимитий, вся зелень блищала, а мамині цинії на довгій грядці поряд з великою галявиною яскріли всіма барвами. Весь ранок свого весільного дня я провела надворі в саду, займаючись квітами для прикрашання будинку. Це ще віддавна було моїм обов'язком. Дружина нашого садівника вже напередодні привезла з села цілий візочок з квітами: гладіолуси, цинії, далії – я мала їх достатньо. Разом з делікатними блакитними осінніми айстрами, які вже цвіли в нашому саду, мені вдалося створити чудові запашні букети з квітів, я була цілком щасливою й почала почуватися "нареченою".

В будинку йшла бурхлива діяльність. Всі були включені в підготовку прийняття. Наші "спальні гості" мусили поприбирати свої лахи, які були порозкладані по вітальнях (адже кожна канапа вночі була зайнята). Меблі переставили, столи накрили, срібло і скло допровадили до повного блиску. Няня оголосила, що цього дня звичного обіду за накритим столом не буде. Кожен, хто хотів, міг отримати у неї на кухні гороховий суп з хлібом.

У кухні панував жвавий рух, оскільки, окрім наших звичних домашніх – щонайменше 16 осіб – вже раніше прибули весільні гості, які спеціально приїхали на весілля з інших місць. Няня була в доброму гуморі й поводилася з усіма мило і приязно. Вона явно тішилася, що я йду під вінець з таким симпатичним чоловіком і що вона не мусить більше турбуватися про мою "поведінку". З її інстинктом вона, мабуть єдина в нашому домі, вже роками відчувала, що зі мною не все було так, як мало бути згідно з її принципами. Вона ніколи про це не говорила, тільки щоразу хитала головою й скрушно бурчала: "Альона, Альона". Це було дуже кумедно, але і трохи мене лякало. Тепер для неї знову все було в порядку, я знову стала її любою маленькою.

Попоївши, я почала наводити красу, – до великого виходу, як я це відчувала. Я мала на це три години часу. Спершу я помила й накрутила волосся. Я мусила зробити це сама, оскільки мого перукаря знову збомбардували і він ще не відкрив нового салону. Потім я з насолодою скупалася, але не нагорі, в одній із ванних кімнат (я не могла надовго їх заблокувати, коли в домі було так багато людей), купалася внизу в пивниці, у пральні, весь час сподіваючись, що нікому не спаде на думку мимохідь схилитися й зазирнути в одне з вікон, які були на рівні землі. І нарешті надійшла велика мить, уперше після примірок одягти готову весільну сукню. Мама, Лілі й Маріка допомагали мені при цьому. Я крутилася перед дзеркалом у повному захваті, сукня була чудовою.

Раптом Маріка сказала: "Ти не можеш так іти, це просто непристойно, вона така прозора". Вона мала рацію, коли я стояла проти світла, ноги було видно до самого верху. Коли сукню привезли, ніхто не подумав, що вона може не мати нижньої спідниці. Я знову вилізла з шовкової краси. Ми всі вчотирьох почали ритися в шухлядах, поки Лілі нарешті не знайшла свою зовсім стару довгу нижню спідницю з часів, коли вона ще була значно повнішою. Спідниця була на мене заширокою. Її, вивернувши на лівий бік, позашивали від руки великими стібками на мені – зайву тканину просто обрізали – й вивернули знову. Лежала вона першокласно. На один раз це буде триматися.

Уся процедура забрала багато часу, тепер усі мусили поспішати з приготуваннями, аби встигнути зібратися. Я розчесала волосся, внутрішній валик лежав правильно і гарно блищав. І підмалювала-

ся, звичайно, дуже дискретно. Лілі приколола мені мереживний чепчик з призбираною довгою фатою. Старе мереживо виглядало дуже благородно. Я здалася собі зовсім чужою. Це, мабуть, відчув і мій хворий брат Петро. Коли я, у всій своїй розкоші, велично попливла униз сходами, брат, який стояв біля їх підніжжя, вражено подивився на мене, узяв мою руку й поцілував її з глибокою пошаною. Від зворушення мені став клубок у горлі. Я, мабуть, у цю мить була для нього незнайомим прекрасним видінням. Батьки поблагословили мене мистецьки оправленою малою іконою. Цю ікону я пізніше поклала на груди моєму мертвому Ґердові, щоб поховати з ним. (Хтось потім присвоїв її, оскільки, коли я запитала про це, мені сказали, що там не було ніякої ікони. Тоді був не такий час, аби з'ясовувати справу.)

Настала пора домашнім і гостям іти до церкви. Папа і я мусили зачекати на автомобіль з двигуном, який працював на дереві, котрий батько Гіндер зорганізував у своїй фірмі спеціально, щоб відвезти нас до церкви. Добра Маріка залишилась удома з Петром. Всі інші вирушили пішки, повз спортивний майдан, через старе село до старої ваннзейської церкви на Вільгельмпляц. Разом з усіма нашими гостями вони склали великий гурт. Моя мати розповідала пізніше, що вона весь час змушена була зупинятись, щоб поговорити з людьми, які хотіли знати, що у нас трапилося. Адже наша родина була своєрідною часткою села. Наша тарадайка прибула вчасно, це був маленький візок з надбудованим величезним апаратом для перегонки дерева, досить сильно закіптюженим. Сісти в моїй сукні з шлейфом і фатою було далеко не так просто. Я сиділа позаду, штивно як лялька, аби не забруднитися. Папá сидів попереду біля водія. З великою тряскітнею й чахканням рушили. Ми вже наперед вирішили висісти на Вільгельмпляц і останній відтинок до церкви пройти пішки. Адже кумедний візок, який чахкав і смердів димом, зовсім не пасував до урочистості нашого виходу.

На наше здивування, перед церквою вже стояли шпалерами ваннзейці, яким не стачило місця всередині. Я впізнала багато знайомих облич. Усі нам приязно всміхалися. Біля порталу церкви на нас чекав отець Теодор Білецький, милий український священик, який, в основному, проводив ночі в нашому домі і з яким разом я вже пережила багато повітряних нальотів. Біля нього стояв "хлопчик з іко-

ною", який за традицією мав іти перед нами. Це був маленький син важливого співробітника мого батька, Володя Гомзин. Там також стояла маленька дівчинка в рожевій суконочці, яка на бажання Мюхен Гіндер мала розкидати квіти.

Заграв орган, потім потужно вступив український хор. Те, що орган мав супроводжувати наш вхід і вихід, було компромісом поміж протестантськими й українсько-православними звичаями. Попід руку з батьком я повільно ступала довгим проходом поміж прикрашеними церковними лавами. Праворуч і ліворуч, тісним натовпом стояли люди. Церква була переповнена не лише нашими весільними гостями, але й усіма ваннзейцями, які хотіли бути присутніми на весіллі Ленхен Скоропадської. Окрім того, розійшлася чутка, що буде гарний спів. Люди зголодніли за музикою. Скрізь були білі квіти, я відчувала запах лілій.

Мене переповнювали суперечливі відчуття, я була захоплена красою і святковістю події, й водночас, холодна і тверезa. Якийсь голос у мені казав: "Це все зовсім неправильно, все весілля фальшиве. Ти прикидаєшся перед собою й іншими. Чоловік, який чекає там на тебе перед вівтарем, є для тебе нічим іншим, як твоїм маленьким Ґердом, ти вже навіть не закохана в нього, ти просто добре до нього ставишся, як ставилася завжди, а цього недостатньо для подружжя, це правда, і ти це знаєш". Я усвідомлювала це зовсім ясно.

З цими думками я йшла до вівтаря, перед яким стояв мій маленький Ґерд, дуже великий і мужній, який виглядав блискуче у позиченому в батька фраку, з Залізним Хрестом на грудях. Він сяяв мені назустріч, я посміхнулась у відповідь і молилась: "Любий Боже, зроби так, щоб усе знову стало добре" (зовсім так само, як молилася раніше).

Я весь час приглядалася до себе, внутрішньо відсторонена й байдужа. Служба Божа з урочистими співами, коротка, дуже людяна промова священика українською мовою, обмін обручками, вінчання, потрійний обхід аналою, під час якого над нами весь час тримали традиційні золоті корони наші дружби, які стояли за нами з Ґердом трьома парами і змінювали одне одного. Усе пропливало повз мене, як у фільмі. Час від часу я відчувала на собі сповнений любові погляд Ґерда. Я усміхалася у відповідь і казала своєму внутрішньому голосові: "Мовчи, якось воно буде, я постараюся".

Після вінчання все пішло як по писаному, традиційні поцілунки і привітання, також і від зовсім незнайомих людей. Я розслабилася й почала насолоджуватися, почуваючи себе центральною постаттю. Все весільне товариство з молодою парою нерівно посередині потяглося потім довгим походом через село до будинку. Тільки моя мати з нашою старенькою англійкою міс Штіффель поїхали на авто з деревоперегінним двигуном. Я воліла йти пішки, це було значно веселіше, аніж їхати смердючим автом. Прийняття пройшло, як і планувалося. Вина й тортів вистачило, ми з усіма цокалися. Настрій був веселий, хоча й усі знали, що це було останнє прийняття в нашому ваннзейському домі.

Спершу так по-бунтарськи настроєні молоді українці сиділи у вітальні й співали на повен голос. Це звучало так гарно, що мій батько попросив їх піти також до саду, щоб і там могли їх почути. Погода далі була чудова, на небі ані хмаринки.

Ми з Ґердом підходили до різних груп, розмовляли з друзями, яких давно не бачили, Ґерд справляв на всіх добре враження. Нас обсипали подарунками, дуже зворушливо, як подумати про воєнний час. Серед них були дуже гарні, але також і корисні речі. Я їх згодом залишила, коли ми покидали Берлін, тільки три шовкові нічні сорочки взяла з собою, бо вони займали мало місця.

В саду фотографувалися. Велика весільна фотографія наклеєна зараз в одному з наших альбомів. Більшість із зображених там людей уже давно повмирали, або через обставини загубилися після війни. Я час від часу дивлюся на фото і думаю про моє перше подружжя й повороти долі в моєму житті.

На третій день після весілля Ґерд мусив повертатися на фронт. Разом з його батьком я дивилася услід поїздові, який від'їжджав на Схід, переконана, що це буде довга розлука. Але через п'ять днів Ґерд знову був зі мною. Зовсім несподівано, ще до того, як він дістався до своєї частини, його – знову як радиста – відкомандирували на Захід до частин парашутистів, розташованих поблизу голландського кордону. Після спритних нескінченних переговорів йому вдалося при переїзді через Берлін вибити собі ще три дні відпустки.

Він був одягнутий уже в маскувальний костюм парашутно-десантних військ. Ми вперше почували себе по-справжньому одруже-

ними. Ми ліниво провели три дні у нашій маленькій квартирці на Рюстерналлее і над озером, де все ще було по-літньому тепло. Англійці й американці дали нам спокій зі своїми повітряними нальотами, як і весь останній час. Ґерд почувався трохи стомленим, що після все-таки напруженої подорожі не дивувало. Потім я знову провела його до поїзда на ангальтський вокзал, тільки тепер поїзд від'їздив на Захід.

Це востаннє я бачила Ґерда не в лазареті. Після кількох тижнів служби в парашутній військовій частині його доставили з важким запаленням серцевого м'яза в лазарет у невеликому місті десь у Вестфалії. Назву міста я забула, хоча й провідувала там Ґерда у вихідні на початку листопада.

Наше спільне подружнє життя тривало всього шість днів.

Прощання з Берліном

Отож, десь близько 20 січня наш від'їзд із Ваннзее був призначений на 6 лютого. Всі українці, які ще залишалися в Берліні, мали бути евакуйовані до Ваймара та його околиць. Наш ваннзейський дім перебував у стані повної ліквідації. Будинок був ущерть заповнений українськими і російськими друзями, яких розбомбили, і всі вони готувалися до від'їзду. Совєти стояли вже зовсім близько біля Берліна. У місцевості Фюрстенвальде, десь близько 40 км від Берліна, вже було помічено російські танки. Був найвищий час утікати. Гіндери, мої свекри, які були подвійними швейцарськими й німецькими громадянами, також уже чекали евакуації просто до Швейцарії.

Я хотіла їхати разом з моїми рідними до Ваймара і звідти якомога швидше дістатися ближче до Ґерда. На щастя, в листопаді 1943 відділення Інституту Ґмеліна було переведено до Вюрцбурґа. Адже я відбувала там свою військову повинність і мусила обов'язково там залишатися, оскільки інакше могла бути призваною на якусь військову фабрику або ще кудись. Вюрцбурґ був розташований для мене дуже зручно, оскільки це було так близько від Бад Мерґентгайму, де від кінця 1944 лежав у лазареті Ґерд.

Весь час після від'їзду мами у жовтні 1944 домашнім господарством керувала моя сестра Лілі. Вона провадила його з великою енергією. Незважаючи на властиві часові труднощі, назовні все йшло як по маслу. Няня беззаперечно підпорядковувалася всім розпорядженням Лілі. Вона, мабуть, раділа, що не мусить брати відповідальності на себе. Єдина прибиральниця, яка ще залишилась, і українська дівчина Лідія слухалися якнайкраще. Усі домашні пристосувалися до встановленого порядку. Але дім утратив те затишне тепло, яке виходило від особи моєї матері. Батько відчував це особливо. Без мами він просто почувався вдома недобре. Зовсім несподівано для мене він тепер частіше з'являвся у мене на Рюстерналлее. Він заходив після мого повернення з роботи. Ніби давній поклонник, він майже завжди приносив з собою маленький подаруночок, який роздобув, щось із їжі або й букетик квітів, які усе ще іноді можна було купити в Берліні. Потім ми сиділи разом у моїй маленькій затишній квартирці, випивали по келишку коньяку – звичайно, з чорного рин-

ку – й розмовляли, як ніколи раніше. Після спільно проведеної години він їхав до Ваннзее, сам, або й разом зі мною, щоб бути вдома ще перед вечірньою тривогою.

Від часу мого одруження з Ґердом батько помітно змінив своє ставлення до мене. Напевно, для нього було полегшенням, що бодай одна з його доньок щасливо одружилася. Він ніжно любив обох своїх старших дочок, але для його ставлення було характерним, що він часто казав мені про них, як про "бідну Ліленьку" або "бідну Маріку". Він знав, що обидві не були щасливими. Його любов до них поєднувалась із глибоким співчуттям, і це робило його невільним.

Лілі насолоджувалася тим, що могла тепер сама оточити батька турботою з усією своєю надмірною любов'ю. Вона відгороджувала його, наскільки це вдавалося, від усіх чужих людей у домі й оберігала, як тільки могла. Він не давав їй цього помітити, але я виразно відчувала, що йому це діяло на нерви. Зі мною ж усе було просто і нормально. Він міг внутрішньо відпружитися. Ми дуже зблизилися за ці останні місяці в Берліні.

Про політику батько говорив зі мною дуже мало. Але я знала, як тяжко він сприйняв великі людські й політичні розчарування останніх років. Він дуже вболівав за майбутнє, за українську справу і за родину. Непокоїло його те, що контакт з Данилом, який усе-таки зберігався протягом перших років війни через Швейцарію і Фінляндію, вже довгий час був перерваний. На Англію тепер падали бомби Фау-1 і Фау-2. Говорилося навіть про ще страшнішу "зброю відплати". "Але, – казав мені батько, – як добре, що Данило по той бік, Бог його збереже. Данило продовжить нашу справу, коли мене не стане".

Про маму батько говорив дуже багато. Він, напевно, мусив відчувати те, що під час своїх останніх відвідин Оберстдорфа у грудні він бачив маму востаннє. Невдовзі після свого повернення з Оберстдорфа він сказав мені: "Гляди, щоб, коли мене не стане, інші не з'їли маму". Мама розповідала мені пізніше, що в останні спільно проведені дні в Оберстдорфі він був якось зовсім особливо ніжним із нею й, водночас, сумним, що само по собі анітрохи не пасувало до його натури. Це "коли мене вже не стане" знову й знову повторювалося в розмовах зі мною, цілком спокійно, й само собою зрозуміло, тільки в турботі про інших і про українську справу.

Для батька було великою втіхою, що Ґерд був подвійним німецько-швейцарським громадянином і що я раніше чи пізніше виїду з ним до Швейцарії. "Звідти ти зможеш найкраще дбати про маму і матимеш найближчий зв'язок з Данилом". Саме так пізніше і сталося, правда, за зовсім інших обставин і разом з іншим чоловіком, моїм коханим Люксібусом.

Відразу ж після призначення нашого від'їзду Лілі захворіла на апендицит. Необхідна була невідкладна операція, адже не можна було ризикувати, що під час втечі в неї може початися запалення сліпої кишки. Її прооперували в потсдамській лікарні. Ми з татом їздили велосипедами її там провідувати. До всього іншого тепер додалася ще й турбота, чи Лілі матиме достатньо сили, щоб виїхати 6 лютого.

Давній друг мого батька, капітан фон Мюллер, помер у ці дні. На свій превеликий жаль, батько не зміг узяти участі в похороні, бо мусив бути біля хворої Лілі, в якої після операції піднялася висока гарячка. Адже тоді пеніциліну в Німеччині ще не було. Папа був у відчаї. Я їздила тепер майже щовечора до Ваннзее, щоб допомогти при впорядкуванні речей, які там залишалися, й пакуванні тих, які мали їхати з нами. Я була за те, аби брати з собою лише життєво необхідне: їжу, кухонне начиння, теплий одяг, ковдри й т. п. Коштовніші предмети з нашого дому й пам'ятки вже давно були переправлені до Оберстдорфа або ще раніше перевезені для зберігання в інші місця, де всі вони, однак, пропали. Великий політичний архів мого батька, який ще залишився в Берліні, був спалений. Забрати його з собою було неможливо. Але довкола усе ще стояло й лежало повно речей, з якими було тяжко розлучитися. Пам'ятаю, як сумно мені було, коли у стінній шафі в моїй давній дитячій кімнаті я знайшла свою стару ляльку, в якої заплющувалися очі і з якою я спала завжди, аж до переїзду на Рюстерналлее. Як мені хотілося забрати її з собою! Але я свідомо заборонила собі будь-яку сентиментальність. На чому ж я повинна була зупинитися? Було так багато речей, до яких я була прив'язана. Мій подорожній багаж і так уже буде занадто важким. А мені ж іще треба було взяти цивільні речі для Ґерда.

Американці майже щодня в обід бомбардували Берлін. На щастя, в останні вечори у Ваннзее англійці, однак, майже зовсім залишили нас у спокої. Замість іти до бункера, я могла після вечері поси-

діти у батька, в його все ще дуже затишному кабінеті. Він сидів тоді за письмовим столом і читав або писав. Я в'язала у великому старому шкіряному кріслі, яке стояло поряд. Це було майже так, як раніше з мамою. Ми не розмовляли. Але час від часу я відчувала на собі батьків погляд і ми дружньо кивали одне одному. Коли я тепер сиджу читаючи вечорами з моїм Люксібусом на Альте Ляндштрассе, я часто згадую про ті спільні вечори з батьком. Існує та сама єдність.

Завдяки впертості Лілі вдалося вчасно видужати. За три дні до призначеного терміну нашого від'їзду вона знову опинилася вдома. Ще слабка фізично, але все ж енергійна, вона перебрала нагляд над останніми приготуваннями до від'їзду. Останніх курей було порізано, спечено як провіант на дорогу або закручено в банки. Няня спекла свій особливий хліб, який цілими тижнями залишався свіжим. Продукти для нього було зібрано ще задовго перед тим. Незліченні призбирані яйця були зварені на дорогу.

Наші подорожні речі, валізки, мішки, кошики височіли у вестибюлі цілою горою. Пізніше мав додатися ще мій багаж: окрім ручної валізочки й рюкзака, ще велика валіза і набитий справжній моряцький мішок, обидва окремо я не могла підняти сама. Як ми мали з усіма цими речами потрапити в переповнені тоді поїзди південного напрямку? Це було великою турботою.

Ще за кілька тижнів до того батько передав нашому сусідові д-ру Тіллінгу нотаріально засвідчене повноваження на управління нашим маєтком. Д-р Тіллінґ, балтієць, був керівником великої лікарні, розташованої навпроти нас по другий бік вулиці Альзенштрассе і яка зараз була перетворена на військовий лазарет. Політично він був цілком надійним. Як лікар, здавався нам поважною особою, яку шануватимуть також майбутні окупаційні війська. Дехто з балтійських родичів д-ра Тіллінґа вже мешкав у нашому будинку. Вони обіцяли наглядати час від часу за слабенькою міс Штіффель, якій було далеко поза вісімдесят, котра залишалася в домі, й за Лідією, яка мала піклуватися про неї. Виглядало, що це було добре рішення. Ніхто не міг припустити, що д-ра Тіллінґа відразу після вступу радянських військ вивезуть до Росії. Він повернувся до своєї родини лише через роки після війни. Совєти обшукали наш будинок, перевернули все догори дном, проте не зачепили його мешканців. Дім був набитий

різними біженцями й пізніше перейшов під примусове управління. Олег Павлов відвідав наш дім і написав мені про все це до Оберстдорфа, як тільки знову запрацювала пошта.

Доля міс Штіффель ще й досі тяжить на моєму сумлінні. Через брак цивільної відваги я не наполягла, щоб Гіндери забрали її з собою до Швейцарії. А можливість для цього була. Але я знала, що для Мюхен це було б дуже небажаним. Тож бідна старенька після вступу совєтів мусила пережити дуже важкі часи. Вона злягла. Хоча балтійські дами, звичайно, й піклувалися про неї, але всі страшенно голодували. Нарешті міс Штіффель забрала якась її далека племінниця, й вона, здається, все-таки ще переїхала до сестри, яка мешкала у Швейцарії, і там померла.

З ваннзейськими друзями я попрощалася ще напередодні. За винятком Гіндерів і моєї родини, моє особисте життя в останні роки війни все більше проходило у місті.

Останнього ранку перед виїздом з Берліна я востаннє стояла в моїй маленькій квартирці, дивилася на таку звичну й затишну кімнату, старі й гарні меблі, які отримала з Ваннзее, і всі дрібнички, які збирала з такою любов'ю й зусиллями. Я не хотіла брати з собою нічого. Все залишилось там, також мої фотографії й улюблені книжки, я взяла тільки дві зовсім тоненькі. Я цілком свідомо не хотіла обтяжувати себе речами, які не були необхідними. У моєму вже спакованому багажі були лише сукні й теплі речі. Ґердові речі стояли на Зандвердер у Ваннзее, приготовані до виїзду.

Скільки всього я пережила, відколи поселилася в цій кімнаті! Власне кажучи, щойно тут я по-справжньому стала дорослою. Незважаючи на, а може, якраз завдяки постійній загрозі повітряних нальотів я відчула тут таку повноту життя, як ніколи раніше. Тут я здобула внутрішню впевненість, яка мала таке велике значення для прийдешніх часів. Страху перед непевним майбутнім я не відчувала. Швидше це була майже радісна готовність вирушити назустріч пригодам.

Прощання з найулюбленішими друзями, які залишалися в Берліні, давалося мені дуже важко. Родина Томасів уже виїхала. Вальдтраут очікувала другої дитини. Перед своїм виїздом вона великодушно вручила Теодорі й мені ключі до напакованої смачними речами комори

й винної пивниці. Ми з Теодорою вже насолоджувалися подумки їжею й питвом. Як тільки з нами попрощався й Генрі Томас, ми обидві спустилися в пивницю, взяли собі консервовані фрукти й особливо затягнуту павутиною пляшку вина, яка впала нам в очі. Саме в розпал нашої учти до нас іще раз зайшов Генрі Томас. Він повернувся, бо щось забув і тільки хотів швидко ще раз сказати до побачення. Мабуть, ми мали досить винуваті обличчя, на що він тактовно не звернув уваги, з розумінням посміхнувшись. Єдиним його зауваженням було: "Це вино варто було трохи довше пошамбрувати". А тепер моя люба Теодора, з якою я від вересня 1943 р. так багато пережила разом у домі Томасів, мала залишитися в будинку сама з садівником. Вона хотіла далі працювати лікаркою в Шаріте.

Олег Павлов, добрий і вірний друг, прийшов, щоб забрати мене й мій багаж і перевезти до Ваннзее. Прощання з Теодорою було для мене дуже болючим. Ми мали зустрітися лише через десятиліття. Прощаючись з нею, я сказала Олегу: "Піклуйся про Теодору, коли мене тут не буде". Він так і зробив. Вони разом пережили кінець війни й наступні важкі часи, одружилися і виїхали до Австралії. Після нелегких початків досягли там добробуту, професійного успіху і, мабуть, також спільного щастя. Але все це мало статися ще в далекому майбутньому.

Увечері напередодні я святкувала прощання – з вином родини Томасів – з Еріком Пітшем, керівником Ґмелінського інституту, який в останні роки став моїм справжнім любим другом. У яких тільки турботах ми не допомагали навзаєм одне одному! Скільки проблем вирішували разом! Пітш і його люба Ґізела, яка тоді багатообіцяюче появилася на горизонті, були першими, кого я знову розшукала після війни і з ким ми потім учотирьох з Люксом були пов'язані сердечною дружбою. Пітш залишився в Берліні й дуже успішно порятував Ґмелінський інститут, перевівши його до Клаусталя-Целлерфельда, а згодом до нового розквіту – у Франкфурті-на-Майні. Тоді, мого останнього вечора з ним у Целендорфі, майбутнє не здавалося йому таким рожевим.

Разом з Олегом і величезною валізою я поїхала до Ваннзее і тимчасово залишила її разом з іншими валізами у Гіндерів на Зандвердер. Вантажна машина, замовлена для нашої родини, забере її потім

разом з усіма моїми речами пізно по обіді. Коли Олег побачив ще й набитий моряцький мішок, він багатозначно постукав себе по чолі. Я ніжно йому посміхнулася і сказала: "Я вже знайду когось, хто понесе мої речі".

Я востаннє поїхала на Альзенштрассе велосипедом, який здала потім на зберігання на вокзалі. Як добре служила мені протягом довгого часу ця стара, вже трохи поіржавіла машина. Я подумала про численні поїздки через ліс до Потсдама у школу і про велосипедні мандрівки з приятелькою Зігрід фон Мюллер. Бідна, вона щойно втратила батька, а її матір була важко хвора. Скільки веселого пережили ми разом. Їдучи на старому велосипеді вниз по вулиці біля Малого Ваннзее, я думала про наші поїздки по молодіжних турбазах, про уроки танців у воєнній школі в Недлітці; тоді про війну ми не думали. Тепер так багато наших тодішніх поклонників з танцювальних уроків уже мертві.

Я знала, що найважче прощання нас ще чекало: прощання з нашим ваннзейським домом. Майже 25 років мешкала там наша родина. Важкі, але і щасливі часи ми провели в ньому. Хоч скільки напружень бувало в нашій родині, але тут ми все-таки були справжньою сім'єю з міцною родинною згуртованістю. Дім був для всіх теплим гніздом. Я була свідома того, що мені ще було найлегше його покидати. Адже переді мною лежало все моє життя, я була молодою і сильною, мала чоловіка, який мене любив і на мене чекав. Але всі інші! Мама, яка так сильно чекала на нас, сама з Марікою й Петром, в оточенні, яке було цілковито противне її натурі (давня мамина приятелька, тітка Ольга М. у тіснішому співжитті виявилася егоїстичної й тиранічною особою), папа, – якому було вже 72 роки – жодна з його надій на щасливе вирішення українського питання не сповнилася, Лілі, напівхвора і нещасна, бідна стара няня, вже майже вісімдесятирічна, – знову всі вирвані з гнізда, яке давало їм коли не батьківщину, то хоч справжнє домашнє вогнище. Яким похмурим виглядало майбутнє для них усіх. Я була дуже, дуже сумною і повною співчуття до всіх. Але мушу сказати, що ми всі трималися дуже добре.

Вантажівка прийшла пунктуально й була навантажена нашим багажем. Усі домашні, хто від'їжджав і хто залишався, зібралися в кабінеті батька, посідали і якийсь час тихо молилися. Потім батько

встав, перехрестився й гукнув сильним голосом: "З Богом!" Всі перехрестилися, ми поцілували тих, хто залишався, і сіли у вантажну машину. Лілі й няня попереду біля водія, папа, я й інші ззаду на багажі. Окрім папи, Лілі, няні й мене, до нашого подорожнього товариства належали ще Ара Коростовець, багатолітня приятелька нашої родини, й молодий українець Дмитро Грищинський. Ара мала їхати з Ваймара, далі до друзів у Мондзее. Тодішній батьків секретар Плешко, надзвичайно старанна, але, як пізніше виявилось, морально дуже ненадійна людина, супроводив нас до станції, звідки ми мали виїжджати. По дорозі на Зандвердер ми підібрали Олега Павлова з моїми речами. Прощання з Гіндерами було коротким і сердечним. Ми були переконані, що я разом з Ґердом побачу їх незабаром у Швейцарії.

Коли папá побачив мій багаж, він спитав: "Ти геть здуріла, як збираєшся сама транспортувати ці махіни?" Олег Павлов і Грищинський в один голос сказали: "Вона вже знайде когось, хто понесе її речі". Всі почали сміятися. Тому під час нашої поїздки на вантажній машині панував веселий настрій. Тим часом уже стемніло. Ми їхали через затемнений Берлін до вокзалу Ліхтерфельде-Схід, звідки мав відійти потяг до Ваймара. Ми мали всі подорожні документи від Міністерства закордонних справ і щасливо дісталися з усіма своїми клунками на перон. Він був переповнений людьми та їхніми незліченними речами. Наш настрій відчутно впав. Нам стало ясно, що при цій тисняві з таким багажем нізащо не вдасться сісти в один вагон. Ми приготувалися провести ніч на пероні й потім спробувати сісти до наступного потягу, який відходив рано-вранці; на відкритому для всіх протягів пероні з хворою Лілі й батьком, який страшенно кашляв, перспективи були не найкращі. Але тоді раптово завили сирени, тривога! Уся навантажена своїми манатками людська маса почала протискатися вниз по сходах у бомбосховище. Ми вирішили залишитись біля своїх речей на пероні й перечекати тут до відбою. Тривога тривала і тривала, в далині було чути зенітки, але гулу літаків чути не було і бомби теж не падали. Також ніхто не прийшов, аби прогнати нас із перону. Ми розклали багаж довгим рядом по перону, щоб подавати його через вікна до поїзда. Батько ходив із Плешком туди-сюди по перону й давав йому останні вказівки, які так ніколи й

не були виконані... Пізніше ми довідалися, що Плешко був подвійним агентом, тобто перебував на службі ЦРУ і гестапо. Згодом він начебто якимось чином дістався до Швейцарії й там отруївся.

Ара, няня й Лілі сиділи на валізах і спали. Майже нічого не було видно. Я сиділа з Олегом на своєму моряцькому мішку. Було доволі зручно, й ми зігрівали одне одного.

Нарешті пролунав відбій. Перше ніж люди встигли повернутися назад на перон із бомбосховищ, прибув наш поїзд. Це було неймовірно. Він був зовсім порожній. Без особливих зусиль ми перенесли з допомогою Плешка й Олега увесь наш багаж до вагона другого класу (тоді дуже пристойного). В поїзді було геть темно, доводилось обходитись кишеньковими ліхтариками. Замість того, щоб зачекати, поки сядуть люди, які щойно піднімалися сходами на перон, поїзд раптом рушив. Олег тільки похапцем поцілував мене: "Щасливо!" – й зістрибнув з поїзда, який набирав швидкість. Я хотіла помахати йому, але вікна не відчинялися. Тож я сумно всілася у своєму куточку. Коли я знову побачу цього милого, дорогого друга? Майже через 30 років – із сивим волоссям!

Ми краще розмістили свої речі. Кожні двоє осіб займали по одному купе. Хто хотів, міг простягтися на лаві й поспати. Наступне купе було все закладене речами. Ми і мріяти не могли про таку комфортабельну поїздку. Двері купе залишили тимчасово відчиненими, щоб усі могли перемовлятися між собою. На всі вікна, які виходили назовні й у прохід, Грищинський наклеїв записки, які ми отримали від Міністерства закордонних справ, що дбало про все, – "Зарезервовано для Міністерства закордонних справ", з великими урядовими штемпелями. З німецькою повагою до службових інстанцій ми могли розраховувати на те, що нас не потурбують.

Няня і я готувалися до сну. Раптом біля наших дверей появився тато. "Няню, у Вас немає чогось для мене поїсти? Я страшенно голодний". З усіх боків залунало "я теж, я теж". Від обіду ми всі нічого не їли, й зараз, о 12 годині ночі, після пережитого хвилювання з від'їздом, на нас напав такий голод, наче ми нічого не їли цілий тиждень. Няня тішилася. При світлі кишенькового ліхтарика вона вичарувала з одного зі своїх таємничих кошиків, до яких нікого не підпускала, справжню вечерю. Столом для нас, усіх шести подо-

рожніх, служила моя величезна валіза, з якої так багато насміхалися і яка через свою вагу мусила стояти між лавками в нашому купе. Були печені курчата, банка солених огірків, яблука і знаменитий нянин чорний хліб. Ми всі відчували таке полегшення, що наша подорож так добре проходила, що це справді була радісна вечеря. Маленька свічка на столі давала трохи світла й освітлювала обличчя бенкетуючих. Я була дуже рада, що батько виглядав справді задоволеним.

До Ваймара було всього чотири зупинки. Виявилося, що в інших вагонах нашого поїзда все-таки було трохи людей, оскільки під час вечері повз нас двічі проходили люди, які з цікавістю зазирали до нашого купе. Тому ми вирішили позмінно чергувати, щоб з нашим багажем нічого не трапилось. Першими чергували тато з Лілі, які за бажанням Лілі їхали разом в одному купе. Я ще не хотіла спати й тихо прослизнула до їхнього купе, щоб їх відвідати. Дуже несподівана картина. Вони сиділи навпроти вікна. На відкидному столику між ними стояла заслонена з зовнішнього боку свічка й маленькі дорожні шахи. Лілі мудро взяла їх із собою. Вони раніше часто разом грали. Обоє виглядали так гарно при світлі свічки. Тільки їхні руки й нижня частина шляхетних облич були освітлені. Це нагадувало мені знамениту картину, яку я колись бачила. Якусь хвильку я непомітно придивлялася до них, а потім повернулась до свого купе, де добре знайоме тихе хропіння няні скоро приколисало до сну й мене. О п'ятій ранку мене розбудила Ара. Я лишила няню спати далі й вийшла в коридор. Надворі було ще темно. Я виглянула надвір і майже нічого не побачила. Мабуть, ми їхали через якусь велику рівнину. "Магдебурзька рівнина", – промайнуло в моїй голові, як спогад з уроків географії. Але ж вона була не так далеко від Берліна, ми мали б уже бути значно далі. Я не мала уявлення, де ми перебували. Хоча ми час від часу й проїжджали через невеличкі вокзали, я це бачила, коли повз нас стрімко пролітали тіні вокзальних споруд, світлофорів і затемнені ліхтарі зайнятих своїми справами службовців, але не бачила жодної таблички. Весь час лише швидке ритмічне "так-так, так-так-так" їдучого поїзда, подорож в Нікуди. Це було примарним. Дуже рідко на повороті – наш вагон, мабуть, був десь посередині – я бачила передню частину поїзда. Іскри, які сипалися від локомотива,

освітлювали дугу поїзда з темними вікнами. Тільки за деякими мерехтіло тьмяне світло. Потяг, напевно, усе ще був майже порожнім. Протягом ночі я чула, як на якійсь зупинці заходили люди. Одного разу зауважила, що поїзд зупинився в чистому полі, мабуть, через оголошену тривогу. Скільки він там простояв, я не знала. І відразу ж знову заснула. Рідко я почувалася такою загубленою в часі й просторі. Я була рада, коли надворі розвиднілося й можна було більше бачити. Навколо була рівнина, лише час до часу виднілися то обриси будинків якогось села, то невеличкий лісок.

Грищинський вийшов у коридор поголитися. Він розповів, що поїзд запізнюється щонайменше на чотири години. Отож ми й справді ще перебували на Маґдебурзькій рівнині. Великі зупинки я проспала. Але тепер поїзд їхав так швидко, наче хотів наздогнати втрачений час. Двічі він зупинявся на станціях, але стояв там недовго, зайшло лише небагато людей. Нас зовсім ніхто не турбував. Прийшов лише кондуктор, побажав "Доброго ранку панству". Записка Міністерства закордонних справ явно справляла враження. Батько почастував його кількома дорогими, схованими про запас цигарками. Чоловік пообіцяв затримати поїзд у Ваймарі настільки, щоб ми могли спокійно висісти зі своїм багажем. При таких коротких зупинках, як на попередніх станціях, ми були б змушені викидати вантаж через вікна. Ми знову поснідали в нянину купе. Чай у термосах був ще досить теплим.

Меллінґен

Замість прибути, як планувалося, близько 8 ранку, ми лише близько 12 години щасливо дісталися до Ваймара. Зійти вдалося легко, оскільки наші знайомі, які ще раніше виїхали з Берліна, висилали людей до всіх можливих поїздів, щоб допомогти нам. Вони прочекали на нас більше чотирьох годин. Ми дізналися від них, що для нашої групи вже приготували квартиру в Меллінґені, близько 10 кілометрів південніше Ваймара. Оскільки я хотіла залишитися з родиною лише на кілька днів, а тоді їхати далі до Вюрцбурґа, то здала два великі багажні місця до камери схову на вокзалі. Ми пообідали у вокзальному ресторані, здивовані досить пристойною, значно кращою їжею, аніж у Берліні. Потім ми зручно доїхали місцевим потягом до Меллінґена.

Для мого батька з Грищинським була приготована велика, добре вмебльована кімната в будинку парафії. Лілі, Ара, няня і я мали тим часом мешкати у великому приміщенні, яке межувало з сільським медичним пунктом. Біля кожної стіни стояло ліжко з чистими, набитими соломою матрасами й вовняними ковдрами, були довгий стіл з багатьма стільцями і, на наше щастя, велика тепла чавунна пічка, на якій можна було також готувати. Грищинський відразу роздобув для нас картоплі, тож на вечерю ми вже були незалежними. Каструлі, привезені з собою, виправдали себе.

До батька відразу після нашого прибуття з'явилося багато українців, також із Ваймара й інших місцевостей, де вони були розміщені. Вістка про те, що прибув Гетьман, поширилася зі швидкістю блискавки.

Наша житлова кімната, планована під спальню, була перетворена на приймальню. Ми поставили свої ліжка одне біля одного попід стіною і влаштували біля пічки куточок для сидіння, де батько міг вільно приймати людей. Але щоб їх усіх ще й годувати, як ми звикли у Ваннзее, і Лілі, й няня категорично відмовились. Люди мусили харчуватися самі у двох місцевих ресторанчиках. Але як приймальню батька приміщення використовували протягом усього його перебування в Меллінґені, оскільки там він міг довірочно порозмовляти зі своїми відвідувачами. Оскільки Ара і я залишалися в Меллінґені

всього на кілька ночей, там було достатньо місця. Батько планував організувати у Ваймарі тимчасовий Гетьманський центр. Він хотів перенести його пізніше з Оберстдорфа ближче до Мюнхена чи Аугсбурґа. Адже в лютому 1945 ще було нітрохи неясно, як проходитимуть фронти. Тим часом українці ще були змушені рахуватися з німецькими установами та їхніми розпорядженнями.

Меллінґен мав чудову околицю, злегка горбисту, з прозорими перелісками, вже зеленими полями й маленьким струмком, який вився через луки. Село нічого особливого собою не являло, нудні будинки, але доволі милі ресторанчики, справді імпозантний будинок парохії поруч із великою, всередині зовсім голою, а зараз ще й холодною як лід церквою з вузькою шпичастою вежею. Парох був гарним на вигляд і привітним чоловіком, але на жаль, перебував повністю під каблуком у своєї жінки. А вона була явно неприємною, з туго стягнутим назад пучком волосся, гострим мишачим обличчям, з холодними сірими очима і гіркою зморшкою довкола рота. Попри весь застосований Грищинським шарм, який зазвичай у більшості випадків творив чудеса, вона жодного разу не схотіла видати брикет вугілля для кімнати мого батька, який належався нам згідно з розпорядженням бургомістра села, котрий одночасно був і керівником тамтешньої НСРПН. При цьому, як встановив Грищинський, пивниці парохіального будинку були доверху забиті брикетами. Не бракувало там і інших припасів. Дітей у родині не було. Мабуть, тому жінка була така зла. В кожному разі, треба було признати жінці, що, окрім кухні, у всій решті парохіального будинку теж панував собачий холод. Мій батько, який легко піддавався застудам, не міг надовго залишатися в цьому будинку. Вже незабаром після того, як я поїхала, він і справді перебрався до будинку пекаря. Там його кімната містилась над пекарнею й була постійно перегріта, але, як образно описала це Лілі, у всьому домі пахло свіжоспеченим хлібом. Навіть якщо він переважно і складався з висівок, уже сам цей запах зігрівав душу.

Ми прибули до Меллінґена в п'ятницю увечері. Власне кажучи, саме для того, щоб вшанувати господаря свого будинку, мій батько вирішив піти разом з усіма присутніми в Меллінґені українцями до недільної Служби Божої. Окрім трьох чи чотирьох старших селянок, українці були єдиними учасниками Служби Божої. Парох, на-

певно, вже давно не бачив у своїй церкві стільки прихожан. Мабуть, через страшну холоднечу в церкві вся проповідь була приємно короткою. На закінчення він заспівав сильним голосом "Наш Господь – міцна фортеця". Тільки саму першу строфу разом зі мною й кількома жінками, а наступні вже з усіма українцями. Музикальні, якими вони є, навіть другим голосом. Усі, крім священика, співали "ля-ля-ля", але це справді було гарно. Добрий чоловік був дуже зворушений і в кінці кожному зокрема потиснув руку. Проте його жінка вугілля нам так і не давала.

В понеділок зранку ранішнім поїздом від'їхала Ара Коростовець. Грищинський мав супроводити її до Ваймара, а тоді пішки повернутися до Меллінґена. Гарною, коротшою дорогою через ліс на це треба було десь понад годину часу. Мені було шкода, що Ара так скоро від'їхала. Приязна до всіх, завжди з добрим, рівним настроєм, вона була приємною сусідкою. Вона діяла на Лілі й няню заспокійливо. А батька трохи відволікала від його турбот.

Недільного пополудня їй вдалося намовити багатьох українців, включно з моїм батьком і мною, на далеку прогулянку до сусіднього села. Там у ресторанчику ми напилися ріденької кави. Сільські мешканці дивувалися, побачивши у своїй кнайпі добре одягнутих людей, які розмовляли по-українськи. Виявилося, що в цьому селі був табір для українських примусових робітників, які працювали на фабриці, розташованій десь за селом, – не пам'ятаю вже якій. Коли ми вийшли з ресторану, великий натовп цих молодих хлопців і дівчат уже чекав на сільській площі. Їм не дозволялося заходити до кнайпи! Незважаючи на радянське виховання, вони знали, хто такий Гетьман. Один з наших українців порозмовляв з одним із них. Тепер усі хотіли побачити Гетьмана. Зворушливо було спостерігати, як ці молоді люди спершу несміливо, а потім усе з більшим довір'ям один за одним підходили до мого батька й подавали йому руку. Врешті ми всі стояли в оточенні великої юрми хлопців і дівчат, які всі заговорювали з нами, хотіли все про нас знати, звідки, куди їдемо, на як довго залишимось. Що вони мають робити, коли прийдуть червоні. Дехто з них уже цілими роками жив у цьому таборі. Інші були переведені туди щойно недавно. Табір, судячи з усього, був не найгіршим. Робота була дуже напружена, але харчування було далеко не

таке погане, як у таборах навколо Берліна, які відвідувала Лілі. Але молоді люди, частина з яких усе-таки були ще майже дітьми, страшенно страждали від ностальгії й почувалися в чужому для себе оточенні цілком безпорадними. Наша група людей, які так раптово з'явилися в їхньому селі, які розмовляли їхньою мовою, були для них втіленою мрією.

Деякі з дівчат оточили нас з Арою, вони торкалися наших суконь, гладили нас, сміялися і плакали водночас. Я була така зворушена, що теж мало не заплакала, але тільки їм усміхалася; я розуміла лише частину з того, що вони говорили, але це й не було обов'язковим.

Мій батько запросив їх відвідати нас у сусідньому селі, але невеликими групами, щоб не накликати на себе гніву їхнього німецького табірного начальства. Він навіть послав потім когось з наших українців у табір, щоб легалізувати ці візити до нас. Табірне начальство люб'язно на це погодилось. Врешті-решт, воно теж розуміло, що кінець війни вже недалеко і що могли б бути корисними добрі відносини з примусовими робітниками, яких раніше так експлуатували, особливо, якщо вони зналися з людьми, які явно були важливими особами.

Під час перебування мого батька в Меллінґені поміж ув'язненими в таборі й нашими українцями налагодились жваві контакти. Лілі описувала, як щовечора групи цих дівчат і хлопців приходили до них. Вони навіть забезпечували новоприбулих українців додатковим продовольством, яке потиху виносили з табірної кухні, правдоподібно, навіть з відома табірного начальства.

Мій батько давав їм усім пораду всіма способами намагатися не потрапити до рук радянських частин. Пізніше ми дізналися, що більшості цих хлопців і дівчат справді вдалося врятуватися від репатріації, яка, очевидно, означала б заслання або щонайменше тяжкі репресії. Лілі, яка звичайно особливо діяльно піклувалася про них, з багатьма листувалася ще протягом довгих років. Велика їх кількість була в Меттені на поминальній панахиді, яка відбулася через рік після смерті мого батька. Адже це був їхній Гетьман, з яким вони розмовляли тоді лице в лице.

Перед Ариним від'їздом ми сіли в нашій кімнаті помолитися. Ми з батьком провели Ару і Грищинського до поїзда. На зворотній

дорозі батько сказав мені: "Ара Костянтинівна хороша жінка. Мабуть, я вже більше її не побачу. Адже їй треба якомога швидше виїхати до Англії, до чоловіка". Я тоді подумала, що до того ще багато часу і що Ара перед від'їздом ще заїде до Оберстдорфа. Батько мав рацію, він її більше ніколи не побачив.

Повсякденне життя моїх рідних увійшло в звичне русло. Власне кажучи, батько хотів залишитись ненадовго в околицях Ваймара, а потім переїхати до мами в Оберстдорф, щоб там перечекати до кінця війни, який виглядав тоді вже дуже близьким. Він сподівався, що зможе згодом розбудувати в Аугсбурґу або в Мюнхені новий український центр, щоб продовжувати свою працю для української справи, – тоді при союзниках. Усе сталося зовсім інакше. Замість кількох днів батько залишався в Меллінґені майже два місяці. Він навіть ще раз їздив у березні до Берліна. Замість вчасно перебратися, як було заплановано, до спокійного Оберстдорфа, батько, через різні обставини, щоб не потрапити до рук совєтів, був змушений врешті поспішно виїхати з Меллінґена лише з Лілі, нянею й вірним Грищинським! Українці, які перебували в Меллінґені, незважаючи на всі їхні гарні слова, ганебно покинули його в біді. Це залишиться на їхньому сумлінні. Більшості з них уже немає серед живих.

Ваймар

В останні спільні дні в Меллінґені я часто залишалася наодинці з батьком. Ми багато ходили разом, хоча й ненадовго, гуляти по навколишніх полях. Уже пахло весною. Ми обоє дуже цим насолоджувалися. На одній з наших прогулянок батько сказав мені: "Я все-таки дуже неохоче відпускаю тебе саму подорожувати в такі небезпечні часи. Але ти не дурна, ти даси собі раду. Я знаю, що ти і в майбутньому будеш щасливою людиною. Ти проб'єшся. Але, як старий солдат, хочу дати Тобі одну пораду і прошу послухатись її. В небезпечні моменти тримайся не за шикарних молодих лейтенантів, а за старих досвідчених унтер-офіцерів". При цьому ми обоє засміялися. Тоді я не припускала, якою важливою стане для мене ця порада.

В день перед моїм від'їздом, думаю, це було 14 лютого, близько 11 ранку в нашому селі і в околиці завили сирени. В попередні дні вже кілька разів була тривога. Жодна людина в селі на це не зважала. Усі мешканці займалися своїми звичними справами, так наче тут нічого не могло статися. Ми не звикли до такої легковажної поведінки після того, що пережили в Берліні, отож усі зібралися в нас, щоб у випадку загрози піти до великого щілинного бомбосховища на краю села. Але цього нам ще ніколи не доводилось робити. Та тим разом усе було інакше. Ледве скінчилося завивання сирен, як ми почули вже знайомий гул літаків. Хвиля за хвилею пролітали над нами бомбардувальники, а тоді ми почули вже на віддалі глухі вибухи бомбових ударів. Нам було ясно, що на Ваймар посипався град бомб. На сільській вулиці не видно було ані душі, цього разу всі, мабуть, перелякано сиділи по своїх будинках.

Тривога тривала понад годину. Батько переживав за наших земляків у Ваймарі, а я за свій багаж, залишений на зберігання на вокзалі. Я вирішила, нікому нічого не кажучи, сходити до Ваймара. Коли б я про це попередила, батько напевно не погодився б відпустити мене саму. Його особисто я про це просити не хотіла, – він знову немилосердно кашляв, а брати з собою когось з українців – теж. Адже тоді мені б довелося всю дорогу розмовляти, що було занадто тяжко. Так, попоївши, я вирушила в дорогу сама.

Тільки няні я коротко сказала, що йду гуляти в бік Ваймара. Вона звикла до моїх прогулянок. Шлях у напрямку Ваймара був дуже гарний, спершу звивистою польовою дорогою поміж лугами, а тоді через ялиновий ліс. А далі попереду внизу вже показався Ваймар. Над центральною частиною міста висіло кілька хмар диму, але звідси, згори, це виглядало не так страшно. Я йшла повз гарні маленькі вілли, всі цілком мирні й неторкнуті. Я йшла просто вперед, а потім хотіла вправо від річки дістатися до вокзалу. Від часу нашого прибуття я приблизно пам'ятала напрямок, де він мав знаходитися. Вулиці тут угорі були як вимерлі. Лише раз я почула гавкання пса. Я йшла все далі в напрямку міста. Раптом вулиця якось несподівано обірвалася. Я стояла перед величезним кратером. Обабіч, де колись стояли будинки, не залишилось нічого, крім купи сміття. Я бачила, як на другому боці кратера метушилися люди, але не могла дістатися туди через щебінь.

Я трохи повернулась назад дорогою, якою прийшла сюди, аж поки не вийшла на велику вулицю, яку перед тим перетнула і яка йшла навколо Ваймара. Я вирішила піти нею й дістатися до вокзалу з другого боку, оскільки була впевнена, що мені не вдасться пройти через центральну частину міста. Я йшла і йшла, і мені здавалося, що, крім мене, на вулиці нікого немає. І тоді я раптово побачила їх, перших мертвих у моєму житті. В Берліні я пережила численні бомбові нальоти, але ще ніколи не бачила мертвої людини. Тут вони лежали посеред широкої вулиці, так наче просто попадали під час бігу. Щонайменше семеро їх лежало там навколо, ніби недбало порозкидані, на спині, на боці, на животі. На всіх був блакитний робочий одяг. Дехто мав розплющені очі, я майже не помітила на них крові. Але вони були мертві. Далі попереду, по одному боці вулиці знову була воронка від бомби, така велика, якої я ще ніколи не бачила. Тут напевно була фабрика. З одного боку ще стояв комин. На одній уцілілій половині арки воріт ще збереглася назва фабрики, тепер не пам'ятаю яка, а на одній напівобваленій стіні я прочитала: "Ми працюємо для перемоги".

Тепер з бічної вулиці назустріч мені теж вийшли люди, в блакитному робочому одязі, з блідими обличчями. Вони йшли нерегулярними рядами, молоді хлопці й дівчата. Деякі плакали. Примусові

робітники, можливо, також українці. Я підійшла до них ближче, пішла поряд із ними й заговорила до якоїсь дівчини по-українськи. Нічого. Тоді по-російськи. Дівчина поглянула на мене, чи їй це не сниться. Вона вийшла з шеренги й розповіла мені ламаною російською, що всі вони з Білорусії і що їх призначили для прибирання. Бомба влучила у велику фабрику амуніції, і через жахливі ланцюгові вибухи було багато вбитих, усе іноземці. Мертві, яких я бачила там далі попереду, загинули від вибухової хвилі, тому, мабуть, було мало поранень. Я дала дівчині яблуко, – їх заздалегідь напхала до кишень свого плаща. Вона, приязно посміхнувшись, побігла наздоганяти своїх товаришів. Я пішла далі до вокзалу, бо, зайшовши вже так далеко, зовсім не хотіла повертатися ні з чим. Окрім того, я не могла ще раз проходити повз тих мертвих.

Зробивши велику дугу, я нарешті дісталася до вокзалу. Вже здалеку було видно, що там усе гаразд, а отже, й мій багаж цілий. У віконечку я довідалась, що сьогодні до Меллінґена не поїде жоден поїзд, оскільки в одному місці розбита залізнична колія, але завтра, напевно, все знову буде в порядку. На моє запитання, звідки він знає, чи не буде нової тривоги, службовець пояснив мені цілком серйозно: "Але ж вони тільки хотіли влучити у фабрику боєприпасів, і їм це вдалося найкраще. Інші бомби вони вже скидали просто задля приємності". Я подумала: "Паскудна війна". Можливо, чоловік зі своїми міркуваннями навіть мав рацію. Не знаю, чи Ваймар пізніше ще зазнав великих нальотів.

Пішовши далеко в обхід маленькими вуличками, я знову вийшла на мою дорогу, яка вела назад до Меллінґена, і потім уже потемки повернулась саме до вечері. Як зазвичай водилося в нашій сім'ї, ще жодна душа не звернула уваги на мою відсутність. Лише коли вони побачили, якою я була знеможеною, й почули про мої пригоди, всі пост-фактум за мене перелякалися.

Наступного дня я без жодних труднощів від'їхала в напрямку Вюрцбурґа. Знову ми сиділи всі разом і молилися. Я попрощалася з моєю любою старою нянею, Лілі й українцями, які зібралися. Батько поїхав зі мною на вокзал у Ваймар разом з Грищинським, який мав супроводжувати мене до Ерфурта.

“Хай тебе Бог береже, моя маленька. Вітай від мене свого Ґерда і дивись за мамою”. Це були останні слова, які я почула від свого батька. Як дуже я його любила і яким близьким він залишився мені й донині, після своєї смерті!

Після цілком мирної поїздки Ґрищинський посадив мене в Ерфурті на поїзд до Вюрцбурґа разом з моїм тяженним багажем. Я навіть мала в своєму розпорядженні ціле купе. Вагон був повен молодих офіцерів у елегантних чистих уніформах. Дехто зацікавлено зазирав до мого купе, явно не проти поговорити зі мною. Але я згадала пораду батька й уткнула носа в книжку, яку мені дала Ара. Що це було, вже не пам’ятаю. Але я не читала по-справжньому. Мені було сумно після прощання, але, водночас, мене переповнювала життєрадісність і цікавість до того, що має настати в майбутньому. Потім я заснула і прокинулась знову лише у Вюрцбурґу.

Вюрцбург

На пероні стояла молода колега з Берліна, яка вийшла мене зустріти. Вона мудро прихопила з собою візок, тому з моїм багажем не виникло ніяких труднощів.

Керівник вюрцбурзького відділення Ґмелінського інституту д-р Зойферлінґ подбав про кімнату для мене в домі своєї тещі. Будинок стояв неподалік від вокзалу. Треба було тільки трохи пройти уздовж залізничної колії, а тоді через міст понад великими й широкими шляховими спорудами, які з'єднували оточений парковими насадженнями у формі кільця центр міста з зовнішніми частинами міста, які підіймалися вгору по схилах. П'ятиповерховий будинок стояв на вузькій вулиці, яка вела уздовж невеликої, майже квадратової площі. Він був прибудований до сусіднього. Від сусіднього будинку його відокремлювало лише вузьке подвір'я, а позаду будинки теж стояли дуже тісно один при одному. Посередині площі знаходився мілкий басейн з водою, "на випадок, якби часом виникла пожежа", – сказала мені домовласниця. Три інші сторони площі були оточені прилягаючими один до одного високими будинками. Тільки біля найдальшого кута навпроти нашого дому з площі вів вузенький провулок. Внизу в будинку знаходилась велика винна крамниця, яка належала власникові будинку. Вже по великих, трохи виступаючих понад підлогою мурованих півкруглих арках підвального поверху було видно, що внизу в пивниці повинні бути великі склепіння. Уся сходова клітка приємно пахла вином.

Помешкання фрау Вайденманн, у якої для мене була винайнята кімната, розташовувалось на третьому поверсі. До другого поверху вели зручні широкі кам'яні сходи, а далі нагору – вузькі дерев'яні східці. Фрау Вайденманн була худенькою маленькою сірою мишкою. Вона дуже приязно привіталася зі мною з сильним швабським акцентом. Весь вестибюль приємно по-домашньому пахнув яблуками, які лежали порозкладані на комодах і шафах. Моя кімната була бридка. Вона не мала окремого виходу у вестибюль. Треба було пройти через темне приміщення, повне полиць, мабуть, якийсь склад, подумала я. Кімната була дуже висока й вузька, з нудними брунатними шпалерами. Величезна темна шафа займала цілу стіну, ліжко з

високими дерев'яними спинками в головах і ногах, з горою пухових перин, від одного вигляду яких у мене вже почалась ядуха, крихітний столик з жорстким твердим стільцем, білизнярка. Усе помальоване сірою або брунатною фарбою.

Вузьке високе вікно виходило на площу. Надворі було сіро й туманно, і лампа високо під стелею кидала дуже скупе світло. В кімнаті не було пічки, а центральне опалення, звичайно ж, не працювало. Було холодно, як у склепі.

Велика шафа з одного боку була заповнена речами покійного пана Вайденманна. Коли її відчиняли, вона випускала хмару пронизливого запаху нафталіну, якого я завжди не могла терпіти. Все разом діяло доволі гнітюче. Але я подумала: "Олено, візьми себе в руки, ти так чи так не залишишся тут надовго, а головне, що скоро зможеш поїхати до Ґерда, тепер це триватиме всього три дні!"

Я розпакувала лише найнеобхідніше й залишила мій власний багаж нерушеним. Попросила господиню показати, де я можу взяти води, щоб помитися, звичайно ж, льодяної. "Але ж глядіть не забризкайте килима (огидної шмати неприємного кольору) і стін". "Це може стати веселеньким", – подумала я. І це справді було кумедним: ледве я роздяглася, щоб помитися, появилася фрау Вайденманн зі стосом газет, звичайно, з "Völkischer Beobachter". Отож, завжди, коли я милася, то розстеляла цілий шар газет на килимі. Нерідко потім я мала текст на стопах.

Але, зрештою, жіночка була цілком милою. Вона щодня дарувала мені по великому яблуку, завжди лише по одному, але все ж. Незважаючи на те, що квартира займала весь поверх – думаю, вона мала щонайменше п'ять кімнат, – жінка мешкала лише в кухні. Там було тепло, хоча вона топила дровами тільки кухонну плиту. Вона спала на вузькій твердій дерев'яній лавочці. Коли одного разу вона кілька днів була у від'їзді, я з властивою мені цікавістю оглянула все помешкання. Це було дивовижно. У двох просторих кімнатах стояло повно полиць, заставлених найкращими консервованими заготівлями. Фрукти, овочі, кури, гусяча печеня, все докладно підписане і датоване. Наша багата комірка у Ваннзее була порівняно з цим бідною. В іншій кімнаті уздовж усіх стін до самої стелі стояли великі штабелі брикетів, а у спальні, якої вона теж ніколи не викори-

стовувала, фрау Вайденманн влаштувала склад тканин. Штори неймовірних крикливих кольорів, платтяні тканини, тонкі, грубі, – все, що хочеш. На ліжку лежав величезний сувій чудової темно-синьої плащової матерії. Я могла тільки дивуватися. Вона напевно робила ці запаси довгі роки, ще перед війною.

Тепер вона мешкала у своїй маленькій кухні, спала на вузенькій лавочці й живилася яблуками, сухим хлібом і квасним молоком, яке стояло у неглибоких мисках по всіх полицях на кухні в різних стадіях готовності. На що, властиво, вона чекала? Адже їй було вже щонайменше сімдесят років. Самих тільки консервів їй би вистачило, щоб харчуватися цілими роками. Я серйозно розмірковувала над тим, може б то мені присвоїти кілька банок компоту для Ґерда. Адже я щодня по багато разів проходила повз ці делікатеси.

Добра стара напевно нічого б не помітила. Але страх перед муками сумління – повчання моєї доброї фрау Зеефельд, учительки релігії в третьому класі, діяли ще й через тридцять років – усе ж цього не дозволив. Пізніше я часто думала: ех, якби я все-таки це зробила...

Вюрцбурзьке відділення Ґмелінського інституту було розташоване на партері великого старого будинку на Рінгу. Треба було близько чверті години йти уздовж кільця в протилежному від вокзалу напрямку. Мої колеги привітали мене ріденькою кавою, кексами й великим галасом. Вони хотіли знати все про Берлін і, особливо, про ту частину Ґмелінського інституту, яка залишилась у Берліні. Робити мені було майже нічого, але й усі інші, думаю, робили вже теж небагато. Всі багато балакали й пили каву. Задні кімнати виходили в сад. Він виглядав майже як монастирський садок. З багатьма маленькими грядками, засадженими лікарськими травами. Я попросила фройляйн Гофманн розказати мені про різні рослини. Деякі, незважаючи на зимову пору – це була лише середина лютого, – пахли усе ще дуже інтенсивно. Було вогко, але набагато тепліше, ніж у Берліні й Ваймарі. Коли іноді визирало сонце, я брала картотеку, яку мала впорядковувати, в сад і насолоджувалась близькою весною.

Вюрцбург як місто справляв сумне враження. Широкі паркові насадження на кільці були занедбані. У старому внутрішньому місті було мало життя. Більшість крамниць мали спущені жалюзі. Та й веселі торговельні будки, які тулилися навколо домського собору,

були позабивані дошками. Адже і торгувати було нічим. Перед небагатьма відчиненими продуктовими крамницями стояли черги людей, точнісінько, як у Берліні. Але тут це справляло на мене сумніше враження, бо все було таке тісне. Самі по собі вузенькі вулички старого міста були дуже гарні, часом такі вузькі, що з надбудованих попереду верхніх поверхів майже можна було дістати рукою до протилежних. Гарні старі фахверкові будинки, або давні барокові палаци з помпезними в'їзними брамами. Але все занедбане, з пооблуплюваним декором і забитими дошками вікнами. Та й резиденція з її славетними сходами була замкнута.

Я ходила обідати зі своїми колегами. Кров'янка з кислою капустою, зельц і т. п. Їжа у Ваймарі була значно кращою. Але в кожному разі, хоча б на кілька годин почувався якоюсь мірою ситим. На вечір я купувала собі все, що тільки можна було дістати за марки. Небагато. Властиво, я постійно відчувала голод.

Вже в першу суботу я поїхала до Ґерда в Бад Мерґентгайм. Поїзди спочатку ходили ще майже за розкладом. В Ляуді мені треба було пересідати, годину зупинки я провела у вокзальному ресторані. Загалом для поїздки до Мерґентгайму мені потрібно було майже три години, тож я мусила там переночувати.

Мій притулок був відомий мені ще з Різдва. Я мешкала в будинку милої лаборантки шпиталю. Її покійний батько був м'ясником. Мати теж недавно померла. Старий родинний фактотум[13] – така собі дракониха – вела домашнє господарство. Будинок стояв у бічній вуличці чудової давньої ринкової площі, старий фахверковий дім, будований подібно до будинків у старому місті Берна, але менший. Високим фронтоном він виходив на вулицю; внизу була крамниця і вхід до будинку. Над ними по всій ширині будинку тяглася велика подовгаста кімната з високими, розташованими близько одне біля одного вікнами; інші кімнати – ззаду, навколо численних вузьких дворів. Я помітила гарні античні меблі, тільки все було жахливо заставлене. Я спала в теплій маленькій комірці. На одній стіні був комин, який виходив нагору з кухні. Приємна зміна після мого склепу у Вюрцбурґу.

---

[13] Права рука родини.

Через старе місто з давнім йоаннітським замком мальтійського ордену, паркові насадження курзалу, тоді по мосту через Таубер, я простувала нагору, до санаторію Таубергаль. Звідти відкривався чудовий краєвид на місто з його численними вежами і на чарівний ландшафт Таубергалю.

Зараз Мергентгайм виглядає як картинка, барвиста, повна життя, місцевих жителів і туристів. У лютому 1945 війну було помітно і тут. Усі курзали й санаторії були лазаретами, а будинки міста занедбані. Більшість крамниць на партерах позамикані. Відчиненими залишалися тільки декілька ресторанів.

Зустрівшись знову з Ґердом, я зраділа, що він так добре виглядає, значно свіжіше, ніж на Різдво. Тоді я ще не знала, що в нього тепер постійно була гарячка, часом більша, часом менша. Він лежав у кімнаті разом з п'ятьма іншими чоловіками різного віку. Хоча Ґердове ліжко і стояло трошки збоку, одразу біля дверей, усе ж я зауважила, що бідні хлопці з інших ліжок постійно за нами спостерігали. Протягом усього часу мого перебування в Мергентгаймі нікого з них ніколи не відвідували. Всі сестрички були дуже милі. А особливо молода сестричка Ізольда. Вона мала рожеве личко у формі серця з веселими ямочками, обрамлене маленькими коричневими кучерями, які визирали з-під чепчика. Незважаючи на свою молодість, вона мала закінчену освіту медсестри Червоного Хреста й відповідала за все відділення. На її поверсі тоді могло лежати до ста чоловік, серед яких були й тяжко хворі, й з ампутованими кінцівками. Їх доглядали три патентовані медсестри і кілька помічниць. Чергування від 7-ї ранку до 20-ї вечора з теоретичними двома годинами обідньої перерви. Незважаючи на це навантаження, сестра Ізольда завжди залишалась однаково привітною. У довгому коридорі я кілька разів бачила, як вона бігла по проходу з заклопотаним обличчям, але в кімнаті завжди випромінювала спокій і впевненість. Для кожного пацієнта вона завжди мала підбадьорливе слово, дружній погляд. Я спостерігала, як по-материнськи вона допомагала напитися властиво несимпатичному, похмурому солдатові-ополченцю. Найгрубіші типи слухалися її слова. Вони називали її "нашим ангеликом". Притому дівчина зовсім не мала в собі нічого святенницького. Вона мала веселі карі оченята, охоче сміялася, а часом і дозволяла собі добродушно

пожартувати. Вона мала багато розуміння для своїх чоловіків. Ґерда ж особливо полюбила. Приємно було, що її симпатія поширювалась і на мене.

Вже на другий тиждень мого перебування у Вюрцбургу він, на моє здивування – я виходила поснідати до міста, – повністю одягнутий ішов мені назустріч коридором. Сяючи, він сказав: "Я можу вийти". – "Як, то тобі можна виходити?" – "Ще ні, але нас запросила Ангелик, сама побачиш". Він повів мене у другий кінець коридору в перев'язочну кімнату. Все сяяло чистотою. На скляному столику, поблискуючи, лежали інструменти. Біля стіни стояла обтягнута чорною шкірою кушетка з білосніжною подушкою, а перед нею – я не повірила своїм очам – справжній кавовий столик, накритий на трьох, з рожевою скатеркою, білою порцеляною, столовим сріблом, кавником і вже зовсім неймовірним, як на ті часи, кексом. Сестра Ізольда стояла спиною до вікна. Сонце просвічувало крізь її кучері. Вона виглядала справді як ангелик. Аж сяяла, що влаштувала нам таку несподіванку. Годинка, проведена за кавою, минула дуже приємно. Але потім вона раптово глянула на годинник, швидко зі мною попрощалася: "Я мушу бігти", а Ґердові сказала своїм офіційним сестринським голосом: "Гіндер, найпізніше о 6-й ви маєте бути в ліжку!", – і при цьому лукаво посміхаючись, втиснула йому в руку ключ від кімнати. Три години насамоті! Ізольда була дорослим ангелом.

Ми згадували про наше останнє побачення на Різдвяних канікулах. Тоді Ґерд роздобув ключа від дезинсекційної кімнати. Підлога приміщення була на сантиметр покрита пилюкою й дезинсекційним порошком. Єдиним умеблюванням був хисткий дерев'яний стілець. Наше спільне перебування там складалося, в основному, з пчихання й сміху. Тут, у нашого ангелика, це був чистісінько медовий місяць. Але таке було всього один раз. Бо вже незабаром лазарет став таким переповненим, що й у перев'язочну кімнату почали класти поранених.

У понеділок, відразу після перших вихідних у Ґерда, я захворіла. Це було жахливо. Ноги, руки й шия вкрилися зовсім невідомою мені висипкою, яка неприємно свербіла і підмокала. До того ж, у мене так боліло горло, що я ледве могла ковтати. Все це цілком раптово, за одну ніч. Я зміряла температуру. Майже 40 градусів. Я відразу ж

побрела до лікаря, порекомендованого моєю милою господинею, до якої я звернулася. "У Вас короста й сильна ангіна", – сказав він. "Робіть зі мною, що хочете, але наступної суботи я мушу бути в Бад Мергентгаймі". Лікар, приємний старший пан, похитав головою, щось пробурчав, але все-таки дав мені цілу купу медикаментів і велику пляшку смердючої мікстури для натирання. Я ковтала все, у мене почались страшенні головні болі й серцебиття, гарячка, мабуть, ще зросла. Поприходили мої колежанки з Ґмелін-інституту, викликані господинею, і дуже зворушливо по черзі мене доглядали. Протягом двох днів я майже не відзивалася. Колежанки розповіли мені пізніше, що я розказувала довгі історії по-російськи. Щойно на третій день я почала пітніти й почувалася страшенно ослабленою. Потім у мене з'явилось відчуття голоду, а в п'ятницю я вже видужала, так що в суботу могла поїхати до Ґерда. Він побачив слід від корости на моїх руках і запитав, чи я, бува, не спала на соломі. Звичайно, я згадала про сінники в Меллінґені. Хоча я й користувалася лляним спальником, але коростяні кліщі все-таки якось до мене добралися. Та тепер це вже було позаду.

Моє життя у Вюрцбурґу внормувалося. Я жила від вихідних до вихідних. Дні тижня минали швидко, з так званою працею у Ґмеліні. Переважно ми займалися тим, що намагалися роздобути щось їстівне. Позмінно стояли в чергах. Якось мене відрядили привезти хліба. Одна колега, вроджена мешканка Вюрцбурґа, мала родича, який був пекарем у селі на Майні. Позиченим велосипедом я поїхала після обіду по дуже гарній дорозі уздовж Майну, їхала більше години. Хоча трохи дощило, було тепло. На дорогах, окрім кількох військових ешелонів, узагалі не було ніякого руху. Я мусила довго чекати на хліб – п'ять великих хлібин – і повернулася, коли вже сутеніло. Запах свіжого хліба з мого рюкзака на багажнику був запаморочливим. Я більше не могла панувати над собою, зупинилася й вигризла велику дірку в хрумкій шкуринці. Це був найкращий хліб без сурогатів, як у мирні часи. У Ґмеліні наступного ранку мене дуже хвалили. Я теж вважала себе героїчною, що не з'їла ще більше. Хлібини розділили справедливо.

Вечорами часто оголошували тривогу. Всі сусіди по будинку тоді спускалися до бомбосховища. Жодного чоловіка, дві-три молоді

жінки, кілька маленьких дітей, кілька старих жінок. В загальному, мабуть, дванадцять осіб, коли збиралися всі. Бомбосховище було влаштоване у приміщенні підвалу, більша частина якого знаходилась під землею, де зберігалося вино. Воно було добре обладнане: вода, відра і свічки, мішки з піском, кайла, ковдри. Стеля підвалу здавалася дуже міцною. Попід стінами стояли зручні лавки й полиці. Біля однієї стіни три величезні бочки з вином. Навпроти, на половину висоти, був прохід до прибудованого сусіднього будинку, зачинений важкими залізними дверима.

Оскільки мені було надто складно щоразу під час тривозі переносити тяженний багаж до пивниці, в своїй кімнаті я тримала тільки найнеобхідніші речі щоденного вжитку. Білизну, кілька пуловерів, вовняну спідницю. Адже тут я весь час ходила у своєму одязі для подорожей і для повітряної тривоги, – у штанях, пуловері й спортивному плащі. Резервні гроші й документи я завжди носила при собі в мішечку, прив'язаному на талії. До ручної валізочки я спакувала свої найкоштовніші речі. Мої улюблені сукні: елегантну чорну з курточкою, барвисту шовкову, панчохи, добре мило, комплект мереживної білизни, прикраси – я мала їх тоді ще небагато – два томики віршів, Біндінґа й Лермонтова, і маленьку іконку Божої Матері в рамці з бірюзи. Думаю, вона зараз є в Алі. Властиво, все не потрібне для тодішніх часів. Але я думала, що колись же повернеться знову нормальне життя. Тоді я схочу мати для себе не тільки корисне, а й гарне. "Корисне" і мою торбинку я завжди носила з собою в рюкзаку. Велику дорожню валізу й моряцький мішок з Ґердовими речами й своїм хутряним плащем я здепонувала на полиці в бомбосховищі поруч з винними бочками. Мою "благородну" валізку, як я її називала, брала з собою також у поїздки до Мергентгайму.

Під час тривог у нашому підвалі бувало цілком затишно, ми розмовляли, діти бавилися або спали. Часом десь віддалік падала одинока бомба. Коли я була у Ґерда, одна, здається, впала десь поблизу, оскільки тепер усі вікна в нашому будинку були забиті дошками або фанерою. У моїй кімнаті тепер було не лише холодно, але й темно як у склепі. Але ніхто не думав, що й у Вюрцбурґу колись стане зле. Адже єпископ сидів угорі в капличці (паломницької церкви над виноградниками по той бік Майна) й молився за місто.

Ляуда

Союзники стояли тоді по той бік Райну. Ми чули про тяжкі бої, вони просувалися вперед досить повільно. Але німецький повітряний простір вони опанували повністю.

Це мало бути в один з перших вихідних днів на початку березня. Офіційно в Ґмеліні по суботах іще працювали, але робочих годин від 8:30 до 12:00 практично ніхто не дотримувався. Я могла спокійно поїхати до Мерґентгайма поїздом об 11-й годині. Багаж – рюкзак і валізочку – я мала з собою. Як завжди в ті часи, на пероні панувала чимала тиснява: солдати й цивільні. Спереду, здавалося, було трохи вільніше, я протиснулася туди й відшукала місцинку в другому вагоні за локомотивом. Це були старомодні вагони з окремими купе, з двома довгими дерев'яними лавками попід стінами, з таким вузьким проміжком посередині, що ми майже торкалися колінами. По обидва боки купе були двері назовні. В кожному кутку мого купе сиділо по старшому унтер-офіцерові. Я подумала про батька, він був би задоволений моїм товариством. Я розмістила свої речі в сітці над собою. Чоловіки не зробили жодного руху, аби мені допомогти. На моє вітання вони лише коротко щось пробурчали, явно не в захваті, що я порушую їхнє чоловіче товариство. Поїзд вирушив за розкладом. Спершу ми повільно пленталися довкола міста, по залізничному мосту через Майн, далі через пологі виноградники перебралися на другий бік, на плоскогір'я, розташоване над долиною Таубера. Потяг зупинявся на кожній маленькій станції й наповнювався все більше й більше. Обоє панів, між якими я сиділа, спали у своїх кутках. Один із двох, що сиділи навпроти, читав газету, а другий дивився у вікно. Це була гарна, світла місцевість, легко хвиляста, з розлогими, вже зеленими полями й луками. Погода була чудова. Ми вже мали знаходитись недалеко від Ляуди. Залізнична вітка проходила поруч із вузькою ґрунтовою дорогою, трохи вище, уздовж невисокого горба. Я клювала носом перед собою. Була невиспана, тривога попереднього вечора тривала дуже довго.

Раптом пролунав страшенний гуркіт, поштовх, я впала вперед, поїзд зі скрипом зупинився. Краєм ока я зауважила, як за вікном уздовж дороги стрімко промайнула темна тінь й одразу почалося

оглушливе тріскотіння кулеметів. Чоловік біля вікна крикнув: "Штурмовики, мерщій звідси!" Потім усе сталося одночасно. Чоловік схопив мене за руку, відчинив двері назовні, виштовхнув мене геть, я впала на щебінь, він підвів мене, потягнув униз від колії, штовхнув у невеличку заглибинку між залізничною колією й горбом і всією своєю вагою навалився на мене. У мене майже зовсім перехопило віддих, вільними були тільки голова і ноги. З другого боку поїзда було чути крики, шалене скрекотіння кулемета, а над нами знову й знову гул літака. Мабуть, штурмовиків було багато, вони все літали вздовж поїзда й палили по локомотиву, а також по вікнах передніх вагонів. Я була смертельно налякана. Щоразу, коли знову починалося тріскотіння, я здригалася. Чоловік лежав на мені як камінь, його вуса кололи мене в шию, він бурчав: "Не рухайся, дівчинко, коли вони подумають, що ми мертві, то не стрілятимуть, вони теж повинні економити". Це було так кумедно, що мій страх зразу минув, я лежала зовсім спокійно. Стрілянина все не кінчалася й не кінчалася, тоді раптово пролунав величезний вибух, котел локомотива. "Тепер вони заберуться", почула я втішне бурмотіння над вухом. І справді, черги припинилися, ще було чути тільки схвильовані голоси, крики й гучне потріскування полум'я. Я піднесла голову. Локомотив і вагон з вугіллям яскраво палали. Високо над нами я ще побачила, як віддалялися літаки. Усе це, мабуть, тривало лічені хвилини, а мені здавалося – вічність. Мій рятівник підвів мене на ноги: "Ходімо, дівчинко, все минулося". Ми знову зайшли до купе. Двоє чоловіків уже сиділи по своїх кутках і, наче нічого не сталося, порпалися в ранцях. "Ну як, Карле, добре було?" – з двозначним натяком криво підсміхнувся один із них. Карле, тепер я знала ім'я мого захисника, сказав тільки: "Заткнися". Третій чоловік заліз до вагону з іншого боку. "Добряче лайно, – сказав він, – ті паскуди стріляли по вагонах, машиніст локомотива мертвий і, мабуть, ще кілька чоловік, є поранені. Нам ще, мабуть, довго доведеться тут стирчати, доки приїдуть санітарні машини й прибуде новий локомотив".

Щойно тепер я зауважила, що вікна нашого купе прострелені з боку дороги. З сусіднього купе почувся стогін. Я почала тремтіти. Чоловік, який оце увійшов, зауваживши це і, приязно посміхаючись, по-батьківськи поплескав мене по щоці. "Спокійно, маленька, все вже позаду. Там поруч нічого страшного, тільки плече". Він знав усе.

Тут я помітила, що мої штани пошматовані, коліно сильно кровить і болить. Усі четверо чоловіків заходилися мені допомагати. Спершу один покапав йодом на рану, я поскаржилася, що пече. "Як пече, то добре". Потім вони наклеїли мені великий пластир і один дістав з кишені англійську шпильку для великої діри в моїх штанях. Кожен хотів зробити для мене щось добре. В нашому купе стало цілком затишно. Ми пили шнапс, усі з однієї пляшки, й мені відразу значно покращало. Їли салямі, чи щось подібне, з солдатським хлібом. Мені дуже смакувало. Чоловіки розмовляли й розпитували мене. Коли я розповіла, що їду до чоловіка, який лежить у лазареті в Мерґентгаймі, вони почали казати мені "Ви" й називати "молодою пані". Вони розказували мені про своїх жінок і дітей та показували фото. Один із них ще не бачив свого найменшого. Про війну ані слова, як і про те, звідки й куди вони їдуть. Усі четверо походили з однієї місцевості у Вестфалії.

Стогону в купе поряд не було чути. Ми побачили, як з боку Ляуди по дорозі прибувають санітарні машини. Поранених, а можливо, і вбитих, повкладали на ноші. Тепер усе відбувалося дуже спокійно й організовано. Нарешті через дві години прибув і новий локомотив, увесь пошкоджений поїзд відтягнули назад до Вюрцбурґа. Я переживала за Ґерда, який, напевно, вже давно на мене чекає. Ще у вагоні я розповіла про пораду, яку дав мені батько, і який він був правий. Усі четверо цілком зніяковіли. На прощання ми потиснули одне одному руки, як давні друзі. "Хай Вам щастить, молода пані, вітайте Вашого чоловіка і Вашого батька", – пробурмотів усміхаючись Карле. Сподіваюсь, усі вони щасливо повернулися до своїх родин.

Наступного дня з самого ранку я поїхала до Мерґентгайму. Ґерд не дуже турбувався. Я вже раніше попереджала його, що може таке статися, що колись мені вдасться приїхати аж у неділю. Про свої пригоди я нічого не розповідала, щоб його не хвилювати. Єдине, що я одягла спідницю і грубі панчохи, крізь які не було видно заклеєного пластирем коліна.

Наступних вихідних знову трапилося щось жахливе. Я сиділа недільного вечора у вокзальному ресторані в Ляуді й чекала на потяг до Вюрцбурґа. Всі столики були зайняті, переважно солдатами. У залі було досить гамірно. За моїм столиком сиділа молода жінка з

двома маленькими дітьми, які без кінця вередували. Вона мала з собою багато пакунків. Вона явно їздила по продукти. За сусіднім столом сиділо четверо солдатів перед склянками з пивом. Мені ще впало у вічі, якими мовчазними вони були. Я була стомлена і сподівалася, що мій потяг не спізниться. Поїзди вже не ходили так регулярно, як раніше.

Один з солдатів підвівся й пішов до чоловічого туалету, який знаходився просто навпроти мого столу. Решта троє дивилися йому вслід. Раптом пролунав оглушливий вибух. У приміщенні спершу запанувала моторошна тиша, а тоді жахливий хаос. Дитина за моїм столиком заверещала, наче її різали. Я побачила, як один із солдатів із-за сусіднього столика побіг до туалету, відразу повернувся з мертвотно-блідим обличчям і крикнув своїм товаришам: "Мертвий, в рот!", сів на місце, опустив голову на руки й заридав. Один з товаришів обійняв його рукою й почав щось йому тихо говорити. Інший устав, попрямував до туалету і швидко зазирнув досередини. Дехто з цивільних осіб з цікавістю пробирався до дверей туалету. Солдат став перед дверима, розпростерши руки. "Сюди ніхто не зайде!" Тим часом, мабуть, власник повідомив поліцію. Дуже швидко, наче тільки на це й чекали, з'явилося кілька чоловіків з військової поліції. Вони замкнули туалет і вхідні двері ресторану. Ніхто не міг вийти без дозволу. Галас у приміщенні стих, усі хотіли почути, як військова поліція допитує солдатів із-за сусіднього з моїм столика. Вони поверталися з відпусток і збиралися назад на фронт. Я ж хотіла якомога швидше знову вибратися на перон. Мій поїзд нарешті оголосили, мене випустили. В потягу я спробувала уявити собі обличчя молодого солдата, який застрелився. Це мені не вдалося. Хоча він і сидів навпроти мене, але зовсім не привертав уваги, так, один з багатьох, бідний молодий хлопець.

Наліт на Вюрцбург

День 16 березня 1945, четвер, був для мене днем, як і кожен інший. Просиджування у Ґмеліні, обід з кров'янкою, все досить нудне. Протягом дня погода була непривітною. Щойно по дорозі додому прояснилося. Напевно, сьогодні буде тривога, подумала я. Вранці фрау Вайденманн сказала, що їде на декілька днів до сестри, а тоді, на мою велику радість, додала: "Яблука починають гнити, тому їжте, скільки схочете". Нарешті, подумала я, от і чудово. Коли жіночка була вдома, я почувалася не надто добре. Вона або повзала на колінах кругом по підлозі і прибирала, або сновигала, наче мишка, по всіх кімнатах помешкання. Можливо, рахувала свої припаси. Навіть коли вона була в кухні, я відчувала, що за мною стежать. Двері в коридор завжди були відчинені.

Сьогодні я хотіла насолодитися своєю самотністю. Я не виходила, принесла собі два кухлі теплої води з казана на грубці, з насолодою помилася, вишурувала собі ноги і плюскалася, не зважаючи на бризки. Як би гарно було залізти зараз до ліжка, заповзти під теплу перину, до чого я тим часом призвичаїлася, читати і гризти при цьому яблука, скільки завгодно. Але дарма, треба було знову одягтись, аби бути готовою до вечірньої тривоги. Я вирішила написати мамі. Вона так раділа, коли отримувала від мене листа. Її короткі поштові картки були сповнені туги за нами всіма.

Один колега з Ґмеліна змонтував мені пристрій, щоб я могла від лампи під стелею, завдяки подовжувачу, використовувати лампочку. Я могла поставити її або біля ліжка, або на столику. Вона трохи хиталася й була не дуже яскравою, але все ж було значно затишніше, аніж від безнадійної коптилки на стелі. Взагалі останнім часом я зробила свою кімнату трохи затишнішою. Хоча вікна й були заслонені брезентом, але на ліжку поверх перини лежала одна з блакитних вовняних ковдр, які я привезла з Ваннзее для нас із Ґердом. На стіні висів плакат з літнім пейзажем, передвоєнна реклама Велетенських гір. Я випадково натрапила на нього в одній з продуктових крамниць і випросила в люб'язного продавця. На столику в скляній банці з-під консервів стояв великий букет з різнокольорових гілок хвойних дерев,

які я наламала в парку на Рінгу. З купою червоних і жовтих яблук перед ними це була просто чудова картина.

Я гризла яблука й писала мамі веселого листа з історійками, щоб її розважити. Я дійшла лише до середини, коли завили сирени. От паскудство, подумала я, це ж іще зарано. Я спокійно одягла плащ, напхала в кишені й рюкзак яблука, схопила свою благородну валізочку, замкнула двері помешкання й поволі спустилася сходами. Раптом почула так добре знайомий мені гул літаків. Я злякалася. Почула, як вище поверхом спускається сходами молода жінка з горішнього поверху. Вона не могла дати ради зі своїми дітьми. Немовля, яке кричало, бо його, мабуть, розбудили від сну, вона несла на руці, а в другій тримала валізку. Малий трирічний хлопчик ревів, не хотів іти далі, бо його іграшковий ведмедик залишився в помешканні. Я знову побігла нагору. Крикнула жінці: "Давайте швидко, я думаю, буде погано", – затиснула крикуна під рукою й поспішила слідом за жінкою вниз сходами до пивниці. Ми були останні. Не встигли за нами зачинитися двері, як почалося.

Хоч я вже багато разів пережила в Берліні дуже тяжкі бомбардування, але такого ще не було. Безперервний гук запалювальних і розривних бомб, які зі свистом падали вниз. Вибухи так швидко йшли один за одним, що їх уже не можна було розрізнити. Весь будинок здригався, стіни в підвалі стогнали. Я стала на коліна, поклала голову на лавку й прикрила її перехрещеними руками. Діти скиглили, дві літні жінки молилися вголос, а я подумки: "Любий Боже, захисти нас, любий Боже, захисти нас..."

Мабуть, минуло вже немало часу, коли двері підвалу ривком відчинилися. П'ятеро солдатів, спотикаючись, спустилося сходами. Важко собі уявити, який шум увірвався досередини. Крізь відчинені двері до підвалу зі свистом вривалися клуби гарячого повітря з запахом горілого, потім двері знову гучно затріснулися на замок.

На противагу пекельному шумові знадвору, здавалося, що в підвалі було майже тихо. Свист бомб і вибухи, мабуть, перемістилися кудись далі, бо вони звучали приглушено. Відколи чоловіки були тут, я почувалася значно краще. Солдати – всі п'ятеро були зовсім молодими хлопцями, – важко дихаючи, попадали на лавки. Вони пахли димом, їхні обличчя були закіптюжені сажею, один мав цілком об-

смалене волосся, у іншого з чола йшла кров. Один сказав, що надворі просто пекло, значно гірше, ніж йому довелося переживати на фронті. Вони були поблизу вокзалу, коли їх застала тривога, і потім довго й марно шукали якогось сховку. Як добре, що вони опинилися саме в нашому підвалі! Інші жінки й діти теж стали тепер явно спокійнішими. Я сіла на лавку, зручно сперлася об стіну й балакала з солдатом, який сидів поруч зі мною. Навпроти мене сиділа молода жінка з горішнього поверху. Її немовля мирно спало на руках. Ми посміхнулися одна одній понад його головою. Маленький хлопчик лежав на лавці, поклавши голову матері на коліна. Ще двоє старших дітей, онуки власниці будинку, також дрімали. Обидві літні жінки далі промовляли молитви свого ружанця. Але вони вже не звучали так перелякано. Надворі далі тривав наліт, але ми вже ніби звикли до нього, і зарано, бо раптово один за одним пролунало два жахливих вибухи, стіни хиталися туди й сюди, підлога піднімалася й опускалася, як на кораблі. Я й солдат, який сидів поряд, попадали на підлогу. Жінки, які молилися, голосно кричали "... і в годину нашої смерті". Я думала: "Прошу, любий Боже, ще ні, ще ні". Бомби, мабуть, впали десь зовсім близько від нас, бо я почула знадвору такий знайомий мені гуркіт будинків, а після нього стукотіння каменів, які сипалися вниз. Посеред цього, якраз біля мене щось зробило голосно "Бах!" – це звучало смішно – і дугою сильним струменем на підлогу підвалу полилось, пінячись, запашне червоне іскристе вино. З однієї із поскладаних одна на одну величезних бочок через поштовх вискочив чоп. Солдат з раною на чолі підскочив, підставив човником руки під вино й почав пити великими ковтками. Власниця дому й вина перервала свою літанію, підвелася, і я почула, як вона трохи невдоволено пробурчала: "Але ж це вино ще занадто молоде". Вона рішуче відсунула солдата набік, вправним рухом вставила кран, який лежав біля бочок, у дірку від чопа, вилила воду з однієї із приготованих кружок і наповнила її вином. Потім вона дала нам усім з неї напитися, також і дітям. Це було майже свято.

Тепер минуло вже майже три години, як ми сиділи в підвалі. Вибухи припинилися, але сирени відбою все не було. Пізніше ми зрозуміли, що в нашій околиці вже взагалі не залишилось жодних сирен. Солдати вирішили вийти, щоб подивитися, що сталося надворі.

Я пішла разом з ними. Гаряче повітря вдарило нам в обличчя. Важкі вхідні двері до будинку були висаджені, картон зі сходових вікон зник. На сходовій клітці жахливо свистіло й вило. Знадвору червонясте світло падало на попіл і порох, які клубочилися. Я побігла уверх по сходах. Двері усіх квартир повилітали через вибухову хвилю. Вони ще частково трималися на завісах, і через пожежу, яка бушувала в домі, зі стуком хиталися туди-сюди. Один із солдатів пішов слідом за мною. Ми зупинилися на третьому поверсі перед моїм помешканням. "І хто може там стріляти?" – запитав солдат. Я здивовано глянула на нього, але тут і сама почула це. З квартири через короткі проміжки лунали схожі на постріли звуки. Я почала сміятися: "Це стріляють банки з консервами моєї господині". Бідна фрау Вайденманн! Щастя, що її тепер не було й вона не мусила переживати знищення усіх своїх скарбів. Четвертий поверх над нами горів, чути було голосний тріск, і з моєї квартири теж доходили потріскуючі звуки. Не було сенсу заходити досередини, адже я вже більше нічого не могла врятувати й мене могло поранити банками, що лопалися. Ех, чому я не зважилась!

Ми вибігли вниз на площу. Картина була жахлива. Всі верхні поверхи будинків навколо площі горіли яскравим полум'ям. На різній висоті язики вогню виривалися з вікон нижчих поверхів. Оточена високими будинками площа була наче камін. Палаючі важкі балки вогнем викидало догори. Коли вони падали, дощ іскор розсипався, як від феєрверка. Буря лютувала так голосно, що треба було кричати, аби порозумітися. Маленькі деревця посередині площі позникали. Вулиця, що вела уздовж нашого боку площі, була повністю перегороджена руїнами обох наріжних будинків, у які влучили розривні бомби. Частина фасаду одного будинку стирчала як гострий зуб на тлі лютуючого позаду полум'я. Там проходу не було. Але позаду, на протилежному від нас боці, я побачила людей, що поспішали вздовж палаючого ряду будинків до проходу, який вів з площі. Вони йшли одне за одним. Це виглядало як мурашина доріжка. Повітря було просякнуте димом і задушливо гаряче. Нам треба було вибиратися звідси якомога швидше. Якби задній вихід з площі перекрило зруйнованими будинками, ми б опинилися в пастці, бо й позаду нашого будинку була вогняна стіна. І невідомо, чи можна було дістатися назовні через малень-

ке подвір'я. Ми повернулися до пивниці. Я страшенно кашляла. Інші солдати теж прийшли назад. Вони також були тієї думки, що всім нам треба якомога швидше вибиратися з площі. Власниця будинку хотіла залишитись у пивниці біля свого вина, але здавшись на вмовляння невістки, яка теж мешкала в домі, все-таки пішла з нами.

Я стояла перед своїм великим багажем. Чи ж він справді має згоріти тут, після того, як я довезла його так здалеку? Мій солдат – він усе ще ходив за мною як песик – побачив моє вагання. "Я це зроблю", – приязно посміхнувся він мені. Він мав кругленьке щокате дитяче обличчя й біляве кучеряве волосся. Поверх солдатської шапки мав хустку, зав'язану на підборідді, й виглядав як його власна бабуся. Але він виявився страшенно сильним. Елегантним помахом він закинув мій важкий моряцький мішок на одне плече, а другою підхопив велику валізу, так наче це була дамська торбинка.

Та й інші солдати теж були дуже зворушливі. Адже вони могли тепер спокійнісінько забратися геть, але ні, вони залишилися з нами й допомагали, як тільки могли. Вони навантажились клунками інших жінок. Один ніжно тримав маленького хлопчика, якого поклав собі на плечі. Ручки й голівка малого звисали вниз, він міцно спав. Інший солдат турботливо вів під руку стару жінку, якій було важко йти.

Серединою площі ми щасливо перебралися на другий бік. Водяний басейн повністю висох. Спека була жахлива. Ми всі пов'язали довкола голів мокрі хустки. Незважаючи на це, кожен подих завдавав болю. Я була рада, коли ми дісталися до виходу на вуличку. Ми прилаштувалися до черги втікачів. Я не знала, куди так цілеспрямовано простують усі ці люди.

Окрім обох наріжних будинків на площі, поблизу нас не впало жодної розривної бомби. По вулицях можна було пройти. Пізніше я довідалася, що мешканці наріжних будинків теж змогли врятуватися. Бомбосховища вціліли й вони могли повзком пробратися через запасні виходи в сусідні будинки. Казали, що в нашому кварталі взагалі не було вбитих і лише декілька поранених. Хоча майже всі будинки й вигоріли, але кам'яні фасади вистояли. Тільки, йдучи вулицями кварталу, треба було вважати, щоб на тебе на впав згори карниз із даху або вікна. Я брела, обладована рюкзаком і ручною валізочкою, позаду мого тяжко навантаженого солдата. Бідний хлопець

тепер уже досить сильно сопів під тягарем. Але коли я хотіла підтримати ззаду моряцький рюкзак, він буркнув мені: "Лиши, ми вже майже прийшли". Я не мала уявлення, звідки він це знав. Бачила тільки палаючі будинки обабіч вулиці, й мені здавалося, що вулиця тягтиметься нескінченно, бо ж переді мною простягалася вогняна лінія, якій не було кінця. А тоді раптом побачила, що саме він мав на увазі. В один момент вогонь по правому боці вулиці несподівано припинився. Біля мене височіла гора, схожа на високу скісну чорну стіну, тільки світилися розсіяні по ній червоні цяточки. А над усім цим підносилося високо освітлене червоним небо. Ми дісталися до виноградників, які тяглися навколо Вюрцбурґа й доходили тут аж до високих будинків міста. Цяточками були окремі стебла винограду, які потрапили в пожежу. Я вдихала запах землі, і він діяв заспокійливо.

Раптом, як за чарівним помахом, уся людська черга переді мною зникла. Мій солдат різко звернув праворуч. Я йшла слідом. Вузький отвір вів у гору, тісний низький прохід, рукою можна було дістати до стелі. Без гуку вогню тут усередині здавалося дуже тихо. Звідкілясь у прохід падало сіре світло. Я бачила перед собою похитування мого моряцького мішка, яке вже стало для мене звичним. Підлога була цілком пласкою, я чула свої кроки по бетону, а позаду себе – молодої жінки з немовлям. Попереду чулося рівномірне гудіння, як від рою бджіл. Хід робив багато закрутів, він легко спускався вниз. Гудіння наростало. Ще один поворот, тепер гудіння звучало майже як органна гра. Солдат переді мною несподівано пришвидшив крок, я йшла за ним слід услід. Раптом хід закінчився. Ми прийшли. Величезне склепінчасте приміщення було споруджене в горі. Високі бетонні стіни, посередині велика вільна площа. Нечисленні лампочки, звисаючи зі стелі, відкидали тьмяне світло. Уздовж стін на голій бетонній підлозі багатьма рядами сиділи сотні людей поряд зі своїми пакунками. Вони молилися. Було тихо і святково, як у церкві. Люди, які стікалися зусібіч, швидко знаходили собі місце, сідали й приєднувалися до ружанця, молитви, яку промовляла незліченна кількість голосів. Я відчула клубок у горлі, найбільше мені хотілося розплакатись.

Мій солдат не збирався сідати, усе ще тяжко обладований, він прошепотів мені: "Йди за мною". Він повільно крокував повз сидячих на підлозі людей аж до найдальшого кінця склепінчастого залу.

Я ступала за ним, ніхто не пішов за нами слідом. Я розуміла, що він цілком точно знає, куди саме йти. З бетонної стіни на мене дивилося багато пробитих одна біля одної чорних дірок. В одну з них ми зайшли. Лампочка невеличкого ліхтарика засвітилась переді мною. Ми опинились у досить високій штольні. Зовсім вузенька доріжка йшла поряд з рейками, які вели вглиб гори. Мій солдат поставив моряцький мішок. "Я його відразу ж заберу", – прошепотів він мені. Я перелізла через мішок і пішла за ним далі, тримаючись за його руку. Моя валізочка вдарялася об колії. Перед нами стояла вагонетка. Назустріч нам пролунав сміх. Дві голови піднялися над краєм вагонетки. "Ну що, Паульхене, ти теж уже тут? Спереду ще є місце". Це були двоє вже знайомих мені з підвалу солдатів.

Ми протиснулись повз першу і дві наступні вагонетки. "Я хочу поспати, попереду забагато шуму", прошепотів Паульхен. Я запитала, чи так далеко в глибині є достатньо повітря. "Не бійся, – відповів він пошепки, – тут скрізь є повітряні шахти".

Паульхен умістив валізу на останню вагонетку, вона якраз горизонтально лягла на долівку. "Зараз повернуся", – сказав він. Я стояла біля вагонетки й чекала. Було темно хоч в око стрель. Здалеку я чула, як наростає і спадає спільний молитовний ружанець. Це було гарно й водночас моторошно. Я була рада, коли маленька Паульхенова лампочка з'явилась знову. Він тягнув мій моряцький мішок. Щойно тепер я згадала про те, що в мене у рюкзаку й кишенях плаща повно яблук. Я послала Паульхена до першої вагонетки занести яблук його товаришам. Потім ми зручно вмостились на вагонетці.

Ми напівсиділи-напівлежали на великій валізі, мішок служив нам спинкою. Останньою вовняною ковдрою з мішка – друга тепер уже напевно згоріла на моєму ліжку – ми вкрилися. Ми гризли яблука. Паульхен розповідав, що його разом з товаришами багато тижнів тому послали на будівництво штолень. Тому вони так добре орієнтувалися. Коли почалась тривога, вони марно намагалися відчинити двері ходу. Ціла будівля була призначена для таємних військових цілей. Вона була ще далеко не закінчена, але з якихось причин будівництво припинили. Паульхена і його товаришів перевели до частини, розташованої неподалік, де саме, я забула. Це був чистий випадок, що вони перебували сьогодні у Вюрцбурґу. Скільком людям напевно вда-

лось би врятувати життя, якби це казкове сховище було відкрите для населення. Сьогодні його відчинили вперше, коли, власне кажучи, було вже запізно.

Паульхен походив з місцевості поблизу Галле, він говорив трохи по-саксонськи. Три місяці тому він одружився, бо його дівчина, яку він знав ще від першого дня школи, чекала дитини. Вона мала б народитися десь цими днями. Паульхен не знав, де його сім'я зараз. На вигляд я була трохи схожа до його дівчини, тому він відразу й сів біля мене. Йому щойно виповнилося двадцять. Я здавалася собі страшенно старою. Паульхена від самого початку призначили до саперів, бо він був сильний. Він тільки коротко пробув на Східному фронті в Білорусі, в тій самій околиці, що й Ґерд. Я просила Паульхена розповідати ще, це йому явно допомагало, але потім він просто поклав голову мені на плече й за мить уже спав, як мале дитя.

Я ще довго не могла заснути, хоч і була стомлена як собака. Але як тільки заплющувала очі, бачила стіни вогню, і страхи попередніх годин поверталися знову. Нарешті мене, мабуть, таки заколисало до сну рівномірне наростання і стихання безупинної ружанцевої молитви.

Хтось різко поторсав мене за плече: "Прокидайся, дівчино, нам треба швидко вибиратися звідси". Паульхен стояв біля вагонетки. З розташованої просто над нами повітряної шахти – тому я так мерзла – падало світло на його кучеряве волосся. Він говорив до мене рішуче, швидко, весь час тягнучи мене за руку. Спершу я зовсім нічого не розуміла, але згодом мені стало ясно, що Паульхен з товаришами щось "організували". Він допоміг мені вибратися з вагонетки, я була заспана, змерзла і заклякла. Навантажившись моїм багажем, ми протиснулися повз передні вагонетки назад до залу. Величезне приміщення було зараз ще повнішим, ніж коли ми бачили його раніше.

Поміж високими купами речей лежали сотні людей, тісно притиснувшись уві сні одне до одного, сіра маса, яку при скупому світлі ледве можна було відрізнити від її манаток. Але інша, мабуть, ще більша частина явно збиралася виходити. Посередині приміщення стояли великі групи людей уже з дітьми й багажем і схвильовано про щось розмовляли. Паульхен мав рацію, нам треба було вибиратися, поки ця людська маса не рушила назовні. Біля виходів до вузь-

ких проходів буде страшенна тисняви. Тепер я побачила, що було багато виходів. Йдучи за Паульхеном, я протискалася до виходу, розташованого в зовсім іншому місці, ніж той, через який ми увійшли вчора. Хід, який вів назовні, був значно коротшим і ширшим і йшов крутіше догори.

Коли ми вийшли, назустріч нам вдарило – так мені здавалося після теплої задухи всередині – чудове свіже повітря, колюче, холодне, яке ще трохи пахло холодним димом, трохи імлисте. Але крізь млу засвітило сонце, я навіть побачила краєчок голубого неба. Я прокинулась і була цілком бадьора. Відразу при виході до мене вищирив зуби в усмішці один з товаришів Паульхена. Поряд з ним стояв старший чоловік з тачкою. Виявилося, що поки я ще спала, добрі хлопці рознюхали як слід обстановку. Завдяки довгим переговорам і розмовам між знавцями про виноградарство – один із солдатів походив з цієї місцевості – їм вдалося вмовити виноградаря, який тепер стояв переді мною, позичити нам свою тачку, щоб Паульхен міг доставити мій монструальний багаж до збірного пункту Ґмелінського інституту. Коли ми покидали палаючий будинок, господиня дала мені адресу. Це був дім однієї її родички, досить далеко за містом у дільниці вілл Вюрцбурґа, про яку можна було припустити, що наліт її не зачепив. Паульхен і його товариші мали потім знову зустрітися біля нашого будинку, можливо, там ще можна було щось урятувати. Очевидно, вони думали також і про винний склад. Коли я запитала Паульхенового товариша, як виглядає центр міста, він тільки скрушно похитав головою. Далі я не розпитувала. Ми завантажили тачку, клятвенно пообіцявши виноградареві обов'язково доставити її на подану ним адресу, і вирушили в дорогу. Це був дуже хисткий візок. Тачка була важкою і явно замалою як для мого багажу. Моряцький мішок весь час зсувався Паульхен лаяв тачку, казав, що краще був би сам тягнув усе це. Але це було занадто далеко, та й куди подіти тачку? Вона негайно б щезла. Всі, хто бачив нас з нею, позирали на неї з відвертою заздрістю.

Ми йшли широкою вулицею по другий бік від виноградників. Спалені будинки ще диміли. Ми мусили обминати воронки від бомб і балки, які попадали на землю. Тут скрізь були люди. Вони шукали

в руїнах уцілілих від вогню речей або, як і ми, кудись поволі брели, навантажені своїм останнім скарбом. Мертвих або поранених ми тут не бачили.

Нарешті ми прийшли на подану мені аресу. Хоча будинок і стояв у районі вілл, але це був багатоповерховий дім з квартирами на винайм. Як великий пеньок, він стирчав посеред майже голої тепер околиці. Тут теж напевно масовано скидали запалювальні бомби. Мабуть, саме тому, що це була, по суті, дуже задбана дільниця, тепер тут це виглядало особливо невтішно. Від давніх вілл посеред гарних садочків залишились стояти самі зовнішні фасади. Крізь вікна терас через вигорілі приміщення видно було весь дім наскрізь. Квітники були витоптані. Окремі меблі, побитий посуд, напівзгорілі постелі, рештки штор лежали навкруги. Від високих дерев залишились самі обвуглені штурпаки. У багатоповерховий теж влучили запалювальні бомби, але рішучим мешканцям вдалося загасити вогонь. Згоріла тільки частина піддашшя.

Мила фрау Зойферлінґ з двома своїми дітьми, кілька осіб з Ґмеліна і дехто з моїх колишніх сусідів уже сиділи перед будинком. Мене зустріли як загублену доньку. Мої сусіди переживали за мене, адже я так несподівано пропала. При тому я мала такого доброго захисника. Я поцілувала на прощання мого Паульхена, він почервонів як вогонь і пішов з порожньою тачкою, весь час обертаючись і махаючи на прощання. Сподіваюсь, юнакові вдалося уціліти, він був такий милий, готовий допомогти хлопчина.

Усі присутні колеги з Ґмеліна втратили своє житло, порозкладані довкола речі – це було все, що у них залишилось. Ніхто через це не нарікав, адже всім велось однаково. Я довідалася, що будівля, на партері якої був розміщений Ґмелін-інститут, залишилась майже неушкодженою. Всі співробітники, які походили з Берліна і як новоприбулі були розселені в нових дільницях Вюрцбурґа, вже встигли зголоситися. Але від двох колежанок, які походили з Вюрцбурґа, а зараз мешкали в родичів у старому місті, досі нічого не було чути. Ми всі були цим дуже стурбовані.

Ми сиділи колом, розповідали одне одному про події минулої ночі, розмірковували, що буде далі. Говорилося, що всіх потерпілих від бомбардувань повинні евакуювати з міста, але коли й куди? Адже,

напевно, їх десятки тисяч. Тут, у будинку, не було місця навіть для родичів. Усі приміщення вже були переповнені сусідами. Окрім того, в усій околиці не залишилось води. Якраз коли вдалося щасливо загасити пожежу на піддашші, впала ще одна випадкова бомба і зруйнувала водотяг і каналізацію. В саду за будинком була велика воронка від бомби, наповнена болотистою смердючою жижею. З харчових припасів теж залишилось тільки те, що кожен мав із собою під час нальоту. На щастя, у мене в рюкзаку все ще було досить багато яблук. Зойферлінґи ще мали хліб.

Я знуджено сиділа на своєму моряцькому мішку і дрімала. Таке безділля виснажувало. Раптом біля мене присів мій колега по Ґмеліну Боде: "Слухайте-но, Скоро, – у Ґмеліні всі кликали мене Скоро, хоча я вже давно була фрау Гіндер, – тут нічого не буде, я цього так не витримаю, може б ми разом спробували щось зробити?" Боде був у Ґмелінському інституті лаборантом. Маленький, трохи перекривлений чоловічок, який ніколи нічим не вирізнявся. Ґмелін на Тірґартенштрассе розбомбили в листопаді 1943. Тоді більшу частину співробітників невеликими групами перевели до різних університетських міст у Південній Німеччині. Боде залишився з рештками Ґмеліна, де він і далі був дуже потрібним у імпровізованій фотолабораторії. Але згодом, після великих нальотів у січні 1944, він з'явився одного дня у мене, в моєму нашвидкуруч відбудованому бюро, трохи пом'явся й нарешті попросив, щоб його перевели до Вюрцбурґа. Доктор Пітш і я здивувалися, що саме Боде, який був корінним берлінцем, хоче до Південної Німеччини.

"Знаєте, – сказав він щиро, – я вже маю цього по дірки в носі, мене вже двічі збомбардували, а там десь унизу є гарна спокійна місцевість, яку я теж би хотів якось побачити". Оскільки Боде був кавалером й, окрім того, належав до категорії "непридатних до військової служби", було зовсім нескладно отримати дозвіл на переведення його до Вюрцбурґа. Приїхавши через рік до Вюрцбурґа, я відразу зауважила, що Боде, маленький непримітний чоловічок, у вюрцбурзькій ґмелінській групі став важливою персоною. За цей рік він повністю освоївся у Вюрцбурзі, скрізь мав знайомих, особливо серед торгівців продуктами, орієнтувався на чорному ринку і

провадив жваву обмінну торгівлю. Дуже вправний до всякого ремесла і завжди готовий допомогти, він виконував усі прохання співробітників. Дивовижним чином він був по-справжньому захоплений "старим містом" Вюрцбурґа й орієнтувався там краще, ніж деякі старожили. "Тут усе таке маленьке і гарненьке, що я знаю його, як власну кишеню!" Тепер Боде запропонував мені піти разом з ним до центру міста "подивитись, що там сталося з дамами" – він мав на увазі наших колег, двох старших наукових співробітниць, – "і взагалі, як там справи". Його мучила типово берлінська цікавість. Я відразу погодилась, бо бездіяльність була нестерпною, і я теж хотіла знати, як усе виглядає там внизу. З виїздом, напевно, ще нічого не вирішиться до вечора. З двома яблуками в кишені плаща про запас ми, сповнені рішучості, вирушили з Боде, не уявляючи, що нас чекало.

Тісно забудоване власне старе місто Вюрцбурґа було споруджене по цей бік Майну уздовж річки у вигляді півзірки, колись оточене міськими мурами з вежами. З розбудовою міста нові дільниці поступово наростали навколо міського ядра, як шкаралупа в устриці. Все, що розташовувалось усередині нового, широко закладеного Рінґу, називалось центром, чим далі від старого міського ядра, ширшими ставали вулиці, більшими будинки, а весь спосіб забудови дільниць виглядав значно просторішим.

До старого міста можна було дістатися з різних боків. Наша дільниця вілл була розташована не дуже далеко від Рінґу. Нам треба було лише його перетнути, щоб опинитися в новому внутрішньому місті. Боде точно знав, де мешкали наші колежанки, обидві в одному, найдалі відлеглому від Майна відрозі старого міста, на двох сусідніх вуличках, які виходили на простору площу з великою церквою. Другим боком площа вже межувала з новою дільницею внутрішнього міста. Боде вибрав найкоротший шлях. Він вів навпростець через відроги старого міста.

Доки вулиці були ще досить широкими, ми просувалися вперед цілком добре. Руйнування тут теж були жахливими, всі будинки згоріли або були зруйновані розривними бомбами. На насипі від бомбової воронки, через яку ми мусили перебиратися, щось лежало. Тільки приглянувшись ближче, я побачила, що це було. Фігура виглядала, як виточена з дерева маріонетка, які я знала з дитинства зі

скульптур моєї сестри Єлизавети. Вона використовувала їх як еталон при моделюванні фігур, а тепер тут лежала повністю обвуглена людина, точно така сама здерев'яніла й коричнева, як стара лялька. Мене охопив жах.

Але на цій вулиці все ж іще було життя. Ми бачили людей, які шукали чогось у руїнах. Я чула виття собаки. На розі вулиць навколо санітарної машини стояло кілька людей, дехто з пов'язками. Дитина, голосно плачучи, дріботіла, тримаючись за материну руку. Санітари снували з ношами туди-сюди.

Боде, не зупиняючись, цілеспрямовано йшов далі, а я весь час за ним. Чим ближче до саме старого міста, тим вужчими ставали вулиці, скоро це вже були лише провулки. Повітря ставало все більш задушливим. Вже давно, поряд із димом, який усе ще курився з частини спалених будинків, я відчувала ще якийсь інший запах. Тепер, коли ми проходили повз обвуглену людину, я вже знала, що це за запах.

Іти вперед ставало все тяжче. Купи грузу з розвалених будинків, балок і руїн знову й знову перегороджували тепер уже зовсім вузенькі вулички. Біля рогу якогось уцілілого будинку поралися озброєні лопатами люди в уніформах. Це були за довгий час останні люди, яких ми побачили. Ми перебували тепер посеред старого міста. Це був кошмарний сон, який важко описати, жахливо мертве, цілком і повністю мертве, чорне місто, яке смерділо димом і горілим м'ясом.

"Ми вже майже прийшли", – прошепотів Боде. Він також був вражений. "Можемо пройти отут через це подвір'я й тоді опинимось на тій вуличці, яка нам потрібна". Він узяв мене за руку й потягнув за собою.

Всі будинки були розташовані більш-менш однаково, прибудовані один до одного, тільки часом їх відокремлювали зовсім вузенькі проходи до бічних вуличок. Будинки фахверкового будівництва, зі шпичастими фронтонами, крамницями й парадними кімнатами з боку вулиці. З тильного боку майже за кожним було витягнуте в довжину внутрішнє подвір'я, забудоване по периметру одно- або двоповерховими будівлями з дерев'яними галереями, за якими знаходились дальші кімнати будинку. Часом таке подвір'я переходило

просто в розташоване за ним, яке вже належало до будинку, що стояв на паралельній вулиці. Хоча більшість цих подвір'їв були відділені одне від одного невеличким муром, але нерідко між ними були хвіртки. Тож мешканці будинків не були вимушені обходитися лише вузькими провулками, які сполучали будинки кварталу, але й могли потрапити з однієї вулички на другу внутрішнім подвір'ям.

Всі будівлі стояли дуже тісно одна біля одної, вбудовані одна в одну, поплутані. Цілість була дуже мальовничою і в мирні часи, без сумніву, становила для своїх мешканців чарівний рідний дім. Але під час повітряного нальоту, як це було минулої ночі, коли сюди скинули безліч запалювальних і розривних бомб, ця частина міста перетворилася для її мешканців у майже безвихідну пастку. Тисячі їх були приречені на неймовірно жахливий кінець. Згідно зі статистикою, під час нальоту 16 березня 1945 у Вюрцбургу загинуло сорок тисяч людей, і переважна їх більшість – у старому місті.

Але, йдучи тоді разом з Боде крізь руїни старого міста Вюрцбурґа, я, власне кажучи, не думала про муки загиблих тут людей. Тільки відчувала жах, який виходив від цього місця. Мені здавалося, що ми були останніми людьми. Було моторошно тихо, але весь час з'являлися лякаючі шуми: то обвуглена балка, яка десь висіла, падала з гуркотом додолу, то за якоюсь стіною чувся тріск, наче там ще горів вогонь. Від страху я ледве дихала.

Боде потягнув мене до широко розчиненого зараз входу в якийсь будинок. Обвуглені тяжкі дерев'яні двері ще напівзвисали на завісах. Частина стелі обвалилася. Інша загрозливо нависала над нами. Треба було спуститися кількома східцями вниз, у своєрідний вестибюль, а по другий бік знову піднятися кількома східцями догори, схоже, у прохід, який вів на подвір'я до іншої вулички. Я озирнулася і скрикнула. Біля однієї стіни на великій скрині або на великому куфрі сиділо дві постаті, тісно притулившись одна до одної, зменшені до величини ляльок, обвуглені, але, поза сумнівом, це були люди. Я випустила руку Боде й кинулася сходами нагору, на маленьке подвір'я навпроти, аби подалі від цього жаху. Мене вивертало, але не було чим. Боде заспокійливо поплескав мене по плечу, погладив мою руку. "Заспокойтеся, маленька, їм там уже більше ніщо не болить". Він вивів мене через порожній дім навпроти на іншу ву-

личку. Але що означала тутешня порожнеча, чи ж могли ми знати, скільки людей згоріло тут до невпізнання?

Жахливий запах проникав повсюди. Цією тепер уже трошки ширшою вуличкою ми могли пройти зовсім добре. Але на наш жах там, де, як знав Боде, мав бути дім нашої колеги, дорогу нам перегородила величезна купа уламків. Щонайменше чотири будинки обвалилося. Там не могла вціліти жодна людина. Ми обоє тремтячи й хитаючись, подалися назад. Коли б я не відчувала, що Боде ще й тепер точно знає, де ми є, думаю, я б просто сіла, заревіла й здалася. Але разом із ним я, заточуючись, далі волочилася по різних закутках.

Якийсь чоловік в уніформі з пов'язкою Червоного Хреста раптом вийшов нам назустріч: "Куди це ви йдете? Тут же все перекрито, вихід там". Він показав нам дорогу. І справді, ще одна невелика вуличка – й ми були вже назовні, на просторій площі з травником, який навіть зараз ще зеленів, і з високою церквою посередині. Біля церкви стояли гурти людей, живих людей. У багатьох були сірі брудні обличчя, запалені червоні очі, в яких ще стояв жах від пережитого, але це були люди, які розмовляли між собою, мали голоси й були живими. Після подорожі крізь страхітливе старе місто це здавалося мені дивом. Отже, не всі загинули! Боде все ще тримав мене за руку й тягнув за собою. Під церковним муром стояла велика бочка з водою. Він зняв свою нашийну хустку, намочив її у воді й спробував обмити мені обличчя. Це чудово освіжало. Потім він набрав води у складені човником долоні й втягнув її носом. Я зробила так само. Це справді допомагало звільнитися від жахливого запаху. "Так, дівчинко, це було щось, мені й приснитися не могло, що зі мною трапиться щось подібне, коли я спеціально змився з Берліна, щоб знайти тут спокій. Дзуськи!" Мій Боде залишався берлінцем і не здавався.

Раптом ми зауважили, що всі люди стояли в одній великій черзі, яка поволі посувалася вперед. Ми теж прилаштувалися до черги, ніхто не нарікав, що ми не стали в кінець. Як тільки ми звернули за велику церкву, то побачили зовсім інакшу картину, яка знову піднесла наші життєві сили. Перед нами на церковній площі стояли дві величезні польові кухні. Привітні жінки в чистих білих робочих

фартухах розливали чудовий духмяний суп у картонні миски. На травнику й на підмурівках довкола церковної площі сиділи люди, які поспішно працювали ложками. Це виглядало як на пікніку. Ми отримали картонні миски, по вінця наповнені густим курячим супом з рисом і золотавими вічками жиру.

Ми знайшли місце на підмурівку, я з'їла свій суп з вовчим апетитом. Хто хотів, міг дістати ще. Постійно підвозили поповнення. З гарячим супом у шлунку я почувалася, наче знову народилася на світ. Я почала розглядатися навколо, й тоді справді сталося диво. Посеред чужих людей я раптом побачила обличчя, знайоме мені з батьківського дому. Зовсім близько від мене на травнику сидів Богдан Шемет, племінник секретаря мого батька, українець, який останнім часом у Ваннзее завдав нашій родині чимало прикрості. Але якою щасливою я була побачити його тепер тут. Я підбігла до нього, обійняла, потрусила за плечі: "Богдане, звідки Ви їдете, чи знаєте щось про мою родину?" Він був так само здивований, як і я, побачивши мене тут, до того ж у такому вигляді, в запорошеному сірому одязі, з розкуйовдженим волоссям, брудним обличчям і ще брудніші руками. Він розповів, що саме годину тому він потрапив до Вюрцбурґа попутною рятувальною вантажівкою, а тоді просто пішов за якоюсь групою людей, аж поки не опинився на цій площі. Що тиждень тому він зустрів у Берліні мого батька, куди той приїхав на кілька днів з Меллінґена, і що сам він зараз є в дорозі до Мюнхена, а потім через кілька днів теж хоче поїхати до Ваймара. Він сподівається, що буде там за тиждень. Я була щаслива. Тепер я могла подати вістку моєму батькові, який напевно довідався про наліт на Вюрцбурґ і буде непокоїтись за мене. Я вже розмірковувала, як би повідомити своїх батьків, оскільки під великим питанням було, коли з Вюрцбурґа можна буде вислати листа чи телеграму. До Ґерда – то я, мабуть, поїду найближчим часом. Я відразу ж написала листа до батька на туалетному папері, єдиному папері, який ще мала у своєму розпорядженні. І лист справді дійшов до батька в Меллінґен, приблизно 25 березня, поштою з Мюнхена, Лілі згадує про це у спогадах. Батько дуже зрадів цьому листу й негайно повідомив також маму в Оберстдорфі. Чи Богдан Шемет поїхав до Ваймара, не знаю. Але про все це я дізналася щойно через багато місяців.

Поки я розмовляла з Богданом, невтомний Боде довідався, що зовсім недалеко від нашої площі є пункт Червоного Хреста, де збомбардованим роздають ковдри й одяг. Він хотів піти туди й дістати речі, щоб потім по-домашньому влаштуватися в будинку Ґмеліна. Він не хотів "на село до корів", тепер тут у місті теж повинно налагодитись постачання, і притому він міг би наглядати за приміщенням Ґмеліна. Це звучало цілком переконливо. Я пообіцяла потурбуватися про те, щоб він отримав евакуаційну адресу Ґмеліна й міг приїхати туди в разі, якщо змінить своє рішення. Ми розсталися дуже приязно.

Я вирушила у зворотню дорогу, але тепер зробила велику дугу навколо старого міста, а тоді перейшла на другий бік вокзальним мостом, щоб подивитися, що сталося з нашим будинком і винною пивницею. Я була не єдиною, хто виявив таке бажання. Біля будинку я зустріла невістку нашої домовласниці й молоду жінку з горішнього поверху, які в поспіху переносили вино з крамниці на партері до бомбосховища в пивниці. Жінки сподівалися, що вогонь не дістанеться через грубе кам'яне склепіння до підвалу. Окрім того, бомбосховище мало важкі залізні двері, які можна було замкнути й так забезпечити коштовне вино від крадіжки.

Верхні поверхи нашого будинку з дерев'яними сходами вигоріли цілком. Зараз тліючий вогонь поволі добирався до другого поверху. Без води зовсім нічого не можна було зробити. Але перший поверх з квартирою домовласниці, винна крамниця на високому партері й весь підвальний поверх були цілими. Наші солдати, ці милі хлопці, ще, мабуть, зранку позносили майже всі речі з першого поверху й дуже акуратно поскладали їх на подвір'ї. На самій горі лежала велика тяжка люстра з їдальні, яку вони теж зняли. Жінки зі сміхом показали мені 20-маркову купюру й записку, в якій солдати просили вибачення за те, що вони взяли кожен по дві пляшки вина – в жодному разі не найкращого – і що вони більше не могли працювати далі, бо мусили повертатися до своєї частини. Справді дуже зворушливо.

Ми, троє жінок, розмістили найкращі вина на полицях у бомбосховищі й поскладали одна на одну стільки скриньок дешевих вин, скільки принесли до пивниці. При тому ми бродили в пивниці по великих калюжах вина, оскільки з великої бочки до цього часу воно

вже повністю витекло. Винні випари були такі сильні, що наші голови гули. Можливо, це стало причиною того, що нам вкінці спала на думку божевільна ідея стягати з першого поверху ще й залишене солдатами фортепіано. Ми втрьох зробили це цілком вправно за допомогою покривал і лляних простирадл. З багатьма ойканнями, але й зі сміхом, ми волокли його і змусили східець за східцем цілих три сходових клітки сповзати вниз. На кожному східці всі струни бідного фортепіано дзвеніли, щоразу це було як різкий зойк. Можливо, ми, жінки, були захмелілі від винних випарів, і від усього пережитого нам перекрутилося в голові. У мене боліли всі м'язи, але ми були дуже горді зі свого успіху, і зносити сходами ще й старий тяжкий комод здавалося уже дитячою забавою.

Про останню ніч у Вюрцбургу я маю зовсім паскудні спогади. Ледь стемніло, як зовні на нашому будинку почала вити уціліла сирена. Знову тривога, знову гул літаків над нами. Усі в паніці, не зважаючи одні на одних, тиснулися до явно замалого для такої маси людей бомбосховища. Пригадую безсилу лють, яка мене тоді охопила. Я думала: "Чого вам, там угорі, ще треба? Адже все вже зруйноване, і такого міста, як Вюрцбург, уже не існує, місто перетворилось на поле руїн, а люди, які вціліли, вже на межі своїх сил". Уголос я не сказала нічого, щоб не розпалювати ще дужче агресивності в пивниці. Там був такий неприємний настрій, що я протиснулася назад. Краще назовні в більшій небезпеці, аніж там усередині з цими чужими людьми, які лаялися, штовхалися й тиснулися. Я сіла на сходах. Родина Зойферлінгів, кілька осіб з Ґмеліна й мої домовласники теж зробили так само. Ми всі сиділи мовчки, діти також. Крізь відчинені двері будинку ми бачили, як над Вюрцбурґом висіли освітлювальні "ялинки", бачили, як зі свистом падають униз грона скинутих бомб і чули вибухи.

В нашій околиці не сталося нічого. Тривога цього разу теж тривала недовго. Я хотіла провести ніч на сходах і вже думала про те, щоб принести собі ковдру зі свого багажу, який лежав перед будинком, бо на сходах з усіх боків віяло. Аж тут з вулиці надійшов надутий грубий вартовий протиповітряної служби й позаганяв усіх, хто сидів на сходах, назад до пивниці; тепер, коли тривога минула, дурень такий. Ніякі аргументи нічого не допомагали, він кричав на

нас, шалено розмахуючи кулаками, і ми були змушені спуститися. Люди в пивниці заспокоїлись, але щоб зручніше всістися чи навіть поспати, годі було й думати. Ми з фрау Зойферлінґ сиділи по черзі. Маленьке немовля, у якого, мабуть, різалися зубки, безперестанку кричало. Старого чоловіка, напевно, знудило. Якась жінка, якій теж при тому дісталося, голосно його вилаяла й накинулася на нього так, що її годі було заспокоїти. Все це було огидним. Я намагалася відвернути свою увагу, читала подумки вірші. Фрау Зойферлінґ робила те саме. Потім ми почали робити це разом, і так було ще цілком можливо. Врешті й ця ніч закінчилась. Як тільки надворі розвиднілось, ми вийшли назовні. Повітря було холодне. Ми раділи, що знову можемо дихати по-справжньому після смороду пивниці. Над Вюрцбурґом висіли густі чорні смуги диму.

Доктор Зойферлінґ пішов, аби довідатися про все ще відсутніх ґмелінських дам і потім організувати евакуацію своєї сім'ї і всіх співробітників Ґмеліна. Я повідомила йому про рішення Боде залишитись в інституті. Він зустрів його дуже прихильно, оскільки таким чином ми отримали б інформаційний центр, бо було дуже сумнівно, чи всіх людей з Ґмеліна вдасться розмістити в одному місці. Хоч родина Зойферлінґів і походила з Вюрцбурґа і в усіх навколишніх селах мала родичів, які напевно охоче погодились би прийняти до себе співробітників Ґмеліна, але частина цих родичів мешкала в дуже віддалених одна від одної місцевостях.

Усі вважали, що краще порізно, але вже відразу бути розміщеними приватно й у пристойних умовах, аніж усім разом, наприклад, в якихось організованих службами масових таборах, у спортзалах чи стодолах. Адже треба було рахуватися з тим, що евакуація триватиме дуже довго. Ми приготувалися до багатогодинного очікування. Але вже незабаром д-р Зойферлінґ знову з'явився у нас, сяючи. Хоча житла обох дам та їхніх близьких і розбомбило повністю, але вони залишились живі й здорові. Ніч великої повітряної тривоги вони провели поза Вюрцбурґом, на родинному святі, й тепер чекали в Ґмеліні на звістку. Була ще одна втішна новина. Родичі дам радо розмістили б у себе, окрім них, ще кількох співробітників Ґмеліна. Бо при багатьох тисячах бездомних усі мешканці навколишніх місцевостей повинні будуть зважати на можливість примусового підсе-

лення. Тому люди були раді замість чужих прийняти до себе знайомих. Відтак, тепер д-рові Зойферлінґу треба було забезпечити притулком нас іще тільки у своїх родичів у двох селах по цей бік від виноградників. Окрім того, він хотів подбати про те, щоб нам доставили з тих місцевостей два великі вози для транспортування нашого вцілілого майна. Вивезення всіх збомбардованих із міських дільниць по цей бік залізничної колії мало відбуватися єдиною колоною після обіду. Д-р Зойферлінґ вирушив у дорогу. Я роздумувала, чи не піти з ним, але потім вирішила залишитись, оскільки в мене боліли м'язи, мабуть, від ношення попереднього дня і паскудної ночі в холодній пивниці. Але я пішла з фрау Зойферлінґ і її дітьми до міста в надії на курячий суп. Але ми дістали тільки каву й бутерброди. Через Рінґ ми подалися до старого мосту через Майн. Більшість скульптур на мості ще стояла. Звідси було добре видно місто, воно лежало перед нами примарне, наче оповите млою. Всі кольори пропали. Хоча місто і зберігало свої давні обриси, але у високих фасадах будинків зяяли порожні діри вікон, дахів не було, церковні вежі стояли наче підвішені над вигорілими або зруйнованими навами церков. Усе було сірим і чорним.

Фрау Зойферлінґ мала сльози на очах, її рідне місто, чудовий давній Вюрцбурґ, він назавжди пропав! Обоє дітей, приблизно десятирічний хлопчик і його на два роки молодша сестричка, тримали матір за руки, вони були зовсім мовчазні й бліді. Хлопчик був копією свого батька, мав веселе кирпате хлопчаче личко, обсипане веснянками, з лукавими від природи блакитними оченятами. Тепер він довго й задумливо дивися на місто, а тоді, наче подумки, сказав: "Бог мусить бути дуже злий на нас, тому треба багато молитися". Ця думка хлопчика, який виглядав ще зовсім дитиною, справила на мене велике враження. Чи не тоді був закладений ґрунт для його пізнішого рішення стати монахом? Він став згодом отцем-бенедиктинцем.

Пізнього полудня, коли сонце вже майже сідало, нас нарешті вивезли. Чекання було виснажливим. Я була смертельно втомлена. Тепер я разом з фрау Зойферлінґ і її дітьми сиділа на драбинястому возі, до самого верху завантаженому домашнім скарбом її матері та нашими клунками. Д-р Зойферлінґ вів вола, який тягнув наш повіз. Повільним кроком наша колона рухалася звивистими бічними ву-

личками вверх, на вкриту виноградниками гору. Великої ґрунтової дороги, яка прямо й круто вела вгору на другий бік, уникали, щоб не перешкоджати можливому руху військового транспорту. Колона була така довга, що з висоти мого положення на возі люди й вози попереду та позаду виглядали іграшковими. Таких зручних великих возів, як наш, було небагато. Кілька гуркітливих вантажівок зі смердючими, чхаючими двигунами на дровах, кілька старих бричок, запряжених худими шкапами. Більшість візків мусили тягнути або штовхати самі збомбардовані люди. Маленькі ручні візочки або дитячі візки, все завантажене останнім майном збомбардованих, з крикливими дітьми зверху. Велика частина не мала й цього і тягла своє майно на плечах. Все рухалося вперед дуже повільно. Прямо перед нами йшла сім'я з навантаженим доверху речами маленьким ручним візком. Мати тягла візок, старий чоловік, кульгаючи, йшов поруч, опираючись на візок. Зверху на валізах сиділо двоє маленьких дівчаток. На самому низу лежав матрас. Між матрасом і валізами стирчали дві товсті палиці, на які були надягнені чорні черевики. Щойно через якийсь час я зрозуміла, що це були дві людські ноги. Д-р Зойферлінґ дізнався від жінки, що вони везли з собою бабусю, яка спочила в мирі минулої ночі. При кожній нерівності дороги чорні черевики хиталися то вниз, то вгору, туди й сюди, як у танці. Мене весь час тягнуло знову подивитися на них, бо хоча це само по собі й було макабричним, але і водночас справляло кумедне враження.

Нарешті, через кілька годин – уже зовсім стемніло – ми прибули до нашого села. На центральній площі стояли мешканці, зустрічаючи нас. Пахло кавою. Невелика частина колони рушила далі, до наступного села. Наша колона розійшлася й розташувалася по навколишніх сільських будинках і в будинку школи. При в'їзді до села ми злізли з воза. Зойферлінґів сердечно привітали їхні родичі. Я трохи знічено стояла поруч. Наш віз уже повертав на якесь подвір'я. Я перелякано усвідомила, що всі мої речі, включно з рюкзаком, були на возі.

"Скоро, Ви йдете до Шарлотти". Якась жінка підійшла до мене, взяла за руку й повела. На ній була чоловіча куртка й заправлені у високі чоботи штани. З зовсім коротко обстриженим волоссям і суворим обличчям вона й справді виглядала, як чоловік. Але мала теплі

карі очі і дзвінкий голос, яким привітно зверталася до мене. Я розуміла тільки дещо з того, що вона говорила. Просто важко ступала поруч. Вона повела мене до свого дому, відразу нижче за церквою, яка стояла трохи на узвишші. Стара жінка привітала мене як довгожданого гостя. Вона допомогла мені вибратися з брудного плаща й посадовила за великий кухонний стіл поряд з кахляною пічкою. Мов за помахом чарівної палички, переді мною з'явилася велика тарілка з салом, яєчнею і хлібом та велике горня теплого молока. Його я випила найперше. Мені відразу ж стало трохи краще. Жінки жваво поралися біля плити. Я виїла все з тарілки. "Поволі, – казала я собі, – поволі, бо тобі стане зле". Жінки без угаву розмовляли між собою, мене вони нічого не питали, тільки приязно посміхалися й, проходячи мимо, плескали мене по плечах, стара навіть погладила по щоці. Я була як у трансі від утоми, але ще зауважила, що жінки роздягли мене повністю, як дитину, й посадили в дерев'яні ночви посеред кухні. Як дитинку, мене намилили від гори донизу. Стара мати помила моє скуйовджене волосся, а тоді хлюпнула на мене теплої води. Молода жінка розтерла мене до почервоніння, мене одягли в довгу білу нічну сорочку. Я давала робити з собою все. Після купелі почувалася ще більше втомленою, але було так приємно. Стара жінка піднесла мені велику чашку з пахучим темним варивом. "Ви мусите це випити, інакше з перевтоми не зможете заснути після всього, що пережили". Я випила рідину одним духом, на смак вона була гірка, а далі я вже нічого не пам'ятаю.

Наступного ранку я прокинулася, бо біля мене голосно задзвенів будильник. Я лежала у великому ліжку під товстою периною в чудовій, старомодно вишитій голубій пошивці. Біля ніг я відчувала ще теплу пляшку до постелі. Будильник стояв на стільці біля ліжка, він показував пів на дев'яту. Поряд лежала записка. "О десятій буде панахида для села і всіх евакуйованих. Ми мусимо йти до стайні, Марта має отелитися. Кава стоїть унизу в печі". Я б радо подрімала ще трохи в чудовому ліжку, але побоялася, що знову засну. Тому я встала й спустилася, плутаючись у довгій нічній сорочці, сходами на кухню, щоб забрати свої речі. Посеред кухні все ще стояли великі дерев'яні ночви, в яких я сиділа, а біля них іще одні. Над ними, на білизняному шнурку, висіло все, що я мала на собі, плащ, пуловер,

довгі вовняні штани, білизна і панчохи. Білизна й панчохи були майже сухі, але з вовняних речей усе ще скапувала вода вниз у ночви. Поряд стояли мої свіжонапастовані черевики, блискучі, якими вони не були вже місяцями.

Я роззирнулася навколо. На великому дерев'яному столі для мене був накритий сніданок: добрий чорний хліб, справжнє масло і мармелад. Я була страшенно зворушена такою милою турботою. Тепер я по-справжньому роздивилася кухню. Вона була дуже велика й, мабуть, ішла через увесь будинок. Стіни й стеля були трохи закурені, але на вікнах висіли свіжі фіранки з таким самим блакитно-білим взором, що й моя постіль, а на столі перед моєю чашкою стояв блакитний глечик з великим жмутком жовтих квіточок. Від великої печі віяло приємним теплом. Усе було дуже затишне.

Але що ж мені одягти? Не можу ж я піти до церкви в нічній сорочці. "А може це поховальна сорочка? Адже тепер такого вже ніхто не носить". Тонке біле полотно з мереживними вставками. "Ні, сказала я собі, – мереживні вставки не пасують, – це явно стара весільна сорочка для нареченої". Я втішилася з цього, шкода, що Ґерд не може мене побачити. Потім я взялася за сніданок, принесла великий зручний коричневий емальований кавник з духовки над плитою, намастила мармеладом бутерброд. Він мені дуже смакував. На стіні цокав старий годинник. Я насолоджувалась тишею й подумала: "Я знову дуже добре потрапила. А одягти щось уже знайду". Крізь біло-блакитні фіранки сонячні промені падали на мідне начиння на стіні. І тоді я його помітила. На гачку поряд з посудом висіло на вішаку довге вбрання. До нього була пришпилена велика біла записка, на якій було написано: "Люба фрау Скоро, моя мати просить Вас одягти цю сукню. Ми прийдемо, якщо вже буде теля, на обід. Ваша Шарлотта Маєр".

Сукня легко пахла камфорою, але вона була чудова. Чорна вовна з витканими на ній шовковими квітами, скромно застібалася під шиєю, з маленькими білими мереживними оборками навколо шиї й на довгих рукавах. До цього кольору зеленого яблука шовковий фартух з вишитими червоними рожами. Ще й зараз виразно бачу її перед собою. Я вирішила перервати сніданок, швиденько вмилася, як кішечка, одягла вогку білизну й панчохи, а потім влізла в суконку. Довжина була добра. Я позастібала численні гудзички на талії й на

рукавах і, о розчарування! стара фрау Маєр нареченою мала бути значно повнішою, ніж я. На грудях суконка звисала жалюгідними фалдами. Я знову скинула вогкі панчохи й напхала ними бюстгальтер. Це вже було краще. На талії сукня теж була заширока, але розкішний фартух усе врятує. По-справжньому роздивитися себе я не могла. В цілому домі було лише малесеньке дзеркало над умивальником біля плити. Після всього бруду останніх днів я почувалася в цій сукні просто чудово. Це було справжнє задоволення – почутися чистою й відчувати на тілі тонку тканину.

Коли я згодом зустрілася біля дверей церкви з Зойферлінґами, д-р Зойферлінґ вигукнув: "Ну і Скоро!" Маленька дівчинка ніжно погладила мій шовковий фартух. Церква була така повна, що багато людей були змушені стояти в проходах і попід стінами. Родичі Зойферлінґів мали в церкві свої стільці спереду перед вівтарем. Ми мусили пройти вперед довгим центральним проходом. Я соромилась у своєму вбранні, аж поки не зауважила, що цілий ряд жінок із села теж були вбрані в народні строї, але напевно свої власні.

Мабуть, уперше в житті я свідомо брала участь у католицькій Службі Божій. Майже вся по-латинськи, вона звучала дуже гарно. Я подивляла людей, що вони вміли відповідати напам'ять, діти також. Ще молодий капелан з протезом замість руки виголосив коротку, зовсім не сентиментальну проповідь. Пізніше я дізналася, що він довгий час був фронтовим капеланом і втратив у бою руку. Потім була урочиста меса, яку відправляв ще один старший священик в оточенні великого гурту одягнених у біле хлопчиків. Мені вона дуже нагадувала нашу православну літургію. Хоча наші співи й були значно мелодійнішими, але й тут це звучало урочисто і потішало.

Я побоювалася, що Служба Божа буде страшенно сумною і що всі плакатимуть. Адже під час нальотів останніх днів багато з присутніх, напевно, втратили своїх близьких. Я думала про бідну закляклу бабусю на ручному візку – але все було більше молитвою подяки, що вдалося уникнути смерті. Мене теж переповнювала вдячність. Коли ми вийшли з церкви, я побачила навколо лише радісні обличчя. Здавалося, що всі знають одне одного, люди переходили від однієї групи до іншої, віталися, сміялися. Зойферлінґів теж усі знали. Мене тягали за собою від одного гурту до іншого. Пахло вес-

ною, сонце світило, на луці навколо церкви сяяли жовті нарциси. На мені була гарна сукня, я була молода і сповнена любові до життя.

"Ми всі йдемо на обід до "тітоньки", – сказали мені. Діти взяли мене за руки й ми подалися через село до будинку "тітоньки". Тітонька була найстаршою сестрою Зойферлінґового батька, дуже багатою жінкою, якій належали великі виноградники навколо Вюрцбурґа. Вона мала самих дочок, які були одружені десь інде. Вже давно овдовіла, вона мешкала у найімпозантнішому будинку на центральній площі села лише з кількома старшими служницями. В родині вона явно займала зовсім особливе місце, оскільки тепер увесь рід зібрався на обід до неї. Коли промовляла тітонька, ніхто не смів перебивати. У великій їдальні з важкими темними меблями було вже досить багато людей і все ще багато надходило. На мою радість, мої милі господині вже були тут, обидві у святкових чорних, трохи затісних, костюмах зі світлими блузками, я ледве впізнала їх. Щойно тепер я змогла подякувати їм за їхню ласкаву опіку. Стара жінка дивилася на мене в моєму, тобто її, вбранні з явним зворушенням. "Я така рада, що моя сукня знову дочекалася своєї години". Нарешті я змогла побачити себе знову в дзеркалі. Воно висіло над темно-зеленою плюшевою канапою, на якій, як на троні, сиділа тітонька. Вона справляла дуже сильне враження. Дрібненька, малесенька, крихітні ніжки, які визирали з-під довгої темної сукні, не діставали до підлоги. Над зовсім зморщеним маленьким личком підносилась висока фризура з майже сніжно-білого волосся. Блискучими очками пильно оглядала всіх і все навколо. У мене було відчуття, що її не можна було ошукати. Найдивовижнішим був її голос, низький і звучний, цілком несподіваний для такої маленької істоти. Мене представили їй. Вона хотіла знати про мене все, як справи у Ґерда, чи він не поранений, де воював. Чому це всі кличуть мене Скоро, коли мене насправді звати Гіндер. При цьому вона весь час пильно оглядала мене згори донизу. Я думаю, вона точно знала, що я підклала панчохи у станик. Нарешті мене тим часом милостиво відпустили.

Товариство складалося з родини моїх Зойферлінгів, ще кількох збомбардованих і найближчих родичів із села, – окрім двох старих чоловіків і хлопця в уніформі гітлерюґенду – усе самі жінки й діти різного віку. Я нарахувала близько тридцяти осіб.

Вузький довгий стіл під рядом вікон, які виходили на площу, був гарно накритий білою скатертиною, квітами, сяючими склянками й великою кількістю багатообіцяючих пляшок з вином. Усі стояли навколо, розмовляли і явно на щось чекали. Нарешті бічні двері відчинилися і зайшли три старі служниці в довгих білих накрохмалених фартухах, кожна з великою тацею, на якій високою гіркою лежали запечені до золотавої шкуринки шматки м'яса. Поряд зі мною хтось благоговійно прошепотів: "Теляча голова", – мені стало трохи смішно, але пахло воно гарно. Служниці поставили принесене на стіл, зникли й відразу повернулися знову, тепер несучи в руках величезні миски з паруючим картопляним салатом, мені аж слинка потекла. Тітонька встала й подалася до свого місця за вузьким кінцем столу, вона вказала д-рові Зойферлінгу на місце поряд із собою. Всі інші стали просто за своїми стільцями. Я стояла поміж обома моїми господинями, трохи навскоси від д-ра Зойферлінга, який опинився навпроти. Своїм повнозвучним голосом тітонька виголосила коротку застільну молитву, побажала смачного й хотіла сідати. Тут з іншого кінця столу високий жіночий голос почав читати ружанцеву молитву і всі її підхопили. Тепер я теж могла промовляти текст разом з усіма. Багато високих дитячих голосів робило її справді радісною. Але ружанець не мав кінця. Як тільки закінчувалася одна молитва, високий голос з кінця столу знову починав іншу. Голос належав високій худій жінці, яка не дивилась ані вліво, ані вправо й, як видно, була повністю заглиблена в молитву. Хотячи чи нехотячи всі присутні мусили приєднуватися. Д-р Зойферлінг комічно закотив очі. Голоси почали звучати невдоволено. Перед нами на столі пахла теляча голова й парував картопляний салат. Я побачила, як тітонька наморщила чоло. На початку восьмої чи дев'ятої молитви нарешті прозвучало її рятівне слово: "Досить уже, Кларо, холодна теляча голова несмачна". Худа жінка прокинулась зі свого схожого на транс стану, всі вибухнули голосним сміхом і з полегшенням усілися. Почалася дуже весела учта, всі говорили одночасно, дуже багато пили і сміялися. Властиво, це було дивно, адже велика частина присутніх щойно пройшла крізь страх і жахіття, втратила майже все своє майно, ніхто не знав, що принесе майбутнє, а тут їли, пили, сміялися й балакали так, наче взагалі не існувало ніяких турбот.

Трапеза тривала до пізнього вечора. Ще була кава, звичайно, не натуральна, але зате чудові бісквітні торти. Я, приїхавши з Берліна, могла тільки дивуватися. Мої господині прошепотіли мені, що й тут не завжди ведеться так розкішно.

Тепер я довідалася більше про життя обох жінок. Старша була явно рада поговорити про своє життя. Вона пережила двох своїх чоловіків, обидва після довгих страждань померли від раку. З двох синів один загинув уже у французьку кампанію, другий перебував десь у Росії, вона вже давно не мала від нього жодної звістки й непокоїлася через це. Донька вже кілька років була заручена з учителем. Як переконаний соціал-демократ, він відразу ж після захоплення влади нацистами втратив місце праці й мусив тяжко перебиватися. Потім він потрапив у штрафний батальйон і дуже швидко опинився в російському полоні. Вони тільки раз отримали з табору звістку про те, що він живий. Мужня Шарлотта була переконана, що він повернеться. Мати тільки сумно хитала головою за її спиною. Обидві жінки вже роками господарювали у своєму дворі тільки з допомогою старого родича, який теж сидів за столом. Справи йшли цілком добре, а в селі допомагали одне одному машинами. Жінки власне стараються, коли їм дають щось зробити, сказала стара жінка, лукаво посміхаючись до мене. Я в цьому анітрохи не сумнівалася.

Нарешті всі повставали. Я вже відвикла так багато їсти й тепер знову була такою сонною, що тільки швидко забрала рюкзак і валізочку від Зойферлінґів, а тоді знову залізла до свого чудового ліжка. Мої господині зрозуміли це й розбудили мене наступного дня аж на обід. "Вам треба попоїсти, Ви занадто худа". Після обіду я зайнялася лагодженням мого нарешті сухого одягу. Шарлотта показала мені, як користуватися праскою з вугіллям. Це було складно, але в кінці вовняні речі виглядали знову цілком пристойно. Усе свіжо пахло милом.

Наступного дня я вирушила в дорогу до Вюрцбурґа. Хотіла спробувати, чи не вдасться телеграфувати якусь звістку Ґердові й моїм батькам. Бідні, вони напевно страшенно хвилювалися за мене. Мої жінки дали щедро приготовані бутерброди. Я поклала все разом з торбинкою в рюкзак і пішла. Погода була трохи похмурою, але я була в доброму гуморі й бадьоро крокувала широкою сільською до-

рогою. Вже незабаром за селом, ще на великій рівнині, почула за спиною стукотіння вантажної машини. Я махнула рукою, водій зупинився, його машина була повністю завантажена залізними бочками. На задніх уже сиділо кілька людей. Аби було легше залізти через високий задній відкидний борт, я спершу закинула всередину рюкзак, а тоді видряпалася слідом. Сидіти на бочках було цілком зручно.

Тепер ми повільно їхали по злегка горбистій місцевості. Двигун вантажівки на деревному паливі видавав убивчий тріск. Саме тоді, коли ми тяжко виповзли в черепашачому темпі на округлий пагорб, я почула над собою інший шум і одночасно побачила, як маленький літак пікірував згори просто на нас. Я перелякано крикнула: "Штурмовик, штурмовик!" – і з усієї сили спробувала відкрутити гвинти, які замикали борти вантажівки. Як тільки мені це вдалося, я шкереберть вистрибнула на вулицю з машини, яка все ще рухалася. Інші повискакували слідом за мною, водій нарешті помітив, що щось негаразд, зупинився саме на вершині й ми тут же почули над собою гудіння літака і противне тріскотіння кулемета. Я зірвалася на ноги, побігла геть з середини дороги й кинулась у глибокий придорожній рів. Ще побачила, як інші люди з машини і водій теж повтікали з дороги. Літак летів так низько, що я виразно бачила голову пілота. Повертаючись раз за разом, він скажено палив по вантажівці. Порожні гільзи від набоїв, осколки від автомашини й каміння, яким була вимощена польова дорога, долітали аж до нас у рів. Це було жахливо. Я страшенно боялася, власне кажучи, ще більше, ніж під килимовим бомбардуванням, мабуть, тому, що постріли були скеровані на таку близьку ціль. Потім один за одним пролунало кілька оглушливих вибухів. Вгору піднявся високий стовп вогню. Частина бочок містила бензин. Дякувати Богові, всі металеві уламки пролетіли над нами. Я чула, як клене водій. Вантажівка разом зі своїм вантажем горіла яскравим полум'ям. Вогонь голосно потріскував. Я бачила, як пілот зробив ще одне коло над пагорбом, так наче хотів розглянути справу своїх рук. Потім він нарешті подався геть.

Поряд зі мною жалібно стогнала якась жінка. Вона не була поранена, але зістрибуючи з кузова, вивихнула ногу. У дитини з носа текла кров, і тепер, коли переляк минув, вона кричала, наче її різа-

ли. Ми вилізли з придорожнього рову. Інші хотіли повертатися назад. Я подумала: ти вже проїхала пів дороги до Вюрцбурґа, тепер можеш пройти й решту. Рюкзак з добрими бутербродами і моя шикарна дамська торбинка з усім її вмістом пропали. Я трохи посумувала за улюбленою золотистою пудерничкою, яку мені колись подарував кузен Леонід, кілька сотень марок теж пропало, але тоді це не грало великої ролі. Посвідки особи я завжди носила в торбинці під пуловером. Я подумала властиво, все ще добре скінчилося, нікого серйозно не зачепило. Я помахала рукою іншим і пішла геть. Щойно тепер я зауважила, що мої, з таким трудом зацеровані після повітряного нальоту на поїзд до Ляуди, штани вже знову подерлися, а коліно трохи кривавило. Я сіла на узбіччі і зробила те, що завжди робила дитиною. Я так довго облизувала своє коліно, аж поки воно знову не стало чистим і кров більше не виступала. Звірята роблять так само зі своїми ранами.

Я крокувала сільською дорогою, понад ровом, увесь час наслухаючи, чи наді мною не кружляє ще якийсь паскудний тип. Якось мене наздогнала військова вантажна машина. Молоді солдати запропонували мене підвезти. Я відмовилась, бажання їздити вантажівками на сьогодні вичерпалось. Я розповіла солдатам, чому не хочу з ними їхати. Вони з мене посміялися й поїхали геть. Окрім мене на дорозі не було жодної живої душі.

Дорога вела тепер крізь виноградники, над якими снувалися вогкі смуги туману. Я була голодна, коліно боліло, воно трохи напухло. Та я йшла і йшла. Я знала, що ще один великий поворот, і я буду посеред руїн Вюрцбурґа. Дорога виходила тут на широку вулицю, яка вела через знайомий мені квартал просто до великого мосту понад коліями. Раптом переді мною виринуло дві постаті. Нерівномірно похитуючись туди-сюди, вони повільно йшли мені назустріч, двоє солдатів у довгих шинелях. Один мав велику чорну пов'язку на оці й загіпсовану ногу, він, хитаючись, просувався вперед на двох милицях. У другого чоло й обоє очей були замотані колись, мабуть, білою, а тепер зовсім брудною грубою пов'язкою. Він теж стрибав за допомогою палиці, другою рукою міцно вхопившись за плече свого товариша. Виглядали обидва жалюгідно. Мені стало ясно, що обидва бідні хлопці явно йдуть не в тому напрямку, оскільки там, звідки

прийшла я, були самі виноградники, а далі гола польова дорога. Просто переді мною обидва зупинилися й почали одночасно говорити, що вони такі раді, що нарешті зустріли людину, яку зможуть запитати. Вони, мовляв, уже довго йдуть, а ніде немає нікого, самі сірі руїни. Я побачила, що це було двоє зовсім юних хлопчаків. Їхні голоси звучали по-дитячому. Я спитала, а куди їм, властиво, треба. До Вюрцбурзької очної клініки. Вони обоє боялися, що вона теж зруйнована, як усе інше, і що тоді з ними буде. В словах звучав розпач. Випадково я змогла їх заспокоїти. Коли ми з фрау Зойферлінґ та її дітьми ходили перед від'їздом до міста, вона звернула увагу на видимо неушкоджену велику будівлю очної клініки. Та стояла на Рінґу, далеко за Ґмеліном, поблизу великого залізничного мосту через Майн. Обидва хлопці були раді, що нарешті мають когось, хто може їх попровадити. Ми вирушили. Хлопця з грубою пов'язкою на оці я міцно тримала під руку. Він довірливо взяв мене за руку. Другий, який ще трохи міг бачити незакритим оком, на милицях зовсім справно шкутильгав поряд з нами. Тепер вони бадьоро розповідали мені, що їх – мабуть, на другому кінці міста – висадили з військової машини, яка мала довезти їх до Вюрцбурґа, з порадою весь час іти вздовж Рінґу, аж до залізничного мосту, а там буде клініка.

До мосту вони дійшли, але не до вокзального, а до того, який лише вів через залізничну колію. Ми зовсім добре рухалися вперед. Дільниця – справжній житловий квартал з високими багатоквартирними будинками, – тут до нальоту на вулицях завжди було багато людей, зараз здавалася цілком вимерлою, ні людини, ні собаки, тільки руїни випалених будинків з чорними дірами вікон. Я могла уявити, якими загубленими почувалися тут обоє сліпих. Я зраділа, коли ми дісталися до мосту. Залізничні колії попід нами блищали. Вони виглядали тут досить-таки неушкодженими. Але в напрямку вокзалу я побачила великі бомбові воронки, з яких стирчали вгору погнуті й понищені рейки колій. Ми розпиталися, скільки ще мине часу, поки знову почнуть ходити поїзди. Та не встигли дістатися й до середини мосту, як на мій жах від другого його кінця пролунало наростаюче і спадаюче виття сирени. Повітряна тривога! Я подумала: тільки б швидше забратися з мосту. Я крикнула солдатові на двох милицях: "Ходіть мерщій, ми мусимо спуститися з мосту". Схопила мого сліпого за руку й потягла

назад, до залізних сходів, які зауважила, коли ми підіймалися на міст. Вони вели до будинків, які стояли під передмостовим укріпленням поряд з коліями. Там напевно був би для нас найближчий сховок. Хлопець у поспіху загубив свою милицю Я закинула його руку собі на шию. Він важко сперся на мене. Напівнесучи, я волокла його швидко, як тільки могла, вниз залізними сходами до входу найближчого від нас будинку. Сирена усе ще вила. Мені вже здавалося, що я чую гудіння літаків. Паніка охопила мене, що ж мені таки робити з двома нещасними сліпими хлопцями, коли почнеться наліт. Я намагалася відійти подалі від дверей і тягла сліпого, який усе ще міцно спирався на моє плече, далі коридором.

Картина, яка відкрилася моїм очам, виглядала такою несправжньою, що на якусь мить мені здалося, наче я сплю. Але я не спала. Адже біля мене стояв мій бідний сліпий, усе ще важко дихаючи від зусиль при спуску з мосту. З брудною пов'язкою на бідних очах, прислухаючись зі схиленою назад головою, напіввідкритим ротом, він виглядав таким безпорадним і нещасним, що я швидко погладила його по руці й прошепотіла: "Все добре, сидіть тут дуже тихо, я точно зараз повернусь". Я мусила просто розвідати, куди це ми потрапили.

З довгого коридору, в якому ми стояли, вправо і вліво вів лабіринт кабін різної величини. Стелі позникали, я бачила над собою небо, частина стін кабін ще стояла, але більшість так позавалювалася, що мені було видно всю площу. Вона виглядала як античні розкопки. Я брела по шару попелу. Але божевіллям було те, що в кабінах стояли ванни для купання, численні бляшані ванни, пом'яті й погнуті, а де-не-де поміж ними – потріскані, але також і зовсім цілі унітази. Це було фантастично. Якби я тоді знала, хто це такий, то подумала б, що це створив Кафка. Притому, це все-таки було цілком реальним, ми просто потрапили в руїни громадського купального закладу. На стіні ще висіла бляшана табличка "1 купання 50 пфенігів, з милом і рушником 70 пфенігів". Дешевше, ніж квиток у кіно. Я повернулася до свого підопічного й розповіла йому, що відкрила. Він уважно мене вислухав, а тоді несміливо запитав: "Може б і я міг туди якось зайти?" Така ідея ще не спадала мені на думку. Я повела його вздовж коридору до добре збереженої кабіни й показала, де

унітаз. Він мав мене покликати, аби я його забрала. Тоді я пошукала для себе іншої. Я сміялася сама до себе, усе це і справді було кумедним. Тепер я сиділа тут, під повітряним нальотом, з двома сліпими на шиї, в оточенні ванн.

Чекай-но, промайнуло мені в голові, а де ж залишився другий сліпий? Адже він зовсім не спускався разом із нами по сходах. Я уявляла собі з жахом, як бідний хлопець, шукаючи нас, блукає по руїнах. Тривога мене більше не хвилювала, виглядало, що вже нічого не буде. Я почула, як мене кличе мій сліпий, і повела його вперед. Він заспокоював мене, мовляв, його приятель такий, що ніде не пропаде, він уже пройшов вогонь і воду. І справді, коли нарешті пролунав відбій і ми з трудом вилізли нагору залізними сходами, то побачили, як він, усміхаючись, стрибає по мосту нам назустріч. Почувши сирену, він пішов далі просто й перечекав до відбою тривоги, сидячи під деревом по другий бік мосту, і зовсім нічого не сталося. Ми також знайшли загублений ціпок і задоволено рушили далі.

Ми не зустріли жодної живої душі. У вигорілому вокзалі теж не було нікого, кого б я могла запитати про поштове сполучення. Тому на сьогодні я відмовилась від думки наводити довідки. Спершу мені треба було доставити обох нещасливців. Я вирішила спершу піти з ними до будівлі Ґмелінського інституту, адже вона знаходилась по дорозі до очної клініки. Можливо, колега Боде, який там тепер урядує, дасть нам напитися. Ми всі троє відчували страшенну спрагу. Боде там не було, але я побачила, що він зручно й тепло влаштувався в одному з маленьких приміщень. Я знайшла спиртівку, чай і навіть цукор. Солдати мали ще трохи хліба з продовольчого пайка. Ми цілком приємно побалакали. Хлопці розказали мені, що знайомі між собою віддавна, ще зі школи. Незадовго до її закінчення їх мобілізували, вони потрапили до Чехословаччини. На фронті вони ніколи не були. Їх обох поранило одночасно, при вибуху поїзда з амуніцією. Потім над ними довго трудилися лікарі. Обоє цілком втратили по одному оку. Хлопець з очною пов'язкою хотів показати мені свою рану. "Лишіть ви цю штуку в спокої". У другому оці він мав інфекцію, яка зараз, схоже, вже проходила. Зате на його зламаній нозі були ампутовані пальці, оскільки їх повністю роздушило. В іншого з очима справа виглядала ще гірше. Одне відразу після поранення довело-

ся видалити, друге теж було пошкоджене. Але ще була надія, що його зможуть урятувати у Вюрцбурзькій очній клініці. Адже кажуть, що вона добра. Обидва хотіли студіювати медицину, коли війна нарешті закінчиться. Вони були сповнені надії, і я вірила разом з ними.

Чай допоміг нам. Підкріпившись, ми рушили до клініки. Дорогою ми розповідали хлопцеві на милицях про ванни для купелі й унітази. Ми, всі троє, так сміялися, що черговий солдат-санітар при вході до клініки поглянув на нас дуже здивовано. "Ну, вам обом, здається, дуже добре поводиться, і Вам, фройляйн, теж!" Він зміряв мене трохи недовірливим поглядом. Я попрощалася з обома моїми, такими мужніми, молодими хлопцями, які стали мені по-справжньому любими й, усе ще сміючись, подалася геть.

Я хотіла повернутися найкоротшою дорогою через виноградники ще до настання темряви. Погода зіпсувалася. Небо було зовсім сірим, по ньому низько пливли хмари. Напевно, незабаром піде дощ. На Рінгу я зустріла старого чоловіка. Попросила його показати мені найкоротшу дорогу через виноградники. Підземним переходом попід залізничними коліями, а далі відразу догори сходами й поміж виноградниками, зовсім недалеко від великої підземної будівлі, в якій я побувала після нальоту. Східець за східцем я поволі підіймалася крутими сходами, часто зупиняючись, щоб передихнути. Хвилювання цього дня все-таки дуже мене виснажили. Я почувалася самотньою й загубленою. "Завтра поїду до Ґерда, якось уже доберусь до Мергентгайму", – вирішила я. Думка додала мені духу. Нарешті сходи закінчились. Тепер зручна польова доріжка з багатьма поворотами вела повз невеликий лісок униз у долину, де лежало моє село.

Тим часом уже зовсім стемніло. Дрібненький дощик моросив по моєму обличчю. Я пов'язала голову шийною хустиною й побрела далі вперед, стомлена, як собака. Раптом помітила, як далеко попереду червонувато замерехтіло маленьке світло й одночасно на мене кинулась чорна потвора. Я закричала, в мені прокинулися всі дитячі страхи перед жахливими вовками. "Стій, Гассо, стій, – пролунав з узлісся низький чоловічий голос, – не бійтеся, він нічого не зробить". Але Гассо, великий чорний кудлатий пес, мабуть, уже не міг загальмувати. З розгону він налетів на мене. Чи він мене повалив, чи я сама сіла зі страху, не знаю, але я сиділа посеред польової доро-

ги, а тварюка стрибала довкола мене, дружньо повискуючи й махаючи хвостом. Я побачила, як до мене наближається, знову-таки похитуючись на милицях, постать у довгій солдатській шинелі. "Мабуть уже залишились самі кульгаві чоловіки", – промайнула в мене думка. Чоловік підійшов, допоміг підвестися на ноги й одночасно відсунув від мене пса, який конче хотів облизати моє обличчя. "Вибачте, будь ласка, собака ще дуже молодий і, мабуть, сприйняв Вас за когось іншого". Справді, тепер Гассо облишив мене, зупинився наче розчарований, а тоді цілком чемно побіг поряд зі своїм господарем. "Відколи ми тут, ще від нальоту, Ви перша людина, яка йде цією дорогою", – сказав чоловік. Ми пішли на світло, яке я помітила здалеку. Це було наче картина роботи якогось давнього майстра. У маленькій капличці на підлозі поміж цеглинами палало вогнище. На невисокому підвищенні горіла заслонена від вітру свічка. Над нею височіла оточена вінком із золотих квітів фігурка мадонни у штивній блакитній сукні. Під нею на валізці сиділа молода жінка, накрившись червоно-коричневою хусткою, з маленькою сплячою дитиною на руках. Вираз, із яким молода мати дивилась на свою дитину, був такий самий, як у скульптури над нею. Приблизно десятирічний білявий хлопчик у синій вітрівці стояв біля імпровізованої пічки й помішував щось у горщику. Освітлене знизу полум'ям усе разом було таким гарним, що в мене аж сльози на очах виступили. Але невгамовний Гассо не дав виникнути зворушенню. Він, як божевільний, спершу кілька разів оббіг каплицю навколо, тоді ледь не перекинув горщика на вогні й влігся перед молодою жінкою, тяжко хекаючи і стукаючи об підлогу хвостом. З чорними кудлами його цілком можна було прийняти за вівцю, що цілком пасувало до цієї різдвяної картини. Та і "Йосиф", який мав би тут бути – він мав справжню колючу бороду, – пошкутильгав до підвищення, несучи перед собою напівзаповнену пляшку з вином. Він налив емальовану чашку й потім ми всі троє пили з неї по черзі. "Вам це необхідно після переляку через дурного Гассо".

Молода жінка зраділа моєму приходові. Вона розповіла, що відразу ж у ніч після нальоту втекла сюди, бо не могла витримати внизу серед руїн. "Знаєте, я знову при надії, а тоді стаєш такою чутливою до запахів". Я подумала про жахливий сморід у старому місті. Роз-

повіла про своє миле село в долині. Може, вони змогли б знайти там пристановище. "Можливо", – відповіла вона. Я помітила, як вони перезирнулися між собою. Не могли ж вони завжди залишатися тут нагорі. З отриманням продуктів харчування, мабуть, скоро стане важче, коли хтось не має постійного місця реєстрації. Хоча поки що в місті ще є безкоштовні кухні для розбомблених. Вони могли б там харчуватися. Але це, мабуть, уже довго не потриває.

Від великого нальоту в четвер увечері насправді минуло лише п'ять днів. Але скільки всього зі мною сталося за цей час. Враження, які закарбуються в пам'яті на все життя.

Чоловік провів мене майже до самого села. Адже шаленому Гассо треба було вигулятися. Він щасливо гасав туди-сюди і явно пробіг відстань яких разів шість. Дорогою солдат розповів мені, що він тепер, властиво, мав би перебувати в лазареті поблизу Вюрцбурґа. У четвер його відпустили до Вюрцбурґа відвідати дружину. Оскільки вона не дуже добре почувалася, він ще залишився після своєї відпустки й тоді потрапив під наліт. Тепер він, звичайно, не хотів кидати своєї сім'ї. Цілком могло статися, що в лазареті вважатимуть, що він загинув, як багато інших. Вони мешкали на краю старого міста, і їхній будинок цілковито розбомбило. Мабуть, він міг би переховуватися до кінця війни. Йому аж ніяк не хотілося потрапити з лазарету до військової в'язниці через свою жінку, яка щоразу починала панікувати після всього, побаченого в старому місті.

Я розповіла йому, що теж була там. На це він лише сказав, що це було через багато годин після всього, там уже поприбирали. Я могла уявити собі цей жах. Від чоловіка я вперше почула, як швидко наступають тепер американці. Мені слід було найшвидше повертатися до Мергентгайму, інакше мене могли від нього відрізати.

Я попрощалася з "Йосифом". Гассо ще шмат дороги пробіг поряд, лизнув мене в руку й дружньо помахав хвостом. Щойно тепер я усвідомила, що пес взагалі ані разу не гавкнув. Може, його поранило при нальоті, або він знав, що його господар не хотів привертати до себе уваги. Мої господині чекали на мене з добрим супом.

Наступного дня вирушила до Мергентгайму з валізочкою й позиченим у Зойферлінгів рюкзаком. Свій великий багаж я залишила у них на зберігання. Різними видами транспорту, окружними дорога-

ми і з довгими очікуваннями у проміжках я добралася до Мергентгайму вже потемки. Погода була неприємна, холодна і дощова, зате по дорозі не було жодних штурмовиків.

На останньому відтинку мене підібрав якийсь солдат. Він сидів на своєму мотоциклі, а я на причіпному лафеті. Щоб не злетіти з підвищення, я сиділа, напівзігнувшись уперед, верхи на гарматі, чи що воно там було, однією рукою міцно вчепившись у цю штуку, а другою тримаючи валізку. Хустина злетіла геть, з розвіяним волоссям, забризканим болотом обличчям, я, напевно, виглядала як відьма. У всіх, повз кого ми пролітали, обличчя робилися переляканими. Перед Мергентгаймом солдат зсадив мене і погрюкотів геть. Я ледве трималася на ногах, була такою розбитою. Я ледве брела через місто до своєї дільниці. Управителька моєї милої домогосподині відчинила двері. Побачивши мене, вона настрашено відсахнулася, щоб потім пробурчати незадоволено: "Так Ви не можете зайти, Ви тут усе забрудните". І тут мій терпець лопнув і я закричала на неї: "А Ви взагалі мовчіть, Ви ж не маєте поняття, що сталось у Вюрцбургу!", – відсунула її вбік і пішла до своєї комірки. Стара драконіха з переляку аж рота роззявила. Але потім, на моє здивування, за якийсь час хтось постукав до дверей моєї комірки, й вона з'явилася з чаєм і бутербродом. Вона зовсім змінилася і з того моменту поводилась зі мною просто-таки шанобливо. Те, що я прикрикнула, вчинило диво. По суті, стара буркотуха мала цілком добру душу, досить було лише показати, що її не боїшся. Пізніше я довідалася, що вона таємно постачала бідним голодуючим родинам м'ясо із м'ясної крамниці, не вимагаючи за це оплати.

Мерґентгайм

Наступного ранку я пішла до Ґерда. Він зрадів зустрічі зі мною. Про наліт на Вюрцбурґ він узагалі нічого не чув. Щоб не хвилювати його заднім числом, я розповіла тільки трохи. Він радів, що тепер я можу назовсім залишитися в Мерґентгаймі й більше буватиму з ним. Наше життя внормувалося. Від пізнього ранку до полудня я сиділа біля Ґерда – милі сестрички завжди уділяли ще одну тарілку їжі для мене. Після їжі я йшла гуляти або намагалася роздобути щось їстівне, що було нелегкою справою, оскільки я не була замельдована в Мерґентгаймі. Увечері знову приходила до лазарету. В Ґерда була гарячка, але ми через це не хвилювалися, так уже не раз бувало. Він багато спав.

У місті я дізналася, що американці все швидше просуваються вперед. Вони вже нібито стояли на нижній течії Таубера. Ходили чутки, що СС окопалися серед горбів за Мерґентгаймом. Раз казали, що місто, в кожному разі, повинні захищати, бо в лазаретах лежало багато поранених солдатів. А тоді знов казали, що ні, захищати міста не будуть, саме тому, що там так багато лазаретів. Ніхто не знав, що ж, власне, відбувається. Загальний настрій, і в лазареті також, був напруженим.

Згодом, котрогось дня, мабуть, це було десь близько 5 квітня, стало зовсім тривожно. Було чути гарматну канонаду то з одного, то з другого боку. Знову й знову над Мерґентгаймом пролітали – мабуть випадкові – артилерійські снаряди. Досі вони, правда, не влучали в Мерґентгайм, але населення попередили, щоб, по можливості, не виходити з дому. Я вирішила запитати головного лікаря лазарету, чи не могла б я залишитись у лазареті на постійно й виконувати якусь роботу. Наступного ранку відразу пішла до головного лікаря д-ра НН, якого досить добре знала, бо він часто заходив до Ґердової палати. Перше ніж я встигла розтулити рота, він схопив мене за руку і сказав: "Фрау Гіндер, добре, що Ви до мене прийшли. Я хотів сьогодні поговорити з Вами. Ваш чоловік перебуває у важкому стані!" У мене завмерло серце, це було неймовірно, адже Ґерд так добре виглядав. Звичайно, в нього була гарячка, й він відчував постійну втому, але таке... Д-р НН повідомив мені, що стан Ґердового серця весь час погіршується і що доводиться чекати найгіршого. Я не могла цього

зрозуміти. Про якусь роботу годі було й думати, тепер треба було якомога більше бути біля Ґерда. Д-р НН був дуже люб'язним і сердечним. Звичайно ж, я можу мешкати в лазареті, він подбає про те, щоб я отримала ліжко. Усіх і так зараз будуть переселяти, всіх важкохворих переведуть у підвальні поверхи, серед них і Ґерда.

Справді, лазарет виглядав того дня як розворушений мурашник. У всіх коридорах стояло повно ліжок з хворими. Солдатів, які могли ходити, перевели на верхні поверхи, зовсім лежачих перемістили на нижні. Сестри й санітари заклопотано бігали коридорами. Поранені або стояли на милицях гуртами, або сиділи на ліжках біля своїх товаришів. Загальне велике збудження. Говорили, що місто захищатимуть до останньої людини. Що станеться з бідними солдатами, які не можуть рухатися, якщо першими увійдуть СС? Казали, що вони не дадуть нікому з поранених потрапити живими до рук американців. Якийсь лікар, проходячи повз мене, пробурчав: "Божевілля, божевілля", – я теж так думала.

Ґердова палата вже була порожньою. Я порозпитувала і знайшла його в підвальному приміщенні, разом із зовсім чужими солдатами. У нього була висока гарячка, очі неприродно блищали. Щасливо посміхаючись, простягнув до мене руки. Щойно зараз мені впало в очі, як вони схудли. Я розповіла йому дещо з того, що почула в місті й у лазареті, і що тепер я зможу мешкати в будинку, десь у верхніх палатах. Про свою розмову з д-ром НН я, звичайно ж, нічого не сказала. Ґерд переживав, що він не лежить разом зі своїми давніми товаришами, до яких звик за довгі місяці. Я пообіцяла їх розшукати, щоб вони приходили його відвідати. Всі вони належали до легкохворих. Потім Ґерд заснув. Я сиділа біля його ліжка й стерегла його сон. Він виглядав таким рум'яним, як маленький хлопчик, зі своїми густими кучерями. Мій Ґерд, мій маленький Ґерд, що ж мені зробити, аби допомогти йому?

Палата, в якій лежав Ґерд, була значно меншою, аніж попередня нагорі. Ліжка стояли так тісно одне біля одного, що ледве можна було протиснутися поміж ними. Було тільки одне вузьке вікно просто під стелею, крізь яке падало трохи світла. Повітря було страшенно задушливим. Ґерд міцно спав. Я пішла нагору й зустріла сестру Ізольду. Вона стиснула мою руку і співчутливо глянула на мене.

Вона знала, що мені повідомили про Ґердів стан. "Можливо, десь уже скоро вступлять американці", – тихо прошепотіла вона мені, так щоб ніхто з перехожих не міг почути. "Тоді буде пеніцилін, і Ваш чоловік видужає". Я теж уже дещо чула про цей чудодійний засіб. Можливо, можливо, це було б порятунком.

Американці прийшли, вони принесли пеніцилін, але для Ґерда вже було запізно. Він помер рано-вранці 10 квітня. Американці того ж дня увійшли до Мерґентгайма, а вже наступного в Тауберталі появились американські лікарі й привезли пеніцилін. Багатьох хворих, у яких було те саме, що і в Ґерда, вдалося врятувати. Але, як сказав мені пізніше головний лікар, у Ґерда, мабуть, було вже надто сильно уражене серце, щоб це могло йому допомогти.

Мені приділили ліжко в маленькій комірчині під дахом разом з молодою дівчиною, яка працювала в будинку. Ґерд лише кілька днів залишався в огидному підвальному приміщенні. Потім було прийняте остаточне рішення оголосити Мерґентгайм лікарняним містом і без бою передати американцям. Усіх пацієнтів знову перемістили нагору. Ми з Ґердом отримали окрему маленьку кімнатку. Він спав у своєму ліжку, для мене поставили кушетку. Ми були щасливі, що самі. Ґерд почував постійну втому, він майже весь час спав. Вранці 9 квітня я пішла до міста, щоб принести решту моїх речей. Місто було як вимерле. Тільки перед однією крамницею я побачила довгу людську чергу, там щось давали. Я зайняла чергу, на жаль, там не було харчів, а тільки вино, добре червоне вино. Я здобула дві пляшки. Коли я повернулася, Ґерд не спав. Він зрадів вину, але майже його не пив, до їжі також не доторкнувся. А тоді у Ґерда почалася гикавка. Перепробували все, аби її втишити. Прийшов палатний лікар. Він пильно оглянув Ґерда, заспокійливо поплескав його по плечах, але, виходячи, обернувся до мене й серйозно похитав головою. Незважаючи на всі заспокійливі засоби, гикавка ніяк не проходила, це дуже вимучувало Ґерда. Він почував себе втомленим і не міг спати, розмовляти теж було тяжко. Я читала йому вголос, що саме, вже не пам'ятаю. Він тримав мене за руку. "Як добре, що ти тут", – пробурмотів він. Час від часу він починав дрімати, але його постійно будила надокучлива гикавка. Я вийшла трохи на повітря. Пахло весною, сонце сідало. Звіддаля було чути гуркіт гармат, але далі, ніж раніше.

Якийсь чоловік розповів мені, що на всіх вікнах у місті повивішувані білі простирадла. Всі чекали вступу американців.

У Ґерда все було без змін, гикавка також. Принесли вечерю, для Ґерда була манна каша, яку він так любив. Він з'їв усього кілька ложок. Я знову почитала Ґердові, він був цілком веселим, тільки втомленим. Нарікав на гикавку, яка не давала йому спати. Я готувалася до сну. Головний лікар зайшов ще раз, зміряв Ґердові пульс і дав сильне снодійне, аби він міг поспати. Я провела лікаря до дверей. Він обійняв мене рукою за плечі й пригорнув до себе. Ґерд засміявся: "Ну, ти його підкорила, він же зовсім пропав". Я відповіла зі сміхом: "Ні, це все тільки моє гарне кімоно!" При тому я точно знала, що означали ці обійми головного лікаря. Він хотів підбадьорити мене перед тим, що мене чекало.

Ґерд справді зі снодійним швидко заснув. Я ще якийсь час сиділа біля його ліжка й дивилася на нього. Його обличчя, здавалось, якось змінилося. Біля носа з'явилась чужа риска, але дихав він зовсім рівномірно. Я обережно вивільнила свою руку з його, прослизнула під ковдру й майже відразу заснула. Через кілька годин я прокинулась від якогось шурхоту, будильник на нічному столику показував пів на другу. Над Ґердовим ліжком горіло світло. Він випростався на подушках, очі мав широко розплющені. Важко дихав розкритим ротом. "Швидко, стілець з горщиком!", – гукнув він мені. Я різко подзвонила. Сестра Ізольда з'явилася в дверях, відразу повернулася зі стільцем і знову вибігла. Я допомогла Ґердові встати з ліжка на горщик, але, не сівши на нього, він кинувся назад на ліжко, дихання стало хрипким і переривчастим. Він лежав на спині. Я пробувала ритмічно рухати його руками, щоб полегшити дихання. З його грудей вирвався жалібний стогін, зовсім дитячий. Я перестала це робити. Ґердові очі були широко розплющені, але їх погляд був порожнім. Медсестра і головний лікар влетіли до кімнати. "Ґіндере, Ґіндере, Ви мене чуєте?" Ґерд закотив очі, тоді його голова похилилась набік, він трохи здригнувся і глибоко зітхнув. Головний лікар послухав Ґердове серце й похитав головою. Я все ще тримала Ґердові руки, вони стали зовсім важкими. Лікар поклав руку мені на плече. "Ваш чоловік помер, фрау Ґіндер, він не страждав довго". Від того часу, як я покликала медсестру, справді минуло всього декілька хвилин. Я відпустила Ґердові руки і схрестила їх у нього на грудях.

Потім я закрила йому очі. Я рухалася автоматично, робила те, про що десь колись чула, що це треба зробити. Сестра Ізольда стояла біля ліжка й тихо плакала. Я обійняла її й поцілувала. "Я знаю, Ви теж його любили". Вона повела мене до сестринської кімнати, поставила переді мною чайничок і коробку з кексами. "Ми покличемо Вас, коли все буде готове". Я сиділа там довго, пила чай, чашку за чашкою, і з'їла всі кекси. Я була наче не при собі. В голові була одна-єдина думка: "Гіндери, бідні Гіндери, Ґердові батьки, як я їм про це скажу? Ґерд, їхня єдина дитина, мертвий. Я не доглянула його як слід".

Прийшли сестрички й повели мене до Ґерда. Вони поприбирали в кімнаті і все приготували. Ґерд лежав під ковдрою, трохи схиливши голову набік, неначе спав. Його обличчя було дуже блідим, але цілком спокійним. Чужа риска на ньому зникла. Я вмилася й одяглася. Потім довго-довго сиділа біля Ґердового ліжка й писала листа до мами. Через обставини того часу я змогла відправити його лише в липні, разом із наступним листом. Обидва прийшли до моєї мами в Оберстдорф аж восени 1945, тоді, коли я сама вже була в неї й усе розповіла їй усно. Ці листи до матері збереглися. Пишучи ці спогади, я схвильовано перечитала їх. Якою молодою я тоді була і якою сильною й непереможною почувалася! Моїм улюбленим віршем у ті роки, який я весь час повторювала, був такий:

Далеких світів слабке щастя
Наповнює посмішку втомлених,
Та чиє життя є вічним ранком сили,
Той притуляє цю землю, як кохану до серця.

Сяючи, він спрямовує свою силу
Супроти неї, як чоловічої сили,
Яка висмоктує його піт, яка п'є його кров,
І яка все-таки його любить.

Може, він теж дивиться
Угору на зорі,
Але він вітає їх усіх як рівний
І може без них обійтись.

Посміхаючись, він сам підіймає
Свою долю з дороги
І, легко крокуючи, несе її,
Як перо на капелюсі.

Ще досі вважаю цей вірш Біндінґа гарним. Але життя все ж зробило мене такою мудрою, що тепер я відчуваю і ту зверхність, яка в ньому є. Зверхність і легковажність, ні?

Надворі стало вже зовсім світло. Вздовж вузької дороги, яка за санаторієм вела вгору на поля – під час нашої останньої мандрівки до Ансбаху я пройшла її разом з Люксом, – росли кущі крушини в повному цвіту. Під ними квітли фіалки і примулки. Я нарвала букет для Ґерда.

Ґерда тепер уже мали перенести до цвинтарної каплиці. Кімната була потрібна для хворих. Окрім того, з години на годину очікували вступу американців. Я не хотіла бути при тому, як Ґерда забиратимуть, і пішла нагору в комірку на піддашші, в якій раніше спала з милою маленькою Франці. Головний лікар разом зі старшою медсестрою прийшов до мене. Разом ми вирішили, що для мене буде найкраще, якщо я тепер залишусь у лазареті й працюватиму на кухні. Я попросилася, аби негайно розпочати працю. Бездіяльність була для мене нестерпною.

Вже перед обідом я сиділа поміж двома відрядженими до кухонної служби солдатами і двома дівчатами-помічницями на веранді перед великою шпитальною кухнею і цілими відрами чистила картоплю. Ніхто не звертав на мене особливої уваги, я просто була новенькою, і це було для мене дуже добре. До свого одягу я мусила спершу трохи звикнути. Як і інші дівчата з персоналу, я носила блідоголубу ситцеву суконку з фартухом. Тільки моя була занадто короткою і заширокою. Я виглядала, як учениця. Один старший санітар, який прийшов забрати одного з солдатів на огляд, звернув на мене увагу й запитав: "А це ще що за мала?" На його запитання ніхто не відповів, але своє ім'я я отримала. Серед солдатів лазарету, з якими я поступово добре познайомилась, мене кликали просто "мала". Лише через кілька тижнів, за особливої нагоди, вони дізналися, що я була овдовілою фрау Гіндер.

Пополудні американці увійшли до Бад Мергентгайма. Всі лазарети відразу перейшли під військову охорону. Всіх наших хворих, поранених, як і лікарів та медсестер, оголосили військовополоненими. Та й цивільний персонал міг залишати лазарет лише з особливого дозволу. Я відразу отримала перепустку, щоб домовитись із католицьким священиком про час поховання Ґерда.

Священик був явно перепрацьований. Коли я розповідала йому про Ґерда, то мала враження, що він взагалі мене не слухає. Потім, після досить-таки незручного мовчання, він раптом запитав: "Ви маєте домовину?" Я, напевно, зробила дуже здивоване обличчя; про це я взагалі не думала, оскільки припускала, що все має полагодити лазарет. Священик пояснив, що він останнім часом уже багато разів був змушений ховати солдатів без домовини, оскільки на них бракувало дерева, тобто, як він сказав, дерево то було б, але столярі його дають тільки за цигарки або за великі гроші. Цигарок я не мала, але гроші вони могли отримати. Задля певності я дала йому все, що мала при собі, близько 600 райхсмарок. Він пообіцяв подбати про труну для Ґерда. Поховання мало відбутися в п'ятницю о третій годині дня.

Ніхто з лікарів, ані з сестер, які знали Ґерда, не могли мене супроводити, вони не отримали перепустки для виходу. Огрядна Резель від "Кассеролье" (в її компетенції було миття великих каструль) пішла зі мною, мабуть, тому, що вона була єдиною, що мала з собою в лазареті чорну сукню. Тоді цьому ще надавали великого значення.

У Мергентгаймі аж роїлося від американських солдатів. Вони виглядали свіжими і здоровими, вгодованими і добре вдягнутими, – зовсім інакшими від більшості схудлих німецьких ополченців у старих, погано підігнаних уніформах. Коли я два дні тому ходила до священика, то, як завжди, без особливих церемоній пройшла через курортний парк і замкове подвір'я. Зараз подвір'я замку нагадувало справжній військовий табір. Маса американських солдатів працювали при своїй техніці й машинах або ліниво порозлягалися на сонці. Американський офіцер зупинив нас: "You can't go through here". – "But I must to the funeral of my husband, we are already late"[14]. Я була

[14] "Вам не можна тут проходити". – "Але я мушу йти на похорон мого чоловіка, ми вже майже спізнилися" (англ.).

рада, що мені на думку спало слово "funeral", мій англійський словниковий запас був тоді ще досить обмеженим. Офіцер мовчки зміряв нас поглядом, тоді свиснув і щось крикнув, і з неймовірною поворотністю перед нами опинилась машина з двома американцями. "Hopp in, Girls"[15]. Вперше я залізла до джипа. Я тільки встигла крикнути офіцерові: "Thank you"[16], – джип спритно пробрався через увесь цей тлум на замковому подвір'ї до інших воріт, а далі, за нашими вказівками, нагору до цвинтаря. Американці не сказали нам ані слова. Тоді ще дуже суворо дотримувались "заборони братання".

Ми приїхали на цвинтар навіть зарано. Священика довелося чекати ще досить довго. Він повів нас до солдатського цвинтаря за каплицею. Обабіч дороги, яка йшла трохи вгору, солдатські могили були впритул одна біля одної, багато ще зовсім свіжих. Ніяких хрестів, ніяких кущів чи дерев. Тільки маленькі таблички з іменами, іноді з самими тільки номерами, стояли перед могилами, поміж ними пробивалась ріденька трава. Це було дуже сумним. Священик повів нас до великої широкої ями, в якій стояло поруч три зовсім простих ялинових труни. "Ваш чоловік лежить посередині", – пробурмотів священик. Він дотримав слова і придбав для Ґерда труну, та і для обох інших солдатів також. "Чи Вам це підходить?" Я змогла лише кивнути головою. Я була єдиною близькою людиною, яка стояла над могилою. Коли ж рідні інших солдатів дізнаються про їхню смерть?

Священик почав католицьку поховальну Службу Божу. Деякі речення здавалися мені знайомими. "Смерте, де твоє жало, пекло, де твоя перемога". У православній панахиді це теж є. Проповіді не було, біографій теж. Тільки імена, дати народження й смерті були оголошені тим трьом, що лежали внизу. Поряд зі мною стояла огрядна Резель, позаду ще кілька старих жінок, які, мабуть, супроводжували всі похорони. Потім настав час Отченашу. Я почала тремтіти. Резель міцно стиснула моє плече, я знову прийшла до тями. Я кинула землю на труну, на дві інші також. Це був кінець. Я попрощалася й подякувала священикові. Потім ми з Резель повернулися назад, нагору, в санаторій Тауберталь, цього

[15] "Заскакуйте, дівчата" (англ.).

[16] "Дякую" (англ.).

разу довкола, іншим мостом через Таубер. У моїй голові весь час стукотіла молотком одна думка: "Гіндери, бідні Ґердові батьки, як я їм про це все скажу". Поза тим я почувалася спустошеною, все в мені неначе відмерло.

Нагорі в Таубертали тим часом розійшлася звістка, що під кінець цього тижня до існуючих 200 ліжок мають додатися ще наступних 200, з лазаретів, які повинні бути звільнені від німців для американських поранених. Увесь будинок знову охопило велике збудження. Всі кімнати мали бути вщерть заповнені, персонал перебрався до сутеренів, щонайменше по чотири особи на кімнату. В кухні та їдальні відтепер довелося готувати та накривати на стіл у дві зміни. Спершу панував величезний безлад, але загальний настрій був усе ж зовсім інакшим, аніж перед приходом американців. Адже тепер уже ніхто не мав почувати страху перед невідомими небезпеками. Ішлося лише про зовнішні незручності. Врешті-решт усе цілком добре влаштувалося. Всіх 400 пацієнтів розмістили, доглянули й забезпечили харчуванням. Їжа була скромною і досить обмеженою, бо ж не було відомо, на скільки ще мало вистачити наявних запасів.

Не знаю, чи це було свого роду самозахистом, чи, може, у мене все-таки був шок, але в перший час після Ґердової смерті я жила, як у панцирі. Зовні по мені нічого не було помітно, я їла й пила, навіть сміялася за спільним столом зі смішних висловлювань однієї з моїх кухонних колежанок, які вона виголошувала майже незрозумілим для мене швабським діалектом. Я цілими годинами чистила картоплю, мила в мийці величезні кількості салату – санаторій мав власні теплиці. Мені все було байдуже. Ані бідні ампутовані, яких я час від часу допомагала годувати, ані чудова тепла весна, яка перетворила весь Тауберталь на квітучий сад, – ніщо мене по-справжньому не зворушувало. Лише десь через три тижні після Ґердового похорону я знову стала сама собою.

Майже щодня, у вільний час, я ходила в містечко, щоб поробити закупи для медсестер, які поки що не могли залишати лазарету. Раптом я почула гру органа з міської церкви за ринковою площею. Я зайшла до церкви й сіла в темному куточку під хорами. Органіст вправлявся для себе – може, для майбутньої недільної Служби Божої, – довгий час лунали беззв'язні пасажі, але потім на повних ре-

гістрах вибухнув хорал, який я знала, й тоді нарешті тріснув панцир, у якому я так довго жила. Я знову відчула сум за Ґердом, співчуття до його батьків, турботу про моїх близьких, усвідомлення своєї самотності, – усе раптово наринуло на мене. Я сиділа там, стиснувшись у грудку, і плакала, плакала вперше після Ґердової смерті. Раптом хтось поплескав мене по плечу. Переді мною стояв старий чоловік, простягаючи мені церковного ключа. "Ви можете тут спокійно залишитись, зачиніте потім і віддасте ключа до аптеки". Я могла тільки кивнути. Це розуміння дуже мене зворушило. Хоч я ще трохи й поплакала, але поступово знову змогла нормально думати. Мені стало ясно: в своєму становищі я поки що не можу зовсім нічого змінити. В цей час я мала радіти, що здорова, що маю дах над головою й достатньо їжі. Триклята війна ж досі усе ще не скінчилася, Німеччина ще не капітулювала. Коли це станеться, поштовий і телефонний зв'язок з часом відновиться. Щойно тоді я зможу написати до моїх близьких і до Гіндерів, або, можливо, сама до них поїхати. Зараз мені залишалося одне: вичікувати. Усе йтиме своєю дорогою. На душі стало зовсім спокійно. Я згадала подумки останні місяці. Яких тільки небезпек я не пережила, адже мене могло десь поранити, й мій Ґерд мусив би померти сам серед чужих. Так він принаймні до кінця почувався зі мною в безпеці. Я мусила бути вдячною, що ціла і здорова. І тоді, раптом, щось спало мені на думку. При всіх хвилюваннях останніх місяців я взагалі не звертала уваги на свої жіночі органи. Я почала рахувати, була тільки одна-єдина дата. Я дуже схвилювалася. Якомога швидше треба піти до лікаря, щоб мати певність. Тепер усе виглядало зовсім інакше. Я уявила собі, якими радими будуть Гіндери мати хоча б онука від Ґерда, і мої батьки теж. Але тепер я, мабуть, повинна була б трохи поберегтися. Кінець із тяганням важких кошиків з картоплею. Це повинні робити солдати! Я залишила мій куточок у церкві, сповнена вдячних почуттів, і помандрувала, з цілком заплаканим обличчям, але окрилена й повна нової життєвої сили, знову нагору в Таубергаль. Тепер я почула запах весни: цвіту вишні й гіацинтів. Я знову була сама собою.

Вже наступного дня я пішла до порекомендованої старшою сестрою старої лікарки в містечку. Я відразу відчула до неї довір'я, і я теж, здається, була для неї симпатичною. Вона присвятила менібагато свого часу й випитувала про все. Я розповіла їй про Ґерда, про

його батьків і як було б гарно, якби я змогла їм на потіху принаймні принести дитину від Герда. Вона докладно мене оглянула. В кінці висловила думку, що скоріше так, ніж ні, яких-небудь точних тестів на вагітність вона тепер не могла зробити. Я повинна була берегтися і, в кожному разі, не носити нічого важкого. Коли я прощалася, вона поклала руку мені на плече й сказала: "Дитинко, коли все ж таки не буде нічого, не сумуйте. Подумайте-но гарненько, чому Ви, властиво, хочете дитини. Для Ваших тестів! У Вашій ситуації для Вас особисто було б легше, коли б Ви тепер не мали дитини". Я, мабуть, подивилася на неї сердито, бо вона сказала, посміхаючись: "Не треба мене їсти, подумайте над цим тверезо!" Я не хотіла думати тверезо, я хотіла дитини, зовсім однаково, чому.

30 квітня мені треба було щось віднести головному лікареві до його кабінету. Він і його секретарка сиділи з серйозними обличчями перед радіо, з якого лунав голос дикторки: "Адольф Гітлер і Єва Браун отруїлися в Райхсканцелярії в Берліні". Я сказала від щирого серця: "Слава Богу, тепер, напевно, війні прийде кінець". Головний лікар пробурмотів: "Жахливий кінець", – а тоді зайнявся моєю справою.

Через два дні всьому персоналу санаторію, всім лікарям і сестрам, усім, хто міг рухатися й пересуватися за допомогою візків, було наказано зібратися у великому залі, який служив і їдальнею. Велике приміщення було переповнене людьми. Ніхто не знав, що сталося. Коли всі зібралися, з'явився головний лікар, а за ним – два американські офіцери. Д-р НН піднявся на кілька східців, що вели з залу нагору, обернувся до залу, віддав по-військовому честь – вже не гітлерівським привітанням – і сказав: "Я заарештований, професор Такий-то негайно переймає мою посаду". Він знову по-військовому віддав честь і пішов до виходу, супроводжуваний обома американцями. Це було все.

Після його відходу почалися жваві дискусії: як, чому, що такого злочинного зробив шеф. Ніхто нічого не знав, у тому числі й професор Такий-то, якого штурмували з усіх боків. Д-ра НН любили всі в домі, особливо солдати. Він був суворим, але справедливим, окрім того, мав почуття гумору. Я особисто під час Ґердової хвороби й смерті пізнала його як винятково добру й чуйну людину. Ґерд також ставився до нього добре і в усіх відношеннях дуже його цінував.

Одного разу, на початку перебування у Вюрцбургу, я була свідком такого випадку. Це було по обіді. Я сиділа біля Ґердового ліжка й читала. Всі пацієнти лежали в ліжках і дрімали. Раптом двері відчинилися, з'явився головний лікар з великою свитою, двома лікарями-асистентами, старшою медсестрою, сестрою Ізольдою. Головний лікар, не вітаючись, простує через кімнату, розташовується в головах ліжка навскоси навпроти нас. Ми можемо докладно спостерігати, що відбувається. В ліжку лежить ще молодий чоловік, на якого я звернула увагу ще напочатку. Він ніколи не міг лежати у своєму ліжку спокійно, постійно крутився, охав і стогнав. Окрім того, часом починав тремтіти так сильно, що було чути, як цокотять його зуби. Ґерд розповідав мені, що чоловік узагалі не поранений і що йому фізично нічого не бракує, як було встановлено під час різноманітних багаторазових обстежень. У нього, власне кажучи, було щось негаразд "з нервами", іноді він мав також приступи, під час яких корчився. Він уже понад місяць лежав у Ґердовій палаті. Чоловіки його недолюблювали, бо він завжди на все нарікав і, окрім того, їм заважало, що він постійно перевертається.

Тепер цей чоловік лежав тут перед нами. Білий, як полотно, з бігаючими, як у загнаної тварини очима, він поглядав на головного лікаря, який мовчки дивився на нього згори. Тоді почав жалібно повискувати, як маленька дитина, і тремтів при цьому так сильно, що вся рама ліжка хиталася. Всі заворожено спостерігали за цією виставою. Раптом головний лікар вибухнув громом: "Годі валяти дурня! Ви просто жалюгідний симулянт. Через півгодини маєте з'явитися до мене в кабінет, споряджені по-похідному. Я подбаю, щоб Ви негайно вирушили до своєї частини на фронт. Симулянтам тут робити нічого!" – круто обернувся і вийшов, карбуючи крок, разом зі своїм супроводом, усі з кам'яними обличчями. Чоловік ревів тепер зовсім голосно, але справді встав і почав збирати речі. Мені було дуже жаль бідного хлопця. Я пошепки перемовлялася з Ґердом: "Але ж це підло, ще послати на фронт таке нещастя". Ґерд заспокоїв мене: "Та не піде він на фронт, хіба ти не бачила, як головлікар, виходячи, підморгнув нам?" Я не бачила й вийшла з кімнати, щоб не чути жахливого виття. Чоловік зник, ніхто з сусідів по палаті більше його не бачив і ніхто за ним не сумував.

Але я зустріла того чоловіка знову, значно пізніше, коли відвідувала Ґерда в підвалі, незадовго перед нашим переходом до спільної кімнатки. Чоловік ішов назустріч мені коридором, навантажений великим стосом підкладних суден. Він упізнав мене й зупинився. Я б його не впізнала, так дуже він змінився. Переляканий вираз цілковито зник з його обличчя. Він сам розповів мені, що тоді, після тарараму, як він висловився, спершу мусив тиждень відсидіти в арешті й пережив великий страх, але згодом став чистильником туалетів і мав теж дбати про чистоту підкладних суден. Гарною ця робота не була, "але краще, ніж здохнути на російському фронті", при цьому він хитро мені підморгнув. "А як Ваші приступи?" – запитала я його. Він глянув на мене трохи недовірливо, мабуть, думаючи, чи не хочу я з нього посміятися. Потім відповів: "Їх тепер немає". – "А що каже про це головний лікар?" Його він відтоді більше не бачив, "але це – справжня людина". Це звучало як вдячність. Ґерд правильно витлумачив підморгування д-ра НН.

Його наступник, проф. Такий-то, був дуже освіченим, гарним на вигляд, ввічливим і коректним чоловіком, який справді добре справлявся зі своїм важким завданням; пізніше я бачила його щоденно й цілком добре з ним познайомилась, але з ним не можна було мати теплих стосунків.

Пізніше я випадково почула, що д-р НН потрапив до великого американського табору для військовополонених біля Штуттґарта. Він жив там в одному наметі разом зі шваґром одного берлінського колеги з Ґмеліна (теж лікарем). З ним було все гаразд, він непогано витримав усі незгоди життя ув'язнених. Але згодом, ще пізніше, я дізналася, що д-р НН отруївся. Я згадувала його слова тоді про смерть Гітлера: "Жахливий кінець". Чому ж він це сказав? Всі знали, що він був членом партії, але мільйони інших теж були і не покінчили собою. Я можу тільки припустити, що він не зміг витримати нацистських злочинів, які тепер стали загальновідомими. Не можу повірити, що цей, такий людяний чоловік, сам мав щось на сумлінні.

Десять днів після арешту д-ра НН **мене** вивели американці через їдальню, переповнену солдатами. Вранці, коли я встала з ліжка, у мене раптом почалася сильна кровотеча. Я попросила покликати до мене професора Такого-то. Він прийшов, послухав мій пульс, похитав го-

ловою, а тоді оголосив: "Ми тут зовсім не розуміємося на жіночих справах, вам треба негайно до лікарні. Якщо у вас станеться викидень, ви можете стекти кров'ю. Я повідомлю американців". Це звучало не надто втішно. Я не знала, що саме професор Такий-то сказав американцям і чи вони взагалі що-небудь зрозуміли, адже він майже не розмовляв по-англійськи. Але саме в обідню пору під'їхали американці у двох джипах, офіцер і четверо озброєних солдатів. Ці п'ятеро чоловіків, та ще двоє лікарів-асистентів і професор, усі в уніформах, стояли потім довкола мого ліжка в підвальній кімнаті, де я мешкала разом з чотирма іншими кухонними дівчатами. Тепер я лежала там зовсім сама, перед цією купою чоловіків, які зацікавлено роздивлялись мене згори донизу. Я аж по шию закуталася ковдрою. Я почувалася страшенно нещасною, страждала від болю, страху за дитину, і я була лютою. Найбільше хотілося показати язика усім цим дурнуватим чоловікам. Але я сконцентрувала всю увагу на своєму англійському словниковому запасі й заявила американському офіцерові, що тут немає нічого страшного, що мій чоловік помер місяць тому, що я, правдоподібно, на третьому місяці вагітності, і що професор побоюється, що я можу стекти кров'ю при викидні й тому мені треба до лікарні, і що я б дуже радо це зробила, але спершу всі повинні забратися з кімнати, щоб я могла одягтися. Крапка. Я глибоко вдихнула повітря. Американець дивився на мене, дуже насупившись. Він, мабуть, зауважив, що я була люта й, напевно, тому так швидко випалила цю довгу промову своєю бідненькою англійською мовою. Тим не менше, він зрозумів, чого я хотіла, сказав "O'key" і зник зі своїми чотирма чоловіками в супроводі трьох німців. Я чула, як вони під дверима пробували розмовляти між собою.

Я не поспішала одягатися, спокійно спакувала речі й привела себе до ладу. Коли ви, дурні хлопи, вже влаштовуєте цей театр, я хочу принаймні добре при цьому виглядати. Потім відчинила двері. Один з американських солдатів присвиснув крізь зуби, офіцер несхвально поглянув на нього і просичав: "Let's go"[17]. "Всього доброго!" – гукнув мені навздогін професор.

Ми відбули. Попереду офіцер, слідом я поміж двома солдатами, кожен з яких підтримував мене за руку, позаду нас обидва інших.

[17] "Ходім" (англ.).

Один ніс мою валізочку. Так ми урочисто попростували через переповнену їдальню. При нашій появі стало так тихо, що чути було, як муха пролітає. Я бачила всі обличчя, що обернулися в наш бік – самі чоловіки. "Господи Боже, які ж ви всі дурнуваті", – подумала я і тоді усвідомила кумедність усієї цієї ситуації. Найбільше мені, попри все, хотілося голосно розсміятися, але я далі грала виставу. Зі страшенно серйозним обличчям я дозволила відвести себе до джипа, який стояв перед під'їздом. Саме коли мене вже майже підсаджували у джип двоє моїх супутників, підбігла сестра Ізольда. Нарешті одна розсудлива людина. "Що трапилось, фрау Гіндер, за що Вас заарештовують?" Я швидко пояснила їй, що сталося. "Бажаю Вам щастя, щоб усе було добре!" Потім ми посміхнулися одна одній і, мабуть, обидві подумали те саме: "Чоловіки часом справді дурні, як барани".

Американці доставили мене в міську лікарню, так би мовити, здали за квитанцією, оскільки я повинна була виповнити формуляр. Там був штамп про отримання, й американський офіцер дістав його копію.

Потім мене взяли під свою опіку католицькі сестри в довгих темних одежах, з довгими білими фартухами й великими білими чепцями з крилами на головах. Вони були дуже милі й привітні. Моя лють щезла, напруження останніх годин спало. Я почувалася такою нещасною, що почала плакати. Сестра Аппроксія – це звучало приємно по-слов'янськи – обняла мене і з любов'ю повела до ліжка у великій залі з вісьмома іншими жінками й допомогла роздягтися. Мене одягли у довгу штивну байкову сорочку, дали пляшку-грілку до холодних, як лід ніг, торбинку з льодом на живіт і велику порцію опіуму, щоб припинити кровотечу. "Зараз ви трохи поспите, потім ми дамо щось поїсти, а завтра побачимо, все не так погано". Все дуже відрадно, по-материнськи й розсудливо. Я почувалася в безпеці й відразу заснула.

Потім я ще два тижні пробула в лікарні. Перший тиждень мені взагалі не можна було вставати. Я здавалася собі дитиною, все для мене робили інші. Я дуже багато спала, можливо, від великої кількості опіуму, який мені давали. Потім порцію зменшили, я змогла трохи вставати, але почувалася ще досить ослабленою. Тепер я

почала нудьгувати. Сестра принесла мені товсту душеспасительну книгу. Це було жахливо. Мені було цілком незрозуміло, як щось таке солодкаве може схилити людину до благочестя. Я цього просто не могла читати і попросила у сестри Біблію. Страшенно втішена, вона принесла мені її. Я була захоплена, читала й читала і вважала її чудовою. На жаль, далеко я не зайшла, оскільки вечорами, рівно о восьмій, світло вимикали, а вдень завжди щось перешкоджало. Тоді я вирішила: "Колись ти прочитаєш Біблію послідовно, від початку до кінця". Досі це ще ніколи не сталося, хоча бажання весь час є. Чи тепер, у літньому віці, це, можливо, усе ж іще вдасться здійснити?

Під час завершального огляду двома лікарями в лікарні знову прозвучало: "Так, ви з найвищою вірогідністю вагітні, але ми ще не можемо ствердити цього з певністю. Прийдіть ще раз за місяць. В кожному разі, Ви повинні дуже берегтися і, звичайно, не носити нічого важкого".

Назад до Таубергаля я знову їхала американським джипом. Але цього разу мене забирав лише один американець, милий, привітний хлопець, який розповідав мені про свого маленького сина.

Мої колежанки по кухні й любі сестри Ізольда та Лотта, керівничка кухні, привітали мене дуже сердечно. Весела Петра з гострим язиком подарувала мені власноручно виплетений гачком дитячий слинявчик.

За два тижні в лікарні я дуже погладшала. Плечі стали відчутно ширшими, я раптом дістала повні груди і, звичайно ж, досить помітний животик. Я виглядала як майбутня мама і так і поводилася. Солдати на кухні слухняно погоджувались виконувати мої доручення і старанно тягали всі кошики з салатом і картоплею.

Через два тижні мої сподівання на дитину остаточно розвіялись. Наполовину з міркувань безпеки, я все ж іще сходила до моєї любої старої лікарки. Вона підтвердила мені, що тепер я однозначно не є, чи більше вже не є, вагітною. Я була дуже розчарована й прибита. Я так внутрішньо настроїлась на дитину. Тепер почувалася геть зовсім покинутою.

Але через кілька днів переміг мій оптимізм – Люкс сказав би "опортунізм". Пригадую прощальні слова моєї лікарки при першому огляді. Вона мала рацію: дитина в моєму становищі справді була

б великим обтяженням, і коли б я була з собою зовсім щирою, то мусила б усе ж визнати, що я справді хотіла мати її головним чином як утіху для старих Гіндерів, а не з любові до Ґерда і в пам'ять про нього. Я думала про свої сумніви в правильності мого одруження з Ґердом, які прийшли ще тоді в церкві у Ваннзее. Чи мого почуття до Ґерда вистачило б для справжньої подружньої спілки? Всупереч закоханості, він усе ж завжди залишався для мене "маленьким Ґердом", хоча й виглядав ззовні так мужньо. Можливо, й справді добре, що все так склалося, навіть для Ґерда.

Завдяки своїй ранній смерті – смерть уже тоді означала для мене свого роду безпеку – він уникнув багато важкого. Адже він ніколи більше не став би по-справжньому здоровим зі своїм хворим серцем, йому завжди довелось би берегтися. Ніякого спорту, який він так любив, відмовитись від нього було б особливо важко. А я, я б напевно колись знайшла відповідного чоловіка для себе і мала б з ним дітей. Я була сповнена віри у моє власне майбутнє. Тим часом уже не могла зробити нічого іншого, як чекати, поки знову почне діяти поштовий і залізничний зв'язок. Усе решта додасться.

Ніколи перед тим і ніколи пізніше в житті я не почувалася такою внутрішньо вільною й незалежною, як у ті літні місяці в Мерґентгаймі. Від усіх близьких мені людей я була цілковито ізольована. Жодна людина з мого оточення не знала про мене нічого. Звичайно, я часом почувалася трохи самотньою, але самотність не діяла на мене гнітюче, скоріше навіть зцілююче. Я мусила справді важко працювати фізично. Вечорами я завжди смертельно втомлена падала на ліжко й відразу засинала. Кожну вільну хвилину проводила надворі, на заквітчаних луках, які тоді ще доходили зовсім близько до санаторію Таубертальґ. Тепер усі схили навколо заповнені будинками вілл і великих санаторіїв, я ледве впізнала околицю, коли ми були там разом з Люксом. У ті літні місяці це був маленький рай, сповнений сонячного світла й пахощів лук. Часто я лягала під живоплотом, ні про що не думала й раділа з того, що просто є. Це було так, наче я мала внутрішню паузу. Правдоподібно, моя підсвідомість знала, що я мусила зібратися з силами. Зі своїх рейдів я приносила додому величезні букети досі зовсім не відомих мені чудових лугових квітів – рослинність тут, у значно м'якшому кліматі, була значно багатшою, ніж у звичній для

мене скупій піщаній марці Бранденбург. Поставлені у скляні банки від мармеладу, букети прикрашали столи в їдальні.

Робота приносила мені задоволення. Огидного змивання посуду я позбулася, це робила тепер пара солдатів, які раніше працювали в готельному бізнесі, фахово і так швидко, що захоплювало дух. Я відповідала за овочі й картоплю. Я так цьому віддавалася, що тепер при чищенні картоплі й митті овочів майже завжди сиділа серед відряджених на кухонну службу військових пацієнтів як єдина жінка. У переповненому лазареті дівчата з кухні мусили допомагати при обслуговуванні в їдальні і прибиранні приміщень. Сестра Лотта була рада, що я цілком добре даю раду з солдатами і що вона може залишити на мене розподіл роботи. Моя картопляна команда, як вони себе називали, майже завжди складалася з тих самих восьми-десяти старших чоловіків. Вони були трохи примітивними, але добродушними. І дозволяли з усмішечкою, щоб я ними командувала. Всі овочі й важкі кошики з картоплею треба було носити з саду вище лазарету. Овочі – морква, брюква, буряки – були закопані в землю, картоплю зберігали у великих накритих кагатах. З часом усе це починало псуватися і його треба було старанно перебирати. З двома солдатами-носіями я багато разів на день ходила нагору, щоб принести поповнення. Я мусила обов'язково йти, щоб американці, які охороняли шпиталь удень і вночі, бачили, що йдеться про "kitchen police"[18], а не про якихось німецьких солдатів, які хочуть утекти. Американські солдати, теж майже завжди ті самі, сміялися вже здалеку, коли я виходила з дому з двома своїми супутниками. "There comes Helen with her bodygards"[19]. Вони охоче трошки зі мною балакали, дарували шоколад, або пару цигарок, які я завжди відразу передавала своїм чоловікам. Вже з цієї причини я мусила змінювати свій супровід, щоб не скривдити нікого з групи. Вони були чутливі до цього, як дівчатка-підлітки.

Всі наші теперішні солдати-вартові – серед них було також багато негрів – були дуже привітні й порядні, на відміну від попередніх пуерторіканців, які страшенно грубо чіплялись до кожної особи жіно-

[18] "Кухонну поліцію" (англ.).

[19] "Он іде Гелен зі своїми охоронцями" (англ.).

чої статі, яка показувалася поза шпиталем. До мене також, аж поки я не набралася духу й не поговорила з їхнім начальником, мабуть сержантом, величезним грубим темним типом з вибалушеними очима. Спершу він дуже здивовано на мене витріщився, що я заговорила з ним по-англійськи, а потім пробурмотів щось ніби: "They did not know, that you understand"[20], так наче цим усе вибачалося. Але відтоді справді стало краще.

Стосунки з окупаційними військами тим часом стали значно вільнішими. У парку санаторію вже можна було побачити солдатів, які гуляли під ручку з німецькими "фройляйн". Вони тільки намагалися не потрапляти на очі своїм офіцерам, оскільки офіційно все ще діяла заборона братання. Не знаю, коли її скасували, але коли я в кінці вересня від'їжджала з Мергентгайма, вже відбувались публічні концерти, на які американські офіцери й солдати ходили разом з німецькими мешканцями.

Зрештою, деякі німецькі солдати теж були не кращими від пуерторіканців. Один з моїх картопляних героїв ніяк не міг перестати розповідати в моїй присутності найнепристойніші анекдоти, аж поки мені не увірвався терпець, я підхопилася і штовхнула наповнене водою й почищеною картоплею відро, яке стояло переді мною, йому на коліна. Йому стало боляче, штани промокли наскрізь, він був лютий, його приятелі захоплено аплодували мені, сміючись: "Ну й темперамент має наша маленька". Їм той чоловік теж не подобався. Масний тип після цього назавжди зник з кухні, на жаль, разом з ним і мій гарний швейцарський військовий ніж від Ґерда, який я, мабуть, кинула в своєму гніві.

Але загалом мої стосунки з чоловіками складалися дуже добре. Вони ставилися до мене – трохи на відстані – по-товариськи, навіть з певною повагою.

Із колегами-жінками з кухні я теж мала добрі стосунки, хоча мені там спершу й довелося багато чого вчитися. Всі дівчата походили з навколишніх сіл. Міцні, переважно невисокі на зріст, з відкритими свіжими обличчями, чесні й простодушні, вони виглядали як невинні овечки. Але вигляд оманливий. Вже незабаром після переселення

[20] "Вони не знали, що ви розумієте" (англ.).

до підвалів я довідалася, що там, унизу, панує нічний рух, який нормально аж ніяк не можна було назвати "невинним". Дівчата з кухні й офіціантки дбали також і в іншому плані про тілесне здоров'я пацієнтів шпиталю. При спільній їді вони розмовляли про це, зовсім не соромлячись, хто, коли й кого відвідає вночі. Про побачення домовлялися під час обслуговування в їдальні й мусили узгоджувати їх також з іншими, оскільки дівчата мешкали по декілька в одній кімнаті. Одночасні відвідини були небажані, аж так далеко свобода звичаїв не сягала, тобто ніякого "групового сексу" не було. Все відбувалося також у повній темряві, при світлі це вважалося непристойним. І про ціни теж говорили – всі вони заощаджували для свого посагу. Але мені дуже подобалося, що всіх ампутованих – дехто з них був частим відвідувачем – обслуговували задурно. Я могла з усього цього тільки дивуватися. Коли я заговорила про це з маленькою Франці, мабуть, чи не єдиною, яка не брала участі в цих іграх, вона розповіла мені, що в усіх шпиталях діялося більш-менш те саме і що лікарі це теж не лише терплять, а навіть і заохочують, бо для морального стану пацієнтів – а особливо, звичайно, для ампутованих – це добре. Адже це нікому не шкодило, небажаних вагітностей не було, про це також турбувалось керівництво шпиталю, воно постачало необхідні запобіжні засоби. Але ми з Франці все ж зраділи, коли після мого перебування в лікарні змогли мешкати лише удвох у малесенькій кімнатці. Зрештою, я переконана, що ці дівчата, які тоді ще, мабуть, не мали і по двадцять років, стали згодом добрими, порядними жінками й матерями, тому що певним чином усе це все-таки було "невинним". Просто то був божевільний час, який не можна вимірювати звичними моральними засадами, – тобто, ще тоді загальноприйнятими.

Дівчата сприймали мене як колегу по праці, поводились переді мною невимушено, проте цілком тактовно дотримувались дистанції. Так само, як і медсестрам, мені вони "викали", зверталися до мене "фрау Гіндер", я кликала їх на ім'я. В кінці червня для всіх мешканців Тауберталю настали радикальні зміни. У всьому Мерґентгаймі були ліквідовані шпиталі, в яких ще лежали німецькі солдати. Німецьких пацієнтів розмістили по казармах, кілька з яких було в Мерґентгаймі. Звичайно, умови там були значно більш спартанськими. І веселе

підвальне життя тим самим припинилося. Цивільний персонал був змушений самостійно шукати собі іншого притулку в місті. У шпиталях, тобто колишніх цілком комфортабельних санаторіях, розмістили американських хворих і поранених. Ніхто з цього приводу не нарікав, врешті-решт, американці таки були переможцями.

Лише пацієнти з заразними хворобами – головним чином, туберкульозом і тифом – не повинні були тим часом переселятися в казарми, а були розміщені окремо, в колишньому, розташованому просто під Тауберталем пансіоні, в "будинку Ольги". Замість для 400 людей, сестра Лотта варила там ще тільки всього для 40 осіб. Вона могла блиснути своїм справді добрим куховарським мистецтвом, тим більше, коли "дім зарази", як його називали, отримав американські продукти. Казарми, зрештою, теж. Але там, звичайно, було масове харчування, навіть якщо й значно краще, ніж раніше. Мої овочі й картопля, які зберігалися в Тауберталі, були покинуті напризволяще й, мабуть, зовсім зігнили. За три дні до того, як Таубсрталь мав бути звільнений від німців, начальство розщедрилося на добрі припаси, які досі все ще притримували. Раптом появилася велика кількість першосортних консервованих овочів, величезних шинок, довгих копчених ковбас і цілі казани з найкращими консервованими фруктами. Пацієнти смакували добру їжу, і ми, інші, звичайно, теж. Потім настало велике плюндрування: нижні приміщення з великою пральнею, наші приміщення в підвалі, бюро керівництва шпиталю, їдальня – все було цілком і повністю звільнене. Наші дівчата з кухні й обслуги, мабуть, знову подумали про своє придане і позабирали з собою все, що тільки можна було взяти. Вони зняли навіть лампи й завіси. Керівництво шпиталю дало їм повну свободу дій. Врешті-решт від цього постраждають лише окупанти-американці. В кожному разі, верхні поверхи, на яких усе ще лежали в ліжках пацієнти, залишились нерушеними, в тому числі посуд і столові прибори. Лише біла обідня порцелянова супниця, справді гарна річ, була анексована веселою Петрою з зухвалим язиком, яка заявила найчистішим швабським діалектом: "Вона піде на мій комод".

Для мене було великим щастям, що я могла переїхати з "будинком Ольги". Правдоподібно, за мене замовила слово сестра Лотта, вона найкращс знала мою ситуацію.

Життя в "будинку Ольги" було, порівняно з досить-таки виснажливою працею в переповненому Таубертaлі, досить затишним. Ми були доброю командою. Я допомагала сестрі Лотті на кухні, прибирала разом з Франці житлові приміщення й довгі коридори. Заразні пацієнти на верхніх поверхах були повністю ізольовані від інших у будинку. Їжу ми ставили у великих казанах у підйомники, але далі все робили сестри, ми отримували назад тільки порожні казани, які я потім повинна була віддраювати дочиста.

При спільних обідах усього персоналу все було як у великій родині. Сестра Лотта, як мати дому, розподіляла їжу, професор, який бував у "домі зарази" лише вдень, сидів по другому кінці столу. Всі інші, четверо медсестер, двоє санітарів, молодий однорукий лікар-асистент, який мешкав у будинку, Франці та я сідали як кому заманеться. Розмови за столом часом бували досить цікавими. Хоч як загалом приємно бувало мені іноді в Таубертaлі з моєю картопляною командою й дівчатами з кухні, я насолоджувалась тим, що могла знову бути серед людей з добрими манерами і трохи вищими інтересами.

Так само, як раніше Таубертaль, "дім зарази" теж удень і вночі охороняли американці. Але й це відбувалося тут у значно вільнішій формі. Вдень наші вартові стояли балакаючи під кухонним вікном, або сиділи читаючи на плетених стільцях перед нашою верандою поряд з дверима будинку. Їхні рушниці зовсім не по-воєнному були оперті на стіну дому. Коли офіцери або медсестри, які в американців теж мали офіцерські ранги, проходили повз наш будинок дорогою, яка вела вгору до Таубертaля, вартові ліниво махали їм рукою: "Hello, Joe", або "Hello, Louise"[21]. Лише у випадку офіцерів дуже вже високого рангу вони зволили повільно встати. Наш професор і санітари обурювалися цією неможливою для німецьких військових поведінкою, мовляв, що це за солдати. Д-р Г., лікар-асистент сухо зауважив: "І все-таки вони нас перемогли".

Я ж мала з нашими американцями винятково веселі стосунки. Вони раділи, що можуть поговорити з жінкою й виявляли мені увагу милим, лицарським чином. Я тішилася з цього, зрештою, я була молодою, життєрадісною й цілком гарною, а окрім того, мушу це

[21] "Привіт, Джо", "Привіт, Луїзо" (англ.).

визнати, я просто мала вже досить усіх цих нещасних, хворих, поранених або скалічених німецьких чоловіків.

Ніхто з сестер у нашому будинку не знав ані слова по-англійськи. Окрім того, вони взяли близько до серця промову нашого професора. Він уже незабаром після переїзду в "дім зарази" за столом у свій трохи пасторальний спосіб вимагав "гідної поведінки всіх німецьких жінок щодо переможців". Я точно зауважила, що це було розраховане передусім на мене, бо саме перед тим він бачив, як двоє американці стояло біля дверей кухні й сміялися зі мною. Я подумала: "Або ти зараз негайно відкриєш рота і скажеш, що думаєш, і будеш вільною поводитися так, як вважаєш правильним, або ти боягузка й піддасися". Я зібрала свою цивільну відвагу й заявила перед усім товариством за столом, що я, як доросла вільна жінка, у своїй поведінці з американськими солдатами відчуваю відповідальність лише перед собою і що я рада, що вони є тут, оскільки таким чином нарешті настав кінець нацистського режиму. Зрештою, я не німка, і мій покійний чоловік, як подвійний німецько-швейцарський громадянин, лише через обставини потрапив до німецького вермахту, а якщо панові професору це не подобається, я якнайшвидше звідси виїду. Обличчя в мене почервоніло, я затиналася, але внутрішньо була цілком задоволена, що зробила це. Спершу з усіх боків запанувало знічене мовчання. Потім професор сказав дуже ввічливо, але холодно: "Фрау Гіндер, само собою зрозуміло, що вас заборона не стосується", – на що милий лікар-асистент цілком спокійно зауважив: "Знаєте, пане професоре, я думаю, ми, чоловіки, взагалі не можемо щось забороняти жінкам". Усі присутні особи жіночої статі подивилися на нього сяючими очима. Це був справді особливий чоловік, цей молодий д-р Г. зі своїм хлоп'ячим обличчям і ампутованою рукою. Я подивляла, як він за допомогою свого протеза міг робити навіть внутрішньовенні ін'єкції. Зрештою, д-р Г. мав чарівну молоду дружину, яку він часто вечорами потай приводив до будинку і яка потім снідала разом з нами усіма. Незадовго до того, як я залишила Мерґентгайм, вона розповіла мені, що очікує дитини.

Цим роз'яснюючим висловлюванням мої стосунки з американцями були визнані офіційно. Всі мешканці будинку на цьому виграли. Хоч я сама не курила, я діставала їм стільки цигарок, скільки вони

хотіли, а насамперед панові професору, який був запеклим курцем і приймав свою щоденну пачку з трохи квасною посмішкою.

Я дуже старанно вчилася від моїх американських друзів англійської мови. Навіть доброї, оскільки більшість із них походила переважно з вищого середовища з Нової Англії. Вони давали мені читати американські газети, не тільки досить дурну американську солдатську газету "Stars and Stripes". Накінець ми у своїй мерґентгаймській ізоляції довідалися, що за цей час відбулося у світі, передусім, звичайно, все більше нових подробиць про викриття неймовірно жахливих нацистських злочинів проти євреїв у концтаборах, згодом про цілковиту поразку Німеччини й поділ на різні окупаційні зони. Разом з д-ром Г. я перекладала важливіші статті для наших співмешканців німецькою. Всі були вражені. Особисто для мене найбільшою турботою було, наскільки далеко на південь і захід просунуться совєти в кінцевому підсумку. Я мусила якомога швидше встановити зв'язок зі своєю родиною... Але спершу мені треба було забрати великий багаж, який зберігався в селі за Вюрцбурґом, і потім потурбуватися про мій швейцарський паспорт. Я тим часом довідалась, що найближче діюче відповідне для мене швейцарське консульство було у Франкфурті-на-Майні. Тільки як мені туди потрапити? З Мерґентгайма взагалі ще не було ніякого залізничного сполучення і курсували лише окремі вантажні машини, які перевозили харчі.

Я порадилася з моїми американцями. Завжди готові допомогти, вони негайно навели довідки. До Вюрцбурґа і ще трохи далі, тобто аж до мого села, вони могли б щось організувати самі. У наступний вільний день вони здійснять маленькою військовою вантажівкою "службову поїздку" й перевезуть мене і мій багаж, сподіваючись, що військова поліція не контролюватиме машини, оскільки, звичайно, усе це було абсолютно нелегальним. Далі поза Вюрцбурґом це, на жаль, було неможливим, бо їхні водійські дозволи на поїздку поширювались лише на певну територію. Я була рада, що принаймні перший з моїх планів удався. Вже наступної неділі ми вирушили. Я сиділа позаду в темній, душній вантажній машині, поміж шинами до джипів, нібито нашим вантажем. Було кошмарно жарко, а шини смерділи. Я випивала одну банку кока-коли за другою, якими мене з

мудрою передбачливістю забезпечили американці. Ми без перешкод дісталися до мого села за Вюрцбургом.

Мої любі Зойферлінги були немало здивовані, коли саме в обід перед їхнім будинком, голосно сигналячи, зупинилась американська вантажівка і ззаду вилізла трохи розтріпана на вигляд Скоро, яка пропадала безвісти багато місяців. Уся родина оточила мене й хотіла негайно все про мене дізнатися. Обидва мої американці, терпляче посміхаючись, стояли поряд, аж поки фрау Зойферлінг не сказала рятівних слів: "А зараз усім треба щось з'їсти". Найкращою оксфордською англійською вона привітала американців і запросила їх до столу. Щойно тепер я дізналася, що під час свого навчання в школі вона цілий рік провела за обміном в Англії. Для моїх американців це був перший візит до культурної німецької родини, й вони почувалися явно добре. Кльоцки і свиняча печеня – справжній недільний обід – смакували їм якнайкраще. До цього вони дістали чудове біле вино з виноградників "тітоньки", в той час як ми, інші, пили тепле американське пиво з бляшанок, а діти насолоджувались кока-колою. Для мене це було сердечне побачення з милими людьми, з якими я так багато пережила разом, але, одночасно, знову зачепило й багато болючого, що я в останні місяці так успішно загнала всередину. Д-р Зойферлінг не хотів допускати сумного настрою і приніс ще декілька пляшок вина, яким усі охоче частувалися. "Thats realy a wanderful kind of water"[22], – казали мої американці.

Дуже задоволені, ми всі троє від'їхали з моїм величезним багажем. Коли вже стемніло, чоловіки вирішили, що я спокійно можу сісти поміж ними, тепер напевно вже не буде ніяких перевірок. Та це було й добре, оскільки щопівгодини ми змушені були зупинятися. Суміш кока-коли, пива, свинячої печені й білого вина мала для мене катастрофічні наслідки. Це було страшенно незручно, і, звичайно ж, знову-таки страшенно кумедно. Мої хлопці потішали мене: "Don't worry, little sister"[23]. Вони справді були зворушливі, ці двоє.

На жаль, усю їхню частину зовсім невдовзі після цієї вдалої поїздки перевели з Мергентгайма до Брухзаля. З Лу Ламарром – вла-

[22] "Це справді чудовий вид води" (англ.).

[23] "Не журись, маленька сестричко" (англ.).

стиво, його звали Луціус Квінтус, він походив з родини юристів з Бостона, – особливо милим, я ще довгий час підтримувала зв'язок, ще й після мого одруження. Він згодом ще раз відвідав мене в Мерґентгаймі, саме тоді, коли я особливо потребувала чиєїсь розради. Він був тим, через кого я змогла послати першу звістку моєму братові Данилові в Лондон, найсумнішу, яку Данило, мабуть, будь-коли отримував.

Моя мандрівка з Мерґентгайма до Франкфурта по мій швейцарський паспорт проходила так важко і з такими пригодами, як тоді відбувалися всі подорожі. На щастя, на перший відтинок дороги я спіймала вантажну машину, яка везла молоко до Вюрцбурґа. Дощ лив потоками. Старий унтер-офіцер, щойно випущений з полону, прихистив мене від дощу під плащ-накидкою. Потім я їхала, з перервами на кількагодинне очікування, різними товарними поїздами в напрямку Франкфурта. Дорога туди зайняла цілих три дні, з ночівлями в залах очікування або спортивних залах, затиснута між численними спітнілими, немитими й відповідно смердючими людьми. У Франкфурті мені пощастило скупатися під душем в одній американській станції Червоного Хреста, щоб так, у трохи пристойнішому вигляді, з'явитися у швейцарському консулаті.

Моя перша зустріч зі швейцарцями була швидше неприємною. Те, що справа вироблення швейцарського паспорта піде не так швидко, мені було ясно вже наперед. Усю процедуру, яку довелося пройти тоді, при нашому одруженні в Берліні, треба було починати спочатку. Хоча паспорт таки був виставлений у Берліні й висланий – я отримала про це підтвердного листа з швейцарського консульства на початку березня, – сам паспорт, мабуть, через вюрцбурзький наліт, до мене так ніколи й не дійшов. Уся виснажлива паперова тяганина з містечком Рікенбах-Вілен у Турґау, громадянство якого мали Гіндери, почалася наново, тут не можна було нічого вдіяти. Але спосіб, у який мене трактував службовець, був, хоч і коректним, та просто несимпатичним, наче те, чого я хотіла від нього, було якоюсь милістю. Моє прохання послати телеграму тестям у Швейцарію з повідомленням про смерть їхнього сина взагалі не зустріло ніякої лицарської люб'язності. Він дуже холодно заявив мені, що швейцарський консулат не може відсилати ніяких приватних телеграм від

іноземців. На моє заперечення, що через своє одруження зі швейцарським громадянином я стала швейцаркою, навіть якщо формально це ще не підтверджене, він відповів коротко і ясно: "Поки що Ви для нас фольксдойче". І тут я згадала про свій старий німецький паспорт для чужоземців, які в Німеччині мали всі особи без громадянства, й поклала його перед носом службовця. Він пильно вивчив його, і, дивись-но, мій фокус спрацював. "Але ж Ви зовсім не фольксдойче, ви давня емігрантка без громадянства, чому ж ви цього відразу не сказали?" Вперше я зустрілася з ворожістю деяких швейцарців щодо всього німецького. Я взагалі цього не враховувала, оскільки ніколи не почувалася німкою. Чоловіка раптом наче підмінили, він пообіцяв якнайшвидше відіслати телеграму, я могла, якщо хочу, надати також листа з наступною кур'єрською поштою, він розпитав мене детальніше про родину Гіндерів і про Ґерда, від чого він помер, чому взагалі пішов до вермахту й т. п. Все дуже людяно. Наостанок він заявив, що десь так під кінець жовтня я повинна знову довідатися, як ідуть справи з паспортом. У сусідній кімнаті я написала довгого сумного листа до Гіндерів, якого вони потім справді отримали відразу після першої страшної телеграми. Це все, що я могла тоді зробити. Зворотна дорога до Мерґентгайма знову зайняла три дні. Я приїхала досить виснажена, але цілком задоволена успішністю поїздки. Добра сестра Лотта затопила для мене пічку у ванні. Нарешті після всіх знегод подорожі я по-справжньому усвідомила, наскільки комфортабельно, як на ті часи, жила в "домі зарази". Але потім, через тиждень після повернення, я виявила, що моя голова аж кишить від вошей. Схоже, я набралася їх ще на початку своєї поїздки під плащ-накидкою милого унтер-офіцера. При моєму густому й тоді досить довгому волоссі їх усунення було досить трудомісткою процедурою, яка потребувала ангельського терпіння. Мені не тільки намастили голову бридкою на запах настійкою, добра Франці мусила багато днів по багато разів на день спеціальним гребенем відвошивлювати пасмо за пасмом. Худібка почувалася в мене настільки добре, що розмножувалася весь час заново. Щойно незадовго перед від'їздом до Швейцарії я позбулася її остаточно. Жахливо, але тоді зовсім нічого надзвичайного.

Смерть мого батька

Це було в один з останніх серпневих днів. Я помила після обіду волосся й сиділа за будинком на сонці. Раптом з вікна наді мною почувся голос сестри Лотти: "Фрау Гіндер, фрау Гіндер, ходіть швидше, до вас приїхали". Я накинула рушник на ще вологу голову й побігла через будинок наперед до входу. У дверях стояв Грищинський, молодий українець, який разом з нами приїхав з Берліна до Ваймара. Вистачило одного погляду на його обличчя і я зрозуміла, що сталося щось жахливе. Цілком інтуїтивно я спитала: "Мій батько?" Він кивнув, і в мені знову розлилося це відчуття, що я кам'янію, знайоме ще від Ґердової смерті. Зовні я залишалася зовсім спокійною. Я помітила, що Грищинський виглядав дуже зле, сильно схудлий, сірий і неголений. Він виглядав цілковито виснаженим. Я залишила його стояти й швидко побігла до сестри Лотти, сказала їй, що мій батько загинув, і попросила принести щось попоїсти і ключ від салону, щоб я могла спокійно побути зі своїм гостем. Внизу в нашій кімнаті Франці спала після обіду, туди ми піти не могли. Сестра Лотта швидко мене обійняла. "Як сумно, моя бідна, та Ви ні про що не турбуйтесь, я зараз же принесу вам поїсти, бо молодий чоловік зараз упаде". Вона мала рацію, перед тим, як поговорити зі мною, Грищинський мусив відпочити. Я пішла з ним до тепер майже не використовуваного салону колишнього пансіонату. Йому явно відлягло, що я так спокійно сприйняла звістку про смерть батька. Перше, що він попросив, це десь помитися, бо виїхав з Оберстдорфа ще шість днів тому. Я знала, як тяжко тепер подорожувати. Поряд з туалетом була запасна кабінка з умивальником. Там було мило, я дала йому рушника, який усе ще мала на голові. Тоді вийшла через задні двері, щоб забрати гребінець і щітку, які лежали на сонці. Коли я поверталася, погляд затримався на величезному, в людський зріст, соняшнику, який ріс біля дверей. Цілими днями я ходила повз нього, не зауважуючи. Тепер мені згадався наш сад у Ваннзее, в якому щоліта цвіло багато цих соняшників. Як же любив їх мій батько! Соняшники й волошки – це були символи України. Ці квіти мали для нього і для нас усіх особливе значення, а тепер він був мерт-

вим... Крізь сльози, які підступали до очей, я спостерігала, як маленька бджілка повзла поміж маленькими жовтими квіточками по великому пласкому тарелі оберненої до мене голови соняшника. "Як гарно, – подумала я, – і яке мистецтво; все йде далі". Мені відлягло від серця, раптом стало зовсім ясно, що смерть батька була для нього добром, хоч для мене це боляче. "Не піддаватися, ти повинна бути сильною". Я потягнулася й притислася обличчям до соняшника. Він був зовсім теплим. "Як у кічовому фільмі" – сяйнула мені думка, але, мабуть, кічові фільми зовсім не такі дурні. На ходу я розчесала своє вогке волосся, потім пішла до салону й зачекала. На столі вже стояла таця з супом, хлібом, маслом і сиром для Грищинського та чай і кілька шматків свіжоспеченого кекса для нас обох. Добра сестра Лотта подумала про все. Грищинський зайшов до кімнати. Свіжовиголений і помитий він виглядав значно краще. "Спершу поїжте, а тоді спокійно поговоримо, у нас багато часу. Ви, напевно, зможете переночувати тут у будинку". Я знала, що поруч із салоном була ще одна вільна кімната. Професор часом лягав там відпочити після обіду.

Замість сідати їсти, Грищинський ошелешено дивився на мене. "Що трапилось, чого ви так у мене втупились?" – "Але ж ви цілком жовті на обличчі, ви хворі?" – "Ні, це лише соняшник!", – крикнула я йому, він подивився на мене, не розуміючи. Я відчувала, що зараз розплачуся. Побігла з салону вниз до своєї кімнати. Франці вже пішла. Я побачила в дзеркалі, що на моєму обличчі повно жовтих плям, я виглядала як клоун. Моє самовладання щезло, я впала на ліжко й плакала, аж поки виплакалася. Тоді змила решту пилку з обличчя, охолодила заплакані й почервонілі очі й повернулась знову нагору до салону. Грищинський курив, ходячи туди-сюди по кімнаті. Їжу він з'їв. Він, напевно, зачекався мене. Бідний хлопець не знав, що й думати про мою поведінку. Спершу ця жінка зовсім спокійно сприймає звістку про смерть батька, а тоді з плачем вилітає геть, бо їй сказали, що в неї жовте обличчя. "Сядьте й розкажіть усе по порядку. Я вже виплакалася й тепер можу все спокійно вислухати". Я налила нам уже вихололого чаю і взялася жувати кекс. Їжа завжди впливала на мене заспокійливо.

Грищинський хотів почати розповідь, але потім перебив себе. "Як почувається ваш чоловік?" – спитав він мене, вибачившись, що не запитав раніше. "Добре, – відповіла я, – я розповім вам усе пізніше. Спершу говоріть ви. Прошу, розкажіть усе від початку". Грищинський почав розповідати, він говорив нерівномірно, часом затинаючись, часом речення виривалися з нього, як водоспад. Я зауважила по ньому, що те, про що він розповідав, йому самому було дуже близьким. Це об'єднувало нас. Він говорив по-російськи, досі ми завжди розмовляли по-українськи, хоча він, мабуть, знав, що російська мені йшла легше. Пізніше я довідалася, що його рано померла мати була росіянкою і що російська була мовою, якою він міг найкраще висловити все, пов'язане з почуттями. Отже, для нього було цілком природним скористатися зараз цією мовою.

І моя сестра Лілі, і Грищинський докладно описали останні дні життя мого батька у спогадах про цей час, кожен зі свого погляду. Я буду у своїй розповіді триматися цих спогадів та ще коротких щоденникових записів самого батька, які він робив ще до 12 квітня.

8 квітня 1945 року батько, сестра Єлизавета, няня і Грищинський виїхали з Меллінґена, занадто пізно. Замість хоч трохи організованої поїздки тепер це була втеча. Американці стояли під Ерфуртом, на повітряній лінії, віддаленій від Меллінґена всього на якихось 30 км. З північного сходу загрозливо наступали совєти. Ніхто не знав, хто ж урешті-решт першим вступить в околиці Ваймару. Був найвищий час перебиратися на південь, щоб не потрапити на лінію фронту й не опинитися згодом відрізаним від решти родини в Оберстдорфі. Те, що від'їзд відбувся аж так пізно, було пов'язане з різними несприятливими зовнішніми обставинами, але й із безхарактерністю та людською ненадійністю деяких найближчих співробітників мого батька. Ці останні дні в Меллінґені знову принесли моєму батькові великі розчарування. Він страждав від них більше, ніж від усіх зовнішніх незручностей. З гіркотою і сумом він пише про це у своєму щоденнику.

Вся поїздка проходила тепер під нещасливою зіркою. Непередбачені події і все нові зволікання послідовно вели до катастрофи. З Меллінґена і з Ваймара поїзди вже не ходили. Після напруженої поїздки розхитаною старою військовою вантажівкою вони дісталися

спершу до Пьоля, звідки ще мали ходити поїзди на південь. Там вони застрягли на багато днів, оскільки саме на час їхнього прибуття Пляуен разом з його вокзалом був сильно розбомбардований і все залізничне сполучення перерване. У Пьолі їм ще пощастило з житлом. Вони могли перечекати до дальшої поїздки в давньому замку родини Боденгайзен, під доброю опікою каштелянки замку. В самому замку була розквартирована школа гітлерюґенду, яка займала всі вищі поверхи. Хоча каштелянка й мусила готувати для 75 чоловік, вона дуже зворушливо піклувалася про моїх близьких. Лілі пише про це у своїх спогадах. Це був для неї, мабуть, на довший час останній по-людськи справді приємний досвід з чужими.

Щойно 13 квітня, після кількакілометрової, кількагодинної пішої подорожі до Пляуена, а далі через розбомблене місто, моїм близьким урешті вдалося виїхати з передмістя поїздом у південному напрямку.

Сьогодні вже годі собі уявити, як тоді відбувалися подорожі залізницею. Через постійні бомбардування міст – і особливо вокзалів, – а також нальоти штурмовиків поїзди ходили вкрай нерегулярно. Коли після багатоденного очікування на переповнених перонах нарешті приходив поїзд у потрібному напрямку, починалася боротьба за те, щоб у нього влізти. На перестанках можна було потрапити всередину здебільшого через повибивані вікна. Під дверима, в коридорах і купе набивалося стільки людей, що там не можна було пройти. Ніхто не зважав на інших. Кожен думав лише про себе, штовхався, кричав і пробивався кулаками. Я сама пережила такі залізничні подорожі, але я була молодою й міцною. Для старенької няні й делікатної Лілі це було дуже тяжко.

Особливо неприємними були, звичайно, штурмовики, від яких уже ніде не можна було сховатися. Про них тоді вже майже не було попереджень. Як хижі птахи, літаки часто цілими годинами кружляли в повітрі, підстерігаючи свої жертви. Тому більшість поїздів, які курсували вдень, через небезпеку нальоту штурмовиків подовгу стояли на станціях. При нападі на поїзд на відкритій ділянці кожен ховався, куди міг. Більшість подорожніх розбігалася геть від поїзда в пошуках схованки. Але оскільки американці тепер часто перетворювали на спорт обстріли людей, які втікали, мій батько вважав най-

безпечнішим перечікувати нальоти, лежачи попід лавками в купе. Незважаючи на загрозливу ситуацію, він не втрачав гумору й тим допомагав іншим.

Поїзди через Гоф просто на південь більше не курсували. Мої рідні були змушені об'їжджати через Еґер. Але, замість доїхати до Еґера, поїзд зупинився у Франценсбаді. Вони переночували на підлозі в залі очікування.

Пошуки їжі теж були важкими. Але їм якось удалося роздобути собі хліба, кілька консерв у них ще залишалося. Запивали все водою. Лілі писала, що їм це дуже смакувало.

Батька мучив жахливий кашель. Через труднощі подорожі ця хронічна недуга, звичайно, посилилася. В нього траплялися справжні напади ядухи, які починалися зовсім раптово. У щоденнику він пише, як йому було прикро заважати своїм кашлем людям навколо.

З Франценсбаду до Еґера вони були змушені знову цілими годинами йти пішки під дощем і вітром. По дорозі до Еґера вони випадково зустріли українського православного священика. Він допоміг їм з багажем, адже й сам збирався з Еґера до Праги, до своєї громади. Лілі пише, що, незважаючи на труднощі, вони всі були настроєні оптимістично. Записи в батьковому щоденнику закінчуються 12 квітня. Впадає в очі те, що від часу їхнього від'їзду в записках справді вже не помітно пригніченості з останніх днів у Меллінґені.

В передмісті Еґера вони змушені були просидіти цілий день на пероні, аж поки нарешті вночі не залізли в поїзд до Реґенсбурґа, звичайно, знову через вікно. Притому їм ще дуже пощастило, бо перон на маленькій станції протягом дня так заповнився людьми та їхніми клунками, що коли поїзд нарешті прийшов, сотні мусили залишитись. Поїзд був таким переповненим, що вони мусили стояти на валізках, сісти було неможливо. Але все ж вони їхали й цілими прибули до Реґенсбурґа. Батько хотів їхати через Мюнхен до Оберстдорфа. Прямого сполучення з Мюнхеном не було. Так чи так треба було пересідати у Платтлінгу, а тоді ще раз в Мюльдорфі, або в Розенгаймі. Потяг до Платтлінґа відходив уранці. На диво, цього разу вони без труднощів сіли в потяг. Раділи, що все пройшло так добре й що вони заїхали вже так далеко. Скоро будуть у Мюнхені, а там уже недалеко до Оберстдорфа.

Та сталося інакше. Їхній поїзд просувався вперед дуже повільно. Існувала лише одна лінія до Платтлінґа; поїзд був змушений надовго зупинятися на кожній маленькій станції, щоб пропустити інші поїзди. Окрім того, штурмовики знову загрозливо кружляли над ними. Більшість часу вони були змушені пролежати під лавками. Незважаючи на всі труднощі, нарешті в суботу, 15 квітня, прибули до Платтлінґа. Наступного ранку хотіли сісти в поїзд до Мюнхена. Вони були настроєні оптимістично й зовсім добре поспали на своїх клунках в залі очікування.

Але зла доля йшла своїм шляхом. Ранковий потяг був такий переповнений, що в нього не змогла влізти жодна людина. Наступний мав іти о 16 годині пополудні. Батько сказав: "Це не так погано, зате тепер ми зможемо спокійно щось перекусити".

На вокзалі у Платтлінгу сталася дивна випадкова зустріч, які в ці останні тижні війни, коли всіх людей закрутив її вир, траплялися так часто. Мій батько йшов уздовж безнадійно переповненого поїзда, який їхав до Мюнхена. Люди далеко повисувалися з вікон, щоб зачерпнути ковток повітря. Раптом батько почув, як хтось гукає: "Пане Гетьмане, Пане Гетьмане!" З вікна до нього простягав руки Гаврусевич, українець, який довго жив у нас у Ваннзее і який разом з нами поїхав до Ваймара. Він походив з Праги й був одружений з чешкою. Батько послав його з Ваймара до Праги з різними дорученнями. Потім він мав повернутися до Ваймара й поїхати разом з моїми рідними до Оберстдорфа. Тепер цей чоловік стояв у цьому поїзді, який їхав до Мюнхена, а батько стояв на пероні й не міг зайти до поїзда. Виявилось, що Гаврусевич, виконавши у Празі всі батькові доручення, як і домовлялися, вирушив до Ваймара. Але вже незабаром він зауважив, що всі дальші шляхи сполучення в напрямку Ваймара перерізані. Тоді він негайно повернувся до Праги й забрав свою дружину й дворічну донечку, щоб поїхати разом з ними до Оберстдорфа й там зачекати на мого батька. Гаврусевич опинився перед дилемою. З одного боку, він би радо вийшов, щоб допомогти батькові в його подальшій подорожі, з другого боку, не міг покинути напризволяще свою, затиснуту в купе позаду нього дружину з маленькою дитиною. "Звичайно, їдьте далі, – сказав батько, – але це дуже добре, що ми зустрілися. Коли з нами щось станеться, ви знаєте, від якого місця взяти наш слід".

Гаврусевич переказав мені пізніше цю розмову. І до Лілі батько теж сказав щось подібне. Мимо всієї показної зовнішньої впевненості він у глибині душі не вірив у те, що дістанеться до Оберстдорфа.

Весь ранок минув у тому, щоб роздобути в місті щось їстівне й вияснити, де можна пообідати. Пару днів тому в центр міста влучило кілька бомб, але вони не завдали великої шкоди. О 14 годині батько з нянею й Лілі пішли попоїсти до готелю, їжа була нікудишня. Тоді вони повернулися на вокзал, а Грищинський пішов поїсти. Няня залишилась біля багажу. Батько й Лілі взяли по ковдрі й лягли поспати на маленькій галявині перед вокзалом. Як завжди, батько відразу заснув, він умів засинати будь-коли й будь-де. Лілі оберігала його сон. Повсюди сиділи чи лежали люди – переважно солдати, – які очікували своїх поїздів. Платтлінґ є досить великим вузловим залізничним пунктом, тепер там на коліях стояли повні поїзди, які чекали на дальшу поїздку. Серед них був також потяг з козаками, яких транспортували на Південь з усім їхнім майном, жінками й дітьми – багатьох із них на жахливу долю, але це вже інша сумна історія, – мої рідні розмовляли з ними.

Далі я наводжу текст споминів Лілі[24]:

"Раптом почався "форалярм"[25]. Ніхто на нього не звернув уваги, бо "форалярми" бували по кілька разів на день. Цього разу літаків було мало й вони не стріляли. Під час "форалярму" подали потяг і сказали людям, щоб займали місця. Почалася страшенна метушня, бо всі посунули до вагонів з клунками. Батько і я поспішили до потяга. Тим часом Грищинський вже завоював місця й переносив речі до вагона. Потяг був переповнений, але нам вдалося все добре розмістити. Тепер було вже чверть на четверту. Батько сказав: "Слава Богові, всі труднощі переможені, завтра будемо в Оберстдорфі". Казав, що дуже добре себе почуває, бо встиг відпочити.

І тут загула сирена. То був не відклик, а повний алярм. Замість того, щоб відвезти наш потяг далі від двірця, залишили і його, й багато інших

[24] Подається з незначними скороченнями в авторській редакції. Повніший текст спогадів опубліковано: Єлисавета Кужім-Скоропадська. Від 8 до 28 квітня 1945 року. (З Меллінґена до Меттена) // Павло Скоропадський. Спогади. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 422–460.

[25] "Voralarm" – "попереднє попередження про тривогу " (нім.).

на місці, що було проти всіх приписів і розпоряджень у справах охорони людей під час нальотів". (В цьому я сумніваюся.)

"Забігали залізничники, виганяючи людей і з вагонів, і з перону вниз сходами. Кричали, щоб люди ховалися в будинки, в пивниці, в бункер і т. ін. Казали, одначе, що то лише "тіффлігери"[26], що на великий наліт не чекають.

Люди бігли й штовхалися. Їх були тисячі, бо стояло в той час по всіх залізничних шляхах багато потягів, заповнених людьми. Люди дуже неохоче відходили від своїх речей, бо в останні часи страшенно крали. Грищинський хотів залишитися коло речей, але переходячи через "шперре"[27], мій батько обернувся й досить гостро сказав йому: "Я вам забороняю це робити, як тільки побачите небезпеку – ховайтеся". Няня зауважила: "Чому ви так гукаєте на бідного хлопця?" Батько сказав: "Не гинути ж йому з-за речей, і не можу ж я його тут залишити, а сам ховатися". (Грищинський залишився з клунками на пероні, в нього не впала з голови жодна волосина).

"Батько, няня і я пішли за натовпом через "шперре". Батько взяв з собою куфер з документами й архівом. Я несла його портфель.

Люди з переляку не знали, що робити, бо сховищ справжніх, власне кажучи, не було. Дехто біг до пивниці під двірцем, дехто до маленького бункера на площі – туди вміщалося лише 140 людей, – дехто залишався в будинку. Нам здавалося, що в будинку буде найкраще, особливо коли, як нам сказали, летіли переважно легкі літаки.

Коли ми підходили до виходу з вокзалу, чувся вже великий гуркіт літаків. Батько сказав: "До бункера ми не попадемо, він замаленький, перечекаємо цю першу хвилю тут, переходити площу надто небезпечно". Гуркіт збільшувався. Батько йшов перший, я за ним. Він виглянув надвір і, побачивши натовп і метушню, обернувся до мене: "Тримайся за мною!" Обличчя в нього було серйозне. Він передбачав велику небезпеку. Ми троє стояли біля зовнішньої стіни. Як дивитися на площу перед двірцем, то праворуч від дверей, між дверима й вікном. Батько сказав: "Тут найкраще, бо зможемо з будинку вискочити, а в пивниці може засипати". (Воно так і сталося, всі люди там загинули.)

---

[26] "Tiefflieger" – "бомбардувальники" (нім.).

[27] "Sperre" – "рогатка, загорожа" (нім.).

Батько був ближче до дверей, може, півметра від них. Я стояла праворуч, няня трохи ліворуч за нами. Тільки встигли ми так стати, як почалися вибухи. Було щось страшного. Все злилося в один великий вибух, хоч, напевно, їх було сотні. Після цього першого вибуху почали валитися стіни. Двірець був великий, кількаповерховий, кам'яний, високий, стіни міцні. Тріск був страшний. На нас летіло каміння. Ми стояли перед тим у півтемному залі. Після вибуху опинилися немов надворі. Даху над нами більше не було, кілька поверхів будинку було зруйновано.

Наша стіна ще стояла. Я встигла ще з лівого боку побачити кілька зруйнованих обрисів. У мене страху не було. У мене була лише одна думка: "Батько". Я запитала: "Чи ти живий, батьку?"

Але після цього першого вибуху з нами нічого особливого ще не сталося. Нас лише присипало. Батько простягнув мені свою руку, я міцно її стиснула. Я сказала: "Ховай свою голову", але бачила, що він був цілий. Ми обоє ще встигли заспокоїти один одного, няня теж була ціла. Чути було, як вона промовляла: "Господи, помилуй, Господи, помилуй!"

А потім стався другий вибух, страшніший від першого, я встигла лише подумати: "Хіба такий буває кінець?" Але ні, ми були ще живі. Стіни валилися далі. Нас засипало ще більше. Руки були ще вільні. Я старалася знімати каміння з батька, а він з мене. З цього моменту, одначе, я пам'ятаю мало й не все знаю, що було. Я була майже весь час непритомна. Лише окремі моменти залишилися в пам'яті. Я знала, що мій батько живий, чула ще його голос. Я чула, як він прохав пити. Нас хтось витягнув з-під каміння й поклав десь в іншому місці. Я нічого не бачила, бо очі були поранені. Я мало що розуміла, була оглушена, але відчепила мою червонохресну пляшку, в якій я мала коньяк, і повзла з нею до того місця, де був батько, звідки я чула його голос. Проходили якісь німці, і я прохала їх передати моєму батькові пляшку. Няня, очі якої не постраждали, сказала мені згодом, що вона бачила, що у мене взяли ту пляшку, але батькові не дали. Просто її вкрали. Потім пам'ятаю, що якась пані дала мені попити. Хтось торкав мене за ніс і казав: "Зламаний". Я нічого не бачила, майже нічого не чула, була приголомшена, але почувала, що життя ворушиться в мені. Пам'ятаю, як мене кудись понесли, тоді

мені здавалося, що ми кудись їдемо. Я просила, щоб мене не розлучали з батьком, і була переконана, що батька везуть разом зі мною.

Взагалі скільки часу тривав алярм, і скільки минуло після того, як нас відкопали й до того часу, як я опинилася в лікарні в Деттендорфі, що знаходиться від Платтлінґа за 12 кілометрів, і як мене взагалі везли – я не знаю. Не знаю також, скільки минуло часу, поки я зрозуміла, що я в католицькій лікарні. Через деякий час я почула, як якийсь чоловічий голос запитав мене, чи я вірю в Бога й Матір Божу. То був католицький священик, який хотів приготувати мене до смерті й дати причастя. Але коли він мене запитав, чи я католичка, і я сказала, що ні, він мені його не дав. "Я ще не вмираю", – сказала я йому, а він мені: "Я знаю, але ви поранені в голову, а це небезпечно".

Перші дні я почувала себе дуже погано. Була така хвора, як ще ніколи в житті. У мене були такі болі в голові, що можна було збожеволіти. Майже весь час була непритомна. На другий день увечері я почула, що сестра тягне мене за руку й каже: "Ваш батько прийшов". Я подумала, що він прийшов із сусідньої палати й зраділа. Через щілинку правого ока я його бачила, але неясно. Бачила, що голова в нього зав'язана. "Як ти себе почуваєш?" Я сказала: "Не турбуйся, зі мною все гаразд, я така щаслива, що бачу тебе". Він запитав: "Який у тебе настрій?" Я відповіла: "Дуже добрий, дух козацький не вмирає!" – "Це добре, бо через кілька днів поїдемо далі".

Мені тепер здається, що він мене не бачив ясно, лише чув мій голос, бо не зробив жодних зауважень щодо мого вигляду, а, як казали мені згодом мої сусідки і Грищинський, вигляд у мене був страшний.

Батько вийшов, і кілька днів я його не бачила, бо сама не могла йти до нього, а він до мене чомусь більше не приходив, хоч усі мені казали, що йому добре, і сестри, й дівчата, що розносили їжу. Молодший лікар запевняв мене, що я муситиму лежати ще кілька тижнів, а батько одужає вже скоро, що його рани не загрожують життю.

І перші дні я була спокійна. На третій день прийшов Грищинський і також заспокоював мене. Я взагалі майже не розуміла, що він говорив, але була щаслива, що він бачив батька. Взагалі, все мені тоді уявлялося радісно. Ми всі немов чудом вийшли з-під руїн. Все інше було неважливе.

У няні були спалені руки, нога, лице, але рани були поверхневі. Лікарі встановили у мене зламаний ніс. (Окрім того, тріснула одна барабанна перетинка.) А через кілька днів, коли зробили знімок, виявилося, що в кількох місцях тріснув череп. Волосся, брови, вії обгоріли, лице було розпухле, пошарпане, синє. Очей не було видно. Мої сусідки боялися на мене дивитися, я ледве дихала. Надзвичайно швидко, одначе, я стала поправлятися, себто мій зовнішній вигляд ставав хоч і не нормальний, але не був уже таким страшним. Голова ще страшенно боліла, і я по ночах не знала, як і витримати. Ніяких ліків мені не давали, бо казали, що нічого не мають. Я думала, хай батько не знає, що в мене тріснув череп, скажу йому, коли він видужає.

Через кілька днів почалися нальоти на Дегтендорф. Мене зносили на ношах униз. Розбомбували за два кілометри велику фабрику, я майже нічого не чула, бо була ще оглушена.

На п'ятий або на шостий день голова в мене почала моментами прояснюватися. Разом з тим збільшувалося занепокоєння, чому не йде до мене батько, коли всі кажуть, що йому добре ведеться.

На шостий день я не витримала, і коли сестри не дивилися, встала й, тримаючися за стіни, мов п'яна, пішла до батька. Він лежав на тому ж поверсі, що й я, але в протилежному кінці коридору. У великій палаті стояло 10 ліжок.

Я побачила батька, й у мене серце зупинилося. Половина голови була забинтована, але по тій стороні, що була вільна, особливо по виразу ока, я побачила, що він дуже тяжко хворий. З таблички на ліжку я вичитала, що він має гарячку, щодня 39 і більше. А це в його віці було небезпечно. Сестри казали, що то нічого, що то від опіку обличчя, що його рани загоюються добре.

Але після того, як я його тоді вперше знову побачила, я не мала спокою. Він мене впізнав, але йому тяжко було говорити. "Мені так тяжко, що я втягнув тебе в цю історію. Я так цього не хотів". Я відповіла: "Ти не турбуйся, мені цілком добре, я майже здорова". Він зауважив: "Я зараз не маю сили. Ти мусиш тепер сама організувати нашу дальшу подорож і написати до наших людей, щоб вони приїхали нам допомогти". Я обіцяла, але сама ледве повернулася до своєї палати.

Пан Грищинський говорив з головним лікарем. Він добре поставився до мого батька й був до нього більш уважний, ніж до багатьох інших. Він був страшенно переобтяжений роботою. Я особисто його майже й не бачила. Він, як метеор, пролітав по палатах. Пообіцяв, як тільки з'явиться можливість, дати нам з батьком окрему палату. Дві ночі батько провів у палаті, де був молодий чоловік, прооперований на апендицит. Я прохала його доглядати за моїм батьком і кликати сестер. Сама часто вставала вночі і ходила до батька й намагалася бути йому в пригоді, але дуже мало що могла зробити.

Я бачила рани батька лише тоді, коли його перев'язували. То був, мабуть, уже шостий день після катастрофи. Рани всі були від опіків, не від осколків бомб. Постраждала ліва сторона обличчя. Головна, найглибша, рана була над лівим оком, але окуліст сказав, що з оком буде все гаразд, хоч воно тепер заплющене й опухле. Обпечена була також ліва сторона носа й були рани між носом і ротом. На голові й на шиї були ще поверхневі пошкодження шкіри. Коли я їх побачила, рани вже добре загоювалися. Та самі рани мене не так злякали, як загальний стан його здоров'я. Найбільше мене лякала гарячка, яка мала впливати на серце.

На тілі було багато синців, особливо на руках, але зламано нічого не було. Батько скаржився, що болять груди, особливо при кашлі, але лікар запевняв, що з легенями все гаразд і що біль лише в м'язах.

Взагалі батько на якісь великі болі не скаржився. Коли я питала, чи в нього болить голова, кожного разу відповідав: "Ні, зовсім не болить, тільки настрій тяжкий". Я сама бачила, як йому тяжко, й мені здавалося, що він страждає не стільки від болю в якомусь певному місці, скільки від страшного загального потрясіння організму й від гарячки.

Не міг спокійно лежати, бо мав багато турбот про українські справи. Іноді марив і прохав мене не пускати до нього так багато людей, бо він дуже стомлений. Я йому сказала: "Ти не турбуйся, я буду тепер усім займатися і нікого до тебе не пущу". Він заспокоювався. Були моменти, коли він і мене не добре впізнавав. Одного разу він сказав: "Аліно, Аліно, ти прийшла до мене! І ви всі, мої дорогі діти, як то ви так потай усі прийшли до мене!" А мені було так страшно за нього, лікар мене вже

не заспокоював, а казав: "Sehr bedenklich"[28], серце дуже слабе. Останні дні батькові кололи камфору. У мене серце розривалося, і я все думала: якби ж оце моя мати була тут, або хто-небудь з наших українських лікарів, які з любов'ю доклали б усіх своїх знань, щоб йому допомогти й вилікувати.

Щодо батька й мене, то було великим щастям, що ми потрапили в лікарню у Деттендорфі. Вона була першорядна, чиста й з усіма наймодернішими приладами. Одне мене тільки дивувало – це те, що сестри такі непривітні. Їх було багато, були й дівчата, що прибирали палати, так що вони не були так переобтяжені працею, як в інших лікарнях. Християнської любові деякі з них у серці не мали, хоч і були монашками. Під час одного досить великого нальоту зайшов у палату помічник лікаря, і я чула, як він казав сестрам: "Ось ту жінку з поламаним черепом (це я тоді лише довідалася, що в мене череп тріснув, бо до того не розуміла, що зі мною сталося) мусите знести на ношах униз, бо їй ходити не можна". Я лежала на диванчику без сорочки, бо те, що було на мені, стало під час нальоту таким брудним і подертим, що сестри скинули, а іншого не дали. Вони мене так без сорочки, в одному плащі, понесли вниз, при чім бігли по сходах з ношами з моїми ногами догори, а назад мене вже не понесли. Я мусила сама піднятися нагору. Коли сестри мене носили, щоб робити рентгенівський знімок, то я була ще така слаба, що не могла стояти на ногах. Вони все на мене гукали, а сестра, що робила знімок, мені ні в чому не допомагала: "Ви, нахабна персона, швидше, швидше сходьте з нош, я не маю часу з вами тут займатися". Коли я прохала їх дати для мене й для батька борної води для промивання хворих очей, сестра довго мені вичитувала, аби я не забувала, що тепер війна, і не вимагала таких речей. Через кілька днів вона мені все ж таки принесла і борної води, і вати. Пізніше я випадково бачила, що у них в шафах було повно всяких ліків і перев'язувального матеріалу.

Найболючішим було те, що тут, у чужій лікарні, оскільки сама була така хвора, я не могла перебрати на себе догляд за батьком. В ці перехідні жахливі військові часи не було жодної можливості найняти для батька окрему сестру.

[28] "Sehr bedenklich" – "дуже серйозно" ("небезпечно", "зле") (нім.).

В ніч з 23 на 24 квітня я була з батьком і могла йому допомагати. На третьому ліжку лежала няня. Головний лікар заявив, що лікарня така переповнена, що він не може дати нам двомісної палати, але коли б нам вдалося перевезти няню з Платтлінґа до Деґґендорфа, то він дасть для нас трьох одну палату. З великими труднощами, вже не знаю, яким чином, Грищинському вдалося роздобути авто й перевезти няню до Деґґендорфа. Так ми всі були разом у палаті без чужих людей.

Вночі батько весь час мене кликав, часто казав: "Мені так незручно, що ти все для мене робиш, бо ти ж сама ще нездорова". Але йому було приємно, що я була поряд. Він нарікав, що сестри йому не дають спокою і все роблять не так, як він хоче.

Спав він у ту ніч погано, тяжко дихав і постійно стогнав. Іноді починав пригадувати, що в організаційних справах треба зробити те й оте. Хотів диктувати листи. Йому було тяжко говорити, а я з моєю головою не могла писати. До того ані залізниці, ані пошта не ходили. Я йому казала, що все це зможу зробити сама, і він заспокоювався.

Він говорив узагалі дуже мало і часто й мене не впізнавав. Гарячку мав ще велику. Мені було страшно самотньо, і все думала, чи я роблю все, що зробила б для нього мати, чи я взагалі роблю все, що потрібно? Що я скажу матері? Я майже нічого не могла для нього зробити.

В лікарні я мало що чула про зовнішні події. Та й голова моя була в такому стані, що мені тяжко було з ким-небудь говорити. Одна лише думка про батька тримала мене на ногах. Коли ж я починала думати про щось інше, стіни починали колихатися, і я мала почуття, що стою на човні, що його вітер гойдає на хвилях. Хоч я й не могла ні за чим слідкувати, але за останні дні з усіх вістей, що доходили до мене, стало ясно, що ми нікуди більше виїхати не зможемо, та й батька не можна було б вивозити.

Відомості були дуже занепокоюючі, бо наступали не тільки американці, але наближалися й більшовики. Увечері 23 квітня була чутка, що більшовики зробили прорив і що вони від нас на однаковій віддалі, що й американці. Батькові ми нічого не казали, але він сам був чомусь неспокійний і вночі кілька разів кликав мене й питав: "Скажи, чи не прийдуть сюди більшовики?" Він був уже такий сла-

бий, що я боялася сказати йому правду і відповідала: "Не турбуйся, вони сюди не прийдуть!" Але в серці у мене був жах, бо я не була певна. І що нам тоді робити?

Грищинський жив у Платтлінгу, бо не хотів кинути всі речі напризволяще, але він приходив кожних два дні, а іноді й щодня, роблячи по грязюці кілометрів 15. Як він жив, що їв – мені досі невідомо, бо майже всі крамниці були зачинені і на картки нічого не давали. Потім довідалася, що попервах він і в лісі ночував і мав усякі пригоди".

(Грищинський розповідав мені в Мергентгаймі, що згодом він цілком добре влаштувався у трьох старших дам, які мешкали в маленькому будиночку. Він копав їм город, а вони годували його зі своїх припасів. Він, коли хотів, то вмів бути дуже чарівним, старші дами кликали його "серденько". Вже значно пізніше ми з мамою завжди піддражнювали його успіхами у старших дам.)

"24 квітня вранці в лікарні зчинилася страшенна метушня. Коли я виглянула у вікно, то побачила великі натовпи людей, які йшли з візками, з речами, з дітьми. В лікарні кружляли страшні чутки: казали, що наближаються більшовики. Правди ніхто не знав, але занепокоєння у всіх було страшне. Прибіг молодший лікар і звернувся до мене: "Ви мусите вивезти батька, ви ж не можете залишити його тут під більшовиками!?" Грищинського не було, а що я сама могла в цих обставинах зробити. Батько був такий слабий, що його не можна було б далеко везти. Він і стояти не міг. Змарнів страшенно.

Деґґендорф був оголошений фортецею. Есеси мали захищати місто. Жінки, діти, старі мали негайно ж покинути місто, бо воно напевно буде розбомбоване. Наш шпиталь евакуювали. Військові авта вивозили своїх військових, своє майно. Приватні люди мали якось зникнути самі.

Знову прийшов лікар і сказав: "Ви мусите вивезти свого батька, ви взагалі мусите покинути шпиталь!" Але куди я його вивезу і як? Він майже не міг іти, а Грищинського все ще не було.

Хоч мені й тяжко було, але я кілька разів ходила до фельдфебеля, який керував евакуацією. Той старався роздобути для нас авто, прохав почекати, але нічого не робив. Сестри метушилися. Ніхто не заглядав до нашої палати, на дзвінки не відповідали, а батько увесь

час потребував допомоги. Я не хотіла його покидати ані на хвилину. Він був напівпритомний і вже не звертав ні на що уваги. Я йому ще нічого не казала. А мені було так самотньо й страшно.

Я мусила допомагати й няні. Бо хоч тоді вона й була менш хвора, як я, але руки й ноги в неї були не в порядку, й вона сама нічого не могла робити. Я мусила зібрати всі наші речі й все зв'язати в клунки. Майна ми мали небагато, але й ця робота була для мене затяжка.

Близько 12 години врешті-решт прийшов Грищинський. Я боялася вже, що його не пропустять в Дегтендорф і що доведеться кудись вибиратися без нього. Це дуже легко могло б статися.

До того ще весь ранок тривав алярм. Кружляли спочатку над самою головою літаки і стріляли з кулеметів. Потім кидали великі бомби поблизу. До лікарні принесли багато поранених, і вони лежали в коридорі. Я бачила їх криваві обличчя й чула їх стогін. Хто міг, пішов до пивниці. Мого батька сестри не схотіли нести, бо він мав розлад шлунку. Я стояла біля батька й дивилася у вікно. Бачила, як падали в місті бомби й зруйновано було кілька будинків.

З лікарні великими скринями виносили всяке майно. Всіх військових вивезли на вантажівках. На ношах знесли вниз усіх старших цивільних тяжко хворих, і вони лежали по коридорах і чекали, щоб їх кудись вивезли. (Пізніше я довідалася, що багато людей опинилося просто в лісі. Я згодом бачила одну дівчину, яку сестри випустили з лікарні в одній сорочці. Добра сусідка позичила їй плащ, добрі люди дали їй у себе притулок). Батько ще був у ліжку. Ми не хотіли турбувати його завчасно. Грищинський знову балакав з фельдфебелем, і той знову обіцяв, але нічого не робив, бо, мабуть, не міг. Грищинський знову говорив і з головним лікарем. Було вже досить пізно пополудні, і ми могли б опинитися на вулиці. Батька ми могли б везти лише туди, де він мав би лікарську допомогу. Лікар сказав, що нам треба перш за все виїхати за всяку ціну з Дегтендорфа, бо не сьогодні-завтра його можуть цілком розбомбувати, бо влада вирішила не здавати міста ворогам. Радив нам їхати до Меттена, бо там є лікарня, а крім того вирішено, що Меттена захищати не будуть. Чи прийдуть американці, чи більшовики – ще невідомо. Більш імовірно, що прийдуть перші. Обіцяв, що й далі нам допоможе.

І справді, коли він побачив, що фельдфебель для нас нічого не зробив, то дав йому наказ одвезти нас у його приватному авто до Меттена і передати в меттенську католицьку лікарню.

Коли я запитала лікаря, як він дивиться на стан мого батька, він захитав головою. Замість того, щоб мені просто відповісти, він запитав: "А як ви самі думаєте?" Я відповіла: "Мені здається, що йому дуже й дуже зле". Він нібито погодився зі мною, але діагнозу не хотів ставити. Монашка, яка бачила, як Грищинський та я були стривожені, сказала: "Моліться Богу, щоб ваш батько швидше помер. Він уже старий. Вам буде легше. Що ви будете возитися з таким хворим?" Священик, монах-бенедиктинець, також зауважив: "Дай Боже вашому батькові спокійної смерті. Я дав йому благословення. Не міг його причастити, бо він православний". Я сказала: "Мій батько дуже хворий, але з Божою поміччю він одужає". "Так, але рани голови небезпечні". Я подумала: він і мене хотів уже поховати, але я жива й буду жити. Прийшов час повідомити батькові, що нам треба їхати далі. Він лише запитав: "Куди?" Ми сказали: "До Меттена, там нам буде краще й спокійніше". Він більше нічого не сказав. Був у півсні. Ми його одягли й поклали на ноші, накрили теплим плащем.

Деякий час треба було ще чекати внизу. Нас вивозили, так би мовити, позачергово, завдяки головному лікареві. Батько лежав на ношах, няня і я сиділи на стільцях. Коридори лікарні були ще повні людей, які зовсім не знали, що з ними буде. Було так страшно за батька. Але ми іншого виходу не мали й мусили бути щасливі, що так добре складалося для нас з переїздом. Авто було невелике. Батька влаштували півлежачи на задньому сидінні. Няня сіла з шофером. Грищинський та я навколішках умістилися в ногах у батька на підлозі. Я тримала голову батька на своїх руках, щоб не так трясло. Покрили батька ковдрою, хоч день і не був холодний.

Їхали чудовою дорогою. Фельдфебель прохав, щоб ми слідкували за американськими літаками й попередили його, коли б вони почали наближатися і знижуватися. Але нам пощастило. Їх поблизу не було. Переїхали ми через доплив Дунаю.

Підвезли нас до лікарні в Меттені й передали нас монашкам. Винесли батька й поклали на ноші. Ми подякували фельдфебелеві й розпрощалися з ним. Нас так швидко евакуювали з Деттендорфа, що ані за перебування в лікарні, ані за лікування ми нічого не заплатили.

Меттенська лікарня була простіша від деттендорфської, але дуже чиста. І тут, і там деякі монашки були дуже непривітні. Мабуть, через те, що вони були тут такі перепрацьовані, душі їх висохли. Вони справляли враження автоматів.

Грищинський та я вмовляли головну сестру, щоб вона дала нам маленьку палату для нас окремо. Коли б вона захотіла, то могла б це зробити, але вона не погодилася. Сказала, що батька вмістять ще з одним паном у маленькій палаті. А мене з нянею у великій з багатьма іншими жінками. Скільки я їй не доводила, що батько дуже тяжко хворий і постійно потребує допомоги, вона не зм'якшилася. Сказала, що сестра буде його добре доглядати, що той інший пан буде дзвонити, коли що буде потрібно, а що я сама зможу батька вдень відвідувати. Вночі є в лікарні чергова сестра. Монашка була така вперта, що нічого не вдалося зробити. Батька поклали до ліжка, і він нібито почував себе не гірше. Коли поміряли температуру, то вона була далеко нижчою, ніж у той самий час напередодні. Сестра сказала, що пульс добрий. Грищинського та мене батько впізнавав. Просив нас щось сказати сестрам. Дихав трохи спокійніше, менше кашляв. У мене знову з'явилася надія без надії.

Я попрохала Грищинського, щоб він не йшов сьогодні до Платтлінґа, бо боялася, як пройде ця ніч після переїзду. І бідний Дмитро Іванович просидів усю ніч у коридорі, бо не було де йому вміститися. Він часто заходив до батька й допомагав чим міг. Я бігала вночі на другий поверх до батька, але щоразу натрапляла на нічну сестру, й вона мені забороняла заходити в палату, щоб я хворим не заважала. Сказала, що батько спокійно спить і що йому не погано. Температура й пульс нібито були задовольняючі.

Ми хотіли, щоб батька негайно ж по приїзді оглянув лікар, але головний лікар і його два асистенти були в роз'їздах. Настрій у Меттені був далеко спокійніший, ніж у Деттендорфі, але багато людей на селі готувалися до втечі. Лікарі, як нам казали, десь іще мусили допомагати. Грищинський увечері знайшов таки головного лікаря, але він не зміг прийти, бо був, мовляв, переобтяжений працею. Обіцяв наступного дня вранці уважно батька оглянути.

26 квітня вранці Грищинському й мені здалося, що батькові наче краще. Він був більш бадьорий, більше говорив, нарікав на сестру.

Вночі сам скинув пов'язку з голови, що мене дуже збентежило. Але коли прийшов лікар, то сказав, що то нічого й що рани тепер у такому стані, що краще без пов'язки. Температура була майже нормальна. Батько з'їв шматок хліба й випив кави. Лікар сказав, що, на його думку, небезпеки для життя тепер немає.

Батько розмовляв і зі мною, і з Грищинським. Запитав мене: "Чи довго ми тут залишимося?" Я відповіла: "Як тільки тобі буде краще, при першій можливості поїдемо далі". "Добре, але я хочу швидше виїхати". Він послав Грищинського до Платтлінґа, щоб він подивився, чи не розікрали там усіх речей, а також тому, що потребував чистої білизни, хустинок і т. ін. Грищинський мав прийти знову наступного дня. До Платтлінґа було 15 кілометрів.

В Меттені чекали на американців, а не на більшовиків. Почувалося велике напруження й непевність щодо найближчих днів. Взагалі ж жили в лікарні місцеві люди й монашки своїм, цілком відокремленим життям. Тут ані разу не бомбили за всі шість років війни. Ніхто собі не уявляв, як може виглядати розбомбоване місто, та, по правді сказати, вони нічим і не цікавилися. Навіть цілком байдуже ставилися до того, що були розбомбовані Платтлінґ і Дегґендорф, хоч це було від них дуже близько. Були певні, що з ними нічого не станеться, а що в інших місцях люди зазнали страшних нещасть – їх не обходило. Помітила, що тут люди були назагал дуже егоїстичні.

В Меттені великий старий бенедиктинський монастир, велика гарна церква стилю бароко, перебудована в першій половині минулого століття баварським королем Людовиком II. Меттен існує аж з VIII століття, там у ті часи оселилися перші монахи. Протягом століть він відігравав велику роль у культурному житті. Колись монастир мав величезні маєтності, навіть і тепер багато що збереглося. До останніх часів була в Меттені велика чоловіча гімназія, яку тримало католицьке духовенство. Мав монастир цінну бібліотеку. В помешканнях гімназії був тепер табір, де вміщалося кілька сотень угорців з родинами.

Грищинський перед полуднем пішов до Платтлінґа в повній надії, що батькові краще й що життя не загрожене.

Моє власне здоров'я було дуже погане. Останніми днями я не мала спокою ані вдень, ані вночі. Я взагалі майже не лежала. Як я

тоді ще ходила, не розумію. Мабуть тому, що я почувала, що за всяку ціну мушу витримати. Я з'їла всі ліки від болю, які мала, бо з головою було недобре, а також з вухом і носом. Мені тяжко було дихати, а в голові було таке відчуття, наче без перерви бушує море. Я майже зовсім не чула, в голові паморочилося, була гарячка. Сестрам і лікареві я нічого не казала, щоб вони не заборонили мені ходити до батька. Вдень я кілька разів бігала до батька й сиділа з ним. Йому все було холодно, і я укривала його, бо він лежав неспокійно й все скидав покривала й пуховик. Я прохала сестру дати мені для батька грілку, але вона відповідала: "Ми нічого не маємо, тепер війна". Я сказала: "Тоді дайте мені для батька просто пляшку з гарячою водою", вона відповіла: "Не дам, бо він пляшку розіб'є". Я була безпорадна. А пізніше, коли вже було запізно, я бачила, що вони мали і металеві грілки, й електричні й давали їх хворим. Я потім помітила, що сестри і в Деттендорфі, і тут, що б їх не попросити, у всьому спочатку відмовляли. Через деякий час, одначе, все майже у них знаходилося й вони приносили. Але вони й тут були вкрай непривітні й безсердечні. В ті часи так хотілося б почути добре слово. Для себе я нічого не вимагала, а для батька просила лише те, що вони легко могли б сповнити. Що мене страшенно вразило, так це те, що коли я одного разу була у батька, то побачила, що він лежить лише в сорочці, що з нього зняли теплий светер, який він завше одягав, коли йому було холодно, й у ньому постійно спав. Я запитала сестру: "Що це значить?" А вона мені: "Ми мусили цей светер зняти, бо він темний, ми не дозволяємо носити такі темні светери, бо це псує нашу білизну". Я взяла цей светер і накрила ним батька, одягла йому ще на ноги теплі панчохи, накрила його добре не тільки пуховиком, але поклала на ліжко ще й його теплий плащ, а монашкам цим бажала, щоб вони сказилися.

Під вечір 26 квітня в лікарні у всіх настрій був дуже неспокійний. Американці були дуже близько. Кожної хвилини могли б бути в селі. Наперекір тому, що було сказано раніше, вирішили, що військові й населення будуть захищати Меттен. З вікон лікарні видна була велика панцирна барикада. В кімнаті, де я лежала, була ще одна дівчина, яку відвідували брати, хлопці років 14–15. Вони розказували, що їм дали ручні гранати. Настрій у них був, одначе, зовсім не войовни-

чий. Вони, здається, вже наперед вирішили, що опору американцям чинити не будуть.

Всім хворим наказано було одягнутися й винятково дозволили одягнутими лежати на ліжках, аби бути готовими йти до пивниці. Американські літаки увесь час літали над нами. Іноді далі, іноді ближче чути було вибухи. Зі свого вікна я бачила, як ще раз бомбардували Платтлінг, здіймалися догори великі чорні клуби диму.

Нянине здоров'я було в той час непогане, але вона до всього була цілком байдужа. Я мусила і її одягати і їй в усьому помагати. Сестри ні для чого не мали часу. Їх взагалі було в цій лікарні дуже мало, і вони були страшенно переобтяжені працею, що, на жаль, відбивалося на їх ставленні до хворих. В ті дні я часто думала: "Яке щастя, що у мене руки й ноги в порядку, краще мати пошкодження де б то не було, ніж не мати можливості рухатися. Що б я робила, коли б мала хоч найменшу рану на нозі й була позбавлена можливості ходити до батька?"

В лікарні всі були дуже перелякані, бо ж ніхто не знав, як переживемо наступ американців. Все в той день було з великим запізненням. Вечерю дали замість шостої в сьомій. Я пішла до батька, щоб йому помогти з їжею. Короткий час минув, що я не була в нього, але зміна сталася страшна. Він мене більше цілком не пізнавав і не розумів того, що я йому казала. Більше не розмовляв. Супу він по ложечках з'їв, що дуже здивувало сестру. Він дихав цілком спокійно, не ворушився. Потім я його добре укрила. Сестра сказала: "Ваш батько буде тепер спати, ідіть до себе, коли буде якась зміна, я вам скажу". Я пішла до себе, але кілька разів ще піднімалася до нього на другий поверх. Він лежав, не ворушившися. Що він мене більше не пізнавав і був непритомний, було жахливо. Мені було тяжко збагнути, що з моїм батьком сталося, бо ж уранці лікар сказав, що йому майже нічого не бракує, що він одужає. Я мала іншу думку, я була переконана, що моєму батькові дуже зле, але я і не думала, що така страшна зміна на гірше прийде так скоро. До останнього я не губила надії.

Дійсно, багато чого тяжко мені було збагнути, бо ж після катастрофи мій батько ще ходив. Грищинський мені розказував, що він бачив батька в лікарні у Платтлінгу, бо лише на другий день батька

перевезли до Деттендорфа, до тієї лікарні, де була я. В Платтлінгу мій батько знав, що я жива, бо бачив мене після нальоту й говорив зі мною. Він був у доброму настрої. Коли в лікарні подали вечерю, вона йому дуже добре смакувала. Грищинський навіть ходив діставати для нього ще другу порцію. Коли на другий день його перевезли до Деттендорфа і він увечері прийшов до мене, він був дуже бадьорий, хоч, може, й підсвідомо у мене залишилося тоді почуття, що він має страшенно нервовий голос і якийсь-то неспокійний. Потрясіння від вибухів у Платтлінгу мусило бути таке страшне, що не могло не відбитися на всьому організмі. Мені потім казали люди, які пережили багато нальотів і бачили багато поранених, що то відома річ, що реакція наступає не враз, а дуже часто лише через кілька днів. Мені в Деттендорфі дівчина Лена, українка з Дніпропетровська, яка прибирала кімнати й дуже була до мене мила, розказувала про мого батька, що вона бачила його в пивниці під час нальоту, що він сам туди ходив. То було, мабуть, на третій день після катастрофи. Я тому й думала тоді, що йому добре. Кілька днів пізніше Грищинський мені сказав: "Пан Гетьман не розуміє, чому він такий стомлений, він сьогодні з трудом дійшов до шафи, де висів його одяг". Він і до мене не міг приходити. Коли ж я його після того побачила, то йому було вже, на мою думку, зовсім зле. Повторюю, не стільки рани його мене злякали, скільки його загальний стан. В його віці потрясіння особливо було небезпечне. Адже ж кілька тижнів лише йому бракувало до 78-го року, 16 травня.

Від лікарів тяжко було щось вимагати, вони були чужі, вони розривалися на частини. Ми потрапили до лікарні у найтяжчі часи. Сестра мені сказала, щоб я у батька не сиділа весь час, бо заважаю другому панові спати. Я нічим не можу допомогти, і я знову пішла до себе й одягнена лежала на ліжку.

Вдалечині чулися великі вибухи й стрілянина. Я була серед чужих людей, ані близької душі. Від няні жодної підтримки. В лікарні всі зайняті своїми справами, своїми страхами. Занепокоєння велике. Тут тяжко хворий мій батько. Все інше здавалося мені таким дрібним. Я пішла нагору й запитала сестру: "Як моєму батькові?" Вона відповіла: "Йому недобре". Я знову запитала: "Скажіть, сестро, чи є ще надія?" Вона сказала: "Ні, надії більше немає". Другого-

го пана в кімнаті вже більше не було. Батько лежав сам. Лежав самісінько так, як коли я його покинула, але дихав тяжко. Очі мав заплющені. Був непритомний. Я сиділа поряд і тримала його руку. Вона була холодна. Через деякий час дихання стало цілком спокійне, рівне. Минуло так кілька годин. В кімнаті було дуже холодно, бо було одчинене вікно. Сестра сказала, що батькові легше, коли в кімнаті холодно, і я мусила їй вірити.

Приблизно в три години прийшла сестра й сказала мені: "Хоч надії вже немає, але такий стан може тривати дуже довго, може, ще й кілька днів. Ви так не витримаєте. Ідіть до себе. Коли буде якась зміна, я вас покличу". Я ледве-ледве трималася на ногах і тому її послухала, але спати, звичайно, не могла. Через деякий час знову пішла до батька. Він спокійно лежав, ледве було чути його дихання. Через кілька хвилин почав дихати міцніше, тяжко, так як дихав перед кількома годинами раніш. Це тривало кілька хвилин. Потім затих. Нічого більше не було чути. Я думала, що він заснув. Прийшла сестра і сказала мені: "Ваш батько помер". Я не розуміла довго, що вона каже. Це було о четвертій годині ночі 26 квітня.

Я не мала сили дивитися, як його через деякий час винесли з кімнати й поклали в капличку, де ставлять тих людей, що помирають в лікарні. Ця капличка знаходилася в кінці двора в окремому будинку. Там є кілька кімнат для заразнохворих.

Трохи пізніше я пішла до батька. Лежав на чорних ношах, в сорочці, без подушки. Він був покритий простирадлом. Все було таке непривітне, холодне, чуже. Тільки я сама була з батьком. Я сиділа з ним і гаряче молилася, але слова молитов не приходили до голови. Була в ній пустка. Навіть і "Отче наш" ледве-ледве змогла прочитати. Вранці прийшла одна стара баба, щоб допомогти одягти мені мого батька. Це була добра жінка. Вона обережно і з повагою помагала мені й навіть сльози текли у неї з очей. Певно і сама мала горе. Одягли батька в його чорний костюм. Я зложила йому руки й поклала на груди ту іконку срібну, якою моя мати й Маріка благословили його на прощання в Оберстдорфі. (В грудні 1944 року батько на кілька днів туди їздив.) Потім прийшов один чоловік, щоб сконстатувати смерть і видати відповідний папір. Я мусила подати йому персоналії і дати. Лікар також дав посвідку. Коли я його запитала: "Як же ста-

лося, що ви учора вранці сказали, що батькове життя не загрожене?" – він сказав: "Не питайте мене, тут такі речі робляться, що у мене голова йде кругом, я вже й сам не знаю, що говорю". На посвідці, яку ми подали до бурмистра, стояло, що батько помер не тільки від ран опіків, але й від запалення легенів. Коли на другий день я запитала головного лікаря: "Хіба мій батько помер від запалення легенів?", – він сказав: "Я мусив щось написати, а тепер вже більше не знаю, від чого помер ваш батько". Він махнув рукою: "Нас тут було три лікарі, тепер я тут один".

В селі було заворушення, бо ніхто не знав, коли вступлять американці й чим скінчиться день. Військові тікали й вивозили майно. В лікарні також всі мали свого клопоту багато. Що б я не питала, ніхто нічого не знав і знати не хотів. Старша сестра сказала мені: "Ви мусите подбати тепер про труну, підіть за нашим робітником, і він вам покаже, де можна замовити". Я пішла за тим робітником, але то був якийсь дурень. Він щось мені сказав, чого я не зрозуміла. Й зник серед села.

Я ледве ішла. Кілька разів мене питали люди: "Що з вами, чи не треба вам допомогти?" Лице моє було сіре, з великими синцями, все розпухле, волосся обрізане нерівно, бо обгоріло. Я йшла, мов п'яна. Я все питала людей: "Скажіть, де я можу тут знайти труну?" Але всі були зайняті, ніхто нічого не знав, крамниці були зачинені, й ніхто мені не допоміг. Я блукала довго й так і повернулася до лікарні. Я сказала сестрі, що труни я не знайшла, а вона на те: "Так, тепер війна, тут фронт, можна поховати вашого батька й без труни".

Коли я питала в лікарні про священика, то виявилося, що про православного священика тут ніхто ніколи й не чув. Меттен був від усіх інших сіл і міст одрізаний, всяке сполучення було припинене. Сказали, що в Деттендорфі є лютеранський священик, але що звідти тепер ніхто сюди прийти не зможе. Що ж стосується католицького священика, то сестри сказали, що то цілком виключена справа, щоб вони могли поховати православного.

В четвер пополудні так і не вдалося нічого зробити, але я сказала, що без труни й без священика я свого батька ховати не буду. Я тільки молилася, щоб Бог дав мені сил витримати до кінця й все зробити як слід. Пополудні американці почали брати Меттен. Стріля-

ли з рушниць, з кулеметів, кидали гранати. Всім заборонено було виходити на вулицю. Няня і я кілька годин сиділи в пивниці. Було там переповнено, було холодно, незручно й дуже тяжко. А мій батько лежав сам. Всі мої думки були у нього.

Увечері Меттен був зайнятий американцями. В'їхала в село величезна кількість танків і авто. Повно було американців. На вулицю не можна було виходити. Хоч стрілянини було багато, Меттен порівняно швидко й без особливих втрат перейшов до американців. Припинилися всякі повітряні бомбардування і наступила тиша. Буває іноді, що людина має постійний великий біль і до цього болю звикає, і враз цей біль припиняється. Таке було відчуття тепер, коли враз припинилися нальоти.

Так минуло 26 квітня. Вранці помер мій батько, а вдень у Меттен увійшли американці. Я була сама, Грищинський так і не зміг прийти. В п'ятницю 27 квітня вранці я сиділа з батьком. Коли я йшла через двір до каплиці, то кругом мене свистіли кулі. То стріляли американці, але чому вони стріляли й звідки – мені було неясно, та досить байдуже. Так само було й на другий день, коли я йшла до церкви.

В каплицю поклали ще одну померлу жінку, й це мені було неприємно, бо я хотіла бути сама з батьком. Вона тепер лежала на ношах, а мого батька переложили на окрему підставку зі сходами до неї. Я все думала: "Чому так сталося, що мій батько помер, а я залишилася? Ми ж увесь час були вкупі і я стояла рядом з ним, коли коло нас розривалися бомби. Що я скажу тепер моїй матері, що я скажу всім тим, хто мого батька любив? Як я появлюся без мого батька? Як то ми всі не зберегли його? На нас усіх лежала велика відповідальність. Люди будуть мене питати, які були останні слова батька, який був його заповіт?"

За останні кілька днів і безпосередньо перед смертю мій батько майже нічого не говорив, і мені здається, що він був настільки хворий і мав таку гарячку, що його думки носилися вже в цілком іншій площині. Він часто був непритомний. Чи він думав про смерть, я не знаю. Останніми днями він про неї не говорив. Навпаки, він увесь час балакав про те, що, щоб їхати далі, що він мусить працювати. Але до того, як йому стало так зле, особливо ще до катастрофи, під час нашої подорожі, батько багато балакав, і з цих розмов я запам'ятала деякі його слова, які можна вважати за його останні думки й бажання.

Як я вже раніше писала, він кілька разів казав про те, що почуває, що з ним в скорому часі щось станеться. В такі моменти він мені казав: "Якби зі мною щось сталося – бережіть маму й помагайте всі їй. Вона найбільше підтримувала мене в моїй роботі. Коли б не вона, я, може, наробив би багато-багато дурниць. Їй було зі мною нелегко. Але я не знаю другої людини, яка б без скарг так виконувала те, що за свій обов'язок вважала, і яка б ніколи не йшла ні на які компроміси зі своїм сумлінням. З усіх моїй співробітників вона мені, так сказати, за кулісами найбільше помагала в моїй роботі для України. Вона робила часто багато-багато такого, про що ніхто не знав і знати не буде. А коли б вона того всього не робила, мені було б дуже тяжко. Маму й вас, усіх моїх дітей, я дуже й дуже любив. Коли мене не буде, мусите маму берегти і її захищати, бо мама про себе дбати не вміє, вона така скромна й така готова цілком все віддати, що її дуже легко образити й заклювати. Крім того вона має таку вдачу, що допомоги прохати не буде, а буде сама працювати понад свої сили. Після моєї смерті на її плечі ляже великий тягар. Вона тримає нас – родину – вкупі".

Моя сестра Єлизавета ще багато писала про думки й погляди батька, які, проте, мають більше політичний характер й особливо стосуються українських справ. Але я не буду зараз цього всього перекладати, оскільки мої сьогоднішні записи все ж повинні бути родинною історією, а не політичним маніфестом. Продовжую розповідь Лілі:

"Американці дозволили населенню виходити тільки між четвертою–шостою годиною. Скільки я не питала сестер щодо труни й священика, вони нічого не знали й казали, що нічого не можуть зробити і не мають часу такими справами займатися.

Я сказала старшій сестрі, що вона мусить мені допомогти. Вона тоді погодилася піти сама до знайомих столярів. Я пішла з нею, бо був на душі завеликий неспокій і страх, що вона не буде досить енергійна. Вона не йшла, а бігла, швидше котилася, як маленька куля, бо була повна і мала, до того ще носила дуже широкий одяг. Я не встигала за нею. Вона все оберталася до мене й казала: "Швидше, швидше!"

Ми обійшли все село. Одного столяра американці виселили з його дому, другого не було вдома, у третього не було дерева. Але була надія, що четвертий візьметься робити труну.

Що ж до священика, то й 27 квітня нічого ще не з'ясувалося. На другий день мав бути похорон.

28 квітня. Сестра мені обіцяла, що коли принесуть труну, вона мені скаже, бо я хотіла бути присутньою, коли батька будуть у труну класти й переносити до цвинтаря. О 8-й годині ранку батько був ще у каплиці, де й до того лежав, а коли через певний час я знову туди пішла, його вже там не було. Взяли від мене мого батька, і я не знала, де він. Я боялася, що його поховають без мене, бо похорон був призначений на дев'яту годину, а американці не дозволяли виходити до четвертої години. Сестри сказали: "То вашого батька вже понесли до церкви на цвинтарі, скоро має бути похорон!" Де був той цвинтар і де була та церква, вони мені добре не пояснили, а я тут нічого не знала.

Незважаючи на всі заборони, я вийшла з лікарні на вулицю. Всюди було повно американців, всюди танки, авто, кулемети. Треба було крізь них пробиратися. Мене багато разів спиняли, але я балакала по-англійськи, давала пояснення, і мене пропускали. Я одного американця запитала, чи є у них священик, бо тутешні католики не хочуть ховати мого батька. Він сказав, що коли в мене нічого не вийде, щоб я звернулася до них, і вони мені допоможуть. Так само, якби я не знайшла труни. Але я хотіла б звернутися до них лише в разі крайньої потреби.

Спочатку я пішла до цвинтаря і там на носилках знайшла батька без труни. Він був загорнутий в сіре церковне покривало. Грабарі рили могилу. Ані труни, ані священика. Я сказала грабарям, що буде труна й буде священик, що я за ними піду і щоб вони на мене чекали.

Я пішла до католицького "Пфаррамту"[29]. Урядова кімната була зачинена. Якась жінка мені сказала, що священик пішов до американців і невідомо, коли повернеться, не раніше другої години, а може й пізніше. Я вирішила, що буду тут чекати, аж поки не побачу сама якого-небудь священика. Коли я тепер нічого не вдію, мій батько не буде мати християнського погребення. А мій батько, хоч і був православний, завше так добре ставився і до католиків, і до греко-католиків. А тут його католики не хотіли ховати.

Минула 10-та година, 11-та, і ніхто ще не приходив. Я сиділа в коридорі і страшенно мерзла, бо не мала теплого плаща. Я чула, як

---

[29] "Pfarramt" – "парафіальний уряд" (нім.).

хтось порався в кухні. Пройшла жінка, і я попрохала, щоб вона дала мені гарячої води напитися. Через деякий час прийшов один з грабарів і сказав: "Чекайте, скоро прийде священик!" Він це мені сказав дуже радісно. Я була йому за ці слова вдячна, в мене з'явилася надія. І дійсно, об 11-й годині прийшло аж два священики, і яке ж було моє здивування, коли один з них звернувся до мене по-українськи. Він сказав: "Мені одна жінка сповістила, що на мене чекає українка". – "Та ж я нікому тут не казала, що я українка, і на вас я не чекала, бо не знала, що ви тут є, але то мені велика утіха, що ви прийшли то мені вас Бог послав!" Я прохала його поховати мого батька. Спочатку він сказав, що не знає, чи можна буде це зробити, запитав: "А хто ваш батько?" Я відповіла: "Гетьман Павло Скоропадський, я його дочка". Він був дуже вражений трагічною смертю батька і вирішив: "Я його поховаю, це для мене велика честь".

Ми пішли до каплиці, він подивився на мого батька. Я сказала, що труни ще немає. Він запевнив, що труну дістане. Але в той самий мент труну принесли. Вона була зроблена в монастирській столярні. Простенька дерев'яна труна, пофарбована чорною фарбою.

В той невимовно тяжкий час мені все ж таки стало радісно, що знайшовся тут українець, син Галицької землі. Серед всіх чужих людей він єдиний був свій. Пана Грищинського все ще не було, і чекати на нього було б неможливо.

Отець Григорій Онуфрів, який цілком випадково перед кількома днями опинився в Меттені, дуже сердечно поставився до мого батька. В труні були лише стружки, а я не мала нічого, чим покрити мого батька, ані подушки, ані покривала. Отець Онуфрів сказав: "Я сам майже нічого не маю, але можу принести сорочку, щоб нею покрити стружки". Потім він згадав: "Ні, я маю щось краще!" Він побіг до себе й через кілька хвилин приніс чудовий згорток сірого українського полотна і ще менший згорток білого. Ми поклали це в труну й обережно переложили в неї мого батька.

Грабарі сказали, що похорон мусить відбутися о 2-й годині, бо потім вони матимуть іншу роботу. Отець Онуфрів сказав, що прийде о 2-й годині. Я не хотіла йти назад до лікарні, бо хоч і дуже холодно було тут чекати, але я боялася, що коли б тепер пішла додому, мене могли б американці більше не пустити на вулицю. Крім того, то були останні

хвилини в моєму житті, коли я ще могла дивитися на свого батька. І я дивилася на нього. Вираз його лиця був дуже спокійний. Мені здавалося, що він мені усміхається.

Майже дві години я так і стояла коло нього. Кругом стріляли. Одна куля попала в лампу, що висіла над труною, і скло посипалося мені на ноги.

Така вже було наша доля, що не було в цей мент близьких людей біля нас, біля батька й мене, що не було тут моєї матері, ані жодного з нашої родини. Не було тут Данила, якого мій батько так дуже любив і так хотів ще раз побачити. То була воля Божа! Я чекала біля труни. Я покрила батькове лице тим білим українським полотном, що його приніс отець Онуфрів. І мені здавалося, що це полотно його зв'язує з рідною землею.

О 2-й годині отець Онуфрів прийшов з двома своїми служками. Почалася служба Божа ще в каплиці, потім зачинили труну й грабарі понесли її на цвинтар. Я несла хрест. Було холодно, йшов дощ. Отець Онуфрів служив гарно, гарно співав. Наступив страшний мент, коли труну батька покрила земля. "Прощавай, батьку, але для мене Ти будеш завше живий, з нами буде завше Твій дух великий!"

Я ховала батька в самій першій лінії фронту. Поблизу чути було вибухи гранат і гуркіт кулеметів. Ні одної квіточки не могла я в ті часи дістати для батька. Лише зелену ялинову гілочку поклала йому в труну. Чи могло б бути бідніш і більш самотньо? Ми були відрізані від усіх, бо ані з села, ані в село не можна було ходити. Чи міг хто подумати, що будуть так ховати мого батька, одного з найбільших українських патріотів? Все було таке непривітне, чуже, безнадійне. А проте й у ті суворі часи я мала втіху, і на душі стало легше. В останню хвилину принесли труну і знайшовся священик. У мене було почуття, що то сам Господь Бог його послав. Хоч і не православний був священик, але свій українець. У мене було почуття, що мій батько і я все ж таки не відірвалися від України і що б не сталося, ніколи не відірвемося. Отець Онуфрів немов висловлював жаль і співчуття українського народу".

Лілі

Бідна Лілі! З останніх сил вона витримала поховання нашого батька. З трудом відразу після цього побрела до шпиталю. Тепер настала реакція на велике напруження останніх днів. Ще того самого дня у Лілі піднялася загрозливо висока гарячка й вона весь час втрачала притомність. Загальний стан був таким поганим, що лікарі побоювалися за її життя. Проте в моменти просвітління Лілі сама заспокоювала лікарів, що вона не помре, бо ж мусить про все повідомити матері...

Через три дні після похорону Грищинський, молодий українець, який увесь час був разом з моїм батьком, повернувся до Меттена. Батько відразу після переїзду з деґґендорфського шпиталю до Меттена послав його назад до Деґґендорфа, щоб він зайнявся речами, які там залишились. У день його від'їзду батько був цілком бадьорим, навіть розпорядився, що саме з речей йому необхідно привезти. Тому Грищинський від'їхав досить спокійним. Зараз, повернувшись, він був вражений, дізнавшись про смерть мого батька й погіршення стану Лілі. Відразу на початку своєї подорожі Грищинський потрапив поміж лінії фронту американців, що наступали, й есесівців, які усе ще воювали. Він був змушений переховуватися в лісі й нарешті опинився у Платтлінґу, в маленькому будиночку трьох старих дам. Він скопав їм город і за це вони дуже мило нагодували його зі своїх припасів. Йому не вдалося пробитися до Деґґендорфа, й до Меттена він спочатку теж не міг повернутися. Йому не залишалося нічого іншого, як дочекатися, поки бої зовсім припиняться й американці повністю опанують усю територію.

Лілі була рада, що Грищинський знову тут. Хоча після похорону вона вже не почувалася такою самотньою й покинутою, оскільки український католицький священик зворушливо про неї піклувався. Він подбав про те, щоб Лілі й няню перевели в окрему кімнатку й доглядали як слід. Відколи Лілі перебувала під католицьким духовним захистом, сестер як підмінили.

Стан Лілі покращувався дуже поволі, вона почувалася дуже погано, постійно мала страшенні головні болі (не дивно, бо, як виявилося

на пізніших рентгенівських знімках, при бомбардуванні вона зазнала ушкодження черепа в шести місцях). Але все-таки гарячка спала, й вона весь час була притомною. Оскільки український священик на деякий час хотів залишитись у Меттені і знайшлося ще кілька інших земляків-українців, які могли заопікуватися Лілі й нянею, було вирішено, що Грищинський повинен, однак, іще раз спробувати перевезти багаж з Деггендорфа до Меттена. Тому він виїхав і мав повернутися щонайпізніше за десять днів. Коли він і справді приїхав через цей час з усім багажем, саме померла стара няня. Вона зовсім несподівано – мабуть, через довге лежання – дістала запалення легенів і потім через три дні мирно відійшла після уділення їй святого сакраменту українським священиком.

Грищинський заявив, що він більше ні на день не залишить Лілі саму, аж поки не доставить її до Оберстдорфа до матері. Але це вдалося зробити щойно в середині червня, почасти через поганий стан здоров'я Лілі, почасти через прикрі транспортні умови. Треба собі уявити, як тоді доводилось подорожувати: всі нормальні громадські й персональні транспортні засоби не функціонували. Доводилось користуватися лише товарними потягами – здебільшого відкритими платформами з вугіллям і поодинокими вантажними машинами. Вони також не надто часто курсували й тому були страшенно переповненими. Застосувавши своє велике вміння вмовляти і придбавши при допомозі американців бензину, Грищинському вдалося запустити ще трохи дієздатну вантажну машину, якою він поетапно, з багатьма ночівлями перевіз до Оберстдорфа Лілі з усім багажем.

Зустріч з матір'ю була такою, що серце могло розірватися! До Оберстдорфа тим часом уже доходили чутки, що трапилось нещастя. Адже родина Гаврусевичів, яка ще на початку травня пробилася до Оберстдорфа й тепер мешкала у моєї матері, раннім ранком 16 квітня у Платтлінгу ще змогла поговорити з поїзда з моїм батьком. Отже, було відомо, що вони були в дорозі і що відбувся великий бомбовий наліт. Існувала надія, що всі вони могли лежати десь у якомусь шпиталі. Тепер Лілі стояла перед матір'ю сама, без батька й няні. Її обличчя ледве можна було впізнати, воно було все ще сильно опухле, зі слідами від опіків і великими синцями, без брів. Матері вистачило тільки одного погляду на схлипуючу, підтримувану Грищинським доньку, аби довідатися, що

сталося. Грищинський розповідав мені згодом, що обличчя моєї матері раптом зробилося цілком білим і закам'янілим, вона мусила спертися на одвірок. Потім вона знову опанувала себе й обійняла Лілі. Грищинський чув, як вона все повторювала зовсім чужим голосом: "Не плач, усе буде добре, все буде добре". Але добре не стало.

До великого болю за нашим батьком додався тепер період важких політичних ускладнень в гетьманському русі, взаємні підозри й інтриги. Це призвело до того, що вже довгий час приховані напруження всередині родини стали ще більшими й дійшло до тяжкого конфлікту, від якого дуже терпіли всі учасники. Досі збережені письмові свідчення з того часу це доводять. Перед своєю смертю я їх знищу, бо деталі цього конфлікту зовсім нікого не обходять.

Лілі якось розповіла мені – значно пізніше, – що вона завжди, ще дитиною, цілком свідомо почувала себе українкою. Коли родина на літні місяці виїздила до своїх маєтків в Україні – Полошок і Тростянця, – вона це завжди сприймала як своєрідне повернення додому. Ще маленькою дівчинкою, ще не вміючи писати, вона почала систематично вивчати українську мову. На противагу Маріці й Данилові, які при їхньому значно більшому мовному обдаруванні вивчили українську мову, просто спілкуючись із сільськими дітьми й пізніше з читання, Лілі мусила виписувати всі слова й мовні звороти. Ще дитиною провадила зошити з мови згідно з усіма правилами. Значно пізніше, вже в Берліні, вона дуже здивувала професора Кузелю, співупорядника грубого українсько-німецького словника, своїм дивовижно точним знанням полтавських ідіом. З сільськими дітьми Лілі по-справжньому дружила. Вона ліпила для них із глини ляльок і найрізноманітніших тварин – мабуть, це стало початком її пізнішої скульпторської діяльності. Взимку з Петербурґа вона систематично листувалася з кількома сільськими дівчатками, звичайно, по-українськи. Вона завжди старалася розговорити старого "діда", який стеріг ночами у Тростянці наші господарські будинки і вмів чудово розповідати історії про давніх героїв-козаків.

Під час свого останнього року навчання в гімназії в Орлі Лілі познайомилася з молодою вчителькою, яка була переконаною українкою. Від неї Лілі вперше дізналася про український незалежницький рух. Лілі почала серйозно цікавитися українською історією. З

оповідань про давні гетьманські часи й козацьке життя вона не могла довідатися багато. Вона з трудом вивчала напам'ять довжелезні поезії Шевченка, пройнялась їхнім гарячим патріотизмом, але їй ніколи не вистачало відваги, аби декламувати їх перед іншими. Все це, мабуть, було б дуже гарно, але в Лілі, поряд із захопленням усім українським, розвинулося також глибоке заперечення всього російського. Це явно було однією з причин – в кожному разі, яскраво вираженою – пізніших напружень, які виникли в еміграції поміж Лілі й нашою матір'ю. Часто, молодою дівчиною, я була свідком того, що Лілі ображала матір гострим зневажливим зауваженням то про російську книжку, яку саме з задоволенням читала мати й розповідала про неї , то про давніх російських друзів, які відвідали матір після довгого часу. Це відбирало матері всю приємність. Ось показовий приклад стосунків поміж матір'ю і дочкою: в нашому салоні висіла чарівна маленька акварель будинку в Охті, який належав дідові Дурново і в якому моя мати провела дуже щасливі дитячі роки. Вона намалювала картинку ще перед своїм одруженням і послала її своїй старій вихователькі до Німеччини, й так вона збереглася. Картинка була для матері милим спогадом про дитинство. Але вона мала один недолік: на даху будинку майорів російський прапор, синьо-біло-червоний. Лілі так часто кидала ущипливі зауваження про нього, що мати спробувала стерти синьо-біло-червоний прапор і перемалювати його на український синьо-жовтий. Це не вдалося, негарна пляма зіпсувала картину, вона зникла в одному з альбомів, який ще й сьогодні лежить у мене.

Звичайно, все це були дрібниці, й людина, менш чутлива, ніж моя мати, відповіла б на це жартом, але вони траплялися надто часто. Мати проти них не боронилася й страждала мовчки.

Я особисто, між іншим, вважаю, що всі ці шпильки мали ще глибшу причину. На мій погляд, вони передусім були виразом несвідомої жіночої заздрості до матері, яка від часу дозрівання існувала в Лілі. Від найранішого дитинства Лілі особливо обожнювала нашого батька. Він був для неї героєм, який рідко з'являвся в колі родини: великий, білявий і сіроокий, як вона сама. Вона завжди почувала себе привілейованою донькою, оскільки єдина з дітей успадкувала його сірі очі й часом він ніжно називав її "моя сероглазка". Всі

інші діти в нашій родині були кароокими й дістали по мамі дуже темне коричневе волосся. Зрештою, на щастя, Лілі успадкувала не батькове, а гарне густе мамине волосся. Адже наш батько вже на час свого одруження у 23 роки був майже цілком лисим і тому після японської війни стригся зовсім коротко, що йому теж дуже личило.

Мати була для батька цілком певно найважливішою й найулюбленішою людиною з усієї родини, а Лілі усе ж лише дочкою. Я впевнена, що Лілі не усвідомлювала своєї заздрості до матері, але мама з її тонким відчуттям, мабуть, її чула, що відбивалося на її стосунку до Лілі.

Початок батькового Гетьманату в 1918 р. став для Лілі вирішальною подією її життя. Її улюблений, обожнюваний батько – Гетьман України! Повна романтичних ідей – їй було тоді 18 років – вона вбачала в ньому втілення своїх ідеалів. Вона з захватом піддалася справді пануючому тоді в Україні загальному настрою ентузіазму в будівництві нової української Гетьманської держави. Славне минуле з давніх гетьманських часів знову ожило для неї в особі батька. Молоді, та й старші пани з батькового оточення захоплювалися Лілі: молода гарна Гетьманівна, й до того ж справжня українська патріотка. Лілі від самого початку стала серед прибічників Гетьмана свого роду іконою, в кожному разі, найулюбленішим членом нашої родини.

Життя гетьманської родини в Києві можна назвати будь-яким, лише не зручним. Лілі разом з Марікою й нянею мешкала в маленькій кімнатці на піддашші. Сім'я бачила батька в родинному колі дуже рідко. Та Лілі могла спостерігати й подивляти його на великих прийняттях.

Незатьмарене щастя Лілі перших часів в Україні тривало недовго. Політичні труднощі й турботи, які мав уряд батька, стала відчувати і його родина.

У серпні помер сімейний улюбленець, маленький Павлик, через занадто пізно розпізнаний апендицит. Загрози замаху на батька непокоїли родину, хоча сам він цим майже не турбувався.

Потім, в листопаді 1918, після вибуху революції в Німеччині, який передбачав виведення німецьких військ з України, почало намічатися також скоре падіння Гетьманату в Україні. Аби не наражати сім'ю на небезпеку, а особливо ще й для того, щоб турботи про її життя не відволікали його від завдань, батько вислав своїх дітей з Києва під опікою гідного довір'я управителя Пешехонова. Мати залишилася з

ним у Києві. Почався час великої невідомості, батьки нічого не знали про дітей, а діти – про батьків.

Лілі пережила падіння Гетьманату як велику особисту катастрофу. З газет, уже під час втечі за кордон, вона дізналася, що її улюбленого батька, який усе ж таки дуже присвятив себе Україні, оголосили поза законом. Це було для неї незбагненним. Ця подія так, мабуть, і залишилась раною на все її життя.

В Ля-Росіаз біля Лозанни у Швейцарії в липні 1919 після довгих місяців розлуки родина знову зустрілася, збагачена новою маленькою дитинкою, мною.

Лілі займалася французькою мовою, якою вона володіла не дуже добре. Знову завела зошити зі словами й мовними зворотами. Деякі з них навіть випадково збереглися, з дуже старанним, майже дитячим письмом.

У 1921 році відбувся переїзд до Німеччини й почалося наше життя у ваннзейському будинку. Водночас наш батько знову відновив свою активну політичну діяльність для української справи. Гетьманський рух виник і швидко поширився по всіх українських еміграційних центрах.

Лілі розпочала свою серйозну освіту як скульптор. Вона починала вчитися ще в Петербурзі, але скоро це припинила, оскільки при тодішньому політичному становищі було дуже небезпечно виходити на вулицю. Чи мала Лілі можливість займатися ліпкою в Києві, я не знаю.

Мешкаючи у Ваннзее, Лілі брала участь в курсах у Берлінській Академії мистецтв з предметів, які були потрібні для скульпторської освіти: рисунок акту (що їй якраз не вдавалося), історія мистецтва, матеріалознавство. Власне уроки моделювання вона брала приватно у визнаної скульпторки й дуже відомого педагога Аделі Пааш. Лілі ставилась до своєї скульпторської освіти дуже серйозно. Власне кажучи, "різьбяркою" Лілі назвати не можна. Лише значно пізніше вона якийсь час працювала в камені, не дуже успішно. Як не дивно, та ще збереглася скульптура на ваннзейських тенісних кортах, нашій колишній ваннзейській ділянці: постать жінки, що присіла, затуливши руками обличчя. Тенісисти зробили під фігурою дотепний підпис: "Подвійна помилка". Спеціальністю Лілі була портретна ліпка, до цього в неї справді був талант. Відлита в бронзі, виготовлена близько 1925 року, голова мого батька є справді видатним твором, який

ще й сьогодні повністю відповідає високим вимогам. Почасти це, мабуть, залежало й від моделі, оскільки створені пізніше бюсти товстих із грубими потилицями фабрикантів, хоч і були вражаюче схожі на оригінали, проте вже далеко не такі гарні.

Особливо вдавалися Лілі портрети дітей і молодих жінок. Але була також і дуже гарна голова старого голландського рибалки. На жаль, усі гіпсові копії, які ми мали зі скульптур Лілі, пропали, за винятком чарівної голівки Маріки, яка стоїть у нас в Кюснахті на книжковій полиці.

Лілі провела кілька місяців, я думаю – в 1927 р., у Флоренції, де вона студіювала у відомого італійського майстра.

Лілі отримувала, мабуть, в середньому 3-4 замовлення на рік, завдяки успішній рекламі. Ціни коливалися, залежно від платіжної спроможності замовника, від 300 до 1000 марок. Звичайно, жити з доходів від замовлень вона не могла, та мала утримання в батьківському домі.

У тридцяті роки Лілі протягом багатьох місяців працювала над різними замовленнями в Голландії, які вона отримала в Оберстдорфі через голландських друзів Мордвинових. Лілі в Голландії дуже подобалось. Вона підтримувала контакти зі своїми замовниками до Другої світової війни.

Лілі могла також цілком добре займатися ліпкою у нас у Ваннзее. На верхньому поверсі вона мала дуже простору кімнату з великим, як в ательє, вікном. Частина кімнати служила ательє, там стояла обертова платформа, на якій мала сидіти модель, і велике підвищення, де Лілі ліпила в глині. Інша, більша частина, служила їй спальнею й житловою кімнатою. Я також раз позувала їй як модель, я дуже зручно сиділа за маленьким столиком, на якому лежала розгорнута книжка. Однією рукою я підпирала голову, другою гралася кінцем моєї довгої коси, цілком так само, як я часто сиділа за читанням. Позування, здебільшого протягом двох годин, справляло мені значну приємність. Мені було тоді вісім років, і я була великою книжковою міллю.

І тоді, коли Лілі не ліпила, більшість часу вона проводила у своїй кімнаті. Коли по обіді всі сходилися на чай до їдальні – зовсім вільно, не було ніякої встановленої чайної години – чи увечері, коли до-

машні ще залишалися на якусь хвилину в салоні, щоб трошки порозмóвляти, Лілі майже ніколи не брала в цьому участі. Вона воліла якомога швидше знову сховатися у своїй кімнаті, як у мушлі. Займалася там рукоділлям або писала. Лілі, мабуть, протягом усього життя потребувала писати, щоб висловити думки й почуття, які її хвилювали. Звичайно, вона завжди писала по-українськи, дуже гарною літературною мовою. На жаль, окрім докладних щоденників і спогадів з повоєнного часу, збереглося дуже мало приватних записок з ранніх ваннзейських років. З них видно, як тяжко страждала Лілі через втрату Батьківщини, наскільки чужою вона здавалася собі в Німеччині, якою вирваною з корінням і нещасливою почувалася у Ваннзее. В цих записках вона описувала також, як тяжко їй завжди давалося відкритися назустріч людям, як вона постійно страждала від того, що не мала людини, якій могла б беззастережно довіритись. Неймовірне зізнання для молодої людини, яка мешкала в родині, котра все ж виявляла до неї прихильність і любов.

До цього додавалося ще й те, що Лілі так часто почувалася нездоровою. Вона мала всі можливі неясні недуги: алергії, мігрені, шлункові й кишкові захворювання і т. п. Чогось з боку організму ніколи не змогли виявити, але це не були й уявні хвороби, вона справді терпіла, й це було по ній видно. Можливо, це все було зумовлене душевними причинами. Показовим було, що всі недуги Лілі відразу минали, коли вона працювала над якимось замовленням. Ліпка приносила їй задоволення.

У ранні ваннзейські роки Лілі досить багато виходила разом з Данилом. Їх часто запрошували до Потсдаму й Берліна на прийняті тоді домашні бали в "добре товариство". Лілі не надавала великої ваги цим товариствам, вона також неохоче танцювала, та, мабуть, і не особливо добре. Вона ходила туди, бо батьки хотіли, щоб вона зустрічалася з молодими людьми. До цих нагод Лілі теж гарно вбиралася, в неї в шафі було повно елегантних суконь, про це дбала мама. (В час моїх танцювальних уроків для мене переробляли сукні Лілі.)

Коли вона прибиралася до виходу, я дивилася на неї з захопленням. Сама вона не надавала сукням зовсім ніякого значення. Вдома завжди ходила в однакових безколірних власноруч пошитих вовня-

них спідницях і в'язаних светриках, як худенька сіра мишка. При тому Лілі з її тонкими рисами обличчя під зачіскою, як у мадонни, була нашою "сімейною красунею". Власне кажучи, рисами обличчя Лілі була найбільше схожа до нашої матері, але мама завжди випромінювала тепло й привітність. Лілі справляла враження відстороненої й холодної.

Данило розповідав мені при зустрічі в Оберстдорфі, що Лілі, незважаючи на свою красу, не мала успіху в чоловіків. Один з його добрих німецьких друзів навіть якось сказав йому: "Даниле, ти на мене не ображайся, та твоя сестра хоч і гарна, але холодна як лід!" Пізніше Лілі довела, що це було зовсім не так. Вона тільки була несміливою й замкнутою.

На українських святкуваннях у нас вдома або при офіційних нагодах у Берліні Лілі виявляла себе трохи більше. Тоді вона могла показати свій справжній шарм. Там теж усі її подивляли, але також тільки здалеку. Товариські стосунки вона підтримувала лише з родиною Скоропис-Йолтуховських – я думаю, їх маленький син Василь був її похресником – і зі своїм пізнішим чоловіком.

Я, властиво, ніколи не бачила Лілі по-справжньому радісною й веселою, і пізніше також. Супроти дотепних зауважень і жартів вона була безпорадною, вона їх не розуміла і сприймала все за чисту монету. Лілі була єдиною з нашої родини, кому бракувало почуття гумору. Шкода, воно могло б так полегшити її життя.

До діяльності батька Лілі практично залучили щойно близько 1928 року, після того, як Данило завершив свої студії у Берлінському вищому технічному інституті, почав працювати інженером у фірмі Сіменса-Гальске у Шпандау і замешкав у винайнятій кімнаті в Берліні. Лілі перебрала на себе частину його роботи, вона провадила особисте листування батька. Окрім того, допомагала у виданні політичних друків, частина яких друкувалася у нас вдома на ручному верстаті. Ця діяльність приносила Лілі задоволення, оскільки наближала до батька. До того ж, це була праця для української справи, до якої так лежало її серце.

Коли в Україні в 1932–1933 рр. панував жахливий голод, Лілі перебрала основну роботу в Комітеті допомоги голодуючим в Україні, організованому гетьманським рухом під патронатом нашої ма-

тері. Лілі виявила при цьому великий організаторський талант й ініціативу. Вона навіть їздила до Голландії, щоб провести там грошові збірки, а особливо для того, щоб інформувати людей про катастрофу, яка відбувалася в Україні і про яку Захід Європи майже не знав. В Інституті ім. Липинського в Філадельфії лежить маса великих течок з кореспонденцією, яку Лілі провадила в цій справі. Звичайно, допомога, яка надавалася, була, по суті, лише краплею на гарячому камені. В Україні від голоду вмирали мільйони людей, але все ж завдяки діяльності Комітету кілька десятків родин були врятовані від голодної смерті. Лілі брала так близько до серця жахливу біду, з якою вона напряму зіткнулася через листи, які отримувала, що сама захворіла на дуже рідкісну хворобу кишковика. Щойно німецький лікар д-р Андінг, який сам довгі роки провів у совєтських в'язницях і спостерігав такі симптоми хвороби у в'язнів табору, зумів поставити діагноз захворювання Лілі й допомогти їй. (Наскільки мені відомо, йшлося про відшарування внутрішньої оболонки кишковика – хворобу, яку могли викликати душевні страждання і яка спостерігається у багатолітніх в'язнів.) Вилікувати цю хворобу до кінця Лілі, мабуть, так і не вдалося. Це можна було ствердити при черевній операції незадовго перед смертю Лілі. Лікуюча оберстдорфська лікарка сказала мені особисто, що кишковик Лілі виглядав як висушений.

1932 року Данило припинив свою професійну працю інженера і, як призначений спадкоємець і найближчий співробітник мого батька, повністю віддався політичній праці для України. Батько мав у ваннзейському центрі гетьманського руху поряд з Данилом ще чотирьох постійних співробітників для різних ділянок політичної праці. До цього додавалася ще й Лілі, яка з часом все більше виконувала роль батькового секретаря. Вона була щасливою, що може так тісно співпрацювати з батьком.

Він і українська справа, яку він уособлював, усе більше ставали центром її життя. Займатися портретуванням в середині тридцятих років взагалі ставало все тяжче. Але у 1936 році Лілі отримала можливість виліпити у Фінляндії кілька портретів завдяки багатолітній приятельці нашої сім'ї журналістці Аді Норні.

Разом з нею Лілі їздила до Гельсінкі, а потім навіть до Лапландії. В ряду інших портретів вона зробила скульптурний портрет брата

Ади Норни, який був лікарем у Лапландії. Його дуже виразна мужня голова стала однією з найкращих робіт, будь-коли створених Лілі. Під час перебування в Гельсінкі Лілі відвідала фінського президента генерала Маннергайма, давнього друга й полкового товариша мого батька. Під час візиту Маннергайм зовсім спонтанно передав у подарунок для батька фінський кинджал, який лежав на його письмовому столі. Навесні 1998 року я передала його в Києві новозасно-ваному Музею українського війська, де він виставлений поряд з іншими меморіальними речами мого батька.

Ця, така успішна, фінська подорож дуже добре вплинула на Лілі. Незважаючи на фізичне напруження, вона повернулася до Ваннзее здоровою й окриленою і знову взялася до праці для батька. Окрім того, вона відкрила для себе нове захоплення. Тут я мушу розповісти про давнього прихильника гетьманського руху Василя Кужима. Приблизно через тринадцять років він став чоловіком Лілі.

Кужим був дуже високим, худим, гарним сивим мужчиною, культурним, з приємними манерами. В період незалежності України від 1917 по 1921 рік він був українським консулом на Кавказі, де вже давно мешкав. За фахом був юристом. Після перемоги більшовиків утік до Німеччини. Відразу побачив, що зі своїм юридичним фахом він у Німеччині нічого не вдіє. По суті, його завжди значно більше цікавили природничі науки, особливо біологія й ботаніка, предмети, в яких він попутно здобув теж добрі знання. Він вирішив зробити своєю спеціальністю щось пов'язане з природою. Довго студіювати він не міг собі дозволити. Після деяких роздумів схилився до пасічництва. Практичний бік від основ вивчив на одному з пасічницьких господарств у Вердері біля Потсдама. Одночасно слухав відповідні лекції в Берлінському університеті. Потім він, так би мовити, стрибнув у глибоку воду. За допомогою позики від одного з запріязнених німецьких банкірів купив кілька десятків першокласних вуликів, саме стільки можна було перевозити на досить великій вантажівці, і його пасічницьке життя почалося.

Це від самого початку було дуже успішне маленьке підприємство, яке дозволяло йому жити фінансово незалежно, багато працюючи, і приносило велике задоволення. Завжди навесні, на початку цвітіння фруктових дерев, Кужим приїжджав до нас з кількома ву-

ликами. Він виставляв їх у саду за домом, де росла переважна більшість фруктових дерев. Йому ж доводилось кругом мандрувати зі своїми бджолами, щоб вони могли успішно виробляти мед різних сортів.

Так він щороку перебирався з ними на час цвітіння садів до Вердера біля Потсдама, далі – до якоїсь лісової околиці, а пізнім літом, у час цвітіння пущі, – до Люнебурзької пущі. Ми всі були захоплені його діяльністю, але особливо – Лілі.

В українській громаді в Берліні Кужим, незважаючи на його часом недипломатичну поведінку – він був дуже прямий – любили й шанували. Хоча він і був переконаним гетьманцем, але мав добрих друзів і в інших українських політичних угрупованнях і таким чином був добре поінформованим про все, що відбувалося в колах українських емігрантів. Окрім того, відразу по переїзді до Німеччини він зав'язав добрі дружні стосунки з деякими німцями. Його німецька мова була далеко не найкращою, але він міг чудово розмовляти на всі теми. Завдяки своїм приязним, ввічливим манерам, він знаходив правильний тон розмови з людьми всіх соціальних шарів.

У нас вдома він був бажаним гостем. Серед українців належав до найближчого кола наших друзів. Батько цінував його як пряму й порядну людину з розсудливими й розумними поглядами. Мамі він теж подобався, був її порадником у питаннях садівництва. Завдяки Кужимові ми могли зекономити на садівникові для обрізання фруктових дерев, він навесні чудово й фахово обрізав дерева. Він здобув навіть нянину симпатію, показавши невідомий їй кавказький спосіб приготування баранини.

Через Кужима Лілі познайомилася з двома дуже милими німецькими дамами, сестрами Гемпфінґ. Вони мали просторий дім над Великим Ваннзее, одна з дам овдовіла, друга була незаміжньою. Вони були знайомі з Кужимом уже віддавна й поетично називали його "бджолиним батьком". З часом поміж Лілі й цими дамами розвинулись досить дружні стосунки, чи не найкращі з усіх, що вона мала з німцями.

Те, що Кужим обожнював Лілі, було для всіх очевидним, але він поводився делікатно й ненав'язливо. Лілі могла розмовляти з ним вільно, без своєї звичної стриманості, про українські справи або саме про бджільництво. Це її захоплення було таким сильним, що після

своєї фінської подорожі вона вирішила частину зароблених у Фінляндії грошей вкласти в кілька вуликів і почати вивчати бджолярське ремесло від основ.

Отож, потім можна було побачити бджолярів, учителя й ученицю, повністю закутаних від ніг до голови, які годинами трудилися біля вуликів. Лілі могла забезпечувати нас узимку різноманітними сортами меду, оскільки Кужим, звичайно, брав її вулики з собою у мандри. Продажем зайвого меду Лілі заробила собі цілком непогану суму. Протягом двох років усе йшло чудово, та на третій рік у час цвітіння саду сталося щось, що могло закінчитися дуже трагічно. Мати саме займалася тим, що полола поблизу вуликів, якраз під сливою в повному цвіту, навколо якої аж роїлося від бджілок, які теж пильно працювали. Вона тішилася з гудіння бджіл. Раптом вона відчула укус просто в мочку вуха, вхопилася за неї, бджілка була мертва. Мати працювала далі, а тоді пішла додому на обід. Всі помітили, що вона мала дуже червоне обличчя. Була велика спека. Пообідавши, всі швидко розійшлися по своїх кімнатах. Я пішла грати в теніс. Мама залишилась сама у вітальні. Няня працювала внизу на кухні. Раптом вона почула над головою якийсь дивний шум, щось наче стогін, а тоді важке падіння. Вона побігла нагору до вітальні. Мати лежала на підлозі, зовсім непритомна, з цілком синім обличчям. Няня покликала батька, який міцно спав поряд у своєму кабінеті й нічого не почув. Він дуже налякався, негайно подзвонив нашому домашньому лікареві. Той відразу приїхав, дякувати Богові, він жив від нас всього за кілька хвилин. Спершу він зміряв мамі пульс, зробив серйозне обличчя, похитав головою і вколов ін'єкцію камфори. Потім звелів няні подати ножиці й розрізав мамину сукню, яка тісно прилягала на грудях, аби зробити масаж серця. Але перше ніж він до цього взявся, мама відкрила очі й почала нормально дихати. Найбільша небезпека минула, але її серце все ще було дуже нестабільним. Виявилося, що маму ще ніколи в житті не кусала ні бджола, ні оса, й тому вона не знала, що в неї може бути така реакція на отруту цих комах.

Коли після тенісу я повернулася додому на вечерю, то застала весь дім у великому хвилюванні. Мама хвора, навіть важко хвора, такого ще ніколи не бувало. Всі домашні сиділи розстроєні за сто-

лом, Лілі мала заплакані очі. Няня теж була збуджена. Вона розповіла мені, як усе відбувалося, з деякою гордістю, що завдяки своєму доброму слухові змогла запобігти найгіршому. Батько їсти не прийшов. Він сидів нагорі у спальні біля маминого ліжка.

Коли я прослизнула туди, він приклав палець до вуст: "Вона спить", – тоді міцно мене обійняв. Ми сиділи так досить довго, не ворушачись. Раптом мама розплющила очі, посміхнулася до нас і сказала: "Як тільки цей дурний доктор Бірман додумався розрізати мою новеньку сукню!" Ми почали сміятися, тепер ми знали, що вона видужує. Протягом усього часу, поки мама мусила лежати в ліжку, батько не виїжджав до міста. Майже весь час він чергував біля маминого ліжка, читав їй вголос, оберігав її сон і відпочинок. Коли мама майже за тиждень знову з'явилася внизу, всі вулики назавжди зникли з нашого саду. Про це розпорядилася Лілі. Вона почувалася винною стосовно матері, бо її бджоли наразили маму на таку небезпеку. Наші плодові дерева родили цілком добре й без вуликів, мед ми теж отримували. Кужим і надалі часто заходив до нас. Але Лілі втратила справу, яка приносила їй радість, через матір. Уже значно пізніше я чула, як вона казала одній знайомій в Оберстдорфі: "Із-за матері я була змушена, на жаль, відмовитися від бджільництва". В її голосі чулася гіркувата нотка.

Окрім Лілі, ніхто вже не думав про бджіл. Прийшла війна, ванзейське життя змінилося. Данило був в Англії. Звістки від нього доходили до нас лише зрідка, спершу через Фінляндію і Швецію, а після початку російсько-фінської війни вже тільки через Швейцарію. Розпочалися повітряні нальоти. Наш дім заповнився вщент розбомбардованими, які постійно мешкали у нас, і спальними гостями. Я писала про це в попередніх розділах.

Маріка приїхала до нас з Варшави. Я вийшла заміж за Ґерда Гіндера. В жовтні мама з Петром і Марікою перебралися до Оберстдорфа. Всі російські друзі теж повиїжджали. Лілі вважала тепер наш дім українською фортецею.

В лютому 1945 родина Скоропадських назавжди залишила ванзейський будинок. Короткий візит мого батька у березні 1945 не рахується, він був там лише гостем. Згодом був Меллінґен, далі – велика катастрофа. Все це Лілі пережила з великою витривалістю. Тепер у

Оберстдорфі, в маленькій, переповненій людьми й речами квартирі життя родини мало продовжуватися без чоловіка й без батька, який своєю особистістю так сильно впливав на життя дружини і дітей.

Ще перед початком війни, коли Данило поїхав до Англії, батько завбачливо розпорядився, як вести далі справу всього його життя у випадку його смерті. Син Данило мав стати його спадкоємцем. З усіма правами й обов'язками. У випадку смерті Данила, або коли б він через особливі обставини після смерті батька не зміг відразу перебрати проводу гетьманським рухом, тоді в силу входить наступне розпорядження: найстарша у родині Скоропадських перебирає провід, а допомагають їй дві іменовані нею особи, які разом творять Реґенційну Раду.

Таким чином повинна забезпечуватися тяглість і безперервність політичної роботи. При цьому, властиво, мовчазно передбачалося, що взяти на себе тимчасове керівництво має Лілі, оскільки ні моя матір, ані Маріка не були так обізнані з практичною політичною діяльністю й тому мали б відмовитися від проводу на користь Лілі. Та сталося інакше.

Тепер в Оберстдорфі заповіт нашого батька мав увійти в силу. Батько був мертвий. Данило жив в Англії, зв'язок із ним через обставини післявоєнного часу в Німеччині був цілковито перерваний.

В Оберстдорфі перебувало троє жінок: дружина і дві доньки з тяжко підірваним здоров'ям. (Хворий Петро, звичайно, не йшов у розрахунок.) Щось мусило відбутися, й то негайно, українську справу треба було продовжувати, як задумував батько.

В Німеччині на той час проживало більше українців, ніж будь-коли до того. До емігрантів в останні роки війни додалися ще десятки тисяч українських військовополонених і примусових робітників, наскільки це дозволяли німці. Гетьманський рух переживав справжній розквіт. Ще за життя мого батька великі групи нових українських емігрантів влилися в різні організації гетьманського руху.

Після закінчення війни табори для військовополонених і примусових робітників були негайно ліквідовані. Сотні тисяч іноземних біженців, які потребували допомоги, мандрували через Німеччину. У трьох західних окупаційних зонах (американській і французькій у Східній Німеччині, англійській у Південно-Західній Німеччині) дуже

швидко виникли численні табори для біженців, в яких новими, але і старими українськими емігрантами також (поряд з іншими національностями) опікувалась IRO (International Refugee Organization)[30]. Люди мешкали там у великому скупченні, частина у реквізованих готелях, частина у шкільних будинках або казармах, в яких, на тогочасні умови, для них було дуже добре харчування й медична опіка. В таборах теж діяли еміграційні уряди, які мали приготувати біженців до подальшого виїзду за океан. Табори були відкриті для всіх іноземців у Німеччині.

Звичайно, життя в таборах було непростим. Поміж різними національностями й політичними напрямками існували тертя. Але в загальному все ж можна сказати, що для біженців (здебільшого тих, що потрапили зі Сходу до Німеччини й не могли, або не хотіли, повертатися назад) ці IRO були великим щастям. Українці всіх політичних відтінків у всіх таборах IRO були представлені дуже численно. Культурне й політичне життя в таборах розвивалося дуже жваво. Прихильники гетьманського руху відігравали в усіх західнонімецьких таборах вагому роль, можливо тому, що серед них було відносно багато інтелектуалів, які надавалися на провідні ролі.

Виник цілий ряд політичних часописів, проводились цикли лекцій, концертів, мовних курсів. Усім цим людям треба було надати моральну підтримку й допомогу, а для цього потрібен був центр, який би визначав напрямки такої діяльності.

Першого дня після приїзду Лілі до Оберстдорфа здавалося, що матір заламається. Всупереч своїй звичній поведінці, вона виглядала цілком апатичною, була частково дезорієнтованою. Більшу частину вона проводила, зачинившись у кімнаті, яку ділила з хворим Петром, щоб нічого не чути й не бачити.

Мама розповіла мені згодом, яке велике душевне зусилля довелося зробити їй над собою, щоб повернутися з жалоби за батьком, у яку вона поринула, й протиставитися вимогам життя. Хоч як важко це давалося, вона мусила це зробити, бо відчувала, що тепер їй належить прийняти правильне рішення.

Грищинський, який, доставивши Лілі до Оберстдорфа, залишився в маминому помешканні, щоб допомогти – він спав на матраці на

[30] Міжнародна організація для втікачів (англ.).

піддавші, – розповідав мені, що був здивований і водночас вражений, наскільки достойно моя мати, незважаючи на своє велике страждання, зуміла опанувати цю важку ситуацію. Вже через тиждень вона покликала його рано-вранці до себе. Виглядала цілком спокійною. "Знайдіть мені, будь-ласка, в малій валізочці мого чоловіка розпорядження про успадкування і потурбуйтеся, щоб мої доньки, родина Гаврусевичів і всі гетьманці, які мешкають в Оберстдорфі – після закінчення війни дехто опинився там, – о 4-й годині були у мене в кімнаті, й перепишіть мені цей текст доброю українською, щоб я могла його прочитати". Вона дала йому аркуш паперу з коротким, написаним напів по-українськи, напів по-російськи текстом.

По обіді, коли всі вже зібралися (маленька кімната була цілком заповнена), з'явилася моя мати, дуже бліда й відчутно постаріла, проте вона знову виглядала справді задбаною (останніми днями вона дуже здала). Коротко привітала присутніх і, стоячи, сильним голосом прочитала розпорядження свого чоловіка про його спадкоємця. Тоді оголосила свою заяву, що після зрілих роздумів вважає обов'язком взяти на себе керівництво гетьманським рухом, іменує професора Дмитра Дорошенка й Бориса Гомзина, обох близьких співробітників свого чоловіка, членами Регенційної Ради і призначає Дмитра Грищинського своїм секретарем. Усіх українців попросила допомагати їй продовжувати справу її чоловіка, як він заповідав, аж поки вона, треба сподіватися, незабаром зможе передати її в руки свого сина Данила. Потім вона швидко мовчки залишила кімнату, мабуть, щоб не показати свого виснаження.

Грищинський розповідав мені, що всі присутні гетьманці відчули велике полегшення, що справа вирішилася так швидко і без дискусій. Вони висловлювали свій подив для моєї матері за її мужність і енергію, й за те, що вона взяла на себе тяжке завдання. Обидві доньки німо стояли обіч.

Маріка сприйняла материне рішення спокійно. Що відчувала тоді Лілі, не знаю, але гадаю, що їй було нелегко його прийняти, адже в українських справах вона почувалася найкомпетентнішою. Невдовзі потому її здоров'я знову погіршилося. Грищинський відвіз її до Мюнхена, в неврологічну клініку, де вона провела довгі місяці.

З Мерґентгайма до Оберстдорфа

Коли Грищинський в кінці серпня приїхав до мене до Мерґентгайма, він пообіцяв, що на зворотному шляху з англійської зони, куди його послала в українських справах моя мати, забере мене з Мерґентгайма. Сама я, при найбільшому бажанні, з моїм величезним багажем подорожувати не могла. Він думав, що повернеться через два тижні. Але приїхав щойно в останніх днях вересня. Транспортне сполучення на Півночі Німеччини було ще гіршим, як на Півдні.

Вже через кілька днів після його від'їзду, нашому, властиво, дуже ідилічному життю в "будинку Ольги", маленькому лазареті для інфекційних хворих, настав кінець. Всі військові лазарети для німців у Бад Мерґентгаймі поліквідовували. Всіх німецьких військових пацієнтів перевели у велику казарму на іншому кінці Мерґентгайма. Всіх сестер-доглядальниць – за винятком провідної старшої сестри – розмістили у відокремленому відділенні в казармі. Допоміжний персонал, до якого належала і я, мусив перебратися жити до міста, але, звичайно, точно у визначений час появлятися в казармі.

Я знову приходила спати до своєї маленької комірки у милої лаборантки. Її стара домашня драконіха тепер ставилася до мене цілком привітно. Мені було жаль, що наше приємне товариство з "будинку Ольги" перестало існувати, проте я раділа, що можу й далі працювати в казармі. Це забезпечувало мені харчування. Їжі було багато, але вона була досить-таки примітивною.

В казармі були дуже військові порядки. Вже при великій брамі до казарми вранці завжди був суворий контроль (а увечері ще суворіший!). Та й допоміжний персонал мусив регулярно доповідати сестрі-зверхниці про своє прибуття й відхід. Приємні години, проведені за кавою з сестричками, припинилися. На кухні хазяйнували досить грубі мужлани, які, проте, розпоряджалися дорученими їм харчами дуже точно, що після попередніх досить великих крадіжок було правильним.

Моє особисте життя проходило дуже кумедно. Вдень я чистила туалети й пісуари. Після того, як на початку я два дні підряд на колінах мила безкінечні проходи в казармах, я добровільно зголосилася

до чищення туалетів. Це було значно легше. Я могла працювати, випрямившись, з відрами і щітками. Моя люба лаборантка подарувала мені пару гумових рукавиць, які захищали мої руки, щоб їх не нищило їдучою хлоркою. Поверх виданої мені в казармі сильно завеликої ситцевої суконки я вдягала довгий гумовий фартух і до цього ще гумові чоботи. Волосся ховала під старомодну купальну шапочку. Я виглядала справді дуже професійно. Зате увечері я прибиралася особливо гарно. Я часто зустрічалася з приємними американцями з військового управління. Заборону братання вже давно скасували, оскільки її просто неможливо було впровадити в життя. Мої американці мешкали в чарівній реквізованій віллі й справді були дуже милі. Двоє з них пізніше відвідували мене в Оберстдорфі разом з німецькою секретаркою, яка в них працювала. Вони привезли нам багато великих каністр з бензином і великий картон з пачками цигарок, які згодом дуже придались на чорному ринку. Один із них, Фредерік Черчілль, студіював право, але хотів стати художником. Він намалював з мене дуже гарний портрет пастеллю, та, на жаль, залишив його собі. Інший, Джон Шварц, був з походження німецьким євреєм, який ще маленьким хлопчиком переїхав до Америки. Проте в його родині усе ще говорили по-німецьки. Тепер він розшукував у Німеччині своїх родичів, які мешкали у Франкфурті. Він не знайшов нікого, їх усіх винищили. Незважаючи на це, в нього, дивовижним чином, не було ненависті до німців, мабуть тому, що його родина була занадто сильно закорінена в німецькій культурі. Ще маленькою дитиною батько навчив його німецьких віршів Шіллера. Пізніше він навіть одружився з тією самою дівчиною, з якою відвідував мене в Оберстдорфі. Я дізналася про це від неї, коли вже давно була у Швейцарії.

Окрім американців, в останні тижні мого життя в Мерґентгаймі я мала ще одне, дуже приємне знайомство, завдяки цілком випадковій зустрічі на вулиці. Якоїсь неділі я раптом почула, що хтось поряд говорить по-російськи. Дві дами, задоволено сміючись, розмовляли на розі вулиці. Я приєдналася до них і негайно отримала ще на той самий вечір запрошення на чай до "Вєри Ніколаєвни". "Вона неодмінно втішиться, коли Ви прийдете!" Дама справді зраділа, мене зустріли як довгожданого дорогого гостя. Віра Миколаївна,

її прізвища, думаю, я так ніколи й не дізналася, була дуже помітною особою середнього віку, кругленькою, гарненькою й доглянутою і страшенно гостинною. Від кінця війни вона провадила в Мерґентгаймі у старій, дуже занедбаній віллі по цей бік Тауберу свого роду клуб, в якому щовечора збиралося на чай велике товариство.

Окрім однієї великої української родини, яка їхала з Чехословаччини до Франції двома перебудованими з вантажних на житлові, машинами (машини стояли в саду у Віри Миколаївни), більшість гостей становили давні російські або балтійські емігранти, які повтікали з совєтської зони й випадково прибилися до Мерґентгайма. Вони здебільшого мешкали в місті, досить бідно.

Віра Миколаївна була вдовою райнландського промисловця, і, напевно, досить заможного. Незадовго до кінця війни вона приїхала до Мерґентгайма й винайняла стару віллу, яка була в такому поганому стані, що можна було сподіватися, що її не реквізують окупаційні влади.

Віра Миколаївна, як видно, звикла приймати у своєму домі товариство. Стара приємна росіянка, мабуть теж колишня няня, допомагала їй у цьому. І в Мерґентгаймі Віра Миколаївна завдяки, так би мовити, усній пропаганді дуже швидко зібрала навколо себе велике коло цікавих людей, яке постійно змінювалось. Не мало ніякого значення, що зовнішнє обрамлення для цього товариства мало дуже провізоричний вигляд. Зі стелі великого салону звисали голі електричні лампочки, не було ані килимів, ані штор, тільки пара великих старих диванів. У їдальні стояв довжелезний стіл з багатьма розрізненими стільцями. Найважливішим предметом умеблювання був старий, трохи розладнаний великий рояль. Невідомо звідки, але для всіх присутніх завжди вистачало їжі, часом це був тільки густий картопляний суп, часом уже давно не бачені делікатеси, залежно від того, як функціонував чорний ринок, який потай розквітав і в Мерґентгаймі. Мої, подаровані американцями сигарети були дуже бажаним додатком. Мої американці знали, що я сама не палила, проте були дуже щедрими.

Я проводила багато вечорів у Віри Миколаївни, завжди дуже цікаво й затишно. Старший пан дуже добре грав на роялі, найохочіше Шумана й Шопена. Він також супроводив господиню, коли її вдавалося намовити заспівати старі російські романси. Вона робила це

дуже майстерно; стильно закутавшись у великий барвистий шаль, співала хрипкуватим голосом трохи на циганський манер і завжди отримувала бурхливі оплески. Але для цього в неї мусив бути відповідний настрій.

Велося багато дискусій про музику, живопис і філософію. Про минуле й майбутнє окремих людей майже ніколи не йшлося. Минуле для всіх цих людей повністю зникло, а майбутнє було занадто непевним. Тепер не можна було зробити вже нічого іншого, як зачекати і спробувати якось пережити. До Віри Миколаївни всі приходили явно охоче. Вечори у неї давали всім відчуття спільності й трохи ілюзії батьківщини.

Коли я через кілька місяців знову приїхала до Мерґентгайма, все коло розлетілося, господиня теж зникла, ніхто не знав куди. Але тоді все саме так і було.

Нарешті котроїсь суботи в кінці вересня приїхав Грищинський. Перед його від'їздом до англійської зони я подала про всякий випадок мою мерґентгаймську міську адресу, бо вже тоді поговорювали, що інфекційний лазарет незабаром зліквідують. Бідний хлопець знову був цілком виснажений, брудний і голодний. Окрім того, він мав сильне запалення очей від великої кількості вугільного пилу. Три дні й три ночі підряд він їхав на відкритій платформі з вугіллям. Я відразу ж відвела його до Віри Миколаївни, оскільки знала, що там його дружньо приймуть і найкраще ним заопікуються. Для таких випадків на верхньому поверсі вілли стояли приготовані кілька ліжок. Наш від'їзд до Оберстдорфа був призначений на понеділок, аби бідний Грищинський міг як слід виспатися й відпочити. Я сама мала ще деякі справи в Мерґентгаймі.

Шість місяців тому я повністю перебралася до Мерґентгайма. За цей час я пізнала так багато людей і всі вони так добре до мене поставилися. Для того, щоб попрощатися з усіма зокрема, мені потрібні були б цілі дні. Тому в неділю вранці я пішла тільки до старшої медсестри, яка мешкала в Мерґентгаймі у власному будиночку, повідомила їй, що залишаю роботу й попросила передати всім сердечні вітання. Я ж була певна, що під час моєї наступної поїздки до швейцарського консулату у Франкфурті по швейцарський паспорт знову зроблю зупинку в Мерґентгаймі. Тоді я зможу побачити-

ся ще з деякими людьми, які мені особливо допомогли. Тим часом я ще зовсім не знала, як стоїть справа з моїм паспортом, оскільки ані телефон, ані пошта ще не діяли.

Старша сестра, властиво, скоріше холодна, але дуже порядна особа, була до мене дуже сердечною, дала мені чудове свідоцтво й подарувала великий мішок з яблуками зі свого саду, дуже бажаний провіант для подорожі.

Потім я пішла прямою дорогою до санаторію Таубергаль, щоб востаннє попрощатися, сіла на мою лавочку, на якій часто журилася, на узвишші над центральним будинком і подумала про все пережите мною в Мерґентаймі протягом останніх півроку. Там, у кімнаті за другим вікном справа, помер Ґерд. Мені здавалося, що це було так давно, і все ж я пам'ятала кожну подробицю. Мені стало тоскно на серці. Мій бідний маленький Ґерд, я сумувала за ним і, одночасно, знала, що так, як воно сталося, було правильно. Наше подружжя не було б добрим, я б завдавала йому болю. Моїми улюбленими доріжками, через давно уже скошені луки, я подалася до міста, зробивши велику дугу, вниз до цвинтаря. Солдатський цвинтар за маленькою капличкою тепер уже не виглядав так геть безутішно. Останнім часом скрізь засіяли траву, і вона вже була досить високою. Низенькі понумеровані надмогильні хрести ледве виднілися з-посеред зелені. За останні тижні нових могил майже не додалося, нові медикаменти, привезені американцями, зробили свою справу. Солдати вже не вмирали як мухи внаслідок запалень. Я стояла над Ґердовою могилою, думка про бідних Гіндерів гнітила мене. Треба якомога швидше до них поїхати, та спершу до мами в Оберстдорф, я так за нею стужилася, тепер уже недовго. Я почала радіти.

І справді, через три дні я була в Оберстдорфі. Мої, завжди готові допомогти американці джипом відвезли Грищинського й мене з усім багажем до Вюрцбурґа, забезпечили нас великим мішком з американськими харчами й величезним картоном з бляшанками кока-коли. Насамкінець вони дістали з джипа ще й велику бляху, щоб ми могли захиститися від вугільного пилу, їдучи на відкритому вантажному поїзді. Вони справді подумали про все, любі хлопці. Я обійняла кожного з них дуже сердечно. Грищинський не зрозумів ані слова з нашого прощання, супроводжуваного сміхом, і зробив великі очі.

Наша подорож пройшла на диво добре. Вже на другому з черги поїзді з вугіллям ми знайшли собі цілком зручне місце. Невелика взагалі-то відстань до Аугсбурґа зайняла нам цілу ніч. Було холодно й жахливо гойдало. Поїзд весь час зупинявся, але під своєю бляхою ми були досить добре захищені й задоволені.

В Аугсбурзі ми зробили зупинку у професора Дмитра Дорошенка. Дорошенко був одним із двох призначених моєю матір'ю членів Реґенційної Ради. Грищинський мусив передати йому папери від гетьманців з англійської зони.

В часи батькового Гетьманату Дорошенко був українським міністром закордонних справ, а в еміграції – одним з найближчих співробітників і друзів мого батька. Я була рада знову побачити його самого та його дружину, Наталію Іванівну, колишню актрису. Дорошенки вже давно покинули Прагу, де він був професором історії, й тепер, в Аугсбурґу, були щасливими власниками дуже пристойного, як на ті часи, великого помешкання. Після довгої ночі на вугільному потягу чудово було викупатися й виспатися у справжньому ліжку. Наступного дня якийсь українець відвіз нас вантажівкою з табору IRO – поблизу Аугсбурґа було багато нових таборів для біженців – до Оберстдорфа.

Яка хвилююча зустріч з моєю любою мамою! Востаннє я бачила її майже рік тому. Тоді, від'їжджаючи з Берліна, вона була квітучою сильною жінкою, з майже цілком гладенькою рожевою шкірою, сяючими очима й чудовим темним волоссям. Зараз переді мною стояла худа сива старушка. Зустрівши на вулиці, я б її не впізнала.

"Де Ґерд?" – було її перше запитання. Я змогла тільки похитати головою, міцно її обійняти й приголубити. Вона тремтіла всім тілом. У мене мало не розірвалося серце від співчуття. Знову такий удар для неї! Але, що характерно для мами, як тільки вона трохи опанувалася, то відразу ж почала думати про інших. "Бідні Ґіндери, бідна моя маленька!" Мені стало навіть трохи соромно, адже вона не могла знати, що життя її наймолодшої дочки тим часом пішло вже далеко вперед.

Життя в Оберстдорфі, коли я приїхала, вже знову досить налагодилось. Уже в перші дні мені стало ясно, що моя мати, хоча й так

постаріла, вирішувала всі питання, які перед нею поставали, з тією ж енергією й почуттям обов'язку, що й завжди.

Провадження дому було тоді непростою справою. Офіційні норми харчових продуктів для німецького населення були дуже скупими. Як власники німецьких чужинецьких паспортів, ми теж належали до цієї категорії. Іноземці, які прибули до Німеччини недавно, отримували значно більші приділи. Щойно коли українські друзі доповнювали їх американськими продуктовими пакетами, харчова ситуація і для нашої родини покращилась. Моя мати робила закупи, прибирала, дбала про їжу. Кожного полудня вона йшла з Петром за руку до села, навантажена важким, поставленим один на один посудом, і приносила кілька порцій їжі з готелю "Sternen"[31]. Носити їжу було для матері, звичайно, досить втомливо, але принаймні так можна було не стикатися з господинею дому, колишньою подругою дитинства, яка виявилась досить неприємною особою. В перші місяці їхнього життя в Оберстдорфі куховарила Маріка. Коли згодом забезпечення продуктами ставало все скрутнішим, почалися такі сміховинні звинувачення в бік Маріки, що спільне використання кухні стало нестерпним. Маріка була рада, що позбулася куховарства. Тепер вона тричі на тиждень уже о сьомій годині ранку їздила разом з молочником до Зонтгофена, де проводила в новозаснованому таборі IRO для біженців курси англійської мови і де її дуже добре харчували. Вона поверталася додому о шостій вечора, знову з машиною постачання, які курсували регулярно, смертельно втомлена, але цілком задоволена.

Лілі жила в Оберстдорфі, як і у Ваннзее, дуже замкнуто. Вона займала найкращу кімнату маленького помешкання сама-одна. Адже в маминій кімнаті спав ще й Петро в маленькому алькові. Маріка мешкала в невеличкій комірчині за ванною кімнатою, а я спала в неопалюваному приміщенні на диванчику "Recamier", який зараз стоїть у нашій вітальні в Кюснахті. Грищинський усе ще тимчасово спав на горищі. Лілі появлялася тільки поїсти. Вона була зайнята тим, що намагалася писати спогади про останні дні життя батька. Тепер це вимагало від неї, яка завжди писала так легко й добре,

[31] "Зірки" (нім.).

значних зусиль, щоб сконцентруватися. Вона постійно терпіла від головного болю. Лікарі в мюнхенській клініці були здивовані, що вона взагалі пережила переломи черепа й не мала тяжчих наслідкових явищ. Зовні по ній уже майже нічого не було пізнати. Шрами від опіків і опухи на обличчі майже зовсім зникли. Брови і вії знову відросли, а коротко обстрижене волосся їй дуже личило. Тільки коли поспостерігати за нею довше й уважніше, було помітно, наскільки сильно вона постраждала і якою слабкою все ще була.

Окрім домашнього господарства моя мати мала багато роботи і з Гетьманським рухом. Чим кращим ставало транспортне сполучення, тим більше. З групами у французькій і американській зонах зв'язок був відновлений дуже скоро. З англійською зоною тепер, коли Грищинський відвідав тамтешні табори, справа теж покращилась.

До великої радості моєї матері, знову встановився зв'язок з Данилом у Лондоні. В англійській окупаційній зоні служив один солдат українського походження, Роберт Федорович. Під час відпустки додому він встановив з Данилом контакт і привіз від нього листи. В серпні через одного американського друга я змогла повідомити Данилові ближчі обставини смерті нашого батька. Данило, звичайно, дуже турбувався про свою родину.

Тепер Грищинський послав Данилові через завжди готового допомогти Федоровича заспокійливе повідомлення. Звичайно, зв'язок з Оберстдорфа через англо-українського солдата теж був дуже складним. Хоча він і міг листуватися з Данилом через англійську польову пошту, але всередині Німеччини усе ще не було поштового сполучення. Довелося налагодити справжню кур'єрську службу, яка згодом довгий час цілком добре функціонувала з проміжками в 5-6 тижнів. У зв'язку з цим Маріка в супроводі одного оберстдорфського українця неодноразово їздила до англійської зони й там дізналася також про подробиці особистого життя Данила.

В Оберстдорфі постійно появлялися делегати від різних українських гетьманських організацій. Більшість приїжджала на кілька днів. Щоб могти розмістити людей без великих проблем, моя мати винайняла в маленькому сусідньому пансіоні дві невеликі кімнати, які постійно були в розпорядженні її гостей. Коштів для цього перед грошовою реформою вистачало.

Харчуватися люди мусили самостійно. В Оберстдорфі діяло багато цілком пристойних ресторанів. У моєї матері гості діставали лише чай і хлібні шкуринки. Мати вже кілька місяців мала проблеми з зубами. Тому вона відрізала шкуринки й робила з них хлібні сухарики, які зберігалися посмаженими у власноручно пошитій торбинці. Разом з яблучним мусом із назбираних плодів вони дуже добре смакували.

Переважна більшість гетьманців дуже позитивно сприйняла рішення моєї матері тимчасово перебрати у свої руки керівництво Гетьманським рухом у Німеччині. Вони подивляли її енергію й мужність. І звідусіль з'їжджалися до Оберстдорфа, щоб висловити моїй матері свою відданість, щоб отримати пораду щодо організаційної роботи, й часом також щоб запропонувати їй допомогу. Але були серед гетьманців і такі, хто обурювався тим, що Гетьманський рух не очолила тепер Лілі, яка мала серед українців таку популярність. Щоб висловити своє незадоволення, вони приїжджали до Оберстдорфа поодинці, або й групами. Звичайно, такі візити були для моєї матері неприємними, але вона приймала всіх. Здебільшого це кінчалося тим, що люди, під враженням сильної особистості й особливого випромінювання моєї матері, залишали Оберстдорф її вірними прихильниками. Тільки тих, які з нею ніколи не розмовляли, й далі гризло невдоволення.

Без сумніву, велика кількість зустрічей з почасти зовсім незнайомими їй людьми часто бувала для моєї матері дуже виснажливою і стомлюючою. Але вона вважала своїм обов'язком усіх їх вислуховувати. Майже не було дня, коли мати не мала б якихось відвідин. Бо вона мала не лише офіційні візити, для всіх українських і російських родин, які мешкали в Оберстдорфі – від кінця війни їх опинилося там чимало, – маленька кімнатка моєї матері стала надійним пристановищем. Люди знали, що вони знайдуть у моєї матері людське тепло, розуміння й потіху у своїх турботах.

Моя мати завжди була чудовим слухачем, уважним і терплячим. Ті, хто їй довірилися, почували, що вона сприймає їх серйозно. Відчували її щире співчуття. Вже це одне допомагало їм справитися зі своїми різноманітними проблемами, не кажучи вже часто про чинну допомогу чи про добрі поради, які вони отримували від матері.

Вже у зовсім старшому віці моя мати якось сказала мені під час однієї розмови: "Ти знаєш, люди для мене просто цікаві". Я думаю, це дуже важливий фактор для розуміння особистості моєї матері: живий інтерес до інших людей, мабуть, це можна назвати й любов'ю.

Вже від дитинства я мала з матір'ю дуже довірливі стосунки. Я могла підійти до неї з усім – або, скажімо, майже з усім, – що мене хвилювало. Вона завжди зустрічала це з розумінням. Вона сама теж відкрито говорила зі мною про особисті речі. Але майже завжди це були проблеми, які стосувалися сучасного або недалекого минулого. Лише зрідка, та й то дуже фрагментарно, говорила вона про давніші часи. На жаль, я була тоді надто зайнята хвилюючою сучасністю, щоб по-справжньому поцікавитися вже остаточно минулими обставинами життя моєї матері в Росії чи в Україні. Пізніше мені було дуже шкода, що я не порозпитувала її значно більше. А скільки цікавого зі свого багатого подіями життя в зовсім іншому світі й часі вона могла б мені розповісти.

Я хочу спробувати описати життя моєї матері й також її родини, яким воно мені зараз уявляється з її власних усних оповідань, з зібраної нею родинної історії, або теж із листів і документів, які можна було розшукати в архівах Києва й Петербурґа.

Дурново

Моя мати, Олександра Петрівна Дурново, народилася 23.10/4.11.1878 в Петербурзі, в домі свого батька на Англійській набережній № 16. Її батьком був генерал-ад'ютант Петро Павлович Дурново, а матір'ю – Марія Василівна Дурново, уроджена княжна Кочубей.

Дурново були давнім родом, чиє походження можна простежити до XIV століття. Засновником роду вважається граф Індрис, який походив з Фландрії й разом зі своїми синами і почтом з 3000 чоловік у середині XIV століття прибув до Чернігова й там оселився. При переході у православну віру він отримав ім'я Леонтій. Від нього, поруч з Дурново, походили деякі інші славні роди, які виявили себе в російській і українській історії, між іншим і Толсті.

Дурново брали собі жінок з місцевої знаті. У декого з них можна простежити їхніх предків аж до Рюриковичів, київських князів і до литовських князів Ґедеміновичів. Дурново служили своїй країні як військові, займали високі пости в управлінні царської імперії та примножували свої багатства.

Дід моєї матері, Павло Дмитрович Дурново був гофмаршалом. Його дружина, Олександра Петрівна, уроджена княжна Волконська – мою матір охрестили на її честь, – була донькою генерал-фельдмаршала князя Петра Миколайовича Волконського, який у часи царів Олександра I й Миколи I відігравав велику роль при царському дворі. Його портрет висить у нас у вітальні.

Батько моєї матері, Петро Павлович Дурново, народився 1835 року. Як внук генерал-фельдмаршала, виховувався у знаменитому Пажеському корпусі. Після цього він як корнет поступив до кавалерґардського полку, того самого полку, в якому пізніше служив і його зять, мій батько Павло Скоропадський, – факт, який у приватній родинній історії мав зіграти певну роль. Молодий Дурново закінчив Військову академію, яка ставила до своїх учнів високі вимоги, й був приділений до Генерального штабу.

Петро Павлович Дурново був у тодішній Росії у своєму суспільному колі видатною особистістю. Високоосвічений, дуже відкритий до всього нового, енергійний, працьовитий, обдарований надзвичайно

добрим організаційним талантом. Він зробив блискучу військову кар'єру – вже у 36 років був іменований генерал-лейтенантом, пізніше – генералом піхоти à la Suite[32] й генерал-ад'ютантом царя.

Після знесення панщини він був призначений в Донську область для приділення козакам землі, багато років займав пост губернатора спершу Харкова, а пізніше Москви. Впродовж двох років керував Департаментом управління царськими маєтками. За всю свою різноманітну успішну діяльність здобув велике визнання, отримав майже всі високі ордени, які тільки можна було отримати в тодішній Російській імперії.

Водночас Петро Павлович Дурново був дуже успішним господарем. Його численні маєтки, які знаходились у різних губерніях Росії й України, були під його управлінням в кожному відношенні зразковими, та ще й дохідними. Поряд з сільським господарством у нього діяли там лісопильні, млини й броварні. Окрім того, йому ще належала золота копальня, яку успішно промислово експлуатували, й банк. В Петербурзі він володів міським будинком на Англійській набережній над Невою й великою дачею у величезному парку, який мав 25 га, на півострові по другий бік ріки. (Дві маленькі картини з парку в Охті висять у нашій спальні.) Одним словом, він був багачем і вважався одним з найбагатших чоловіків у Петербурзі. Проте до свого одруження жив скоріше непретензійно. Це змінилося, коли він, уже маючи 38 років, одружився з 24-річною княжною Марією Василівною Кочубей, яка виросла у великих розкошах і якій він хотів запропонувати такий самий стиль життя.

В документах про родину Дурново є складений моєю матір'ю докладний опис дому Дурново на Англійській набережній № 16.

Аж до одруження Петра Павловича Дурново це був, як на Петербурзькі мірки, скоріше скромний дім. Прадід моєї матері купив його ще у XVIII столітті від знаменитої княгині Дашкової, яка відіграла важливу роль у сходженні на трон Катерини II. Раніше він належав банкірові цариці барону Фредеріксу.

Будинок був одноповерховим, із двоповерховим мезоніном посередині фасаду з боку Неви. Приналежна до нього земельна ділянка,

[32] Свити (франц.).

яка простягалася позаду аж до паралельної вулиці, була забудована окремими будівлями. Будинок для служби, кухня, стайні й сараї стояли розкидані по ділянці.

Дім був достатньо просторим для трьох поколінь Дурново. Він був весь умебльований у досить простому стилі ампір. Пишних залів для прийнять великого товариства не було. Життя в цьому будинку проходило скоріше спокійно і патріархально, стильно й затишно.

В описі моєї матері звучить тиха ностальгія за цим втраченим стилем життя, оскільки з одруженням її батька на княжні Кочубей усе різко змінилося.

Кочубеї

Кочубеї, хоча це прізвище й татарського походження, належать до найвідоміших старих родів на Україні. Є багато родин із цим прізвищем.

Початок нашої лінії, як свідчать документальні джерела першої половини XVII століття, заклав Андрій Кочубей, якому за його заслуги тодішнім гетьманом були подаровані землі в Україні.

Вже його онук, Василь Леонтійович Кочубей, в пізньогетьманські часи став одним із наймогутніших і найбагатших людей в Україні. Його землеволодіння були такими великими, що Олександр Пушкін свою відому поему "Полтава" по праву міг почати словами: "Богат и славен Кочубей, его луга необозримы..." Поема великою мірою дотримується історичної правди. Вона описує один із трагічних розділів української історії. Василь Леонтійович справді у 1708 році був безславно страчений своїм другом, гетьманом Мазепою, який десятиліттями заслужено обсипав його доказами своєї милості, покараний за те, що попередив російського царя про змову Мазепи зі шведами. Мрія Мазепи за допомогою шведів звільнити Україну від усезростаючого гніту Росії не здійснилася. Шведське військо Карла XII, а з ним і війська Мазепи, були вщент розбиті під Полтавою Петром I – подія, яка обернулася для України великим нещастям.

Кочубеї пізніше ще раз увійшли в історію літератури. Микола Гоголь одну зі своїх найкращих і найвідоміших повістей "Вечори на хуторі поблизу Диканьки", дія якої відбувається в Україні, написав у Кочубеїв. Диканька була їхнім найулюбленішим маєтком.

Коли широка автономія української Гетьманської держави за Петра I й, особливо, за його дочки Єлизавети була обмежена ще більше, а потім, за Катерини II, Україна була зовсім приєднана, багатьох представників української шляхти – особливо вищої – все більше тягнуло до північної метрополії – Петербурґа.

Багато з них вирізнялося чи то мудрістю, чи то талантом, вони одружувалися з великоросійськими жінками й так поступово втрачали зв'язок зі своїм українським минулим і українським способом життя. Так сталося врешті і з нашою родиною Кочубеїв. Сини і вну-

ки нещасливого Василя Леонтійовича ще майже безвиїзно залишалися у своїх українських маєтках і брали собі українських жінок з української шляхти. Та зовсім інакше – правнук Віктор Павлович Кочубей.

Він іще дитиною приїхав до Петербурга, де його виховував брат його рано померлої матері, дипломат і канцлер князь Олександр Андрійович Безбородько. З часом цей паросток родини Кочубеїв став одним із найвідоміших людей тогочасної Росії. Завдяки своєму дядькові Віктор Павлович від початку був дуже близьким до царського двору. Народившись 1768 року, померши 1834, він жив за дуже різних російських правителів у драматичну епоху, коли в Європі відбувалися величезні політичні зміни. Завдяки своєму розумові й характеру, схильному швидше до врівноваженості, він зумів, всупереч усім змінам оточення, завжди залишатися на висоті.

Призначений своїм дядьком до дипломатичної кар'єри, молодий Віктор Кочубей багато жив за кордоном, у Женеві, Лондоні й Константинополі. Після повернення з-за кордону розпочалось його сходження до найвищих постів у державі. Його обсипали почестями. Павло I надав йому 1799 року графський титул, Микола I 1831 – титул князя Російської імперії. Відповідно до його політичного сходження, зростало і його багатство. У пізніші свої роки він нібито мав мільйон прибутку на рік, рахуючи в золотих рублях.

Про Віктора Павловича Кочубея як політичного діяча написано дуже багато. Його дипломатичну й державну діяльність добре відображають документи, які зберігаються в російських архівах. Та у складеній моєю матір'ю родинній історії знаходиться, окрім того, багато інформації цілком приватного характеру. Мама доклала чимало зусиль, щоб зібрати її з усіх доступних у Пруській державній бібліотеці в Берліні джерел, зі збережених там листів, мемуарів і публікацій сучасників її дідів. Таким чином, тепер можна створити собі цілеснішу картину про цих людей та їхній спосіб життя в давноминулі часи. Благословенний час, коли люди ще багато писали, а написане ними зберігалося для нащадків.

Віктор Павлович Кочубей, напевно, був у молодості дуже гарним мужчиною, таким гарним, що тодішній фаворит цариці Катерини Зубов побоювався його як потенційного суперника за милість ца-

риці. Але цариця ставилася до молодого Кочубея лише дуже прихильно і зберегла цю прихильність до самої своєї смерті.

При сходженні на трон Павла І Віктор Павлович Кочубей і його дядько Безбородько не потрапили в немилість до царя, як багато інших сучасників, наближених до його матері-цариці. Навпаки, Віктор Павлович мав з боку царя всіляке сприяння, отримував усе важливіші пости й високі нагороди й нарешті, в квітні 1799 року, отримав титул графа Російської імперії. Але потім, цілком несподівано, все скінчилося. Віктор Павлович потрапив у немилість до царя і в серпні того ж року був звільнений з усіх своїх посад і замінений іншими особами.

Як можна пояснити цю раптову немилість? Цар дав зрозуміти, що хоче одружити Віктора Павловича з княжною А. П. Лопухіною, до якої Віктор Павлович не почував жодної симпатії. Цілком несподівано він заручується з 20-річною Марією Василівною Васильчиковою.

З цією молодою дівчиною трапилась цілком особлива історія. Моя мати пише про це так:

"З кореспонденції Віктора Павловича з його довголітнім приятелем і покровителем ще з лондонських часів, графом Воронцовим, ми бачимо, що навесні 1799 він почав часто бувати в домі Наталії Кирилівни Загрешської, уродженої графині Розумовської. Він був захоплений її розумом і шляхетним характером і ставив її за приклад іншим особам з того ж кола, про яких висловлювався дуже критично.

Наталія Кирилівна мала сестру, Анну Кирилівну, одружену з дійсним камергером Василем Семеновичем Васильчиковим. Від 1777 року Анна Кирилівна мешкала зі своїм чоловіком у Москві, яку дуже любила. Восени 1779 вона вчетверте очікувала там на приріст сім'ї.

Подружжя Загрешських дітей не мало, і от незадовго перед майбутніми пологами Наталія Кирилівна поспішила до Москви й відразу ж після народження 10 серпня 1779 р. викрала маленьку доньку своєї сестри з її будинку й забрала з собою до Петербурґа. Надаремне вимагали батьки повернути їхню дитину. Наталія Кирилівна влаштувала все так, щоб маленька Васильчикова могла

залишитися в неї. Одночасно вона оголосила дівчинку спадкоємицею всього маєтку, який належав її чоловіку і їй самій. Старому графові Розумовському врешті вдалося знову примирити між собою обох своїх дочок. Анна Василівна Васильчикова росла у своєї тітки, яка її найніжніше любила.

І саме з цією дівчиною заручився Віктор Павлович, накликавши тим самим на себе гнів і немилість царя Павла І".

Віктор Павлович зовсім відверто пише своєму другу Воронцову, що його заручини відбулися не з любові. Він наголошує, що батьки нареченої небагаті, мабуть, аби відвести підозру, що він одружується з розрахунку. Наречена також негарна, але добродушна, проста в поводженні й дуже добре вихована. Батьки, мовляв, були такими мудрими, що привчили її до простого і скромного життя.

В цьому описі своєї нареченої Віктор Павлович явно злукавив, адже його наречена виростала в домі своєї багатої тітки, яка провадила великий дім і знала весь світ, а її улюблена племінниця мала стати спадкоємицею великого статку. Окрім того, Анна Василівна була ще й дуже гарною, що доводять багато з іще збережених у Петербурзі портретів.

Щоб уникнути гніву царя, Віктор Павлович Кочубей зі своєю молодою дружиною на якийсь час виїхав до свого родового маєтку Диканьки в Україні, а потім до Дрездена, де у подружжя народилася перша донька Наталія.

8 квітня 1801 Віктор Павлович дізнається про смерть царя Павла І (в ніч з 23 на 24 березня), за офіційною версією, через крововилив у мозок. Насправді він був убитий офіцерами, мабуть, з відома свого наступника Олександра. Віктор Павлович негайно повернувся до Петербурґа, оскільки, як він писав, "зараз усі порядні люди повинні об'єднатися навколо молодого царя Олександра, щоб допомогти йому залікувати рани, завдані батьківщині його батьком".

Юний цар Олександр завжди ставився до графа Кочубея з щонайбільшою прихильністю. Кочубей став членом "Comité du salut public"[33], створеного царем з людей, які користувалися його найбільшою довірою, і який повинен був займатися реформуванням росій-

[33] Комітет громадського порятунку (франц.).

ського державного устрою. Граф Кочубей не був у захваті від цього комітету. Його дивував безлад, який панував у всіх проектах царя.

Графа Кочубея було обрано державним радником, а згодом у 1802 – міністром внутрішніх справ, пост, який він займав двічі протягом багатьох років. Кочубей був одним з перших, хто запровадив у своєму міністерстві справжню організацію.

Блискуча кар'єра чоловіка і його близькість до царя Олександра I вже від початку забезпечили молодій графині завидне місце у вищому світі та при дворі. Також цариця Єлизавета Олексіївна, досить занедбана дружина Олександра I, ставилася до Кочубеїв дуже добре. У своїх листах до матері, маркграфині Баденської, вона постійно згадує про Кочубеїв. Стосунки поміж царицею і її сестрою, Амалією фон Баден, яка часто її відвідувала, і Кочубеями складалися дуже вільно й без особливих церемоній. Цариця повідомляла про катанню на санках, вони разом з'їжджали зі спеціально насипаних з каменя гірок на Васильєвському острові, а потім аж до ночі танцювали у Кочубеїв.

Перші сім років подружнього життя пройшли для молодої графині Марії Василівни дуже щасливо й безтурботно. В кінці 1802 р. народився перший син Олександр. Граф був для своїх дітей люблячим ніжним батьком. Шлюб з розрахунку перетворився на дуже щасливий подружній зв'язок, благословлений цілою купою дітей. Майже щороку народжувалося по дитині.

В час від кінця 1801 до 1820 графиня Марія Василівна народила 12 дітей, з яких – сьогодні це собі годі уявити – всього п'ятеро пережило своїх батьків. Цитата зі складеної моєю матір'ю біографії показує, що мусила пережити бідна мати:

"6 квітня 1806 на світ прийшов третій син Микола, а 17 березня 1807 син Андрій. 28 того ж місяця помирає трирічний син Павло. Наступного 1808 р. помирає найстарший син Олександр, 12 травня народжується ще одна дочка Катерина, та 13 березня наступного року вмирає й ця дочка. На втіху бідній матері Господь дарує Марії Василівні 1 січня наступного 1812 року ще одного сина Василя. Цей син, як і Лев, вижив. (Він став батьком моєї матері.) 1816 рік знову важкий. 20 травня Кочубеї втрачають дев'ятирічного сина Андрія, 1 червня народжується син Михайло, ще один

син, який вижив, а 29 вересня 1818 на світ приходить ще одна донька Анна".

Майже певно, що всі діти вмирали від туберкульозу, хоча про це в документах ніде виразно не згадується.

Хоча Марія Василівна в цей час майже постійно була вагітною або носила жалобу за якоюсь дитиною, Кочубеї провадили дуже жваве товариське життя. Влаштовувалися святкові прийоми й великі бали. Мабуть, православна релігія допомагала матері: "Господь дав, Господь взяв, хай святиться ім'я Господнє".

Здоров'я Марії Василівни було ослаблене, тому граф з родиною поїхав на південь до Флоренції. Трохи злостивий сучасник пише про це у своїх мемуарах так (правдоподібно, 1819):

"Російська колонія збільшилася завдяки прибуттю колишнього міністра внутрішніх справ графа Кочубея з дружиною, дітьми, вихователями і прислугою, разом з дев'ятьма повністю оснащеними похідними ліжками. Тяжко усе це розмістити і ще нудніше вислуховувати про все це розмови. Він втратив п'ятьох дітей, але все одно ще багато залишилося!" (Переклад з французької.)

5 грудня 1820 у Кочубеїв народився їхній останній син Сергій, цей син теж вижив. Того ж таки року Кочубеї переїхали у свій новий дім, який будувався багато років у Царському Селі. Дехто з сучасників вважав цей дім занадто пишним.

Віктор Павлович перебував тепер на вершині своєї кар'єри. 1827 він очолив Державну Раду, 1831 був піднесений до титулу князя Російської імперії, а за три місяці до смерті, на початку 1834 року, цар Микола I іменував його канцлером з внутрішніх справ. 2 червня 1834 граф Віктор Павлович цілком несподівано помер у Москві від серцевого нападу. Його поховали в Санкт-Петербурзі в Олександро-Невській лаврі. У своїй статті історик Шумигорський в "Російських портретах 18 і 19 століть" так пише про князя Віктора Павловича Кочубея:

"Він мав світлий розум і добрий дар спостереження, був освічений і гуманний, вважав кріпацтво величезним злом, але, як державний діяч, не був схильний ослаблювати існуючий лад; надзвичайно талановитий і обережний, він мав дар завжди залишатися трохи осторонь і спостерігати за подіями збоку. Тому він пережив і дні "чудового початку Олександра", і залишався при

владі також за Аракчеєвського режиму та в часи Миколаївської реакції. (Сьогодні, мабуть, сказали б, що він був великим опортуністом.) За оцінками своїх сучасників, він володів великим досвідом, здатністю швидко й правильно оцінювати справи, в яких розрізняв головне від другорядного, він мав дар у найскладніших справах знаходити причину їхньої складності, мав дар погоджувати, примиряти й поєднувати різні думки".

В родині Кочубеїв високо шанували його пам'ять.

Коли князь Віктор Павлович помер, в домі Марії Василівни залишався ще тільки 14-річний син Сергій. Всі інші діти, які вижили, вже повилітали з гнізда. Найстарша дочка Наталія вийшла заміж, сини князь Михайло Вікторович і князь Лев Вікторович служили в Кавалерґардському полку, а князь Василь Вікторович, дід моєї матері, якраз вступив на дипломатичну службу й багато перебував за кордоном.

Марія Василівна мешкала взимку в своєму розкішному будинку в Царському Селі. Як і за часів життя чоловіка, вона влаштовувала пишні прийоми, бувала при дворі – незадовго до його смерті її було призначено статс-дамою цариці. Самі по собі ці прийоми тепер уже не були необхідністю, адже вона вже не мала жодної доньки на виданні... Це було, мабуть, просто так, що вона сама любила це товариське життя і була при цьому достатньо багатою, аби могти собі це дозволити.

Літні місяці Марія Василівна проводила здебільшого в Україні, в родовому маєтку Кочубеїв Диканьці, яку дуже любила. Вона тішилася з чудової природи і з сільського товариського життя. Тут вона теж провадила дім на широку ногу. Її гості часто гостювали в неї цілими тижнями й місяцями. Як було прийнято у шляхетських домах, у Марії Василівни теж було багато постійних мешканців, здебільшого самотніх жінок, які доживали в неї віку. Вони творили свого роду придворну свиту для доброї Марії Василівни. Вона перейняла при царському дворі певний етикет. Наприклад, було заведено, щоб усі гості під час домашніх прийомів чекали стоячи в кімнаті, аж поки Марія Василівна зволить появитися зі своїм супроводом. На Службі Божій у маєтковій церкві піп після звичайної молитви за царську родину виголошував також окрему молитву за здоров'я Марії Василівни і за її родину. Ці маленькі людські слабкості хоч і викликали у сучасників Марії Василівни посмішки, аж ніяк не применшували загальної до неї любові.

Відомий тоді Сперанський, один з найбільших новаторів з перших часів Олександра I, який дуже добре знав родину Кочубеїв, писав до своєї доньки: "Не кажучи вже про велику зовнішню привабливість, графиня Марія Василівна Кочубей є однією з найдивовижніших і найулюбленіших жіночих істот, яких мені будь-коли довелось пізнати". Вона в кожному відношенні уособлювала тип великоросійської знатної дами свого часу з усіма слабкостями, але й з усіма добрими властивостями.

Час від часу Марія Василівна виїжджала за кордон. Під час останньої своєї подорожі вона захворіла й померла в Парижі 12 січня 1844. Її поховали поряд з чоловіком в Олександро-Невській лаврі в Петербурзі.

Її син, князь Василь Вікторович Кочубей, дід моєї матері, народився 1 січня 1812 р. в ту пору, коли війна проти Наполеона вступила у вирішальну фазу. Він і троє народжених після нього братів, як і найстарша сестра, пережили батьків. Остання, народжена 1818 сестра Анна померла 14-річною у 1832 р. після довгої недуги, хоча батьки зробили все тоді можливе, щоб її врятувати.

Як виникає з наявних джерел, князь Василь Вікторович у віці 15 років розпочинає справжнє навчання в Міністерстві закордонних справ.

Скоріше делікатного складу, він підіймався по службовій драбині повільно й постійно вгору, без драматичних стрибків, зовсім на противагу до свого енергійного батька. Правдоподібно, служба в міністерстві була для нього так чи інакше лише справою обов'язку, – він закінчив її всього лише державним радником. Справжні його інтереси вже від початку більше стосувалися мистецтва й науки. Він вважався свого часу значним знавцем археології й нумізматики, мав чудову збірку давнього срібла.

Якщо судити за однією зі збережених ще акварелей, намальованою моєю матір'ю, її дід виглядав дуже добре. Акварель показує стрункого молодого чоловіка в синьому оксамитовому сюртуку, з тонко окресленим обличчям, обрамленим трохи рідкуватими бакенбардами, великим з горбочком носом, виразними сірими очима й чуттєвим ротом. На свій спосіб він мусив бути дуже привабливим чоловіком. Незвичайна для свого часу жінка, княгиня Олена Павлівна Білосельська-Білозерська, уроджена Бібікова, обрала його своїм коханцем. Вона врешті й стала бабусею моєї матері.

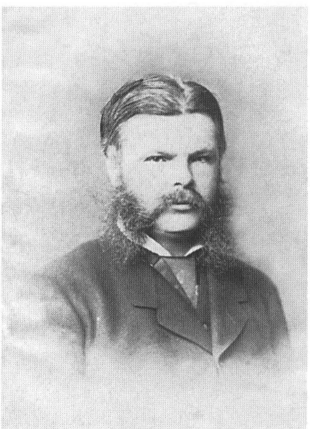
Фотографії

Герб родини Скоропадських.

Іван Михайлович Скоропадський,
прадід Олени Скоропадської
по батьківській лінії. XIX ст.

Петро Іванович Скоропадський,
дід Олени Скоропадської по
батьківській лінії. 1870-і рр.

Марія Андріївна Скоропадська,
бабуся Олени Скоропадської
по батьківській лінії. 1882 р.

Князь Віктор Павлович Кочубей, прапрадід Олени Скоропадської по материнській лінії. 1810-1920-і рр.

Княгиня Олена Павлівна Кочубей, прабабуся Олени Скоропадської по материнській лінії. 1885 р.

Князь Василь Вікторович Кочубей, прадід Олени Скоропадської по материнській лінії. 1840-і рр.

Вгорі, будинок родини Дурново на Англійській набережній, 17 у Санкт-Петербурзі. Поч. XX ст.

Побіч, Тростянець, садиба родини Скоропадських. Поч. XX ст.

Марія Василівна Дурново, бабуся (1885 р.) і Петро Павлович Дурново, дід Олени Скоропадської по материнській лінії (1880-і рр.)

Олександра Петрівна Дурново з нареченим
Павлом Петровичем Скоропадським. 1897 р.

Павло Петрович Дурново,
брат Олександри Дурново.
1890-і рр.

Єлизавета Петрівна Скоропадська,
сестра Павла Скоропадського. 1896 р.

**Олександра Петрівна Скоропадська,
уроджена Дурново, в костюмі княгині
Ольги на балу в Ермітажі. 1913 р.**

Вгорі, Маріка Скоропадська на руках у няні Анни Шабуніної. Березень 1899 р.
Побіч, Данило Скоропадський. Санкт-Петербург, 1908 р.

Лілі й Маріка Скоропадські. 1905 р.

Гетьман Павло Скоропадський. Київ, 1918 р.
На фото справа, під час російсько-японської
війни, 1904-1905 рр.

Родина Скоропадських. Сидять: Марія, Олександра Петрівна
з Павликом, Павло Петрович, стоять: Данило і Єлизавета.
Київ, літо 1918 р.

Олександра Петрівна Скоропадська,
портрет роботи Ольги Мордвинової. 1922 р.

Гетьман Павло Скоропадський. 1929 р.

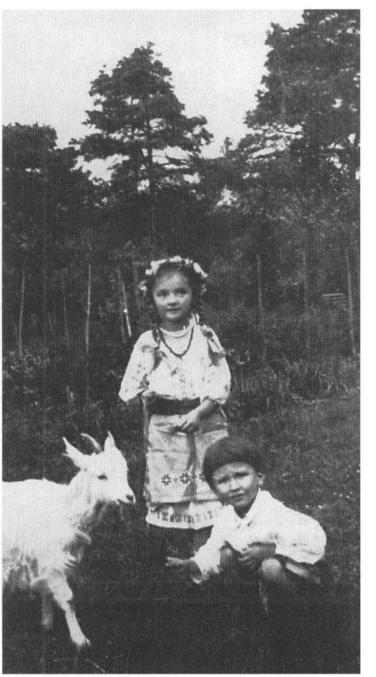

Оленка Скоропадська.
Лозанна, 1921 р.

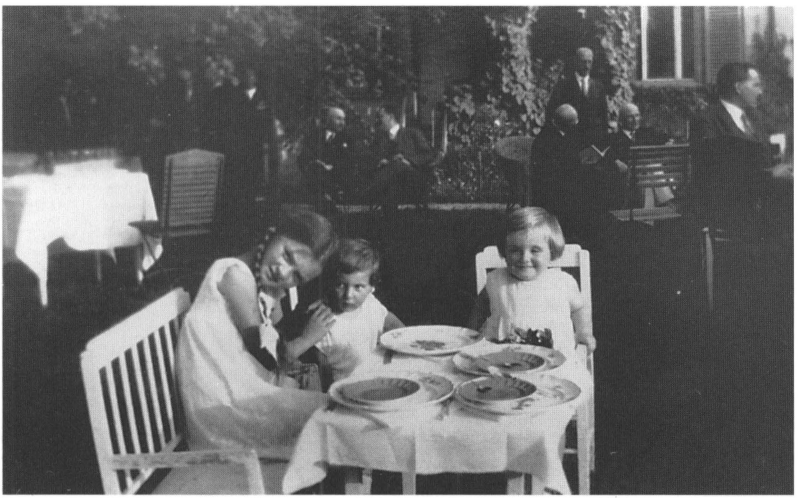

Будинок родини Скоропадських на Альзенштрасе, 17 у Ваннзее. 1924 р.

Зліва, Оленка Скоропадська з левеням на руках. Берлінський зоопарк, 4 липня 1927 р. Справа, Оленка, Василь Скоропис і коза Галька. Ваннзее, 1924 р.

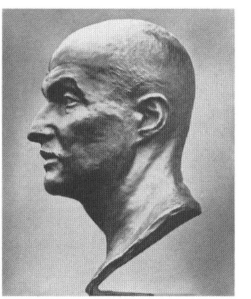

Оленка Скоропадська, Оленка Лоська, Ганна Мірчук. Ваннзее, літо 1927 р.

Єлизавета Скоропадська ліпить бюст місіс Кріменс. 1926-1927 рр.

Бюст Павла Скоропадського роботи Єлизавети Скоропадської. Берлін, 1923 р.

Оленка Скоропадська. Ваннзее, 1922 р.

Весілля Марії Скоропадської з графом Адамом де Монтрезором.

І ряд зверху: М. В. Кочубей, барон Павло Майєндорф, О. Ф. Скоропис, князь Д. Репнін, Богдан Шемет, Ігор Лоський, С. М. Шемет, В. Пешехонов.

ІІ ряд зверху: А. Машков, няня А. Шабуніна, Петро Скоропадський, пані Мірчук, княгиня Олена Трубецька, Н. М. Дорошенко, Ільзе Шульц-Бундте, Марія Мордвинова, Гільде Шухарт, Данило Скоропадський, М. Ципріянович, проф. Д. Дорошенко, Вернер фон Альвенслебен, Василь Тарновський, д-р О. Назарук, д-р Ульріх, В. К. Коростовець, Н. Ф. Гартман, пані Шульц-Бундте, княжна Наталія Кочубей, проф. І. Мірчук, пан Шульц-Бундте, Маргарита Пешехонова.

ІІІ ряд зверху: проф. Ганс Вірхов, пані І. Ульріх, пані Розенфельд, пані Шульц-Бундте, Олександра Скоропадська, Гетьман Павло Скоропадський, Марія і Адам Монтрезор, графиня Констанція Монтрезор, В. К. Липинський, пані Вірхов, О. К. Коростовець, Марія Васильчикова, Єлизавета Скоропадська, Варвара Казнакова.

Сидять внизу: Сибілла Шульц-Бундте, Траутхен Пельцер, Олена Скоропадська, Бербель Шульц-Бундте.

Ваннзее, 10 серпня 1927 р

60-річчя з дня народження Гетьмана Павла Скоропадського. 16 травня 1933 р. І ряд зліва направо: місс Штіфель, Славко Чорний, пані Кузеля, пані Мірчук, Олександра і Павло Скоропадські, пані Дякова, Ада Норна, отець Вергун. ІІ ряд: А. Машков, А. Шабуніна, Петрушевський, В. Кужим, Єлизавета Скоропадська, Ельфріда Майснер, пані Ґалан, пані Чорна, проф. І. Мірчук, пані Бламаренко, І. Дяков, пані Петрушевська, НН, проф. Кузеля, Гладилович, Яковенко. ІІІ ряд: Сергій Шемет, Ґалан, Д. С. Чорний, О. С. Бламаренко, Олена Скоропадська, НН.

Олена, Єлизавета,
Олександра,
Данило, Павло,
Марія Скоропадські,
Адам Монтрезор
в саду у Ваннзее.
Літо 1935 р.

Школа у Ваннзее. Олена Скоропадська – крайня справа вгорі. 1929 р.

Олена Скоропадська зі своєю нянею Анною Шабуніною. 1932 р.

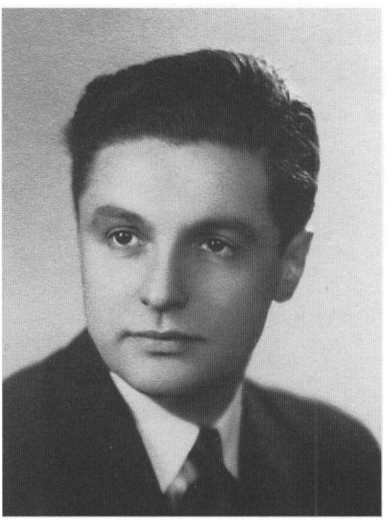
Єлизавета і Олена Скоропадські. Літо 1935 р.

Єлизавета Скоропадська.
Ваннзее, 1939 р.

Марія Скоропадська, графиня Монтрезор, після повернення з Варшави. Ваннзее, 1944 р.

Данило Скоропадський.
Ваннзее, 1933 р.

Олена Скоропадська після отримання атестату зрілості.
1937 р.

Засідання Союзу Гетьманців-Державників. На дивані посередині сидять: Олександра і Гетьман Павло Скоропадський. Берлін, 6 лютого 1940 р.

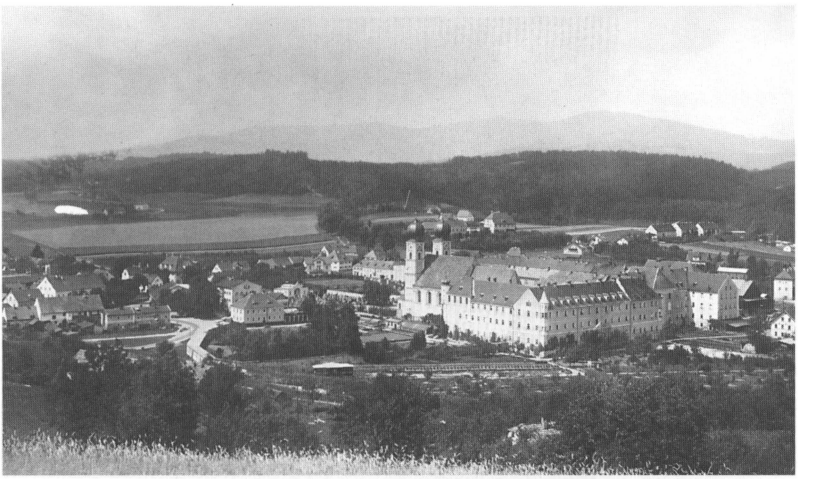
Перед від'їздом з Ваннзее: Гетьман Павло Скоропадський, Анна Шабуніна, М. Гаврусевич, Ліда. 3 лютого 1945 р.

На вокзалі у Ваймарі. Гетьман Павло і Єлизавета Скоропадські, Дмитро Грищинський. 8 лютого 1945 р.

Будинок вокзалу у Платтлінгу, де 16 квітня 1945 р. були поранені Гетьман Павло і Єлизавета Скоропадські.

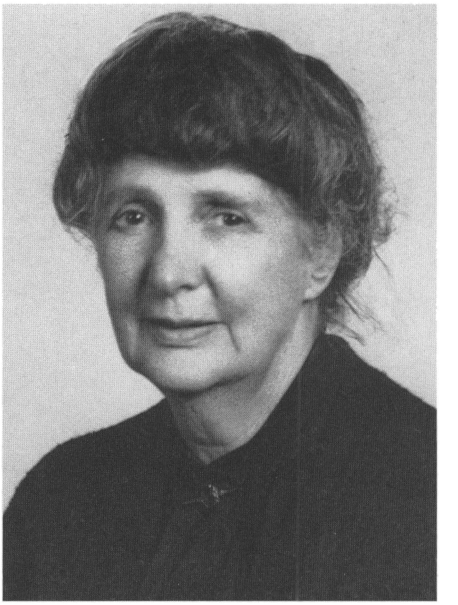
Монастир у Меттені, в лікарні якого 26 квітня 1945 р. помер Гетьман Павло Скоропадський.

Будинок в Оберстдорфі, де від 1946 до 1959 р. жили Олександра, Петро і Марія Скоропадські

Панахида на цвинтарі в Меттені у першу річницю смерті Гетьмана Павла Скоропадського. Квітень 1946 р.

Одна з останніх фотографій Олександри Скоропадської, уродженої Дурново. 1946 р.

Марія і Єлизавета Скоропадські. Оберстдорф, 1950-і рр.

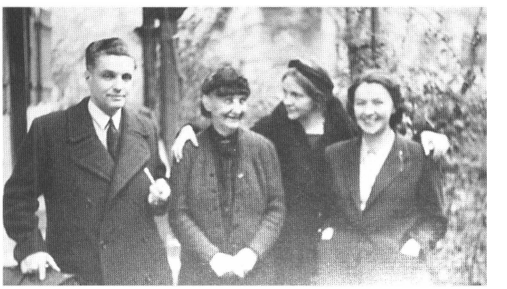
Фотографія з посвідчення особи Олени Скоропадської. Берлін, літо 1943 р.

Остання фотографія Данила Скоропадського.
Лондон, січень 1957 р.

Єлизавета Кужим-Скоропадська, Василь Кужим, Наталія Полонська-Василенко, проф. Моргун. Оберстдорф, 1952-1953 рр.

Перша повоєнна зустріч родини в Оберстдорфі: Данило, Олександра, Марія, Олена Скоропадські. Оберстдорф, листопад 1948 р.

Олена Отт-Скоропадська зі своїм чоловіком Людвіґом Оттом
і доньками-близнятами Александрою й Іреною.
Цюріх, літо 1955 р.

Бібікови

Дуже давній і знаний рід Бібікових теж бере свій початок від татарських князів, але не як Кочубеї – від південних татар з Криму, а від значно північніших татарських племен. Родоначальник Бібікових уже 1300 року прибув до Твері, перейшов у християнство і став боярином у Твері. В наступних поколіннях члени дуже розгалуженої родини Бібікових весь час відігравали значну роль в історії Росії. За часів Петра I й згодом Катерини II Бібікови належали до найвпливовіших родів при царському дворі.

Олена Павлівна Бібікова – мене охрестили на її честь – з'явилася на світ у вересні 1812 в Петербурзі як дочка генерал-майора Павла Гавриловича Бібікова та його дружини Єлизавети Андріївни, уродженої Захаржевської. Портрет Олени Павлівни приблизно у тридцятирічному віці висить у нашій вітальні. Його намалював свого часу дуже відомий у Петербурзі женевський художник Наеф у 40-х роках XIX століття.

Про Олену Павлівну в нашому родинному архіві зберігається цілий ряд свідчень її сучасників, з яких видно велике захоплення сучасників, часом з деякою заздрістю.

Олена Павлівна зовсім молодою одружилася з надзвичайно багатим князем Еспером Костянтиновичем Білосельським-Білозерським. Подружжя від самого початку було дуже нещасливим. Як висловився д-р Мондт, дуже популярний німецький лікар при дворі царя Миколи I, князь мав неприваблиу зовнішність, зате "повно пристрастей, упереджень і поганих звичок". Народивши першу дочку Ольгу, молода княгиня здобула свободу й почала вести власне, визначене самостійно життя. Вона розвинулась у дуже своєрідну й сильну особистість. Маленька на зріст і дрібна, з ясним великим обличчям і дуже білою шкірою, "білими, як перли, зубами" й чудовими великими дуже темними очима й темним, зачесаним на прямий проділ, волоссям, вона виглядала дуже жіночною, трохи схожою на мадонну. Водночас вона була свавільною, величною, справді великою дамою, яка спокійно могла собі все дозволити. Одна з сучасниць пише про неї: "З самовпевненістю, яка майже межувала з безсоромністю, їй вдалося до-

сягти того, що вищий світ не лише пробачив їй усі ескапади її молодості, але і далі мовчав про це, й люди, які все ж були цьому свідками, не давали віри власним спостереженням".

Розпоряджаючись величезним маєтком свого чоловіка, княгиня Олена Павлівна Білосельська-Білозерська провадила в Петербурзі великий дім, і весь світ лежав біля її ніг.

Чи були в неї перед тим інші коханці, з наявних у нас джерел не видно, певне тільки те, що ця в кожному відношенні блискуча велика дама серйозно закохалася в молодого – вони були майже одного віку – скоріше стриманого князя Василя Вікторовича Кочубея. Він став її офіційним коханцем, про це знав увесь Петербург, проте Олена Павлівна зберегла своє видатне становище в суспільстві.

15 червня 1846 князь Еспер Костянтинович Білосельський-Білозерський помер в одному зі своїх маєтків поблизу Петербурґа й був там похований. 16 червня 1846 – отже майже того самого дня, – княгиня Олена Павлівна народила в Петербурзі свого першого сина Костянтина Есперовича. Мабуть, ледве чи можна припустити, що її покійний чоловік справді був його батьком, але, звичайно, хлопчик вважався законно народженим, тобто Білосельським-Білозерським.

Через рік після смерті чоловіка княгиня Олена Павлівна виходить заміж за свого коханого Кочубея. Сучасники повідомляють, що молода пара випромінювала щастя. 11 вересня 1848 народжується перша дочка від цього подружжя, Марія Василівна Кочубей, мати моєї матері. Щастя здавалося повним.

Але потім, цілком несподівано, князь Василь Вікторович захворів на запалення легенів, кашляв кров'ю. Радикальними методами запалення вдалося припинити, та раптово відкрився туберкульоз, якого вилікувати не змогли, князь надовго занедужав, точно так само, як перед тим семеро його братів і сестер.

Його лікар д-р Бандт пише характерною для того часу мовою про свої спостереження, яким він побачив це заприязнене з ним подружжя в останні часи життя князя:

"Якою ж зміненою я побачив княгиню, цю горду жінку, яка ще кілька тижнів тому була окрасою товариських зал столиці. Щоки запалися, обличчя ще біліше, ніж звичайно. Вдень вона сповняла

при мученицькому ложі свого чоловіка службу простої служниці, вночі в безмовному страху стерегла його сторожкий сон. Опухлі ноги свідчать, мабуть, про те, що цілими днями й ночами не скидала панчіх, а обоє колін вкриті ранами від домашніх і церковних вівтарів. Намарно, все намарно – святі відмовили її благанням, вухо Всемилостивого відвернулося від неї. Ще багата фантазія нещасного хворого нестримно будувала домашні й мандрівні плани, які лежали в далекому майбутньому, тоді як кожен день зримо наближав молодого князя ще на крок до могили. Такою я застав молоду подружню пару через довгі місяці, й після того, як я докладніше з німим болем приглянувся до мого хворого друга, вистачило одного погляду, щоб з певністю сказати безутішній дружині, що на неї чекало в найближчому майбутньому".

10 січня 1850 князь Василь Вікторович – маючи всього 38 років – помирає в обіймах своєї дружини. Олена Павлівна була на цей час знову вагітною – можливо, звідси й опухлі ноги. Друга її донька, Олена Василівна, народилася через вісім місяців після смерті батька в розкішному будинку Кочубеїв у Царському Селі. Княгиня Олена Павлівна справді кохала свого другого чоловіка й чесно за ним сумувала. Його портрет на повний зріст у її салоні був схожий своїм постійним пишним квітковим убором до вівтаря.

Але Олена Павлівна була жінкою занадто життєлюбною, щоб довго віддаватися траурові. Вже незабаром вона знову повернулася до свого попереднього жвавого товариського життя. Є відомості, що з нагоди коронації царя Олександра II вона влаштувала у своєму домі в Москві блискучий бал, у якому брала участь царська родина. Вона почала багато подорожувати. Іноді цілі місяці проводила в Баден-Бадені. В усіх князівських і королівських домах Європи вона була бажаним гостем. Я б хотіла знати, чи у свої подорожі за кордон вона брала з собою дітей. Можливо, що вже так, бо російська аристократія тоді завжди подорожувала з великим супроводом. Але в джерелах про дітей ніколи не згадується.

В Петербурзі княгиня Олена Павлівна могла б, якби захотіла, відігравати велику політичну роль завдяки своїм широким закордонним зв'язкам, мудрості й спритності. Вона була дуже популярною господинею. В її салоні, з великим смаком обставленому най-

ціннішими творами мистецтва – існує дві чарівних акварелі з її покоїв – бували найрозумніші й найвпливовіші люди свого часу.

Незважаючи на багато можливостей, які їй траплялися, заміж княгиня більше не вийшла. Але чому в родинному архіві багато разів згадується майор д'Омос, уроджений тосканець Боллі? Можливо, він був її потаємним коханцем? На таке вона була цілком здатна! Вона зберігає повну незалежність і має все, чого хоче. Адже російські цариці Єлизавета I й Катерина II теж обирали собі коханців з нижчих верств.

Вже у досить поважному віці княгиня Олена Павлівна, на здивування сучасників, робить ще велику кар'єру: молода дружина Олександра III, уроджена данська принцеса, Марія Федорівна зробила княгиню Олену Павлівну Кочубей своєю обергофмаршалкою. Чи це призначення відбулося вже раніше – спадкоємець трону в Росії завжди мав свою власну придворну свиту, – чи щойно у 1881 р., коли Олександр III після вбивства свого батька став царем, – з доступного мені архівного матеріалу не видно.

Існує дуже ефектна фотографія Олени Павлівни у великому придворному вбранні – усе ще дуже гарної жінки. Згідно зі свідченнями сучасників, Олена Павлівна мусила виконувати свою нелегку службу як гофмаршалка цілком досконало. Одна сучасниця зазначає, що призначення княгині Олени Павлівни Кочубей було надзвичайно мудрим рішенням молодої цариці, оскільки жодна інша особа не мала такого авторитету, такого такту й гідності та мудрості, як вона.

У 1888 р. Олена Павлівна померла у віці 76 років. Існує фотографія з її останнього року життя: стара жінка, яка дуже прямо сидить у своєму кріслі, з білими локонами над чолом і навіть на фотографії дуже жвавими очима – і цигаркою в руці.

Моїй мамі, коли померла її бабуся, було вже десять років, тож вона досить добре її знала. Проте вона ніколи не розповідала про бабусю. Все, що я тут написала про мою прабабусю, я дізналася щойно тепер із архівних матеріалів.

Так жила мала Аліна

Не знаю, чи в одруженні моїх дідуся й бабусі Дурново любов грала велику роль. Наречений, судячи з фото, був гарним, струнким бородатим чоловіком з вузьким обличчям і привітними світлими очима, наречена – делікатною на вигляд молодою жінкою з акуратною гладенькою зачіскою на проділ, як у мадонни, звисаючими локонами і трохи меланхолійним виразом обличчя. Та, в кожному разі, це одруження для обох було дуже відповідною партією: аристократизм, високе суспільне становище, багатство обох сторін – все пасувало. Тільки стиль життя досі був різним.

Щоб створити відповідні розкішні умови, до яких звикла молода дружина, мій дід вирішив повністю перебудувати дім своїх предків на Англійській набережній. Найняли архітектора. Розпочалося величезне будівництво.

Велике подвір'я було повністю перебудоване у квадрат. Дві довгі двоповерхові будівлі простяглися до паралельної вулиці. По один бік знаходилися кімнати для майбутніх дітей, їхніх няньок і гувернерів, кухня й інші господарські приміщення. По другий були влаштовані численні просторі помешкання для різноманітних домашніх. У великому, теж двоповерховому, поперечному будинку з переобладнаним піддашшям знаходились приміщення для численної прислуги. На партері постали зручні каретні сараї для різних транспортних засобів і дуже гарна, добре обладнана стайня для дванадцяти коней.

Все було добре влаштоване, просторе, з сучасними ванними кімнатами й паровим опаленням, яке, однак, часто залишало бажати кращого. Але цілість була пов'язана між собою винайденою самим господарем дому системою коридорів, яка виявилась явно незручною для мешканців. Діти потішалися з його архітектурних здібностей, а батько добродушно з цим мирився.

Дім, який виходив на Неву, теж був перебудований. Він отримав елегантний фасад у стилі італійських палаццо. Посередині будинку були вбудовані імпозантні сходи з білого мармуру, такі великі, що зайняли майже одну третю будинку. Справа і зліва від них розташо-

вувались покої подружжя, спальня, багато салонів, їдальня з голландськими натюрмортами й тарілками з дельфтської порцеляни на стінах і дуже гарною, але, на жаль, не діючою, окремо збудованою дельфтською кахляною піччю в кутку, далі більярдна, бібліотека й два кабінети господаря дому.

Всі приміщення були обставлені здебільшого за смаком молодої дружини. Старі стилеві меблі російської ручної роботи, майстерно виготовлені ампірні меблі з магонієвого дерева викинули. Нове умеблювання відповідало модному тоді стилю другої французької імперії: важкі меблі з великою кількістю позолоченої різьби, оксамитні завіси з пишними фалдами, софа і крісла, обтягнуті плюшем і адамашком з китицями й бахромою. Навіть старі родинні портрети були оправлені у великі золоті різьблені рами. Моя мати вважала цей стиль огидним і дивувалася, як її батьки могли піддатися цьому "несмакові". На збережених у нас фотографіях ці кімнати виглядають хоч і трохи перевантаженими, але завдяки багатьом чудовим квітковим композиціям, цілком урочистими.

Наприкінці перебудови сталося щось справді кумедне. Для першого поверху відразу за сходами була запланована простора бальна зала з великими високими вікнами в подвір'я і скляною стінкою від сходів, так що танцюючі пари було видно вже зі сходів, з галереєю для оркестру й естрадою, на якій мали сидіти супроводжуючі дами (компаньйонки й гувернантки). Справа і зліва від бальної зали ще мали бути салон і велика їдальня для урочистих прийнять на балах. Всі стіни приміщень були вже згрубша потиньковані. Меблі, як і спеціально виготовлені в Москві тканини для завіс і шпалери з оксамиту й шовку вже привезли. І тут несподівано виявилось, що опорні балки для зали не витримали б ваги великої кількості людей. Усе довелось би знову ламати і ставити на нові міцніші опори. Велике розчарування, адже молода пара хотіла нарешті перебратися до свого нового будинку! Було вирішено відкласти розбудову парадних приміщень на пізніше й салони по одному боці просто замкнули.

Родичі Кочубеїв подейкували, що у доброго Дурново, очевидно, тим часом закінчились гроші, вся дотогочасна перебудова, звичайно, вже поглинула величезні суми. Хай там що, а будинок і пізніше залишався незавершеним. Спершу прийшло народження сина, че-

рез п'ять років з'явилася донька, моя матір. Потішали себе тим, що прийде час, коли дівчинку доведеться виводити в світ, і тоді треба буде влаштовувати бали. А незадовго перед тим можна було б завершити добудову парадних приміщень. Та сталося інакше. Коли дочці виповнилось п'ятнадцять років, померла мати. Все залишилось незавершеним.

Моя мати та її брат від цього тільки виграли. Великі зали для танців і для прийнять були переобладнані для дітей у чудовий спортивний зал з високими аж до стелі шведськими драбинами, гойдалками, трапецією і великою гіркою зі схилом, по якому можна було з'їжджати на колісних санках або стоячи на роликах. Якийсь час був навіть тенісний майданчик. Коли траплялася нагода, у величезному приміщенні можна було розважатися їздою на велосипедах. З цього є фотографії. У хлопчика велосипед, який виглядає вже цілком нормально. Моя мама сидить високо вгорі на сідлі поміж двома великими колесами, а попереду між ними є ще маленьке колесо. Вона мені розповідала, що ця колимага була цілком повороткою.

Вже у старому будинку Дурново була маса слуг, більшість яких ще були кріпаками. Але тоді все ще було дуже просто й патріархально. Тепер, від часу одруження діда з княжною Кочубей, життя стало значно розкішнішим. Моя мати пише про те, що вона сама ще бачила:

"Жіноча прислуга: у моєї матері (отже, моєї бабусі) була так звана камеристка, стара Емілія Федорівна Людвіґ, німка, яка жила при моїй матері ще за кілька років до її одруження, а потім, вже після смерті моєї матері, надалі залишалася в домі, всього сорок два роки. Віддана душа, вона обожнювала мою матір і за старим звичаєм називала її "принцескою". Тоді була ще каштелянка Анна Іванівна Екстрем. Скільки років вона мешкала в домі, я точно сказати не можу, не менше тридцяти. Вона померла в мене на руках під час І світової війни. Потім була ще молода дівчина для прибирання кімнат моєї матері, спальні й ванни і для допомоги Емілії Федорівні. При моїй вихователькі й при мені теж була покоївка, а коли я була маленькою, то при моїй англійській няні теж була дівчина.

При батькові та братові теж було по камердинеру, і крім того, ще один камердинер при моїй матері.

Потім був дворецький (дуже важлива персона, якій підпорядковувалась уся чоловіча прислуга в будинку, крім камердинерів), двоє лакеїв для виїздів та управитель дачі, українець Романенко, який залишався там протягом усього року, а взимку лише на свята появлявся на Англійській набережній. Всі ці служники носили лівреї з темно-синього сукна з жовтим окантуванням у кольорах герба Дурново. При буфеті було четверо буфетних мужиків, вони теж прибирали кімнати, топили кахляні печі, мили посуд і чистили срібло. На кухні працював шеф-кухар – один час був француз, потім поляк і, врешті, росіяни, – йому підпорядковувались його замісники, до цього щонайменше два кухарі і два кухарчуки.

Двірників було: один головний – я пам'ятаю лише Никанора, який, окрім того, був сторновим катера, – і три двірники. Потім швейцар Дмитро, та ще старий швейцар Михайло, який помер ще за мого дитинства.

Було ще три кучери. За життя матері для неї тримали дві пари власних коней ще з одним конюхом. Мій батько волів мати спокійнішу пару найманих коней. Теж була наймана пара коней спеціально для дітей.

Відповідною до цього була й кількість екіпажів. Я точно пригадую їх усі. У моєї матері були: карета, коляска, парні сани-дрожки і маленькі одиночні сани. У батька – карета й коляска на пару коней. Для дітей було ландо, 4-місний екіпаж, який можна було і відкривати, і ще парна коляска, і ще карета".

І як у цьому всьому ще можна розібратися?! В цьому розкішному домі моя мати провела своє дитинство.

Аліна

В наших альбомах є багато старих портретних фотографій моєї матері, які збереглися з її дитинства і юності. Щастя, що ці фотографії робили тоді так регулярно. Можна спостерігати весь розвиток маленької Аліни – так завжди кликали мою матір – аж до юної нареченої. На першій з існуючих фотографій маленькій Аліні близько двох років, це крихітна особа в дуже елегантному пальтечку – воно було з тоненького рожевого сукна – з величезним капором[34] на голові. Потім майже рік за роком ішли фото делікатної, гарної як картинка дівчинки в суконочках, які не так дуже й відрізнялися від суконочок, які я колись пошила для наших близнючок, звичайно, без вишуканих капелюшків, які в той час мусили вдягати надвір навіть малі дівчатка. На всіх картинках моя мама дивиться на світ привітно і спокійно, з серйозним виразом великих темних очей. Лише на одному фото вона сміється, там їй близько семи років і вона бавиться зі своїм великим псом. Невдовзі після цього мама захворіла на скарлатину, дитячу хворобу, яку тоді вважали дуже серйозною. Як тоді було прийнято, її цілком коротенько обстригли. Фото з наступних років показують Аліну спершу з зовсім коротко підстриженою кучерявою голівкою, а потім з довгим до підборіддя хвилястим волоссям. Там вона настільки схожа на нашу дочку Александру в такому самому віці, що їх можна сплутати.

В київському держархіві й серед моєї старої кореспонденції несподівано знайшлося два написаних маминою рукою рукописи, які, незважаючи на їхню короткість, є справді показовими щодо її дитинства. Один є початком "Спогадів", які моя мати почала писати, мабуть, під впливом якогось настрою. Коли саме, встановити годі, оскільки я маю тут лише машинописну копію. Другим є лист малої Аліни, у віці близько восьми років, до її батька.

Як про це пише мама у "Спогадах", стає цілком зрозумілим, що маленькою дівчинкою вона почувалася зовсім занедбаною з боку своїх батьків. Вона цілком сухо стверджує, що її мати, коли вона була зовсім маленькою, майже зовсім про неї не піклувалася, і всі

[34] Капелюшок із широкими крисами.

інші родички також, хоч їх і була ціла маса, та й її багаторічна англійська няня міс Мюррей також її не любила. Мати веліла приводити її до себе чудово вдягненою, лише коли в неї бували гості. Тоді вона охоче демонструвала свою гарненьку маленьку донечку й обсипала її пестощами. Це можна цілком добре уявити собі з фотографії моєї бабусі того часу. Трохи меланхолійна молода дама з весільної фотографії зникла. Фотографії показують дуже самовпевнену жінку, вдягнену в строгі, застібнуті під шию суконки, з повними грудьми, в шикарних капелюшках на піднятому догори волоссі, далеко вже не таку гарну, як її власна мати, й далеко не таку гарну, якою стане її дочка. На рідкісних, дуже живо знятих більших групових фото мати й дочка ніколи не стоять, обернувшись одна до одної. Є лише одне-єдине фото з часу, коли моїй мамі було чотирнадцять років, де вони удвох з матір'ю. Обидві стоять напружено поруч, не дотикаючись. Моя мати ніколи не розповідала мені про свою матір.

Моя бабуся померла у віці 46 років, коли моїй мамі було п'ятнадцять, після короткочасної хвороби на рак печінки. Вона, мабуть, була не дуже щасливою, холодною жінкою, яка зовсім не зауважила, як же потребувала любові її дочка.

Зовсім інакшим було ставлення моєї мами до її батька. Щоправда, і він по-справжньому з'явився в її свідомості щойно коли їй виповнилось шість років. Він мав бути сповненим гумору чоловіком, який, коли взагалі бував у Петербурзі, багато займався своїми дітьми. Зі збереженого листа видно, що між ним і його, тоді близько восьмирічною, донькою існували надзвичайно довірливі стосунки. Аліна образно повідомляє йому, що її улюблений пес Марс потрапив на вулиці під дрожки, і його поранило, але тепер він уже чується краще і добре їсть. В кінці вона пише: "Я знаю, що Ти не відповіси на мого листа, але ж Ти повинен знати, що сталося". Це звучить усе-таки дуже довірливо.

Із приблизно того ж часу є дуже мила фотографія. Батько, який тим часом став досить огрядним, сидить напівлежачи на маленькій софі в оранжереї, по один бік стоїть його близько дванадцятирічний син, спираючись рукою на батькове плече. По другий бік на софі сидить дочка, її ноги одягнуті в панчохи. Виглядає, що обоє дітей жваво з ним розмовляють. Дуже затишне, зовсім не штивне сімейне фото.

Зі старшим на п'ять років братом Павлом Аліна ще від зовсім маленької дівчинки була дуже тісно пов'язана. Діти майже завжди були оточені чужими людьми: для Аліни – англійська няня, французька гувернантка, для Павла – російський вихователь і до цього ще багато вчителів, які приходили додому, щоб його навчати. Всі ці люди не були близькими дітям. Тому природно, що брат і сестра були емоційно дуже пов'язані між собою, і цей зв'язок зберігся і в дорослому віці.

Для маленької Аліни болючою переміною в житті став вступ старшого брата у дванадцятирічному віці до морської школи, від того часу він бував удома лише на свята й на канікули. Вона була б дуже самотньою, коли б у її житті не трапилось велике щастя. Коли їй щойно виповнилося шість років, мадемуазель Шульц прийшла як її вихователька в дім Дурново. Так для маленької Аліни з дня на день усе стало іншим. Нарешті з'явилася людина, яка справді нею цікавилась, існувала тільки для неї і заступалася за неї. Моя мама часто зі зворушенням розповідала про те, як багато вона завдячує своїй улюбленій мадемуазель Шульц.

Мадемуазель Шульц

Мадемуазель Шульц для мене завжди була тіткою Помою. Взимку 1923/24 тітка Пома гостювала у нас протягом багатьох місяців. Мені було чотири роки. З того часу в моїй пам'яті залишилось дуже чітке емоційне враження, яке виразно пригадую ще й сьогодні. Я сиджу на маленькому плетеному кріселку в дитячій кімнаті перед тіткою Помою, спираючись руками на її коліна. Вона щось читає мені вголос. Я слухаю лише впіввуха, оскільки мою увагу займає маленький золотий годинничок, який висить на золотому ланцюжку на шиї у тітки Поми. Це дуже гарний годинничок, але на зворотному боці він не має кришечки. За склом видно весь годинниковий механізм, багато маленьких золотих коліщаток, і щось між ними дуже швидко рухається туди-сюди. Від напруженого розглядання я, мабуть, заснула. Коли прокидаюсь, у кімнаті вже темно. Моя голова напівлежить на колінах у тітки Поми. Її велика рука обіймає мою потилицю. Я почуваюся чудово й тепло. Тепло й безпечно, і хотіла б, щоб так залишалося ще довго. Але тоді звучить голос тітки Поми: "Альонушко, ходімо пити чай". Лише тітка Пома кликала мене Альонушкою.

Тітка Пома залишалась у моїх спогадах дуже близькою й живою, мабуть, тому, що моя мати знову й знову розповідала мені щось про неї. Окрім того, у Ваннзее прямо при дверях з салону до їдальні на обудові опалювальної системи стояв бюст тітки Поми, який з неї виліпила Лілі під час її перебування у нас. За бюстом на стіні висіла оправлена в чорну раму коричнева дошка – твір тітки Поми в техніці випалювання на дереві – з чудовим прислів'ям: "Роби правильно й нікого не бійся", – справжнє прислів'я тітки Поми, прикрашене мистецьки випаленими маленькими квіточками, – трохи кічувато, але дуже мило.

Під час свого перебування у нас тітка Пома дуже багато займалася мною. Вона дала мені перші уроки вишивання і в'язання, граючись, навчила мене рахувати до двадцяти й розуміти години на годиннику. Але особливо я навчилась від неї сидіти тихо й зосереджуватись на своєму занятті.

Я від самого початку любила бувати з тіткою Помою, в неї завжди знаходився для мене час і з нею ніколи не було нудно. Притому лише на перший погляд вона здавалася дуже строгою. Як я її пригадую, вона була дуже висока й худа, завжди носила довгі темні спідниці й світлі блузки з довгими рукавами та дуже високими стоячими комірцями, які застібалися збоку. Її сиве волосся над вузьким обличчям з високими вилицями було завжди зачесане догори й туго затягнуте в міцний вузол. На Ліліному бюсті голова була трохи нахилена вперед й очі дивилися вниз. Притому вони були найважливішими в цілому обличчі, вузькі й трохи примружені, мабуть, сірі чи зелені, дуже жваві й навіть трохи лукаві, завжди здавалося, наче тітка Пома внутрішньо над чимось трохи потішається.

Всі в домі дуже любили тітку Пому, і я також, хоча моя няня й настроювала мене проти неї, "ця худа німка, така стара панна". Бідна няня була заздрісна, вона побоювалася, що через мою симпатію до тітки Поми вона може втратити свій трон. Няня саме в цей час зайняла у нас становище куховарки й уже не могла займатися мною стільки, як раніше.

Моя мати насолоджувалась тим, що її давня подруга біля неї, я бачила, як вони часто сиділи разом, так глибоко поринувши в розмову, що навіть не зауважували, як я вмощувалася поряд з ними на підлозі.

Пам'ятаю, якою сумною була мама, коли померла тітка Пома. Тітка Пома мешкала тоді у своєї заміжньої сестри в Ганновері. Мама відвідувала її за тиждень до смерті. Повернувшись з похорону, вона обійняла мене і сказала: "З тіткою Помою померла людина, яка знала мене найкраще. Без неї я б не стала такою, якою є". Я була дуже вражена, мені було десять років.

Тітка Пома походила з давнього тюринґського священичого роду з маленького містечка поблизу Єни, де було багато дітей і, відповідно, дуже скромні умови життя.

Пома була наймолодшою з семи дітей. Мати була делікатною, постійно запрацьованою, втомленою жінкою. Батько з більшою охотою вивчав би ботаніку чи біологію, та мусив, згідно з родинною традицією, стати священиком. Кажуть, він був людиною з різнобічними інтересами, високоосвічений і толерантний. Спочатку він навчав усіх своїх дітей сам, пізніше троє синів пішли в гімназію до Єни. Доньки

залишилися вдома. Двом із них вдалося вийти заміж, найстарша залишилася при батьках. Наймолодша, Пома не витримала тісноти обставин маленького міста, вона хотіла більше пізнати життя і вибрала чи не єдину тоді професію, доступну для жінок її стану, вона стала гувернанткою, чи, швидше, вихователькою: у неї був вроджений педагогічний талант, який робив її видатною вихователькою. Вона була чудово підготована з усіх жіночих занять, окрім того, батько дав їй освіту, як для жінок на ті часи, вищу за пересічну. Вона навчилася від нього навіть трохи латини. Заміжжя взагалі не йшло ні в який розрахунок. Коли їй виповнилось двадцять років, Пома більше не витримала вдома.

Вона залишила батьківський дім і вирушила, як і тисячі інших німецькомовних жінок, у Росію. Спершу вона подалась у Прибалтику і влаштувалась у багатодітній сім'ї в маєтку поблизу Риги. Це була не дуже багата родина. Пома мала багато роботи з чотирма довіреними їй маленькими дівчатками. Але батьки цікавилися музикою, там багато читали вголос і музикували. Молода Пома залишалась там шість років, майже досконало вивчила російську мову й покращила свою французьку. Потім вона переселилась далі вглиб Росії, спершу ненадовго до Москви, яка їй не сподобалась – для її протестантського виховання вона була, мабуть, занадто вже ортодоксальною, – а потім до Санкт-Петербурґа. Тоді мало існувати щось на зразок біржі праці для гувернерів і вихователь ок. В кожному разі, мама розповідала мені, що мадемуазель Шульц, як звали тоді Пому, лише завдяки щасливому випадку опинилась у Дурново, вона мала багато інших добрих пропозицій.

Мама неодноразово розповідала мені в дитинстві, як мадемуазель Шульц уже першого дня здобула симпатії всієї родини Дурново.

Це було влітку, як завжди в цю пору року, родина мешкала в Охті на дачі Дурново. Мадемуазель Шульц якраз щойно прибула і, щоб познайомитись з родиною, сіла з усіма пити чай перед будинком. Брат і сестра спостерігали за нею з цікавістю й недовірою – така собі довгов'яза кістлява особа, яка зверталася до них лише німецькою, якої вони майже не розуміли. Ну, побачимо, що з цього вийде, вони вже мали деякий досвід з вихователями й гувернантками. Батьки розмовляли з дамою по-французьки, це було нудно. Потім вирішили здійснити невелику прогулянку парком, батьки з мадемуазель Шульц попереду, діти за ними. Раптом здалеку, голосно гавкаючи, кидається

назустріч улюбленець усієї родини, трохи шалений старий лабрадор Марс. Батьки спокійно йдуть далі, вони знають, що пес зовсім не грізний. Мадемуазель Шульц зупинилась, щось сказала, і шалений Марс, дружньо махаючи хвостом і все ще гавкаючи, кинувся до неї, зупинився прямо перед нею, сів і простягнув їй лапу як давньому другові. Всі почали сміятися, такого Марс іще ніколи не робив. Генерал сказав: "Mademoiselle, vous êtes très courageuse!" – "Non, Excellence, j'aime les animaux"[35]. Цим вона назавжди здобула собі родину Дурново.

Розумна, якою вона була, мадемуазель Шульц відразу збагнула ситуацію в родині: брат і сестра, попри різницю в віці й багато піддражнювань, були єдині серцем і душею, мати – передусім світською дамою, яка залишалася трохи осторонь, майже не цікавилася домом і дуже мало дітьми, і батько, який виглядав суворим, та по суті був добродушним і дотепним, – особа, до якої можна було звернутися з усіма питаннями. Адже суспільна позиція вихователів і вихователь ок була в системі домашнього господарства великих дворянських маєтків не зовсім простою. В ієрархії вони перебували над обслугою, але й не належали до панів. Потрібно було багато такту й людської інтуїції, щоб завжди знаходити правильний тон у стосунках з обома сторонами. Мадемуазель Шульц вдавалося чудово радити собі в цій делікатній ситуації.

Генерал Дурново ніжно любив своїх дітей. Він, звичайно, вже давно знав, що його дружина не має до дітей сильного материнського почуття, як і те, що його маленька донька страждає через це. Сам він, через свою професійну діяльність і часті періоди відсутності в Санкт-Петербурзі, зумовлені службою, на свій великий жаль, занадто мало міг піклуватися про своїх дітей. Тепер він був радий, що в особі молодої мадемуазель Шульц – адже їй ще не було тридцяти років – нарешті знайшов людину, з якою міг порадитися про виховання своїх дітей і якій також міг повністю довіряти. До всіх пропозицій мадемуазель Шульц у питаннях виховання він завжди ставився дуже позитивно, і з часом це були не лише виховні питання, а й усі можливі проблеми, які він з нею обговорював.

---

[35] "Мадемуазель, Ви дуже хоробрі!" – "Ні, ексцеленціє, просто я люблю тварин" (франц.).

Хоч вона й жила в домі Дурново ще не так давно, мадемуазель Шульц, завдяки властивому їй великому природному авторитету і своїм відкритим доброзичливим манерам поведінки дуже швидко здобула довіру всієї обслуги великого господарства. Люди побачили в ній добру посередницю перед панами й деякі почали зі своїми проханнями й бідами спершу йти до мадемуазель Шульц, щоб порадитися з нею. Вона мала дуже виражене соціальне почуття й охоче бралася представляти у панів повноправні прохання людей. Вона робила це так спритно й дипломатично, що й пан генерал, і його скоріше поверхова дружина всі покращення в господарстві й у становищі своїх слуг вважали своєю власною ініціативою. Моя мати розповідала мені, наприклад, що влаштування точних розкладів служби лакеїв, кучерів і окремих служників походило від делікатно поданої пропозиції мадемуазель Шульц. Раніше люди ніколи точно не знали, хто з них коли й де має бути. Вони сиділи собі, нудьгували й чекали, поки їх покличуть. Тепер, із встановленими годинами чергування, все пішло як по писаному.

В домі Дурново навчали читати, писати й рахувати не лише дітей, які належали до дворової обслуги, але й їхніх матерів. Мадемуазель Шульц встановила, що більшість цих жінок уже дуже молодими потрапляли з маєтків Кочубеїв і Дурново до міста, й ніхто не поцікавився, чи окрім необхідного рукоділля, ці дівчата мають ще яку-небудь освіту. Хазяїн дому, почувши про це, був знічений. У своїх маєтках і промислових підприємствах, які йому належали, він вважався дуже прогресивним і соціально думаючим патроном. Він почав також у своєму міському маєтку з власної ініціативи піклуватися про багато речей, на які перед тим просто не звертав уваги. (Властиво, більшість із цих справ мали б бути справами його дружини.) З часом функціонування міського дому Дурново, як і дачі на Охті, стало зразковим.

Людям подобалося жити у Дурново. Добрий людський клімат відбився пізніше в революції. Службовці родини Дурново поводились майже до кінця дуже порядно, дехто виявив навіть цілком зворушливу вірність і відданість супроти своїх панів, які тепер потрапили в біду.

Моя мати розповідала, що її особисте життя з приходом мадемуазель Шульц в один момент змінилося. Тепер її дні були такими наповненими, що вона взагалі більше не мала ані часу, ані нагоди, щоб почуватися самотньо чи нудьгувати. Все стало значно барвистішим і

веселішим. Притому все відбувалося, власне кажучи, досить-таки строго: о пів на восьму підйом, ще в нічній сорочці – гімнастика й дихальні вправи перед відчиненим вікном, потім обливання холодною водою відгори донизу, включаючи "полоскання носа", тобто втягування холодної води через ніздрі (моя мати зберегла цю звичку на все своє життя і справді ніколи не мала ані нежитю, ані болю горла. На відміну від батька, який був до цього дуже схильним). Потім був добрий сніданок, разом із мадемуазель Шульц та братом і його вихователем. Згодом, коли брат поїхав до морської школи, час сніданків став особливо затишним, оскільки майже завжди проходив на просторій веранді міського будинку, оточеній великими квітучими кущами, над якими пурхали маленькі блакитні й зелені хвилясті папужки. Їх мала Аліна отримала в подарунок до свого восьмого дня народження, дві парочки, які мешкали у великому вольєрі, але могли собі й вільно політати по веранді. Аліна мала сама піклуватися про них, годувати, поїти й чистити їхню клітку. Вона робила це з задоволенням. Пташечки були такими ручними, що за сніданком сідали на плечі тих, хто їв, і чекали на спеціально приготовані для них горішки. Навіть панові генералу подобалось, коли під час його, тепер частіших, відвідин, котрась із пташечок дзьобала його в мочку вуха.

Після сніданку багато годин тривало навчання, в перші роки – в основному, російська й іноземні мови. Розмовляти англійською і французькою Аліна навчилася ще від своєї англійської няні й від мадам, яка роками по кілька разів на тиждень приходила в дім, тому ці знання треба було лише вдосконалити. Пізніше моя мати опанувала обидві мови дуже добре, французьку настільки, що в еміграції часто перекладала українські політичні статті французькою, щоб можна було їх публікувати у французьких газетах. Німецька незабаром стала для Аліни улюбленою іноземною мовою. Шляхом поєднання інтенсивного регулярного навчання й ігрового спілкування з мовою, вона вивчила німецьку дуже швидко. У Ваннзее було чарівне фото в рамці, яке довгі роки висіло в спальні моїх батьків: маленька Аліна з кучерявою головою, тобто невдовзі після своєї хвороби на скарлатину, стоїть біля великої чорної дошки, а перед нею сидять гарно розставлені всі її ляльки, в тому числі й ті, якими бавилася ще її бабуся. Аліна проводить урок німецької, на дошці ще трохи кострубатим дитячим почерком написані німецькі фор-

ми відмінювання, на задньому плані сидять генерал і мадемуазель Шульц з кумедним "котелком" на голові, обоє посміхаються в ролі "інспекторів".

Аліна була надзвичайно зацікавленою і спраглою знань дитиною. Мадемуазель Шульц підтримувала ці властивості, як тільки могла. Вона добилася у генерала згоди на те, щоб добрі вчителі брата систематично навчали Аліну природознавства, історії та географії, та й сама старалася доповнювати сухий навчальний матеріал живим наочним навчанням. В Охті мадемуазель Шульц і Аліна піклувалися про великий город, не здогадуючись, наскільки важливими для Аліни стануть в еміграції здобуті тоді знання. Був закладений гербарій, Аліна робила ілюстрації, висушені рослини потім визначали на уроках. Для доповнення уроків історії мадемуазель Шульц ходила з Аліною до музеїв і збірок, відповідних до історичних епох, яких у Санкт-Петербурзі було багато. Улюбленими для обох були екскурсії до Ермітажу, який вони відвідували під компетентним керівництвом Алініного вчителя малювання – він був видатним знавцем італійського живопису і вмів дуже цікаво тлумачити картини. Він був дуже знаючим, обізнаним і в інших ділянках мистецтва. Всі троє – відкрита до всього нового мадемуазель Шульц, дівчинка, яка легко захоплювалась, та старий історик мистецтва – переживали спільну радість і сприймали ці відвідини Ермітажу як події, що збагачували духовно. Моя мати, завдяки цим закладеним у дитинстві основам, поступово розвинулась у виробленого мистецтвознавця й під час пізніших походів до Берлінської та Дрезденської картинних галерей з чудовим смаком показувала мені "родзинки" відповідної виставки, причому її власні "родзинки" далеко не завжди збігалися з офіційно визнаними. (Зрештою, мій батько теж був великим поцінувачем мистецтва, який – де тільки міг – відвідував виставки і теж мав свій власний добрий смак.) Батьки обоє ніколи не оцінювали мистецтва за його фінансовою вартістю, а тільки за власною близькістю до мистецького твору. Мати любила давніх голландців і фламандців, а батько волів імпресіоністів.

Дивовижним чином Аліні, ще маленькій, велике задоволення приносили уроки математики. Вона від початку мала явно виражений математичний дар, що пізніше пішло на користь моїм математичним завданням у Потсдамській гімназії. Я, на жаль, не успадкувала від

матері цього таланту до математики і з гріхом пополам пленталася в хвості з цього предмету, точнісінько, як колись мій батько у Санкт-Петербурзькому пажеському корпусі. У моєї мами, навпаки, починали блищати оченята, коли я приносила їй завдання зі сферичної тригонометрії. Це нагадувало їй про юність, коли вона подорожувала по Неві й Фінській затоці разом із братом і матір'ю на старій яхті, звичайно, з відповідною корабельною командою, й могла власноручно прокладати курс, користуючись секстантом.

Це теж було справою рук мадемуазель Шульц, яка довідалась, що Аліна почуває таку саму любов до води, як і її матір. Вона сподівалась, що ця спільність зможе покращити стосунки поміж матір'ю і дочкою. Це справді вдалося, спільні мандрівки під вітрилами сприяли зближенню. Мати почала цікавитись також і своєю дочкою. Так само здійснився й наступний план мадемуазель Шульц. Вона вважала, що мала Аліна, окрім свого брата, мала занадто мало контактів з іншими дітьми. Були поновлені й особливо підтримувалися знайомства з родинами, в яких було підростаюче покоління. Вихід маленької, а тепер уже досить великої, Аліни в товариство почався.

В Охті тепер, особливо влітку, бувало багато неформального спілкування. Старші сиділи в саду або на веранді й пили чай. Молодші їздили на велосипедах по гарних паркових доріжках або розважалися катанням на човні по ставках. Аліна дуже вправно веслувала. Придбали чарівний маленький чотиримісний екіпаж, запряжений двома кониками поні, Аліна навчилася кучерувати й сама могла возити своїх гостей по парку. Ровесники дуже її любили.

На зиму мадемуазель Шульц відкрила для себе і для своєї вихованки нове гобі: фотографування. Усіх тонкощів цього їх обох навчав спеціально запрошений фаховий фотограф. Так з'явилися дуже гарні фотографії, особливо, інтер'єрів. Сьогодні вони є справді цінними документами часу, оскільки дуже добре показують, як тоді жили люди. Моя мати продовжувала це гобі й після свого одруження. Вона багато фотографувала у Тростянці й Полошках в Україні. На жаль, з цих фото залишились лише деякі. Дублети усіх зроблених спільно з мадемуазель Шульц фотографій добре збереглися в Німеччині й потім, на нашу спільну радість, потрапили до нас. Вони лежать у мене в альбомах, і ними милуються знову й знову.

Час одруження моєї матері

Моїй матері було п'ятнадцять років, коли 15 лютого 1894 р. померла її мати. Отже, вона була достатньо дорослою, щоб свідомо пережити коротку тяжку хворобу і смерть своєї матері. Але зі мною вона про це ніколи не говорила, хоча, мабуть, розповідала про інші події з того часу.

Мабуть, це було восени 1893 р., коли трапилося щось, що мало визначити все подальше життя моєї матері. Вона познайомилася з Лілі Скоропадською, молодшою сестрою Павла Скоропадського, але при якій нагоді, мені невідомо, в кожному разі, не при дворі, як про це часом писали. Представлення моєї матері при дворі відбулося значно пізніше. Мама розповідала мені, що вже при першій зустрічі з Лілі вона подумала: "Цю дівчину я б хотіла мати за товаришку". Мабуть, вона відразу побачила, що вони з Лілі були дуже подібними за характером, обидві скоріше інтровертні і цікавились у житті серйознішими речами.

Лілі, яка зазвичай майже завжди жила на селі в Україні, проводила цю осінь і зиму зі своєю матір'ю в Санкт-Петербурзі у багатої тітки, графині Олсуф'євої. Графиня знала в Санкт-Петербурзі все і всіх, як придворна дама, оберталася при царському дворі й провадила великий дім. Аліна й Лілі почали систематично відвідувати одна одну. Як і сподівалася моя мати, поміж обома дівчатами невдовзі виникла близька сердечна дружба.

Лілі вже тоді мала бути дуже гарною молодою дівчиною з особливою ніжною красою. На жаль, збереглося одне-єдине її фото з трохи пізнішого часу, коли Лілі почала виходити у світ. Воно показує дуже стрункy, високу молоду дівчину в простій бальній сукні, з делікатними рисами обличчя й темними очима – притому Лілі була русявою – з виразними, дуже темними бровами. У моєї мами збереглися фотографії з часу її знайомства з Лілі; вони зображають міцну дівчину, яка виглядає майже повненькою, з круглими щічками й або з довгою товстою косою, або з масою довгого хвилястого волосся, яке покриває всю спину. З огляду на зовнішність, для Аліни це не був найсприятливіший час.

Мабуть, це також було причиною, чому брат Лілі, блискучий молодий гвардійський офіцер Павло Петрович Скоропадський майже не звернув уваги на подругу своєї сестри. Але, правдоподібно, його тоді взагалі не цікавили дівчата-підлітки. В той час він переживав бурхливий роман з набагато старшою від нього заміжньою дамою, роман, який, зрештою, перетворився невдовзі на дружбу, до якої пізніше була залучена й моя мати і яка тривала також і в еміграції аж до смерті цієї дами.

Та й юна Аліна теж не побачила чогось особливого у браті Лілі. Завдяки своєму старшому братові та його товаришам вона була цілковито призвичаєна до молодих людей і не дивилася на них як на невідомих вищих істот, як це робило тоді багато дівчат її віку. Вона лише зауважила, "що молодий Скоропадський для свого віку мав дуже мало волосся".

Отже, про "кохання справді з першого погляду" у моїх батьків не могло бути мови.

Хоча Лілі й Аліна весь наступний час підтримували зв'язок, мої батьки зустрілися знову щойно взимку 1895/96 рр. За той час Аліна підросла ще на кілька сантиметрів аж до показного зросту 1,72, від підліткової повноти не зосталося й сліду. Вона була представлена при дворі й отримала звання "придворної фрейліни" обох цариць (тобто цариці-матері й цариці). Одночасно зі своїм новим високим становищем вона отримала придворну сукню для офіційних прийомів при дворі. Російське придворне вбрання було справді дуже вишуканим і нагадувало середньовічний одяг бояр. Прилягаюча, видна лише спереду нижня сукня зі світлого шовку і зверху сукня з темно-червоного оксамиту з відкритими плечима (для заміжніх придворних дам з темно-зеленого оксамиту), з довгими спадаючими рукавами й багато вишитим золотом і сріблом шлейфом, на голові прикраса у формі діадеми з легесенькою білою шовковою вуаллю. Треба було бути дуже вже потворною, щоб не виглядати добре в цьому чудовому вбранні. Моя мати була в ньому гарною як картинка, що доводять збережені давні фотографії. Не диво, що вже при першій появі у придворному товаристві її оточив натовп поклонників.

Як офіцер гвардії, мій батько теж обертався при дворі, проте нова зустріч моїх батьків відбулася зовсім нецеремонно в кімнаті у се-

стри Лілі. Батько часто про це розповідав, як він то вмів у різних варіаціях, але завжди ясно висловлюючись, що тепер у нього це було справді "кохання з першого погляду". Поетичний варіант звучав приблизно так:

"Посеред усіх людей в кімнаті я побачив у півпрофіль дівчину, яка стояла біля вікна у простій рожевій блузці з маленьким вирізом. Вона була висока й стрункa, з потрясаючою шиєю під підібраним догори волоссям (мій батько й пізніше любив, коли жінки чесали волосся догори, мене він теж намагався намовити на модну тоді фризуру "обсі", але я не погодилась, бо вона мені здавалася занадто складною). Зимове світло вичаровувало червонуваті бліки в розкішному темному волоссі. Вона обернулася, наші погляди зустрілися, ці очі... вони дивилися мені просто в серце. Я знав, що це вона! Хто ця дівчина? Я мусив неодмінно з нею познайомитись. Усі люди вже роз'їжджалися, дівчина теж зникла. Я запитав Лілі: "Хто була ця дівчина в рожевій блузці?" – "Ти дурню, та це ж моя Аліна, ти ж її знаєш!" Як, маленька Дурново, тепер ця сяюча красуня! Мені важко було в це повірити. Я мусив якомога швидше з нею познайомитись, у неї, напевно, є ціла хмара залицяльників. Я відразу розробив план дій. Частково через Лілі, частково завдяки зв'язкам мого денщика, я дізнався розклад Аліни. Було зовсім не так легко швидко зустрітися з нею, адже у мене майже щодня була служба в різний час. Звичайно, ми могли зустрітися увечері в товаристві, адже ми оберталися в тих самих колах, але там було так багато людей, які за всім спостерігали. Та й "випадкова" зустріч в Ермітажі була можливою, але в мене весь тиждень була служба до обіду, треба було діяти швидко. Отже, лишалася лише ковзанка, куди вона тепер ходила щодня по обіді покататися на ковзанах, я ніколи не стояв на ковзанах, ну та це, мабуть, буде не так важко. Що ж, на ковзанку, вперед в атаку!"

Що трапилося далі, батько розповідав, залежно від настрою, або дуже гумористично як про найбільший провал свого життя, або дуже лірично як про початок історії кохання з моєю матір'ю. Я спробую переповісти факти, підтверджені матір'ю.

Вже наступного дня після зустрічі з Аліною мій батько пішов на велику ковзанку (в Санкт-Петербурзі їх було взимку безліч, та була

одна, де зустрічалося вище товариство й Аліна, звичайно, була там). Вже здалеку було чути оркестр. Батько, як завжди в мундирі, здав шаблю й попросив прикріпити ковзани. Потім, замість скористатися дерев'яними сходами, які вели на ковзанку, він насилу видряпався на обледенілий вал, який оточував усе поле ковзанки. Гадав, що звідти буде найкраще видно. Льодяне поле було завбільшки щонайменше як сучасний футбольний майданчик. Дзеркальний гладенький лід, який постійно замітали, темно виблискував. (Ковзанки в Санкт-Петербурзі влаштовували здебільшого на досить глибоких природних ставках.) Велика кількість барвисто вбраних людей товпилася на льоду. Це мала бути дивовижна картина: довкола льодового поля стояли високі засніжені дерева парку й розгойдувалися елегантні ліхтарі (припускаю, з газовим світлом), які відбивалися в темному льоду. Але де ж Аліна? Там, унизу на другому кінці ковзанки, вона мала бути там. В отороченому соболем зеленому костюмі з короткою спідничкою (яка сягала до половини литки), вона, як ельф, граційно ковзала по льоду, а за нею, як шлейф комети, велика група молодих гусарів у барвистих мундирах (саме гусарів, найбільших конкурентів кавалергардів). Павло не міг відвести від неї погляду, такою гарною вона була, так впевнено й елегантно їздила на ковзанах, з розмахом креслила великі півкола, крутилася й оберталася в такт музики... Але тепер він мусив діяти, група вже опинилася зовсім близько від його спостережного пункту. Він відштовхнувся, кинувся вниз по схилу, занадто розігнався й опинився на гладкому льоду. Ноги його роз'їхались у різні боки, й він простягнувся в повен зріст на спині, просто перед Аліною. Вона вже не змогла загальмувати, полетіла шкереберть через нього, і її супутники теж зіткнулися. Всі великим клубком закрутилися на льоду. Гусари лаялися й сміялися одночасно, й Аліна зверху на ньому сміялася теж. Усі знову швидко повставали, Павло також, але ноги під ним знову поїхали геть, і він знову приземлився на лід, цього разу сидячи. Всі обличчя навколо нього сміялися, як йому здавалося, зловтішно. Але тут перед ним стала Аліна, глянула на нього дружньо й трохи стурбовано: "Ви не забились?" – спитала вона, простягнула йому обидві руки й підвела, міцно тримаючи, догори.

Він твердо став на ноги, але її рук не випустив. Аж поки вона не сказала: "Так, а тепер я вчитиму вас їздити на ковзанах". Вони перехрестили руки й почали, спершу маленькими короткими кроками, а потім усе певніше, ширшими, вправо, вліво, вправо, вліво. Гусари з витягнутими обличчями розсіялися, кавалерґарди знову перемогли. "Ви маєте талант, скоро зможете їздити самі", – сказала Аліна, "Ні, ні" – вигукнув Павло й постарався спіткнутися, аби тільки Аліна не забрала своїх рук.

Так почалося кохання моїх батьків. Можливо, цей початок був показовим для всього подальшого подружжя, моя мати завжди була підтримкою й опорою для мого батька. Хоча батьки були ще обоє такими молодими, мама мала 17, а батькові саме виповнилось 22, вони знали, що назавжди повинні бути разом. У травні 1896 року, під час святкувань з нагоди коронації останнього російського царя Миколи II, вони заручилися.

Мій батько служив в одному з найвідоміших гвардійських полків, які мали супроводжувати царя під час його урочистого в'їзду до Москви, давньої столиці російських царів. В офіційному повідомленні про цю подію згадується його ім'я, так само, як і його полкового товариша, пізнішого президента Фінляндії маршала Маннергайма.

Моя мати, як придворна фрейліна обох цариць, мала виконувати також офіційні функції. Обоє батьків під час 14-денного перебування двору в Москві мусили по службі бути присутніми на різних святкових імпрезах. Докладніші деталі мені невідомі.

Відомо лише те, що обоє брали участь в обіді під час великого придворного балу в Кремлі увечері в день коронації, 6 травня 1896 р. Збереглося дві дуже декоративні карти меню. Вони висять на стінах у нас і в нашої доньки Ірени. Під час обіду батьки не сиділи поруч. Перед чи після обіду вони танцювали разом, під час танцю вислизнули на маленький балкон і заручилися навпроти золотих куполів Кремля, надзвичайно романтично.

Двічі моя мати була на театральних виставах і на завершальних обідах, театральні програми, дуже гарно ілюстровані, теж збереглися і зараз теж у Ірени. Про інші деталі свого перебування в Москві й урочистості, в яких вона брала участь, мама ніколи не говорила. Притому було б цікаво знати, де, наприклад, вона тоді мешкала, чи у

Кремлі з царською родиною? Мій батько точно мешкав разом зі своїм полком. Правдоподібно, мої батьки були настільки зайняті своїми власними переживаннями, що на них усе інше не робило надто великого враження.

Я запитую себе, чи вони тоді взагалі дізналися про велике нещастя, яке трапилося у дні коронації на Ходинському полі. Через виникнення загальної паніки під час народних святкувань було задавлено й затоптано багато сотень людей. Великі вози з поскладаними на купи трупами їхали через Москву. Павло й Аліна їх, напевно, не бачили. Я пригадую, як мій батько вже у Ваннзее якось зауважив, що тоді було допущено велику помилку в організації свята, те, що увечері після дня трагедії не скасували балу, який відбувався у французького консула, на якому мала бути й царська родина. Це вже тоді викликало в народі негативне ставлення до царя. Загально трагедія на Ходинському полі вважалася поганою прикметою для царювання Миколи II, яка врешті-решт і справдилася.

Після повернення до Санкт-Петербурґа Аліна ще мала відбути зі своїм батьком розмову, щоб повідомити про свої заручини й заповісти візит Павла, оскільки Павло, звичайно, як тоді було прийнято, мусив попрохати у батька руку його доньки. Аліна підозрювала, що розмова не буде легкою, вона знала, як сильно любив її батько і як би не хотів так рано її віддавати. Але того, що сталося потому, вона не сподівалася. Батько категорично відмовився приймати Павла, про одруження з цим молодим Скоропадським взагалі не могло бути й мови. "Вибий це собі з голови, цей чоловік тобі не пара, йому потрібні тільки твої гроші, я не допущу цього шлюбу. Я забороняю тобі з ним далі зустрічатися. Ти занадто молода, ти ще його забудеш і вийдеш заміж за чоловіка, якого я тобі знайду і т. д. й т. п." Бідна Аліна, звичайно, суперечила, говорила про свою велику любов, все надаремне. Врешті-решт вона заявила, усвідомлюючи свою безсилість: "Тоді я теж почекаю".

Всупереч забороні вона зустрілася з Павлом уже наступного дня. Зв'язок через Алінину покоївку й Павлового денщика діяв добре. Павло й Аліна вирішили спокійно зачекати, доки вляжеться буря, вони сподівалися, що генерал незабаром змилосердиться й дозволить шлюб.

Окрім найближчої родини Павла й Аліниного брата, ніхто не знав про таємні заручини.

На своє велике невдоволення, генерал уже дуже скоро був змушений приймати в себе в домі молодого Скоропадського. Раз на рік він запрошував увесь офіцерський корпус кавалергардів, до найвищого офіцерства якого він належав, на прийняття до свого міського будинку. Щоб не викликати скандалу, він не міг виключити молодого Павла Скоропадського з числа запрошених. Зустріч була для обох, звичайно, дуже прикрою, як господар, генерал привітав небажаного гостя коректно, але холодно. І все ж Павло радів можливості бути в тих самих покоях, де жила його обожнювана Аліна.

Наступний час був для юної закоханої пари нелегким. Вони могли бачитися лише зрідка, щоб не збудити підозр генерала. Здебільшого зустрічалися в Ермітажі або біля імпресіоністів, або біля давніх фламандців. Звичайно ж, Аліну, як і годилося молодим дамам, супроводжувала її служниця. Але вона була посвячена й терпляче чекала в куточку, поки її звідти заберуть. Мадемуазель Шульц, яка б, можливо, постежила, ще рік тому повернулася до Німеччини, де була потрібною своїй родині. Часом Павло й Аліна бачилися при дворі, але там вони могли щонайбільше перекинутися кількома словами, оскільки ніхто не повинен був дізнатися про заручини перед тим, як батько Аліни дасть дозвіл на заміжжя.

Батько Дурново намагався робити все можливе, аби відтягнути свою доньку від "сміховинних заручин". Він схиляв її до більшої участі в суспільному житті Санкт-Петербурга. Пропонував усе-таки брати до уваги й інших претендентів, які більше йому підходили. На це Аліна лише посміхалася й заявляла, що вона вже висловила своє бажання щодо заміжжя. Брат Павло також пробував переконати батька, проте лише викликав цим батьків гнів. Настрій у домі Дурново був пригнічений.

Навесні 1897 року в кавалергардському полку неясним чином поширилися деякі чутки про таємні заручини молодого Скоропадського з багатою спадкоємицею Олександрою Дурново, а також стало відоме висловлювання генерала Дурново, що Скоропадському йдеться лише про гроші. Це дуже образило Павла. Для нього справою честі було якомога швидше відхилити цей закид. 2 квітня 1897 року він

написав генералові Дурново дуже ввічливого, але водночас дуже рішучого листа, в якому цілковито відкинув цей закид, оскільки він сам є дуже заможною людиною і своїй майбутній дружині може запропонувати все. Одночасно він просить руки Олександри Петрівни, яку він, про що генерал уже давно знає, дуже любить і буде любити завжди. Все це по-французьки. Я вважаю цього листа дуже типовим для природи мого батька: впевнений і діловий, але водночас сповнений великого почуття.

Яким чином відреагував на цього листа батько моєї матері, мені невідомо. Та незабаром після цього листа справа все-таки зрушилася, і все завдяки відомій ще й особисто мені Марії Василівні Васильчиковій, славетній "тітці Маші". Вона була молодшою двоюрідною кузиною мого діда Дурново, але одночасно й далекою родичкою мого батька.

Я її ще дуже добре пригадую. Вона була у нас у Ваннзее на весіллі моєї сестри Маріки. Дуже імпозантна постать, більша за мого батька, думаю десь із 1.85 зросту, широка, як шафа, з величезними грудьми, повним обличчям під грубими сивими локонами й розкотистим басом, справді вражаюче явище. Вона була у тісних дружніх стосунках з царською родиною й відігравала при дворі вагому роль. Під час Першої світової війни вона зробила спробу на власну руку укласти мирний договір з Німеччиною. Під час війни помандрувала через усі фронти до добре їй відомого великого герцога Гессен-Дармштадтського, брата цариці, щоб схилити його вмовити кайзера Вільгельма II укласти мир з Росією. Її місія не вдалася, вона повернулася в Росію, потрапила в немилість у цариці, яка, хоч і сама була німецького походження, проте ненавиділа німців, й була вислана до свого маєтку поблизу Москви. Вона мешкала там цілком замкнуто аж до падіння монархії в Росії, а потім, під час Гетьманату мого батька, в Києві.

Всі кликали її Машею, для молодого покоління вона, звичайно, була тіткою Машею. Вона була великою оригіналкою. Любила розповідати не дуже пристойні анекдоти, що, тим не менше, не шкодило її гідності. Деякі люди побоювалися її гострого язика, та для багатьох інших вона була вірним, завжди готовим допомогти другом. Емігрувавши, вона мешкала у своїй маленькій сільській резиденції

Кляйн-Вартенштайні в Австрії. З нашою родиною перебувала в тісних дружніх взаєминах аж до своєї смерті у тридцятих роках.

Ця кузина, тоді ще молодша, але вже дуже імпозантна жінка, з'явилася до мого діда, свого кузена Дурново, і привела його, так би мовити, до тями. "Пепе" (так кликали мого діда серед друзів, похідне від Петро Павлович), чому ти, власне кажучи, так настроєний проти одруження твоєї Аліни з молодим Скоропадським? Адже це дуже достойний молодий чоловік, розумний, пристійний, з дуже доброї родини, добре вихований, дуже заможний і, окрім того, мій родич. Чого тобі ще треба? Аліна й він просто створені одне для одного. Ти не зміг би знайти їй кращого чоловіка, він зробить блискучу кар'єру, і вони, без сумніву, будуть разом дуже щасливі. На діда ця промова його улюбленої кузини справила велике враження, й він перестав чинити опір одруженню своєї доньки з молодим Скоропадським. Вже незабаром майбутні тесть і зять навчилися цінувати один одного. Пізніше поміж ними виникла справжня дружба.

Весілля було призначене на січень 1898 року. Молода пара зображена на фотографії з того часу, вона у простій світлій сукні з високим коміром, обернена в напівпрофіль, з витонченою лінією потилиці, він, схилившись до її плеча, у профіль, з орлиним носом і справді невеликою кількістю волосся.

Вінчання відбулося 11 січня 1898 року в "придворній каплиці архиєрея з духовної опіки армії і флоту" в Санкт-Петербурзі. Після вінчання було прийняття в домі Дурново, а потім молода пара переїхала до свого нового помешкання на Фурштатській вулиці. Справжнього весільного фото, на жаль, немає.

Пророцтво кузини Маші справдилося. Павло справді зробив блискучу військову кар'єру, й вони з Аліною були дуже щасливі разом. Їхнє спільне подружнє життя тривало 47 років.

Скоропадські

Коли розглядаєш родинне дерево мого батька, таке відчуття, що переглядаєш зміст українського гербаря, настільки Скоропадські були споріднені через одруження як по чоловічій, так і по жіночій лінії з давніми шляхетськими родами новішої козацької шляхти України.

Переважно з цих родів походили воєначальники, політики, дипломати, науковці, мистці й підприємці, які творили історію України й складали еліту українського народу.

Скоропадські походять з козацької знаті. Згідно з сімейними переказами, родоначальником вважається Федір Скоропадський. Він прийшов із Підляшшя, оселився в околиці Умані і став козаком. Служив у війську гетьмана Богдана Хмельницького й поліг 1648 року в битві під Жовтими Водами. Його син Ілля теж, напевно, брав участь у повстанні Хмельницького проти польського гніту.

Документально підтверджена історія роду Скоропадських починається від трьох синів Іллі Скоропадського: Івана, Василя й Павла. Іван Скоропадський, пізніший гетьман України, народився близько 1646 року. Разом зі своїми братами отримав освіту в Києво-Могилянській академії. По закінченні навчання Іван Скоропадський перебував при тодішньому гетьмані в Умані. Після спалення Умані й цілковитого винищення правобережної України турками в 1674 році Іван Скоропадський пішов до гетьмана Самойловича, який панував у Лівобережній Україні. Хоча він і користувався довірою гетьмана, проте займав скоріше середні пости. Успішна стрімка кар'єра Івана Скоропадського розпочалася щойно 1699 року, коли до влади прийшов гетьман Іван Мазепа. Іван Мазепа всіляко вирізняв Скоропадського, надав йому високі посади у своєму уряді й допоміг у набутті великого багатства та слави. Проте склалося так, що під час повстання Мазепи проти Москви Іван Скоропадський опинився не на боці Мазепи. Гетьман Мазепа хотів з допомогою шведського короля Карла XII позбутися все більшого тиску Москви на автономію української гетьманської держави. Та в битві під Полтавою 8 липня 1709 року армія Карла XII разом із військами Мазепи була вщент розбита. Шведський король і Мазепа змушені були втікати. Під час виборів

нового гетьмана України, які відбулися незабаром по тому, було запропоновано Скоропадського. Хоча він і опирався цьому виборові, його усе ж обрали гетьманом.

Гетьманат Івана Скоропадського, який тривав від 4 листопада 1709 року аж до його смерті 3 липня 1722, припав на дуже тяжкий для України період. Вищі верстви українського суспільства були розсварені поміж собою через мазепинське повстання. Російський цар Петро I робив усе, щоб обмежити владу українського гетьмана. Гетьман Скоропадський, уже літній і нездоровий, опинився у скрутному становищі. Історики дуже по-різному оцінюють особу Івана Скоропадського. Одні вбачають у ньому слабака, який зрадив українську справу і повністю перебував під російським впливом. Інші вважають його людиною, яка чесно старалася й докладала всіх сил, аби відстояти права українського гетьманату й особливо робила все, щоб допомогти прибічникам Мазепи, які зазнавали жорстоких переслідувань з російського боку. Останніми часами переважає другий погляд. З'явилися цікаві публікації молодих істориків, які на підставі доступних тепер багатих архівних матеріалів намагаються об'єктивно віддати належне особі Івана Скоропадського та його діяльності.

Гетьман Іван Скоропадський був одружений двічі. З кожного подружжя мав по дочці. Він і його набагато молодша друга дружина Анастасія, уроджена Маркевич, славетна "Настя", про яку пізніше казали, що це вона була властивим гетьманом, заснували в часи його гетьманату поблизу його резиденції Глухова в Гамалієві жіночий монастир. Вони обоє там і поховані, як і їхня дочка Уляна, заміжня за Толстим. Ми відвідали їхні могили, які згодом стали місцем поховання й інших членів родини Скоропадських, у травні 1992 року, під час другої нашої подорожі до України.

Будівлі монастиря ще збереглися, от тільки монастир від 1964 року перестав бути монастирем, а став виправним закладом. Тут сидить близько 1000 злочинців. Приблизно третина з них засуджені за вбивство.

Вся будівля оточена високими мурами з вишками й багатьма рядами огорожі з колючого дроту, поміж якими вночі бігають злі собаки. Колишня велика монастирська церква посеред монастирського подвір'я перетворена на фабрику вогнегасників. Маленька капличка, де поховані Скоропадські, стоїть на самому краю монастирської площі в

куті. Перед нашим візитом її мусили відновити й наново пофарбувати ззовні і всередині. Тільки посередині внутрішнього приміщення все ще стоїть верстат, на якому навчають працювати в'язнів. Могильні плити моєї родини стоять вертикально біля однієї стіни. Написи на давніх світлих могильних плитах Івана Скоропадського і його дружини Анастасії, як і їхньої дочки Уляни, з XVIII ст. уже ледве можна прочитати. Поряд з ними стоїть плита Петра Івановича Скоропадського, мого діда, батька мого батька. Вона з темного мармуру з добре збереженим написом. Плити інших похованих тут членів родини, моєї бабусі Марії Андріївни Скоропадської, уродженої Миклашевської, її дочки Єлизавети (Лілі) та її сина Михайла зникли, як і давні козацькі могили, які були колись біля церкви.

Під час нашого візиту до Гамалієва 28 травня 1992 року вперше від революції там знову відбулася панахида в пам'ять нашої родини. Ця подія мене глибоко схвилювала.

Наймолодший син Іллі Скоропадського Павло ще зовсім молодим чоловіком під час нападу турків на Умань потрапив до турецької неволі. Щойно по тридцяти роках його братові вдалося визволити його з турецького полону. Він, нібито, привіз собі за жінку туркеню. Його чоловіча лінія вигасла з незаміжньою онучкою близько 1790 року.

Прямим попередником мого батька був середній син Іллі Скоропадського, Василь Ілліч, народжений 1647 року. Він був двічі одружений і мав двох синів і двох дочок. Від сина Михайла Васильовича походять усі дальші Скоропадські. У другій половині XVIII і на початку XIX ст. у нього було п'ятнадцять онучок і десять онуків. Лише троє з цих онуків мали чоловіче потомство (очевидно, багато померло ще в дитячому віці), тож у поколінні мого діда Петра Івановича Скоропадського було всього троє троюрідних кузенів, які носили прізвище Скоропадських. Чи вони взагалі ще підтримували між собою контакти, я не знаю. Мій батько ніколи не згадував про далеких родичів.

Під час Другої світової війни до нас у Ваннзее прибула молода жінка з Сербії, яка могла довести, що вона походить від Михайла Васильовича Скоропадського. На жаль, я тепер не знаю, чи від його найстаршого сина Павла, чи від наймолодшого – Якова. На підставі опрацьованого моєю матір'ю родового дерева ми тільки могли підтвердити висловлювання молодої жінки.

Вона була одружена з сербським лікарем, прізвище якого я теж забула. Обоє були дуже симпатичні, ми раділи нашій новій родичці: вона була на багато років старшою за мене й не мала ані братів, ані взагалі жодного родича чоловічої статі. З цього виникає, що я справді є останньою Скоропадською, тобто з так званої гетьманської лінії. В Україні ще є Скоропадські селянського походження.

Мій батько походив від Якова Михайловича, наймолодшого сина Михайла Васильовича Скоропадського. Він і всі його нащадки жили й діяли майже виключно в Україні. Після того, як Катерина II повністю приєднала Україну до Російської імперії, велика частина українських шляхетських родин теж зрусифікувалася. Та не родина Скоропадських. Хоча її представники також вірно служили російським царям у російських полках, вони все ж передусім залишалися українцями, які високо шанували своє історичне українське коріння і український спосіб життя.

Типовим прикладом цього був дід мого батька Іван Михайлович Скоропадський. Його гостинний дім у Тростянці був наповнений свідченнями славетної української минувшини, українських звичаїв дотримувались у повсякденному житті як за давніх часів.

Іван Михайлович Скоропадський мав бути дуже помітною постаттю. Мій батько пише про нього в "Спогадах про моє дитинство в Україні" з захопленням і любов'ю. На жаль, з Івана Михайловича зберігся портрет лише у старшому віці. На ньому він зображений у коричневій м'якій домашній куртці, з великими пишними білими бакенбардами. Оригінал портрета висить у Музеї Тарновського в Чернігові. Копія цього портрета завжди висіла у Ваннзее над письмовим столом мого батька.

Іван Михайлович Скоропадський, народжений 30 січня 1805 року в Глухові, отримав освіту в Пансіоні для шляхетних осіб при Петербурзькому університеті. Потім він усього кілька років відбував військову службу. Вже у віці 23 років вийшов у відставку і вступив на цивільну державну службу, займаючи високі пости в Україні. Він брав дуже активну участь в українському суспільному житті, неодноразово обирався предводителем дворянства своєї округи й нарешті всієї Полтавської губернії. Після відходу з державної служби він повернувся назад до свого улюбленого маєтку в Тростянці поблизу Чернігова. Хоча майже постійно

жив на селі, проте був у курсі всіх нових європейських досягнень у науці й культурі. Він стежив за політичними подіями в Росії й мав на них дуже своєрідні погляди, які далеко не завжди відповідали офіційній думці. Він активно працював у комісії зі скасування кріпацтва, багато займався розвитком української народної освіти, на власні кошти заснував низку українських шкіл. Але насамперед був дуже успішним землевласником, який провадив свої численні маєтки рентабельно й водночас з великим розумінням потреб своїх підлеглих.

Найбільше він любив природу. В Тростянці створив чудовий ботанічний сад, який не поступається подібним закладам на Заході Європи. Парк займає понад 200 гектарів землі. Багатство рослинності й мистецьке влаштування паркової площі можна подивляти ще й сьогодні. За радянських часів парк за щасливим збігом обставин був підпорядкований Українській академії наук і таким чином зберігся від знищення. Завдяки фаховому і, можна сказати, любовному керівництву нинішнього директора парк перетривав і важкі роки переходу від радянського режиму до незалежної України. Ми відвідуємо Тростянець майже щороку, відколи можемо приїжджати до України, й радіємо його постійному позитивному розвиткові. На трикілометровому завдовжки штучному озері з його чудовими берегами, які виглядають цілком як природні, знову плавають білі й чорні лебеді, луки й чудові групи дерев доглянуті найкращим чином. Парк знову став місцем, яке приваблює багатьох туристів. З усієї України щоденно приїжджають автобуси з гостями, щоб милуватися ним.

Щороку ми відвідуємо розташовану посеред парку могилу Івана Михайловича, мого прадіда. На простій плиті на невеликому горбку стоїть з одного боку лише його прізвище з датами народження і смерті, а з другого, мабуть, дуже характерний для прадіда вислів:

"Любезный прохожий!
Сад, в котором ты гуляешь,
Посажен мною.
Он служил мне утешением в моей жизни.
Если ты заметишь беспорядок,
Ведущий к уничтожению его,
То скажи об этом хозяину сада.
Ты сделаешь доброе дело".

Незабутньою для мене залишилась перша панахида на могилі прадіда у травні 1993 р., яка відбулася в рамках першої Гетьманської конференції, присвяченої 120-річчю мого батька. Коли священики почали свій спів, навколо могили почали щебетати солов'ї. На магнітофонній стрічці, записаній при тій нагоді, їх виразно чути.

Іван Михайлович Скоропадський був одружений з Єлизаветою Петрівною Тарновською, так би мовити, сусідською дочкою. Ще донині добре збережений великий палац Тарновських Качанівка знаходиться всього за якихось 30 км від Тростянця. Подружжя, здається, не було дуже щасливим. Єлизавета Петрівна часто жила сама за кордоном. 1864 р. вона померла у Вісбадені. Ми відвідували її могилу на старому православному цвинтарі поруч з російською церквою, розташованою високо над Вісбаденом. Ця могила одна з найдавніших і цілком добре доглянута.

Від подружжя мого прадіда і прабаби народився один син і дві доньки, одна з яких залишилась неодруженою і до самої смерті мешкала у Тростянці.

Інша дочка, Єлизавета Іванівна, в 17 років вийшла заміж за майже на тридцять років старшого за неї графа Льва Григоровича Милорадовича. У своїх листах вона завжди називає його "дідом". Подружжя було нещасливим. Одна донька померла дуже рано, сина стратили більшовики.

Єлизавета Іванівна Милорадович прославилась в Україні завдяки тому, що – особливо після смерті її чоловіка, яка настала через тридцять років подружнього життя – так багато робила для підтримки української освіти, що викликала цим невдоволення російського губернатора Полтави. Адже в той час російський уряд намагався придушувати все українське. На противагу цьому, українська культура в Галичині, яка перебувала під правлінням Габсбургів, могла розвиватися вільно. Завдяки щедрій фінансовій підтримці Єлизавети Іванівни Милорадович стало можливим заснування у Львові Товариства ім. Тараса Шевченка, яке багато років було справжньою українською академією науки й культури. В історії цього товариства Єлизавета Іванівна Милорадович донині займає почесне місце.

Якщо мій батько, його брат Михайло та сестра Лілі змогли прожити щасливе дитинство, то цим вони завдячують передусім своє-

му дідові Іванові Михайловичу Скоропадському. Батько мого батька Петро Іванович Скоропадський та його дружина Марія Андріївна, уроджена Миклашевська, розлучилися відразу після народження дочки Лілі, пізнішої подруги моєї матері. Марія Андріївна разом з дітьми знайшла у тестя теплий прийом і справжній родинний дім.

Я завжди дивувалася, чому мій батько у Ваннзее ніколи не розповідав про свого батька, а лише про маму й дідусів. (Другий дід Андрій Михайлович Миклашевський також відігравав у житті мого батька важливу роль.) І в його спогадах про дитинство, написаних у пізні ваннзейські роки, опис його батька завжди здавався мені дещо вимушеним, зовсім на противагу до опису його матері, з якого відчувається найніжніша любов і обожнювання. Щойно тепер, при детальнішому дослідженні наявного архівного матеріалу, мені стала ясною причина такого ставлення мого батька до його батька. Петро Іванович Скоропадський ще як молодий офіцер відзначився великою особистою відвагою при завоюванні Кавказу (він був нагороджений "Золотою зброєю"), його дуже шанували й любили і зверхники, і підлеглі (нині війни на Кавказі вважають уже не героїчними завойовницькими походами, а жорстокою загарбницькою війною проти волелюбних народів), проте своїй власній родині він приніс великі страждання. За роки, прожиті на Кавказі, він привіз набутий там сифіліс, незважаючи на це, одружився й завів дітей. Сьогодні це вважається дуже безвідповідальним, хоча тоді така поведінка, мабуть, була звичайною. Для його найстаршого сина Михайла ця поведінка обернулась катастрофою. Він був змушений усе своє життя страждати від уродженого сифілісу, який, на його думку, призвів до того, що на 20-му році життя в нього розпочалась сильна епілепсія. (Правда, з великою ймовірністю можна припустити, що в родині Скоропадських взагалі існувала певна прихована схильність до епілепсії, оскільки і мій брат Петро також був епілептиком.) Мій дядько Михайло докладно зафіксував перебіг хвороби у щоденниках. Вони зберігаються в державному архіві в Києві. Я їх читала. З одного боку, це дуже цікава з медичної точки зору скрупульозна історія хвороби, а з другого вражаюча картина життя високоінтелігентної, чутливої людини, сповнена гіркоти й передусім ненависті проти свого батька, якого він звинувачує у своїх нещастях.

Інші діти Петра Івановича, на щастя, вберегліся від цього лиха, і його дружині також вдалося від цього вилікуватись. Мій батько все своє життя був дуже міцним і здоровим, якщо не враховувати його частих кашлів (які, мабуть, виникали через паління). Його сестра Лілі, щоправда, від дитинства була дуже делікатною, але це не мало нічого спільного з батьковою хворобою. Бідна дівчина померла, маючи щойно 21 рік. Вона перестудилася після якогось балу, дістала запалення легенів і за кілька днів померла, як тоді нерідко кінчалася ця хвороба, адже ефективних ліків ще не було.

Та нещастя з батьком мого батька на цьому не закінчилися. Петро Іванович жив окремо від родини в одному зі своїх маєтків, віддаленому від Тростянця на день нелегкої подорожі потягом і каретою. (Можливо, він заразив там ще кількох жінок.) Дружина й діти відвідували його рідко, в житті дітей він не відігравав майже ніякої ролі.

Петро Іванович Скоропадський був відомим в аристократичних колах своїм блискучим талантом промовця, він багато робив для загального добра. Вважався освіченою, інтелігентною людиною й одним із найбагатших землевласників у Полтавській губернії. Проте після його смерті в 1883 році (йому було 52 роки) виявилося, що він залишив своїй вдові не лише цілковитий хаос в усіх своїх господарських справах, а ще й цілу купу боргів.

Його дружина, Марія Андріївна Скоропадська, походила з давнього українського роду Миклашевських, який від гетьманських часів подарував Україні багато видатних мужів. Одним з найвідоміших представників родини Миклашевських був стародубський полковник Михайло Андрійович Миклашевський, чий імпозантний портрет зберігається в київському музеї українського мистецтва. Для старовинного Видубицького монастиря в Києві поруч з трапезною всього кілька років тому знову відкрито для Служби Божої велику церкву св. Михайла, дзвіницю якої з синім куполом, усіяним золотими зорями, видно здалеку. Під час радянського режиму монастир був закритий і занепав. Регулярно відвідуючи його під час наших подорожей після проголошення самостійності України, ми могли спостерігати, як завдяки великій особистій участі молодого керівника отця Севастьяна, монастир із гнітючого поступово стає місцем жвавого релігійного життя. Своєю постійно зростаючою чернечою громадою, чудовим

змішаним хором, настроєвим парком із давніми могилами й відновленими старими церквами монастир справляє зовсім особливе привабливе враження. Сюди прибуває велика кількість віруючих з усього Києва, особливо з протилежного берега Дніпра.

Про свого другого діда Андрія Михайловича Миклашевського батько розповідав у Ваннзее знову й знову і написав про нього докладно у "Спогадах про моє дитинство в Україні". У Андрія Михайловича Миклашевського з його онуками (окрім мого батька і його сестри і брата було ще двоє синів другої дочки Олександри, графині Олсуф'євої) були далеко не такі близькі стосунки, як у діда Скоропадського. Діти цікавили його мало, та й вони його скоріше боялися, аніж любили. Щойно в дорослому віці, як казав мій батько, він побачив, яким сильним був вплив і цього діда на його розвиток". Обдумані дії, тверезе зважування різних можливостей, система й порядок у повсякденних справах, – усіх цих речей, дуже важливих для мого батька у пізнішій військовій кар'єрі, він навчився передусім на прикладі цього діда.

Хоч як дивно це звучатиме для його зовсім не схильної до містицизму особи, мій батько, як він часто згадував, завжди зберігав з обома своїми давно померлими дідами тісний духовний зв'язок. Опиняючись перед важливими проблемами, він "розмовляв" з дідами, тобто розмірковував, що кожен із них на його місці подумав би і зробив у наявній ситуації. Саме тому, що ці двоє таких важливих у його житті людей так відрізнялися між собою, це внутрішнє спілкування з ними часто допомагало йому здобути ясність.

Як і дід Скоропадський, дід Миклашевський теж був чудовим господарником, який з великою обачністю та вмінням провадив різні свої підприємства й досяг у цьому великого успіху. Наприклад, він заснував у 30-х роках XIX століття у своєму маєтку Волокитине порцелянову мануфактуру, з якої по всій Росії розходився не лише посуд, але й мистецькі вироби. Я маю велику порцелянову вазу з мануфактури Миклашевських з чудовим мініатюрним зображенням маленької дівчинки. Під ним стоїть підпис "Марі", а на другому боці вази дата 4 липня 1847 р. Ця ваза була виготовлена з нагоди 4 річниці народження моєї бабусі Марії Андріївни. Моя сестра Маріка випадково натрапила на вазу в якогось антиквара у Варшаві й потім тяжко

сплачувала за неї частинами, оскільки не мала грошей, щоб заплатити відразу. Необхідну для виготовлення порцеляни каолінову глину дід отримував з сусіднього маєтку Полошки, який пізніше успадкував мій батько. Мануфактура порцеляни у Волокитині була ліквідована у другій половині XIX ст., оскільки виявилась недостатньо рентабельною. У приміщенні фабрики було влаштовано притулок для самотніх старих. Нині там міститься школа села Волокитине і дуже цікавий маленький краєзнавчий музей, який дивовижним чином починається не від загальноприйнятого 1917 року революції, а від заснування ще у XIX ст. порцелянової мануфактури моїм прадідом Андрієм Михайловичем Миклашевським.

Отож, обидва діди мого батька виявились дуже схожими своїми успіхами як землевласники й підприємці, проте спосіб життя обох докорінно різнився. Іван Михайлович Скоропадський майже все своє життя провів в Україні, головним чином, в улюбленому маєтку Тростянці. Його особистість накладала свій відбиток на весь спосіб життя, по суті, дуже скромний, простий і патріархальний. Його піддані мали до нього постійний доступ і могли бути певні, що він дбає про їхні інтереси. Він постійно підтримував гостинні стосунки з усіма своїми українськими сусідами-шляхтичами, незалежно від того, чи це були скромні дрібні поміщики, чи знатні великі пани.

У Андрія Михайловича Миклашевського все відбувалося значно офіційніше. Він був "західником", який щороку багато часу проводив за кордоном. (Його маєтками управляли добре підібрані службовці.) У своєму домашньому побуті в маєтку Волокитине він також дотримувався західних звичаїв. Він був вельможею і зберігав велику дистанцію. З українськими сусідами-шляхтичами він підтримував мало зв'язків, та й то лише з найбагатшими і найвельможнішими.

Його дружина Марія Василівна Олсуф'єва була великосвітською дамою, як і чоловік, мала західні погляди. Мій батько стверджував, що ця бабуся була єдиною справжньою росіянкою у всій родині, але саме через неї батько був кровно пов'язаний з литовським князем Гедиміном і великими київськими князями.

Обидві доньки Миклашевських, Марія Андріївна й Олександра Андріївна, отримали блискучу домашню освіту, вільно володіли німецькою, англійською і, звичайно, в першу чергу, французькою

мовами. Марія Андріївна разом зі своєю матір'ю багато зим проводила в Парижі й там також почала виходити у світ. Повернувшись на батьківщину, вона у 28 років – як на ті часи, доволі пізно – вийшла заміж за мого діда Петра Івановича Скоропадського. Марія Андріївна зносила трагедію свого подружжя з великою гідністю й непохитною лояльністю щодо свого нещасливого чоловіка. Пишучи цю оповідь про своїх предків, я знову й знову запитувала себе, що за сумні людські долі ховалися за звичними фасадами. Що змушені були переживати, особливо жінки, тих минулих поколінь.

Після смерті чоловіка (він помер 30 червня 1885 року зовсім несподівано у Києві) Марія Андріївна опинилася в незвичайно тяжкій, як для жінки її кола, ситуації. Заради майбутнього трьох неповнолітніх дітей вона була змушена зробити все, аби швидко привести до ладу страшенно заплутані справи свого чоловіка, мусила виплатити його борги й водночас зберегти його добре ім'я перед суспільністю. При допомозі дуже відданого їй чоловіка, вчителя її синів, з природженою мудрістю й витримкою вона заглибилася в цілковито незнайомі їй справи (жінки тоді дуже рідко займалися справами) і впоралася з цим складним завданням за короткий час.

Після смерті свого дуже багатого свекра, Івана Михайловича Скоропадського, вона дуже успішно й обачно управляла його успадкованим онуками маєтком аж до повноліття своїх дітей.

Зі своїми дітьми вона завжди мала дуже близькі довірливі стосунки, що теж підтверджує велика кількість збережених листів мого батька до неї, від років його навчання в пажеському корпусі до її смерті. Марії Андріївні ще довелося пережити появу нової важкої хвороби у сина Михайла, а потім смерть улюбленої доньки Лілі. Але й ці тяжкі удари долі вона зносила з гідною подиву силою характеру.

Втіху й радість приніс їй щасливий шлюб мого батька з його коханою Аліною, з якою в неї відразу ж виникло дуже добре порозуміння. Моя мати якось сказала мені, що вона мала ідеальну свекруху, шкода тільки, що так коротко. Марія Андріївна ще дочекалася народження двох своїх перших онучок. Є дуже мила фотографія, де вона тримає на руках маленьку Лілі. Незабаром після того, як було зроблено це фото, Марія Андріївна померла на рак, це сталося 23 листопада 1901 року в Санкт-Петербурзі.

З життя моїх батьків перед І Світовою війною

Я часто з захопленням думаю про своїх батьків. Чого тільки не довелося пережити цим людям за 47 років їхнього подружнього життя! Треба собі тільки уявити, які грандіозні зміни відбулися за цей час не лише в політичному й суспільному житті Європи (і ще в багато разів більші – Росії), але й у житті кожної окремої людини. Мої батьки були включені в цей процес. Яку силу духу повинна була мати моя мама, щоб настільки не змінившись внутрішньо, витримати ту різницю між дитинством і юністю, проведеними в розкоші, яку сьогодні майже годі собі уявити, та дуже сутужним життям останніх років в Оберстдорфі. Я ніколи не почула від матері жодного слова нарікання за втрачені багатства, і від батька також. Це було для них обох несуттєвим. Що боліло моїх батьків, то це втрата улюблених людей, розчарування в людських стосунках, ненадійність, брак людської доброти й порядності, усе речі, які не мали матеріального виміру, з якими батькам, проте, довелося стикатися протягом усього їхнього життя. Тому для них було таким важливим, що вони мали одне одного.

Звичайно, в подружньому житті моїх батьків, як і в кожному живому подружжі, бували добрі й злі часи. Мій батько не був святим. Він до пізнього віку залишався повнокровним чоловіком, за яким бігали жінки, у нього бували "відхилення", як це він сам гарно окреслив у своїх щоденниках, особливо у пізніші роки. Окрім того, він іноді піддавався настроям і міг часом поводитись і у стосунку до мами вибухово й несправедливо. Але все це не могло вплинути на взаємини батьків. Вони ґрунтувалися на глибокій, сповненій довір'я любові, взаєморозумінні й, передусім, непорушному почутті спільності.

Про час від початку свого подружнього життя до І Світової війни батьки розповідали дуже рідко, та й то уривками. І все ж я спробую описати цей період на підставі відомих мені даних і моїх власних спогадів про скупі розповіді батьків та користуючись збереженими фотографіями, які все ж дещо говорять про життя моїх батьків. Я свідома того, що це буде тільки дуже поверхове повідомлення.

Весільної подорожі, наскільки мені вдалося встановити, не було. Молода пара відразу після вінчання перебралася до свого нового помешкання на Фурштатській вулиці, великої квартири на першому поверсі з одинадцятьма кімнатами й допоміжними приміщеннями. Мама сфотографувала кімнати. Вони були світлими й привітними.

Для батька в його розпорядку дня після одруження небагато що змінилося. Він щодня ходив на службу в кавалерґардському полку, де займав відповідальне становище полкового ад'ютанта, а увечері повертався не до свого кавалерського житла, а вже до нового великого помешкання, до своєї Аліни, на яку так довго довелося чекати. Обоє просто сяяли від щастя.

Для матері, тоді щойно 19-річної зовсім недосвідченої Аліни, зміна життєвих обставин, мабуть, була не такою простою. З дня на день їй раптом довелося почати провадити досить велике господарство, стати коханою, дружиною, полковою дамою, а невдовзі й матір'ю. Мама якось сказала, значно пізніше, що молоді жінки не повинні відразу заводити дітей. Без сумніву, вона думала при тому про свій власний досвід. Вже через місяць після одруження вона завагітніла.

12 листопада 1898 року на світ прийшла перша дочка Маріка (Марія), 13 листопада 1899 р. – друга дочка Лілі (Єлизавета), а 19 листопада 1900 р. – Петро, – як кролики, казав мій батько.

За розповідями моєї старої няні, яка все бачила і все чула, котра тоді доглядала маленького Петра, батько Дурново після народження так скоро одна за одною третьої дитини, страшенно вилаяв зятя за його "нестриманість". Але як можна говорити про "нестриманість", коли двоє людей молоді й закохані, а тоді ще й взагалі не існувало справді надійних запобіжних засобів. (Тим не менше, мабуть, скандал від тестя все-таки подіяв, оскільки четверта дитина, Данило, прийшов на світ аж 13 лютого 1904 р.)

Звичайно, мати мала дуже помічну прислугу для догляду за дітьми, з сьогоднішнього погляду навіть дуже велику. Але все ж вона була матір'ю, яка дуже багато піклувалася про дітей. Мій батько також був ніжним батьком, який цікавився вихованням своїх дітей.

Вже невдовзі після початку спільного життя батьків несподівано померла всіма дуже люблена Лілі, молодша батькова сестра, а не-

забаром і його мати захворіла на рак. Вона померла 23 листопада 1901 р. Для моєї мами це теж була велика втрата. Вона знайшла у своїй свекрусі дуже кохану матір-подругу, з якою завжди могла порадитись. Мого батька смерть його матері поставила перед завданням особисто перебрати на себе управління родинними маєтками в Україні. Він уже й раніше допомагав матері в цьому, проте тепер на нього повністю лягла відповідальність за родинні володіння. Хоча його брат Михайло й мешкав майже постійно у Тростянці, проте через хворобу був дуже мало здатний піклуватися про маєтки. Він помер у 1911 році після довгих страждань.

З вибором управителів для своїх дібр моєму батькові дуже пощастило. І Пешехонов, який пізніше допомагав вивезти з України моїх братів і сестер, і Франц Гартманн, російський німець, – обоє виявилися дуже компетентними, сумлінними людьми, які мали повне батькове довір'я. З паном Гартманном мені ще довелося познайомитись, він відвідував нас разом зі своєю дружиною Єленою Федорівною, дуже милою, витонченою старою дамою, у Ваннзее, коли мені було близько дванадцяти років. Мені здається, він після революції в Росії працював у Прибалтиці й, мабуть, там і помер. Старого Пешехонова пригадую лише дуже туманно, зате дуже добре – його сина Володю з родиною, він провадив у Берліні в російських еміграційних колах дуже популярну, проте малоприбуткову лікарську практику.

Навесні 1898 року батько вперше привіз молоду дружину до свого улюбленого Тростянця, а потім і до Полошок. При певній нагоді мати розповіла мені про драматичну подію, яка тоді сталася. Після довгої їзди потягом у задушливому купе обоє були раді, що зустріти їх на станцію вислали не карету, а легкий відкритий екіпаж. Вони обоє сиділи на задньому сидінні й насолоджувалися поїздкою уже зовсім весняним ландшафтом. Мама, яка завжди була дуже уважною, помітила, що збоку на землі щось ворушиться. Вона звеліла кучерові зупинитися, вихилилась з екіпажа й підняла кінчиком своєї парасольки з гладенької дороги вужа, щоб показати чоловікові, а тоді відкинути в кущі на узбіччі, аби його не переїхали. Але що трапилось? Із перекошеним від жаху обличчям мій батько відбивався від молодої дружини, голосно кричачи: "Ні, ні!" З переляку вона впустила парасольку разом з вужем на дорогу і настрашено вхопи-

лася за борт екіпажа. Прийшовши знову до тями, батько ніжно обійняв дружину й пояснив їй, що страждає від хворобливої відрази до змій, якої не може подолати ніякою силою волі. Йому було страшенно соромно, що він так на неї накинувся. Мама заспокоїла його й виявила велике розуміння до його слабкості. Чому мама розповіла мені саме цю історію з початку свого подружнього життя? Того дня вона застала мене в саду у Ваннзее, як я стояла, прихилившись до дерева, зовсім збліднувши і блюючи. Мені тоді було років десять, я побачила на невисокому мурі над старим садом змію, яка згорнулася на сонці, – у ваннзейській околиці досить рідкісна картина. Коли ми ввечері розповіли про цей випадок батькові, він ніжно обійняв мене: "Бідна маленька, чому ти успадкувала від мене саме цю дурну властивість?" Це була єдина змія, яку будь-коли бачили в нашому саду. Один сусід, який вивчав біологію, після своїх дослідів випустив її в сад. Вона була поранена. Через кілька днів мама знайшла її здохлою на мурі. Я пам'ятаю кожну змію, яку зустріла на природі, завжди все ще здригаюся від відрази. Дякувати Богу, їх було не так багато. В усіх акваріумах я швиденько минаю терарії зі зміями, а оглядаючи телебачення, заплющую очі, як тільки появляються змії. Спадковість часом іде дивовижними шляхами!..

Моїй матері дуже подобалось у Тростянці, незабаром вона познайомилась із кожним найменшим куточком і знала усіх людей в маєтку на ім'я. Але особливо вона полюбила Полошки, маєток мого батька неподалік Глухова, який він успадкував від свого діда Миклашевського. Так на неї вплинули дім із граційними колонами і старими дубами в парку (дуби стоять ще сьогодні). Вона переоблаштувала його, обставила старими ампірними меблями з дому своїх батьків, наново поперетягувала всі крісла й звеліла обладнати стіни у стилі ампір. Все облаштування було легким, дуже стилевим і, одночасно, дуже затишним. Мій батько тепер теж дуже любив проводити вільний час у Полошках. Коли діти підросли, біля дому збудували дві невеликі покриті соломою хатки. Від початку мої брати і сестри завжди бавилися там парами, Маріка з Петром, а Лілі з Данилом. Сільські діти теж приходили погратися. В розташованій поряд із хатками загорожі тримали поні й маленького ослика, про яких

діти мали дбати самостійно. Збереглися дуже гарні маленькі фото з цього часу.

На великий біль моїх батьків, дуже швидко виявилося, що маленький Петро страждає на епілепсію. Від народження він був хворобливим і вже маленькою дитиною мав епілептичні приступи. Щоб вияснити, яким є його стан, батьки поїхали з ним і з двома старшими доньками до Парижа, до відомого невропатолога. Лікар у Парижі сказав, що є велика надія, що напади зі зміцнінням усього організму будуть слабшати або й зовсім минуть, але що лише в період дозрівання можна буде з певністю визначити, яким буде перебіг хвороби. Думка цього світила повністю справдилася. Петрові корчі в наступні роки минулися майже зовсім. Хоча він і залишався трохи хворобливим, проте розвивався цілком нормально, вивчив багато мов, навчився читати, писати й рахувати. Є дуже миле фото. Семирічний Петро з густими чорними локонами стоїть поряд із майстерно власноруч спорудженим замком із дерев'яних кльоцків. Що характерно, він був надзвичайно добродушною й миролюбною дитиною, яка в суперечках своїх брата й сестер завжди готова була взяти всю провину на себе, як розповідала мені Маріка. Та на велике горе батьків, хвороба набрала поганого перебігу. З настанням періоду дозрівання епілептичні приступи почастішали й ставали все дужчими. Мозкові клітини руйнувалися дедалі більше. На фотографії з Австрії, де мама проводила з дітьми кілька літніх тижнів у кузини Маші Васильчикової, виразно видно, що 14-річний Петро має вже тупий вираз обличчя. Бідний Петро дорослим перебував на рівні чотирирічної дитини і по ньому було видно, що він хворий. Обоє батьків ставилися до нього з великою любов'ю й постійною турботою, Маріка теж уміла обходитися з ним дуже добре й любляче. Лілі й Данило мали з ним дуже малий контакт; так само, як і я пізніше, вони намагалися, по можливості, обминати його.

Тоді, у 1902 році, після візиту до знаменитого лікаря в Парижі всі ще були сповнені надії й підбадьорені поїхали до Біарріцу, тоді дуже популярної й елегантної курортної місцевості на французькому атлантичному узбережжі, в супроводі покоївки, бонн і камердинерів, як тоді було прийнято в російських аристократичних колах. З цього перебування в Біарріці теж є фотографії: мій батько, дуже незвично,

бо в цивільному, у круглому капелюсі на голові, справа і зліва тримає за ручки донечок, моя мати на пляжі як купальниця в, напевно, дуже модному тоді темно-синьому купальному костюмі із матроським коміром, обшитим білим шнуром, як і штанята-пумпи поза коліна, на голові відчайдушно одягнутий набакир капелюшок. Мама плавала дуже охоче. Хоча завжди лише "брасом", але впевнено й витривало. Батько міг плавати, як риба. Пригадую, яким розчарованим він був, коли я на першому курсі плавання, маючи шість років, не виявила жодних здібностей. Я була тоді дуже тоненька й худа, як скіпка, й до того ж боялася тренера з плавання, на вудочці якого мусила висіти. Чоловік не був добрим "педагогом". Замість підбадьорити мене, він одного разу вивільнив вудочку, я пішла під воду, наковталася багато води. Після цього я відмовилася ходити далі на уроки плавання. Через рік я сама вивчилася плавати. Батько відразу зазначив це у своєму щоденнику: "Альонка нарешті навчилася плавати". Його обидві старші доньки не навчилися цього ніколи, та їх до цього й не заохочували. Я не знаю, чому обох моїх сестер взагалі виховували так абсолютно неспортивно. Адже обоє батьків у юності охоче займалися спортом. Чи це, можливо, було пов'язано з тим, що Петрові не можна було займатися спортом, тому батьки не змушували до цього й дочок? З Данилом вони поводилися зовсім інакше. Він уже маленьким хлопцем був захопленим спортсменом і пізніше в багатьох видах спорту мав видатні результати.

У так званому "великому світі" мої батьки оберталися рідко. Батько дуже напружено працював у полку, часто навіть брав додому письмові роботи. Він насолоджувався, коли міг провести кілька вільних вечорів зі своєю жінкою й дітьми. Мати, як було прийнято в їхніх колах, мала свої регулярні прийняття, коли вона в певні години приймала також гостей, яких не запрошували спеціально. Але це були неформальні зустрічі з друзями, родичами й добрими знайомими, серед них, звичайно, бували й полкові товариші мого батька зі своїми дамами.

Раз на тиждень уся родина збиралася на обіді в батька Дурново в його міському домі на Англійській набережній. Сходилися десь близько сьомої вечора, розкішно їли й найпізніше о десятій мали зникнути. Потім приходила "Вона".

"Вона" була молодою актрисою Маріїнського театру (з німецьким іменем), з якою генерал уже роками підтримував зв'язок. Генерал мав тоді близько шістдесятки й усе ще був дуже активним чоловіком у розквіті сил. (Не знаю, чи цей зв'язок виник ще за життя його дружини. Може й так, оскільки шлюб моїх діда й бабусі був явно нещасливим.)

Моя мама, як вона мені розповідала, дізналася про цей батьків роман щойно тоді, коли сама вже була одружена. Вона казала мені, що завжди вважала неприродним те, що так ніколи й не познайомилася з дітьми свого батька (сином і дочкою), які походили з цього неофіційного зв'язку. Пануючі тоді звичаї вимагали, щоб вона ніколи не розмовляла про це з батьком. Офіційна й нелегальна сім'я були суворо відокремлені одна від одної. Я думаю, що ці таємниці досить-таки перешкодили стосункам між батьком і дочкою, які раніше були такими відвертими й довірливими. Притому моя мама мала якнайбільше зрозуміння пізнього батькового любовного щастя.

Генерал Дурново на свій спосіб дуже добре дбав про свою нелегальну сім'ю. Обоє дітей отримали дуже добре виховання. Донька пізніше вийшла заміж за князя (мені пригадується прізвище Ерестев, чи щось подібне), син служив у престижному гусарському полку. Але свого імені своїм позашлюбним дітям генерал ніколи не дав. Йому не щастило з дітьми. Син поліг на фронті відразу в перші дні Першої світової війни. Дочка після революції емігрувала за кордон. (Мій батько зустрічав її на початку двадцятих років у Берліні. Вона виявилась не дуже симпатичною й була зовсім не схожа на мою маму та її брата.)

Мій дід після революції жив у своєму власному домі в маленькій квартирці під дахом, яку йому милостиво залишили большевики. Доглядав за ним його старий камердинер. Його довголітня подруга життя до останнього зберігала йому вірність, хоча, звичайно, мала можливість також виїхати за кордон. Що з нею сталося пізніше, я не знаю. З боку діда стосунки з нею, без сумніву, ґрунтувалися на справжній любові. В петербурзькому архіві зберігається своєрідний заповіт мого діда, в якому він висловлює бажання бути похованим поруч із мадемуазель Такою-то. Дід помер 19.8.1919, прямо сидячи у своєму кріслі. Він мав 84 роки. Чи було виконане його побажання про поховання, я не знаю.

27 лютого 1903 року при царському дворі відбувся костюмований бал з нагоди 300-літнього ювілею панування Романових. Усі гості повинні були з'явитися в костюмах з боярських часів, тобто з часу вступу на царський трон перших Романових.

Мої батьки, як офіцер кавалергарду і як придворна дама обох цариць, мусили брати участь у цьому балу. Батькові взагалі не подобалось перевдягатися, він заявив, що не має часу для примірок, окрім того, ці боярські костюми були страшенно душними, тому він просто позичив костюм у полкового товариша, який мав такі самі розміри, як і він, й недавно пошив собі якийсь давній костюм. Інша справа – моя матір, вона подумала, якщо я вже йду на бал, то повинна мати гарну сукню. Але в одязі російської боярині вона теж не хотіла йти. Вона обрала костюм з на багато століть давніших часів і замовила собі за давньою картиною точну копію вбрання великої київської княгині Ольги. Виготовлення костюма явно коштувало цілого маєтку, але тоді це взагалі не грало ніякої ролі.

Вбрання було чудове, вже самі наші давні фото це підтверджують, а насправді це, звичайно, мусило бути ще набагато більше вражаючим! Сукня тісно прилягала вгорі, мала вузьку спідницю з темно-фіолетового оксамиту, з широким, дуже ефектним кантом із золотою і срібною вишивкою на комірі й подолі, зі спадаючими отороченими хутром рукавами, чобітками зі світлої сап'янової шкіри, на голові своєрідна висока "шапка", підбита темним хутром і вишита перлами, граційний білий шлейф огортає обличчя й шию. З шапочки аж на груди звисають довгі нитки чудових великих дурновських перлин. Все разом справді є дуже точною стилевою копією вбрання великої княгині Ольги, усе, окрім однієї деталі, яка випадає із загальної картини: на золотому поясі, який охоплює вузеньку талію моєї матері, нашита прикраса з XIX-го століття, сувенір з Венеції, філігранної роботи з великими аметистами, в оправі з маленьких діамантів, "наше кольє", яке я і мої доньки ще й досі одягаємо з особливих нагод, єдина, яка залишилася від усієї колишньої розкоші прикраса моєї матері, тобто не була продана на еміграції. Аметисти тоді не вважалися дорогоцінними каменями і майже нічого не вартували. Мої доньки і я на цьому виграли.

Поміж усіх бояринь у їхніх скоріше безформних масивних вбраннях, моя висока й стрункa, як тополя, мати у своїй елегантній вузькій

сукні виглядала сенсаційно. Ніхто й не зауважив, що мій батько стирчав поруч із нею, ѣдягнутий як простий польський шляхтич. Його полковий товариш був польського походження й, природно, замовив собі пошити польський костюм. Батько казав мені: "Та це не мало ніякого значення, всі й так не зводили очей із твоєї матері". Й через десятиліття він гордився тим тріумфом, який святкувала на тому балу його красуня-дружина. Цей костюмований бал був останнім великим придворним балом, який відбувся за часи правління останнього царя.

13 лютого 1904 народився мій брат Данило. Батьки раділи здоровому міцному хлопчикові.

9 лютого біля Порт-Артура японці обстріляли кораблі, які належали до російського "азіатського флоту". Так почалася російсько-японська війна, якої вже давно побоювалися і яку все ж вважали неможливою. Японський народ разом із солдатами й офіцерами стояв, міцно згуртувавшись, за своїм імператором і урядом. Він розумів, що Японія потребувала цієї війни, аби здобути панування у східноазійському регіоні. Росія недооцінила прагнення Японії до влади й слабо підготувалася до війни. В Маньчжурії, більша частина якої була окупована японцями, їм протистояли нечисленні й до того ж погано оснащені російські частини. Громіздку російську військову махіну можна було запустити в дію лише дуже поволі. Хоча величезні військові контингенти й вирушили в дорогу, проте для дальшого їх транспортування на фронт існувала лише сибірська залізниця. Поїздка з Росії на маньчжурський фронт тривала щонайменше три тижні.

Жодного з гвардійських полків на війну не послали, віддаль від Санкт-Петербурґа до фронту була завеликою. Та цілий ряд гвардійських офіцерів добровільно зголосилися до переведення на фронт. Мій батько був одним із них. Він конче хотів узяти в цьому участь. Моя мати зрозуміла його рішення. Врешті-решт, її чоловіка ще від вступу до пажеського корпусу готували до участі у військових діях. Окрім того, вона теж виросла в офіцерській родині, тож для неї цей хід думок здавався цілком природним. Проте, незважаючи на це, їй, мабуть, важко було відпускати чоловіка на війну. Він мусив заприсягтися їй усім святим, що не буде без потреби наражатися на небезпеку.

Батькові було доручено доправити на фронт, як провідному офіцерові один із поїздів-лазаретів, який був облаштований царицею-матір'ю. Цариця-мати пізніше подякувала йому телеграмою, яка досі збереглася. Батько від'їхав 2 квітня 1904 року з поїздом-лазаретом і 3 травня 1904 прибув до Мукдена, де була розташована російська штаб-квартира.

Батько розповідав про поїздку: була ще зима, та оскільки так гарно світило сонечко, на одній з багатьох станцій він прогулювався з одним зі своїх товаришів туди-сюди вздовж поїзда. Раптом якась селянка, яка продавала на пероні пироги, кидається до нього й хапає рукою за обличчя. Батьків товариш думає, що жінка хоче напасти на батька й відкидає її геть. Жінка кричить: "Я тільки хотіла натерти баринові ніс снігом, він уже майже відморозився". І справді, батько щойно тепер і сам зауважив, що його ніс уже нічого не відчуває. Жінка побачила, що ніс зовсім побілів, і знаючи зі свого досвіду, відразу ж кинулася діяти й цим, мабуть, урятувала гарний батьків ніс. Термометр показував -50°, але оскільки повітря було зовсім сухим, а сонце світило, недосвідчені люди цього не зауважували.

На початку свого перебування в Маньчжурії мій батько служив ад'ютантом у різних високих генералів. Не треба думати, що це були безпечні пости. Одного генерала, графа Келлера, коли він стояв поряд із моїм батьком на фронті, було смертельно поранено ворожою кулею. За мужність, виявлену батьком при проведенні прямо на фронті рекогносцирування, його було нагороджено орденом св. Володимира IV ступеня.

З російського боку найвище військове керівництво було дуже незадовільним. Воно не мало жодної концепції. Обидві сторони запекло боролися, були страшенно великі втрати в людській силі. В архіві у Києві зберігся лист мого батька з того часу: "Вітер, пилюка, пісок такі сильні, що не видно за два кроки. Часом дуже тяжко дивитися на ці маси вбитих, поранених і мати при цьому свідомість, що, можливо, цього можна було уникнути. Я гаряче бажаю Росії перемоги і в жодному разі не повернуся, аж поки ця війна не закінчиться".

Батько справді брав участь у війні до останнього дня, спершу як осаул козацького полку безпосередньо на фронті, а потім як ад'ютант новопризначеного верховного головнокомандувача генерала

Ліневича, який замінив злощасного генерала Куропаткіна, що своїм бездарним керівництвом завдав стільки біди російським військам. Мій батько, мабуть, уже тоді знав, що ця війна стане для Росії катастрофою. Пізніше він казав: "Російсько-японська війна стала початком кінця". Війна викликала першу російську революцію. Але революціонери ще були погано організовані й не мали доброго керівництва. Революція була з великою жорстокістю придушена царським режимом, проте вона набирала сили в підпіллі. Реформи, які могли б перешкодити вибуховій революції, не проводилися, а коли й проводилися, то дуже недостатньо. Тому все сталося, як і мало статися. Батько казав, що царський уряд і вся пануюча верхівка самі були винні у вибуху великої російської революції 1917 року.

Але це буде пізніше. Припускаю, що батько, так би мовити в нагороду за свій орден, пізньої осені 1904 р. отримав кілька тижнів відпустки. Він дізнався про це за кілька тижнів і негайно телеграфував моїй матері, щоб вона, якщо можливо, якомога швидше виїздила, щоб провести разом із ним відпустку. І справді, відразу після отримання телеграми мама виїхала. Вона-бо теж якнайбільше була наділена пригодницькою жилкою. Вона могла покластися на няньок і гувернерів. Загальний нагляд за всім мала здійснювати одна з родичок. З собою в подорож мама взяла лише стару випробувану служницю. Вони їхали більше як три тижні. Поїздка мала бути цілком зручною, у великому власному купе для мешкання і спання з власним туалетом та можливістю помитися. Поїсти можна було в цілком комфортабельних ресторанах на станціях, де поїзд переважно затримувався на багато годин, або купити провіант у численних торгівців, які пропонували свій товар на зупинках. Мамі подобалось барвисте життя, яке панувало на станціях. Яскраве вбрання, яке носили люди з різних сибірських племен, захоплювало її. Часом грала музика й були народні танці. Прибуття поїзда завжди ставало для людей уздовж сибірської залізниці святковою подією.

Спільне перебування в Мукдені після довгої розлуки мої батьки сприймали як свого роду медовий місяць. Вони насолоджувалися кожною годиною. Мій батько познайомився з вищими китайськими службовцями, які здійснювали управління містом Мукденом. Китайський губернатор запросив його разом з дружиною як єдиною

дамою на чудовий китайський обід. Обід тривав чотири години. Моя мама користувалася великою увагою і зачарувала всіх. Губернатор, дуже достойний старший пан у коштовному шовковому вбранні – він чудово розмовляв трохи старомодною французькою – подарував мамі віяло дуже тонкої роботи і великий кулон з жадеїту, який він носив на грудях. Очевидно, він її полюбив, особливо, мабуть, за те, що мама виявляла такий жвавий інтерес до китайських звичаїв та обрядів.

З цієї подорожі є фотографія, де моя мати сидить у паланкіні, так що її майже не видно, а довкола неї стоять китайські достойники у високих гостроконечних хутряних шапках.

Вже через два занадто короткі тижні щастя скінчилося. (Власне кажучи, вони розраховували щонайменше на три тижні.) Прийшла телеграма, яка негайно відкликала батька на фронт. Вони попрощалися на вокзалі в Мукдені. Батько повернувся на війну, а мама назад до дітей. Всі вони були цілі й здорові. Знову почалося чекання на звістки і страх та турботи за коханого чоловіка. Вона, звичайно, нічого не показувала назовні й виглядала веселою і спокійною. А до того додалися хвилювання за її улюбленого брата. Він як морський офіцер теж був втягнутий тепер у військові події.

Після того, як японці повністю оточили збудоване у формі фортеці портове місто Порт-Артур, наново відбудований у неймовірному поспіху так званий Балтійський флот був змушений піти на допомогу обложеному місту з боку моря. Це був фантастичний, небувалий тут ризикований проект. 45 військових кораблів різного типу, в супроводі кораблів, які служили лазаретами й вантажними суднами для різноманітних потреб ескадри, вийшли 20 жовтня 1904 р. з Лібави на Балтійському морі, щоб дістатися до віддаленого на 20 000 миль східноазійського узбережжя й там воювати з японським флотом, який мав набагато кращу матеріальну підтримку.

Весь світ вважав цей похід цілком божевільним. Закладалися, що цей флот узагалі ніколи не дістанеться до свого місця призначення, що японці вже по дорозі зможуть своїми торпедними човнами потопити один корабель по одному. Японські торпедні човни справді виринули поблизу російської ескадри, проте нічого подібного не сталося. Натомість просуванню вперед перешкоджали постійні аварії

на старих, а то й на нових, погано збудованих кораблях. Із різних причин доводилось робити довгі непередбачені зупинки на почасти дуже несприятливих проміжних станціях. Моральний стан у корабельних залогах піддавався великим випробуванням. Лише завдяки видатній особистості, верховному адміралу Рождественському, якого всі поважали, на кораблях вдалося утримувати справжню дисципліну.

Всупереч усім перешкодам російський Балтійський флот, до якого світова громадськість тепер уже ставилася із загальним подивом, після семимісячної (замість попередньо запланованої тримісячної) подорожі прибув у середині травня 1905 р. в японські води. Почалася виснажлива гра в кота-мишку з японським флотом, який уже давно з нетерпінням його підстерігав. План Рождественського був спершу повести флот до Владивостока, а вже звідти, після проведення необхідних ремонтів, вступити в бій з японцями. Це не вдалося. 27 травня 1905 року відбулася битва під Цусимою, найбільша морська битва новітньої історії. Після запеклої боротьби японці перемогли. Їхні кораблі були швидкохіднішими й маневренішими, гармати мали значно більшу пробійну силу. Один за одним вони знищили російські кораблі, частина, вийшовши з ладу, затонула сама. Деякі, хоч і небагато, здалися. Лише трьом кораблям російського флоту вдалося прорватися до Владивостока.

Невеликий торпедний човен "Бравий" під командуванням Павла Дурново, брата моєї мами, був одним із них. "Бравий" здійснив усю виснажливу подорож, хоробро воював у битві під Цусимою, був тяжко пошкоджений. Широко відомий у тридцяті роки німецький письменник Франк Тісс писав у своїй змістовній книзі "Цусима, роман морської битви", ґрунтованій на докладному дослідженні, таке:

"Та "Бравий" зі своїм тяжко пошкодженим механізмом відійшов на схід, хоча четверо кочегарів загинуло й котельне відділення наполовину затопила вода, вночі підручними засобами здійснив складні ремонти, перефарбував димову трубу, спустив щоглу й підлаштувався під японський торпедний човен. Так на повній парі проплив крізь ворожі форпости. Ніхто його не розпізнав. І тоді 29 травня тріснула труба у третьому котлі. "Бравий" міг іти лише зі швидкістю п'ять вузлів, й окрім того, в нього, як і у "Грозно-

го", закінчилося вугілля. Капітан наказав поскидати все, що було на борту з дерева: лавки, ящики, обшивку стін, де тільки було дерево, все поздирати! І все ж за 65 морських миль від Владивостока подорож закінчилась. На човні вже не залишилось і сірника. Тут "Бравий" знову підняв свою щоглу, сконструював запасний телеграфний зв'язок і почав телеграфувати. Владивосток вловив сигнал і вислав назустріч два торпедні човни, які доставили вугілля й воду. 30 травня і "Бравий" дістався додому".

Моя мати і його дружина Соня (віддалена кузина), з якою Павло Дурново одружився після довгої боротьби зі своїм батьком восени 1898 року (причому опір старого Дурново проти шлюбу тут принаймні можна було зрозуміти, Павлова обраниця була старшою від нього на десять років і не могла мати дітей) пережили тяжкі години, коли стало відомо про перемогу японців у Цусимській битві. Тепер усі і, звичайно, старий Дурново, були страшенно щасливі, що Павло зі своїм "Бравим" урятувався. Та Павло Дурново не прожив довго. Коли відбувся спустошливий землетрус у Мессіні в 1909 році, його корабель перетинав Середземне море. Всі російські кораблі попливли до Мессіни, щоб надати допомогу. На зворотному шляху Павло Дурново захворів на запалення середнього вуха й помер в Афінах. Йому щойно виповнилося 38 років.

Коли нарешті шляхом переговорів досягли завершення такої спустошливої для обох сторін війни, мій батько повернувся до свого полку в Санкт-Петербурзі. Він був щасливий знову опинитися вдома біля коханої дружини і дітей. Обидві його донечки, тепер майже семирічна й шестирічна, дуже підросли. Вони вже могли показати йому свої перші успіхи в письмі. Маленький Петро теж зробив великий поступ. Тепер батько міг нарешті познайомитися зі своїм найменшим сином Данилом, якого він залишив іще зовсім немовлям. Зараз йому було вже майже два роки, він був дуже жвавим міцним маленьким хлопчиком, але, на батьків подив, був одягнений у дівчачі суконочки, як тоді було прийнято. Ми маємо просто чарівні фото: Данило з виразно хлопчачим личком у біленьких коронкових платтячках! Батько поставив вимогу, щоб його сина негайно почали одягати як хлопця.

9 грудня 1905 року під час військового параду в Царському Селі цар Микола II іменував мого батька своїм флігель-ад'ютантом, зі

збереженням його службових обов'язків у кавалерґардському полку. Цей пост ад'ютанта, який він займав роками, виявився дуже важливим для пізнішого батькового життя. Він дав йому можливість із найближчої відстані ознайомитися з функціонуванням апарату управління (хоча й, швидше, поганого), досвід, який дуже допомагав батькові під час його Гетьманату в Україні.

Військова кар'єра батька, яка тепер стрімко пішла вгору, повністю задокументована. Окрім того, в Україні за роки від проголошення незалежності 1991 року з'явилося кілька докладних наукових праць саме про військовий аспект батькової біографії.

Батько ставився до служби в кавалерґардському полку дуже серйозно. Він справді був солдатом душею й тілом. Серед солдатів і нижчих чинів батька дуже любили й поважали, вважали суворим, але справедливим. Серед товаришів-офіцерів думка про нього була поділеною. З деким він підтримував дуже сердечні стосунки, інші його не любили, вважаючи сухим і неприступним. Начальство було про нього дуже високої думки. Це видно і зі щорічних службових характеристик. У складеній 1907 року написано: "Він заслуговує посади командира полку, проте, згідно з нормами, не внесений до списку кандидатів". У складеній 1908 року стоїть: "Видатний, здібний до найвищих військових посад, також поза чергою".

І от восени 1910 батько отримує свій перший полк. Його призначають командиром фінського драгунського полку. Вся родина з гувернерами, вчителями й покоївками супроводжує його до Фінляндії. Де саме стаціонував полк у Фінляндії, я не знаю. Можу додумуватися, що він стояв десь поблизу Іматри, оскільки батько часом говорив про красу краєвиду біля Іматрських водоспадів. Також не знаю, де і як розміщалася родина. В усякому разі, вони мали лише умебльоване житло. Мої батьки, мабуть, знали, що фінське командування було лише тимчасовою справою.

Мама розповідала мені, що їй подобалося в Фінляндії, незважаючи на явні незручності їхнього життя в порівнянні з люксусовим помешканням у Санкт-Петербурзі. Мати дуже цікавилася фінським народним мистецтвом. Вона зібрала цілу колекцію чудових тканих барвистих стрічок, які фіни, чи скоріше лапландці, носили зі своїм вбранням. Вона виготовляла з них мистецькі стінні килимки, один

із них випадково зберігся й висів у Ваннзее на стіні в Даниловій кімнаті. Напевно, при втечі моїх братів і сестер з Києва він послужив для чогось пакувальним матеріалом.

Мама під час свого короткого перебування у Фінляндії навіть вивчила трохи фінську мову, просто так, бо її цікавила ця чужа мова. У Ваннзее вона дивувала фінську приятельку нашої родини журналістку Аду Норну своїми фінськими знаннями.

Данило, тоді п'ятирічний, навчився у Фінляндії їздити на лижах. Батько розповідав: "Під час якоїсь верхової прогулянки, глибоко поринувши у свої думки, я раптом почув перед собою дитячі голоси. Переді мною був невеликий горбок, на якому стояв довгий сарай з великим спадистим дахом. Дах сараю служив трампліном для стрибків. Ціла купа фінських хлопців невтомно залазила по другому боці сараю вгору на дах, відштовхувалася, з'їжджала вниз по даху і стрибала якомога далі в сніг. Це була весела картина. Особливо впав мені в око найменший із них. Мабуть, тому, що він був такий легенький, стрибав найдалі. І раптом хлопчик починає махати своїми лижними палицями й захоплено кричить "Папа, папа!!!" Це був мій власний маленький Данило. Я був страшенно гордий за нього".

Вже у квітні 1911 року фінському інтермеццо настав кінець. Батька призначили командиром лейб-гвардії Кінного полку в Санкт-Петербурзі, зі збереженням посади флігель-ад'ютанта царя. Кавалерґарди і кінногвардійці завжди конкурували між собою. Обидва полки належали до найелітніших у Російській імперії. Але саме у кінній гвардії служило особливо багато синів із найбагатших родин Росії. Вони були розбещені, легковажні і вважали, що їм усе дозволено. І саме в цьому офіцерському корпусі поставили начальником командира, який так серйозно ставився до свого завдання й вимагав дисципліни, – мого батька. Батько усвідомлював, що його чекає нелегке завдання.

Він мусив не лише подати урок серйознішого ставлення до службових обов'язків розбещеним молодим шибайголовам офіцерського корпусу свого полку, але й подолати недовір'я, яке вони почували до нього як до колишнього кавалерґарда. Батько розповідав, що в цьому плані на самому початку своєї діяльності в кінній гвардії він змушений був скласти нелегкий іспит. Як завжди, у травні відбува-

лися великі кінні перегони перед царем, в яких змагалися одні проти одних групи вершників різних рангів під проводом своїх командирів. Це була напружена гонитва. Врешті фактично перемогли кінногвардійці на чолі зі своїм командиром Скоропадським. Цим батько завоював велику повагу у своїх офіцерів. Він казав, що внутрішньо просив вибачення у свого коня, бо вимагав від тварини майже неможливих зусиль, проте для добра ситуації у своєму полку він мусив перемогти.

Батько розповідав, скільки часу й зусиль коштувало йому в кінній гвардії, щоб завдяки психологічній спритності й терплячій мотиваційній праці перетворити розбещених молодих представників офіцерського корпусу у відповідальних офіцерів, а досить-таки непутящих рядовиків – у дисциплінованих солдатів. Йому це вдалося. Коли вибухнула Перша світова війна 1914 року, гвардійські полки відразу опинилися на фронті. Всі вони героїчно воювали. В битві під Краупішкеном, яка відбулася відразу на початку війни, особливо відзначився полк кінногвардійців під проводом мого батька, який тоді вже був генерал-майором і командував іще деякими іншими полками.

Батько дуже гордився своїм полком. Пригадую, як він не раз сидів у Ваннзее разом зі своїми молодшими полковими товаришами братами Баґґе оф Боо, й вони по багато годин поспіль разом реконструювали по пам'яті перебіг тієї славетної для їхнього полку битви. Опис повинен був появитися у планованій книзі про битви Першої світової війни (чи вийшла та книга друком, не знаю).

За особисту мужність у битві під Краупішкеном Рада Георгіївських рицарів нагородила батька Георгіївським хрестом, найвищою військовою відзнакою в тогочасній Росії. Батько дуже цінував цю нагороду і зберіг її навіть в еміграції. Зараз вона знаходиться в Музеї збройних сил у Києві.

Війна

У перші роки І Світової війни мій батько практично постійно перебував на фронті, де кавалерійські полки, якими він командував як командир дивізіону майже безперервно провадили запеклі бої з німцями й австрійцями. Батько писав: "Кінця війні взагалі не видно".

В еміграції батько часто розповідав про свої фронтові пригоди, конкретно й дуже яскраво, але ніколи не вивищуючи себе над іншими. Просто ці події хвилювали його ще й через десятиліття, особливо їх людський бік. Дуже виразно пригадую пов'язану з цим розмову, яка відбулася в нас у Ваннзее наприкінці 1943 року, отже вже після початку досить великих повітряних нальотів на Берлін. Ми з нашими гостями, німецьким подружжям та українським професором і його дружиною (думаю, це був професор Іван Мірчук), перебули повітряну тривогу в бункері нашого ваннзейського саду. Окрім протиповітряних зеніток, які стріляли як скажені, більше нічого не було чути. Як завжди після як слід пережитого страху, всі були в доброму настрої. Батько ще запросив гостей до будинку на келишок вина. Ми сиділи у вітальні, відчуваючи полегшення, що все так добре минулося. Розмова жваво переходила з теми на тему. Звичайно, йшлося і про останні великі нальоти, від яких так сильно потерпів Берлін. Окрім батька, всі присутні були цивільними особами, які під час цих нальотів, можливо, вперше у своєму житті пережили страх смерті. Розмовляли про феномен страху. Батько сказав: "Страх є цілком природним людським почуттям, якого не слід соромитися. Людині, яка мені каже, що вона ніколи не боїться, я просто не вірю. Йдеться лише про те, як ставитися до свого страху. Я подивляю всіх жінок, які сидять тут, не змигнувши й оком, коли над ними лютує бомбардування. Я особисто вважаю, що значно гірше отак сидіти цілком беззахисно в бункері, відданим на поталу повітряних нальотів, аніж перебувати під час війни на фронті й воювати. Там почуття страху є чимось цілком природним, але тоді в більшості людей дуже швидко настає момент звикання, або страх переходить в агресію. Окрім того, тоді дуже велику роль відіграє приклад та відчуття спільноти з товаришами і, звичайно, переконання, що воюєш за добру

справу. Я часто бував свідком того, як під час військових дій зовсім непомітні люди здійснювали найбільші подвиги, й коли я потім питав, що вони при цьому відчували, вони відповідали: "Ох, ви знаєте, ваша ексцеленціє, я так страшенно боявся, але раптом став зовсім спокійним, а потім усе сталося само".

Я була щасливою почути це, оскільки кілька днів тому сама відчула це під час повітряного нальоту у Вестенді. Після панічного страху на мене в одну мить зійшов великий, повністю позбавлений страху спокій. Подвигів я, звичайно, не здійснювала, та це й не було потрібно. Потім батько ще додав: "Молитва теж помагає ... і добре виховання". Наші гості зовсім бадьоро вирушили в дорогу. Прощаючись на добраніч, я особливо ніжно поцілувала батька, про причину цього він ніколи не дізнався. Він був мені дуже близьким, оскільки був таким людяним, адже він також міг би сказати: "Страх мені невідомий!"

Батьки бачилися в роки війни лише зрідка. Окрім літніх місяців, які вони зазвичай проводили з дітьми в Україні, мати мешкала в Санкт-Петербурзі. Маріка й Лілі ходили до публічної гімназії, Данило ще навчався вдома, але мусив регулярно складати офіційні іспити за програмою відповідних гімназійних класів, що давалося йому легко.

Точнісінько як і її чоловік, моя мати мало цікавилася політикою. Але в неї було тонке відчуття духу часу. Вона вітала наявні тепер можливості освіти для жінок, які давали їм більше незалежності й почуття безпеки. Мати хотіла дати своїм донькам ці можливості також для того, щоб визволити їх із ґетто їхнього класу. В колах, де оберталися мої батьки, такі погляди вважалися революційними. Але й із власним чоловіком теж довелося проводити деяку роботу з переконання, поки він дозволив, аби його обидві доньки відвідували публічну гімназію. Маріка закінчила повний гімназійний курс уже в 1916 р. із золотою медаллю. Гордий тепер батько привітав її телеграмою з цим успіхом. Лілі зробила те саме через рік.

Великою турботою в житті батьків залишалась хвороба Петра, чий стан усе більше погіршувався.

Тому для батьків було великим щастям, коли у них 29 вересня 1915 року народився ще один здоровий міцний хлопчик, маленький

Павло, якого кликали Павлиньком, що мав стати улюбленцем усієї родини.

Це справді мала бути дуже особлива дитина. В мене зберігся дуже гарний, мальований добрим майстром його дитячий портрет, який завжди висів у нашій вітальні в Ваннзее. Я його ніколи не вішала в себе, – мені це було надто боляче. Павлинько мав сяючі одухотворені материні очі, які успадкувала також наша донька Александра і які має її маленький Димитрі.

Павлинько розвивався чудово й зачаровував усіх навколо, навіть грізних матросів, які після революції Керенського в лютому 1917 року стояли на посту як самозвані вартові перед будинком мого діда Дурново, де мешкала тоді й мама зі своїми дітьми. Котрогось дня Павлинько, якому ще не було і двох років, вислизнув з-під опіки няні й опинився перед двома величезними здоровань, уважно їх оглянув, а тоді спитав своїм дзвінким високим дитячим голоском: "Ви теж хулігани?" Обидва дивилися насуплено, не знаючи, сердитися їм чи сміятися. Тоді один із типів схопив маленького хлопчика й підкинув його високо в повітря, щоб злякати. "Я тобі покажу, ти, малявка!" Павлинько лише скрикнув від задоволення й чемно вигукнув: "Прошу ще раз!", – не підозрюючи, що могло б трапитися й лихо. Обидва чоловіки посміхнулися й почали обережно, майже ніжно підкидати малюка. "Він молодець!" – гукнули вони до моєї матері, яка щойно з'явилася у воротях і була досить перелякана. Обидва грізні велетні по-справжньому полюбили Павлинька. Через нього заприязнилася з ними й няня. Михайло і Петрович практично стали членами дому Дурново. Вони веліли по черзі годувати себе на кухні й піклувалися про те, щоб постачання продуктів з охтинської дачі Дурново відбувалося безперешкодно – і щоб оберегти увесь дім, принаймні тимчасово, від прикрих обтяжень. На жаль, ненадовго. Обидва "захисники" мусили повернутися до своїх частин.

22 січня 1917 мій батько був призначений командиром 34-го армійського корпусу, який складався переважно з українських полків. Вони відзначилися високими бойовими якостями під час боїв у Галичині й тепер дислокувалися в Україні.

Загальне становище в Росії виглядало похмуро. Народ голодував, був знекровлений, втомлений війною і глибоко невдоволений.

На фронті було погано. Всі невдачі приписували цареві Миколі II, якого мій батько дуже добре пізнав за час свого ад'ютантства. В лютому 1918 цар був змушений відректися від влади. Росія перестала бути монархією. Обраний російською Думою адвокат Керенський створив Тимчасовий уряд і перебрав управління на себе.

Події сильно заторкнули батька. Через зречення царя він, властиво, був звільнений від своєї військової присяги. Але Росія й далі перебувала в стані війни з Центральними державами. Замість того, щоб звільнитися з армії й повернутися до цивільного життя, як це зробили багато його друзів-офіцерів, батько вважав своїм обов'язком залишатися на своєму посту й за нового уряду. Все інше він вважав би для себе дезертирством.

Для батька настали тепер дуже важкі часи. У своїх "Спогадах" він докладно пише про труднощі, які постали перед військовим керівництвом через нові соціалістичні порядки. З одного боку, уряд Керенського вимагав, щоб війна з багатолітнім ворогом продовжувалась (Керенський навіть розпочав досить невдалий великий наступ), з іншого боку, військове командування було змушене постійно стикатися з всюдисущими політичними комісарами й солдатськими комітетами, які намагалися в усе втручатися і вбачали своє основне завдання в тому, щоб перешкоджати військовому керівництву у виконанні його завдань.

Водночас, як і Керенський в Росії, в Україні перейняла владу українська національно налаштована Центральна Рада. В армії також дуже поширилась ідея української незалежності. Мій батько, який досі мало цікавився політикою взагалі, а тим більше – українською, вперше зустрівся з представниками українського незалежницького руху.

У травні 1917 року в Києві відбувся Всеукраїнський військовий з'їзд, який проголосив ідею створення національної української армії. Власне кажучи, ці кола привітали рішення, прийняте в серпні 1917 року вищим російським військовим командуванням – повністю українізувати 34-й армійський корпус під командуванням, генерал-лейтенанта Скоропадського й перейменувати його в І Український корпус. Корпус охоплював вісім полків.

Військові підпорядкування в Україні були тоді дуже складними. В суто військовому відношенні І Український корпус підпорядкову-

вався урядові Керенського, а на Західному фронті ще тривали бої. Але корпус перебував на українській території. В Києві керувала по-українськи національно налаштована, дуже сильно соціалістично забарвлена Центральна Рада. Військовий комісаріат, який входив до її складу, відповідав за постачання й озброєння І Українського корпусу.

І Український корпус міг би з успіхом стати фундаментом національної української армії – батько теж так вважав. Та через короткозору позицію і військовий комісаріат, і Центральна Рада в цілому ставилися до І Українського корпусу та його командувача Скоропадського швидше негативно. Популярність батька як командира І Українського корпусу дозволяла Центральній Раді вбачати в ньому можливого конкурента. Окрім того, для багатьох членів Центральної Ради його походження – аристократ і великий поміщик – було скалкою в оці. Така позиція призвела до того, що з постачанням і озброєнням І Українського корпусу були постійні негаразди.

Завдяки батьковій популярності у військових колах "Союз вільного козацтва" на своєму з'їзді, що відбувався в Чигирині від 16 до 20 жовтня, обрав його членом Генеральної ради та отаманом. ("Союз вільного козацтва", напіввійськова організація, дуже розвинувся за останні місяці в Україні й охоплював уже до 60 000 членів.)

Від цього моменту в батьковому житті розпочався новий період. Відтепер українська справа повністю захопила його інтереси, стала метою, яка володіла ним до кінця життя.

Спершу він займався тим, щоб знову зробити боєздатним підпорядкований йому армійський корпус. Після багаторічних боїв на фронті корпус перебував з точки зору оснащення в найгіршому стані, який лише можна уявити.

У своїх "Спогадах" батько докладно пише про те, з якими труднощами він зіткнувся, намагаючись здобути для свого корпусу не лише необхідне озброєння, але і щоб зберегти корпус від морального розкладу в такий політично бурхливий час. Так само, як і в усіх військових частинах, в І Українському корпусі також були тоді комісари й солдатські комітети, які утруднювали роботу військового керівництва. Завдяки своєму природному авторитетові й повазі серед загалу батькові вдалося добре справитися з цими панами й утри-

мувати в корпусі загальну військову дисципліну, на противагу багатьом іншим корпусам, у яких панували під цим оглядом катастрофічні обставини.

Та коли в листопаді 1917 року в Санкт-Петербурзі впав уряд Керенського і більшовики захопили владу, в І Українському корпусі також неприємно зросла більшовицька пропаганда. Причому батько пише, що ця пропаганда значно менше виходила від солдатів, і значно більше – від цивільних агітаторів з місцевостей, сусідніх із розташуванням корпусу. Оскільки І Український корпус складався майже виключно з українців, більшовизм, який ішов з Росії, довго не міг досягти бажаного результату, принаймні тим часом... Але все ж ситуація була гнітючою. Батько описує у "Спогадах" цю епоху свого життя зовсім не сентиментально, а часом навіть з певним гумором. В еміграції він теж іноді розповідав про цей час. Та завжди відчувалося, як важко йому мало бути, коли мусив спостерігати, як пануючі обставини знищують усі вартості, які він як офіцер високо цінував протягом усього свого життя.

На початку другої половини листопада батько отримав від вищого військового начальства давно очікуваний наказ виступити зі своїм корпусом на фронт. Батько опинився перед тяжким моральним вибором. Ще кілька тижнів тому він сам був за тим, щоб якомога швидше відправити корпус на фронт, оскільки гадав, що це допоможе зберегти його цілість. Тепер же вважав, що це вже запізно. Дезорганізація й моральний розклад фронту тим часом зайшли вже так далеко, що він побоювався, що його корпус поміж іншими, вже зовсім збільшовизованими частинами, також повністю потрапить під вплив більшовицької пропаганди і таким чином буде повністю зруйнованим. Але наказ є наказом, він повинен був його виконати, – цього він навчився ще в юності...

Всупереч загальному невдоволенню рядового складу, розпочалося завантаження корпусу у транспортні потяги, яке відбувалося досить швидко. Батько зі своїм штабом уже теж був готовий до відправлення. І тут він отримав повідомлення, що велика частина цілковито збільшовизованого II Гвардійського корпусу вирушає з фронту на Київ, а Київ залишається проти них практично зовсім беззахисним. Це підштовхнуло батька до прийняття рішення. Всупереч наказу свого

військового начальства виступати зі своїм корпусом на фронт, він зупинив пов'язані з цим приготування. Поїзди з уже повантаженими військами завдяки складним маневрам змінили напрямок і повернули проти збільшовизованих полків II Гвардійського корпусу.

Частини I корпусу були в захваті від батькового рішення стримати II Гвардійський корпус від маршу на Київ і з запалом боролися проти більшовиків. Полк за полком були роззброєні й відправлені на північ. Залізнична станція Козятин поблизу Білої Церкви була центром усіх дій.

Під час нашої подорожі в Україну 2002 року ми побували в тих околицях. Мене дуже зворушило те, що я могла побачити місцевості, де більше як вісімдесят років тому мій батько пережив такі хвилюючі часи.

Адже батьків вчинок дорівнював явному порушенню наказу й міг коштувати йому голови. Але він відчував полегшення, оскільки його дії служили інтересам України. Пізніше він згадував про бої під Козятином як про одну з найважливіших операцій під час війни, хоча, одночасно, йому було дуже боляче спостерігати, як гвардійські полки, в яких він сам роками служив і які були гордістю Росії, перетворюються в цілковито деморалізовані більшовицькі орди.

Встановлено, що Центральна Рада в листопаді 1917 р. змогла втриматися в Києві передусім завдяки наступові I Українського корпусу. Проте стосунки з військовим комісаріатом ще погіршилися, настільки, що в кінці 1917 р. батько вирішив, що змушений вимагати свого звільнення з посади командира I Українського корпусу. Це рішення далося батькові дуже важко, та він усвідомлював, що негативне ставлення військового комісаріату до I Українського корпусу було пов'язане головним чином із його власною персоною.

Через короткозорість й упередженість Центральної Ради, яка була цілковито захоплена ідеєю "пролетарського братерства всіх народів" й тому вважала непотрібною власну українську армію, вже невдовзі дійшло до повної дезорганізації I Українського корпусу, саме в момент, коли така військова формація була особливо потрібною, щоб захистити Україну перед загрозою більшовицьких військ.

Відколи в листопаді 1917 р. до влади прийшов Ленін, у всій Росії почав нестримно лютувати більшовизм, і в Україні також, хоча й у

значно меншому масштабі. Але й тут відбувалися серйозні заворушення, особливо на селі. Багато маєтків спалили, дійшло до руйнувань і навіть розстрілів. (Старий дерев'яний дім дідуся в улюбленому батьковому Тростянці був спалений селянами із сусідніх сіл, знищили і схожу на замок Олександрівку, маєток графині Браницької поблизу Білої Церкви, де батько провів кілька днів під час боїв за Козятин. Численні унікальні пам'ятки давньої української історії й культури назавжди були втрачені в цих пожежах.)

В Росії панували злидні й голод. Ленін потребував хліба України. Щоб збільшити вплив більшовизму в Україні, він послав тисячі червоноармійців проти України. Разом із власними гніздами більшовизму вони становили для України велику загрозу. Після того, як батько залишив І Український корпус, він став, так би мовити, вільною людиною. Він оселився в Києві в готелі "Універсаль". Навколо нього відразу почало гуртуватися широке коло людей. Батько дуже турбувався про політичний розвиток. Загроза більшовизму для України ставала все небезпечнішою, батько намагався вияснити, наскільки можливо мобілізувати протидію більшовицькій загрозі. Він покладав певні надії на козацькі організації, хоча і знав, що у своїй теперішній формі вони аж ніяк не відповідають потребам часу. Щоб з власного досвіду оцінити картину настроїв у країні й, особливо, серед козаків, батько інкогніто, в супроводі лише одного українця вирушив до головного місця розташування козаків у Білій Церкві. Опис цієї поїздки в його "Спогадах" читається майже так само захоплююче, як детективний роман. Результати цієї розвідувальної подорожі його розчарували. Перед наступом більшовицьких військ Генеральна Рада козаків у Білій Церкві якраз саморозпустилася, в інших місцях була подібна картина – повний розклад і жодного бажання боротьби. Селянство ставилося до політичних подій здебільшого пасивно, але почасти воно вже було настільки збільшовизованим, що на порядку денному були і грабежі, і спалення маєтків, і навіть гірші речі. Батько вважав, що тепер не було жодного сенсу сподіватися на народне повстання проти більшовизму. Він повернувся до Києва.

Тим часом червоногвардійці все далі просувалися в Україну. Нечисленні українські частини не могли їх стримати. В кінці січня

1918 р. навколо Києва склалася дуже загрозлива ситуація, наступ відбувався одночасно з чотирьох боків. Добре військово вишколеній червоній гвардії під досвідченим керівництвом колишнього царського генерала Центральна Рада змогла виставити для захисту Києва лише кілька загонів добровольців і майже зовсім непідготовану військову частину студентів, яку розгромили в героїчному бою під Крутами.

Дванадцять днів Київ перебував під обстрілом. Давня центральна частина була сильно пошкоджена. Потім увійшли більшовики, які мали підтримку ззовні, а також від наявних у Києві більшовицьких угруповань. Червоний терор, який вибухнув у всій своїй страхітливості, забрав тисячі жертв. Представників інтелігенції та офіцерського корпусу, службовців, студентів і навіть гімназистів безжально розстрілювали, грабували, плюндрували, ґвалтували. Центральна Рада вже давно втекла до Чигирина.

За голову мого батька оголосили винагороду. В той час він переховувався по квартирах майже зовсім незнайомих людей, які ризикували своїм життям, переховуючи осіб, яким загрожувала небезпека, якби у них знайшли їхніх гостей. Батько дуже страждав від бездіяльності й неможливості виходити.

9 лютого 1918 р. у Бересті українська делегація підписала сепаратний мир з Центральними державами. Одночасно делегати від Центральної Ради попросили Німеччину й Австрію про негайну військову підтримку проти російських більшовиків, які практично захопили вже майже всю Україну. Разом із небагатьма українськими частинами, які ще залишилися, німці почали звільняти Україну від більшовиків.

2 березня 1918 року німці увійшли до Києва.

Київ

Коли німці наблизилися до Києва, червоні бригади залишили місто. Життя в місті знову почало нормалізуватися. Батько теж відразу покинув свій сховок у дружніх людей, які переховували його, наражаючи на небезпеку власне життя, і знову перебрався до готелю. Тепер він стояв біля вікна готельної кімнати і з цікавістю спостерігав за вступом німців до Києва. Він подивляв добрий порядок і бездоганне, аж до дрібниць, спорядження, яке, незважаючи на багаторічні бої на фронті, все ще демонстрували німецькі війська.

Батькові почуття при виді німців були дуже двоякими. З одного боку, він радів, що завдяки втручанню німців припинився червоний терор у Києві, а незабаром і по всій Україні, а з другого – відчував гіркоту й сором, що божевілля в його країні зайшло так далеко, що довелося шукати допомоги проти більшовиків у давнього ворога. Батько пише про це дуже переконливо, сповнений турботи про майбутнє України.

Події наступного тижня були в батьковому житті настільки драматичними й розвивалися так стрімко, що тяжко написати про них стисло. Проте я спробую це зробити, оскільки вони мали вирішальне значення для життя моїх батьків.

Уряд Центральної Ради, який перед тим утік, знову повернувся до Києва. Вже незабаром стало очевидно, що він не в змозі забезпечити законного дотримання умов, досягнутих згідно з Берестейським договором. Адже німці не з гуманності виявили готовність підтримати Україну в її боротьбі проти російських більшовиків, а тому, що потребували від України поставок збіжжя для голодуючого Берліна. При запровадженій Радою соціалістичній системі цих поставок ніяк не можна було здійснити.

Окрім того, Центральна Рада вже перед тим видала універсал, який скасовував право власності на землю, що призвело до сваволі й анархії на селі й настроїло проти Ради всіх землевласників, починаючи від великих поміщиків і закінчуючи дрібними селянами. Можливо, тому в Україні виникло багато опозиційних угруповань, але не було єдиної великої національної української політичної партії, яка була б **не соціалістичною.**

Батько зрозумів цей недолік. Разом з однодумцями відразу ж після вступу німців до Києва він узявся до створення українськи налаштованої не соціалістичної демократичної партії. Ця партія мала становити політичну противагу Раді й водночас показати німцям, що крайній соціалістичний курс Центральної Ради не відповідав бажанням усіх прошарків українського народу.

Головною програмою партії було знайти здоровий компроміс, з одного боку, поміж правими й лівими в соціальному плані, а з другого – поміж українцями й великоросами, що жили в Україні, – в національному плані. (Зрештою, ця проблема й досі не втратила свого значення для України.)

І тоді, й пізніше батькові закидали, що він був "реакціонером". Сьогодні, мабуть кожен об'єктивний спостерігач, який займається історією українських незалежницьких змагань і особою мого батька, повинен визнати, що це не відповідає дійсності. І проголошена батьком партійна програма "Української народної громади" (так називалася його партія), і пізніші урядові програми після виборів Гетьмана також виглядали з сьогоднішньої точки зору цілком модерно. Звичайно, вони не були "соціалістичними" (хоча, наприклад, земельна реформа була одним із найважливіших програмних пунктів), зате прогресивними, ліберальними й соціальними.

Ще до другої половини березня батько не думав про негайне введення Гетьманату і про насильне повалення Центральної Ради. Хоча в його оточенні знову й знову виникали розмови про те, що для України буде краще, якщо зникне Рада, а всі урядові сили зосередяться в одних руках, і що батько має стати Гетьманом. Батько теж був переконаний в тому, що введення Гетьманату в Україні було б бажаним, але вважав, що це повинно відбутися лише після ґрунтовної підготовки. Він інтенсивно працював над створенням своєї партії. Початки були багатообіцяючі. Він сподівався, що партія незабаром поширіться в Україні і здобуде вплив і що через партію можна буде також пропагувати ідею Гетьманату. Щойно коли все це буде зроблено, можна приступати до запровадження в Україні Гетьманату. Та події поточилися інакше.

Політичне становище в Україні з тижня на тиждень ставало все напруженішим. Стосунки між Центральною Радою та австрійцями

й німцями, яких Рада сама і привела в Україну, помітно погіршились. Рада була далекою від того, щоб виконувати умови Берестейського мирного договору, та, зрештою, не могла утвердитися й сама. На зайнятих австрійцями територіях, головно, на Півдні України, від самого початку був запроваджений суворий окупаційний режим. Німці намагалися в окупованих ними місцевостях узяти все в свої руки, часом і за допомогою сили, і проводили в життя все, що хотіли. Лякало те, що зростали ознаки того, що німці попросту почали розглядати Україну як своє майбутнє генерал-губернаторство, яке можна експлуатувати як заманеться. В керівництві Ради панувала цілковита безпорадність. Країна все більше занурювалася в хаос.

Батько вважав, що може стати запізно, якщо він чекатиме із запровадженням Гетьманату до часу, коли розвинеться його партія. Тепер він був переконаний в тому, що в цій ситуації корисною для України буде лише сильна, оперта на народ урядова влада з добрими намірами, тобто Гетьман (отже, диктатура), і сподівався, що німці й австрійці таку владу визнаватимуть і поважатимуть.

На початку квітня батько дізнався, що Центральна Рада з метою самоутвердження хоче скликати на 12 травня Українські установчі збори. Це послужило для нього останнім поштовхом. Він вважав такі збори в даний момент абсурдними, але побоювався, що ця подія ще більше погіршить політичне становище в Україні й призведе до ще більшого хаосу. Він вирішив діяти негайно. Це було 10 квітня.

В порозумінні з впливовим Союзом землевласників у Києві мав бути скликаний великий з'їзд хліборобів з усієї України. З'їзд мав відбутися ще до 12 травня, 29 квітня 1918 року, й мав тривати два дні. Під кінець з'їзду мали пройти вибори Гетьмана й одночасне повалення режиму Ради.

Підготовка до Хліборобського з'їзду почалася відразу у швидкому темпі. План дій був розроблений до найменших деталей. Офіцери й виборні козаки зібралися в Києві нібито для захисту з'їзду. Лише невелика кількість утаємничених знала, що з'їзд мав закінчитися другого дня виборами Гетьмана й поваленням Ради.

Таке суворе дотримання таємниці й обмеження до тісного кола втаємничених було необхідним, щоб Рада ні в якому разі не довідалася наперед про плани повалення й не вжила контрзаходів. Батько

дивувався, що Рада при постійному русі туди-сюди свого оточення вже давно не почала чогось підозрювати.

Вже протягом тривалого часу поміж батьком і німцями встановилися вільні контакти. Було помітно, що вони цікавляться батьковою особою та його різноманітною активністю. Тепер, після того, як батько прийняв рішення про проголошення Гетьманату й повалення Ради, він мусив дійти до порозуміння з чільними представниками окупаційної влади, щоб вони доброзичливо поставилися до його планів.

Після деяких попередніх нарад із офіцерами середньої ланки, 24 квітня відбулася батькова зустріч з генералом Ґренером – найважливішою особою в німецькому вищому командуванні. Вона поклала початок багаторічній дружбі, яка тривала аж до смерті генерала Ґренера в 1939 році. Поміж Ґренером і батьком від початку панувала симпатія, довіра і взаємна повага.

Було досягнуто домовленості, яка задовольняла обидві сторони. Німці обіцяли дотримуватись при плановану моїм батьком перевороті доброзичливого нейтралітету.

Великий головний біль викликало у батька створення кабінету міністрів його майбутнього уряду. В його теперішньому оточенні бракувало відповідних до цього людей. Це було також пов'язане з тимчасовим утриманням його планів у таємниці. Після довгих роздумів він прийшов до рішення при своєму проголошенні спершу призначити лише прем'єр-міністра. Подальший список міністрів буде оголошений пізніше. (Фактично, через кілька днів після виборів Гетьмана він був більш-менш укомплектований.)

Для самого повалення Ради все було детально підготоване. Було призначено начальника штабу. Створено єгерський полк з багатьма підрозділами, який складався головним чином із офіцерів. Зброї вистачало. Кожен знав, що він має робити.

Ще за кілька днів до 29 квітня делегати від землевласників з усієї України з'їхалися до Києва. На той час поміж великими землевласниками і дрібними поміщиками, внаслідок проголошеного Радою декрету про скасування права власності на землю, панувала цілковита однодушність. Тисячі землевласників як представники мільйонів селян стікалися до міста, щоб оскаржити наслідки цього

закону й шукати допомоги проти сваволі Ради. Організація з'їзду, якою займався Союз землевласників, проходила успішно. Всі делегати були розміщені й законно зареєстровані.

Сам з'їзд розпочався 29 квітня 1918 р. об 11 годині у великому київському цирку, єдиній будівлі в місті, яка могла вмістити таку кількість людей.

Батька постійно інформували в його помешканні про перебіг з'їзду. Батько, власне кажучи, уявляв собі, що з'їзд буде проходити подібно до генеральних зборів великого підприємства, – різні промови, дискусії, а тоді, другого дня, – вибори Гетьмана шляхом голосування. Після виголошеної ним програмної промови всі мали б спокійно розійтись. А тепер, завдяки отримуваним повідомленням, стало ясно, що все відбудеться значно швидше. Настрій делегатів був таким емоційно піднесеним і однозначно спрямованим проти уряду Ради, що не було сенсу чекати з виборами Гетьмана до другого дня.

Тому батько віддав своїм частинам наказ негайно розпочати дії для скинення уряду Ради. І розпорядився відвезти себе з двома ад'ютантами на з'їзд.

Все величезне приміщення цирку аж до верхніх галерей було заповнене до останнього місця, люди товпилися навіть у проходах. Ще від зовнішнього проходу батько почув різних промовців, усі скаржилися на неможливі стосунки на селі. Батько зі своїм ад'ютантом зайшов до маленької ложі поряд з великою сценою, саме в той момент, коли промовець сказав, що тепер, у цій ситуації, може допомогти лише диктатор, тобто за давньою українською традицією лише Гетьман. Прозвучало прізвище "Скоропадський", а потім сталося таке, що глибоко зворушило мого зовсім не сентиментального батька: всі присутні як один підхопилися, залунали тріумфальні вигуки, почали обійматися, плакати від радості, що нарешті в Україні є Гетьман. Було зареєстровано 6432 делегати.

Батька підняли на сцену. Він виголосив коротку промову, в якій прийняв вибір на Гетьмана й пообіцяв усіма своїми силами служити Україні. Ентузіазм натовпу важко було описати. Раптом пролунав заклик: "До Софіївського собору!" Там на великій площі перед Софіївським собором (зараз його знову дуже гарно відновили) відбулася святкова Служба Божа. З неї збереглися дуже виразні фотографії. Батько пише:

"Це були хвилини, яких забути не можна. Скільки світлих, чистих надій, скільки бажання працювати! Преосвященний Никодим виголосив зворушливу промову. Хор гримнув: "Многая літа пану нашому, Гетьманові всієї України!" Всі дзвони св. Софії дзвонили. Ззовні я був спокійним, але в душі переживав дуже. Після закінчення молебню, супроводжуваний вітаннями натовпу, я поїхав додому".

Тим часом гетьманські загони розпочали свої військові дії. Ще під час Служби Божої перед Софіївським собором, за будинок, в якому засідала Рада (теперішній Будинок вчителя на Володимирській вулиці), тривали сутички. Коли до них дійшла звістка про вибори Гетьмана, частини полку Січових стрільців поспішили на допомогу солдатам-охоронцям Ради і вступили в бій з наступаючими гетьманськими частинами. Вкінці гетьманські загони захопили будинок Ради. Більшість засідаючих членів Ради вже на початку боїв перелякано залишили будівлю, тому вдалося заарештувати лише кількох міністрів. На жаль, у сутичках загинуло троє офіцерів мого батька і вартовий солдат Ради, крім того, було ще декілька поранених. Це були всі жертви перевороту.

Захоплення інших громадських будівель відбулося, дякувати Богу, безкровно, але проходило повільно, оскільки гетьманські частини уникали кровопролиття й намагалися просуватися вперед шляхом переговорів. Щойно о другій годині ночі всі громадські будівлі й інституції опинилися в їхніх руках.

Як тільки батько дізнався, що взято будинок колишнього генерал-губернаторства, в якому тепер розташовувалось Міністерство внутрішніх справ Ради, він відразу вирішив туди перебратися.

Переїзд туди, згідно з батьковим описом, виглядав справді кумедно. Окрім батька, в автомобіль набилася ціла купа його співробітників, причетних до організації перевороту, а згори ще запакували перину й подушку для батька. "Бадьорим, повним енергії й сили входив я в будинок, де провів вісім тяжких місяців", – писав батько.

Щойно він прибув, на нього навалилася маса всіляких людей і найрізноманітніших справ. Вкінці він був такий стомлений, що ліг у якійсь кімнаті на канапу й відразу заснув, хоча на той час ще не закінчилось захоплення громадських будівель і в цілому домі панувала велика метушня. Коли він появився наступного ранку о дев'я-

тій годині, на його здивування, все вже було влаштовано найкращим чином, усі обов'язки розподілені поміж співробітниками, а стіл чудово накритий до сніданку. Зали будинку були вщерть заповнені депутаціями від найрізноманітніших організацій, журналістами, генералами й офіцерами, й усі очікували виходу нового Гетьмана. Так почався перший день батькового Гетьманства.

А що діялося в той час із моєю матір'ю і рештою родини?

В Центральному державному архіві в Києві восени 2003 року на підставі документальних джерел була видана дуже цікава книга: "Павло Скоропадський, патріот, державний діяч і людина" (автор Георгій Папакін). У цій книзі, поміж іншим, опубліковано листування моїх батьків за період від січня до квітня 1917 року, отже саме в час, коли в Санкт-Петербурзі вибухнула революція й Росія після відречення царя від трону перестала бути монархією. Кореспонденція між батьками починається листом батька від 20.01.1917, в якому він повідомляє дружину, що отримав призначення на командира 34-го армійського корпусу, призначення, яке від початку поставило його перед важкою проблемою: один із полків корпусу відмовився зайняти позиції на фронті, командуючого генерала було звільнено, батько мусив знову наводити лад.

Мати мешкала в цей час зі своїми п'ятьма дітьми в Санкт-Петербурзі зовсім недалеко від батьківського будинку. Їй довелося пережити, як із початком революції громадський лад у Санкт-Петербурзі був дощенту зруйнований. Загальний настрій був неспокійний. Дума (російський парламент) засідала безперервно, вимагала конституції, цар нічого не міг вирішити. На вулицях панував хаос, солдати-мародери і робітники-страйкарі робили місто непевним. Щодня відбувалися демонстрації, напади, обшуки будинків, плюндрування, перестрілки з ненависною царською поліцією, приватні будинки також обстрілювали. У листах до батька мама повідомляє не лише про події, свідком яких вона є, але й описує настрої в суспільстві довкола, свої власні думки, почуття й страхи. Страхи також за чоловіка, про якого знає, наскільки важкою є його праця в корпусі в цей революційний час.

Для мене особисто було великою несподіванкою довідатися з батькових листів, що він позитивно ставився до Керенського й інших депутатів Думи. На початку він розглядав революцію Керенського

як великий шанс для кращого майбутнього Росії, але вже за короткий час переконався, що уряд Керенського вже незабаром перестане давати раду з усе зростаючим натиском більшовицької партії. Він передбачив, що після поразки Керенського запанує жорстока диктатура більшовиків, спрямована проти всіх вищих верств суспільства. Глибоко стурбований долею дружини й дітей, які в Санкт-Петербурзі, вихідному пункті більшовицької революції, залишаться беззахисними супроти жахіть, які він ясно передбачав, повідомляє дружині про свої побоювання. Він дає їй поради, як вона має поводитись, проте залишає можливість їй самій прийняти рішення. Взагалі, з цих листів дуже виразно видно, наскільки батько поважав свою дружину як сильну самостійну особистість. Між ними існувала повна рівноправність, що серед подружніх пар того часу траплялося не так уже й часто.

Мабуть, щоб спільно порадитися про долю родини, батьки зустрілися в кінці 1917 року в Києві на кілька днів. На багато-багато місяців це була для них остання зустріч. Мама наполягала на тому, щоб доньки ще закінчили свій навчальний рік у гімназії в Санкт-Петербурзі. Щойно після цього вона переїде з дітьми до Орла, де Дурново мали будинок і де життя ще залишалося спокійним.

(Читаючи видану тепер книгу, ґрунтовану на архівному матеріалі, я знову усвідомила, як мало насправді знаю про життя батьків перед еміграцією. Вони не сумували за давнім життям і тому теж дуже рідко й дуже мало про нього говорили. Не втрачаючи своєї внутрішньої сутності, вони сприйняли новий, виниклий після революції спосіб життя і думання.)

Але батьки все ще перебували в революційному часі, захоплення влади більшовиками вони пережили окремо, але обоє незмінно виконували свої обов'язки, – батько, командуючи своїм корпусом в Україні, мати – зберігаючи родину в Росії, і обоє, звичайно, постійно турбуючись одне про одного. Зв'язок поміж ними, через обставини того часу, функціонував усе гірше і вкінці обірвався зовсім.

У лютому 1918, коли в Києві ще шаленів червоний терор, батьків ад'ютант Зеленевський без його відома – адже батько жив тоді на підпільному становищі – на власну руку постарався дізнатися про родину Скоропадських. Він з труднощами пробрався до Орла й пе-

реконався, що, хоча моя мати й журилася долею свого чоловіка, але з родиною, власне кажучи, все було гаразд. Тільки що тепер наростали ознаки того, що в Орлі теж незабаром з усією силою вибухне більшовизм. Мама вагалася, чи їй краще залишатися в Орлі, а чи повернутися з дітьми до Санкт-Петербурґа, де у великому місті вона менше впадала б у вічі й мала більше допомоги.

Отже, на початку свого Гетьманства мій батько не знав точно, де перебуває його родина. Втікачі, які у великих кількостях прибували з півночі в Україну, розповідали жахливі речі про життя під більшовиками. Окрім того, більшовицькі газети від часу обрання мого батька Гетьманом обсипали його справжніми тирадами ненависті. Йому самому це було байдуже, але жахливо було знати, що його сім'я беззахисна перед більшовиками. Нарешті в кінці травня до Києва повернувся молодий лейтенант Крига, якого батько ще в березні послав до своєї дружини. Батько був страшенно щасливий дізнатися, що з його родиною все гаразд. Він вирішив зробити тепер усе можливе, щоб якомога швидше переправити її до себе в Київ.

Мама повернулася до Санкт-Петербурґа ще якраз вчасно, до того, як в Орлі з усією силою почав лютувати більшовизм. Про проголошення її чоловіка Гетьманом вона довідалася з газети. Нарешті звістка, та ще й яка! Для матері було, поряд із радістю знати, що її чоловікові добре поводиться, не так просто примиритися з цією новиною. Врешті-решт вона познайомилася й одружилася зі своїм чоловіком як із російським офіцером, він воював за Росію, а тепер той самий чоловік став главою держави Україна, країни, яка відділилася від Росії. Хоча родина матері також мала свої первісні корені в Україні, проте через виховання й культурне оточення досі вона все ж завжди почувалася росіянкою. Сумнівів, яку дорогу їй зараз обрати, вона не мала. Та знала, що тепер на неї ляжуть нові важкі обов'язки, й усвідомлювала, що змінити спосіб думання, а відповідно, й почування для неї буде не завжди легко.

Вона сподівалася, що тепер уже залишилось недовго чекати, щоб чоловік забрав її з дітьми до себе. За нових обставин від часу його Гетьманства це було теж конче необхідним. Родина Скоропадських опинилася тепер у Санкт-Петербурзі під серйозною загрозою. Вже віддавна під владою більшовиків повсюдно відбувалися свавільні

арешти, розстріли й т. д. Та тепер, коли більшовики виявляли до батька таку ненависть, слід було рахуватися з можливістю найгіршого. З різних боків мою матір застерігали, що більшовики можуть використати членів родини Гетьмана Скоропадського як заложників. Батько в Києві теж мав такі побоювання. Можливо, лише безлад, який панував у більшовиків, став причиною того, що до цього не дійшло.

Мати не впадала в паніку, а спокійно робила те, що було потрібно. З властивою їй передбачливістю вона взялася готувати все до того, щоб від'їзд у певний момент міг відбутися без зволікання. Були спаковані звичні тоді величезні скрині. (Два цих велетні потрапили згодом до Ваннзее і стали улюбленим місцем схованки для мого дитячого товариства.) Ящик з великим срібним кавовим і чайним сервізом, весільний подарунок від її брата (сервіз стоїть тепер у нашій їдальні) був запакований до подорожі. Все мало відбуватися дуже непомітно, щоб більшовики не пронюхали про плани від'їзду родини.

Мама дискретно врегулювала всі свої зобов'язання. Адже вона мала так багато людей, про яких досі завжди піклувалася сама. Відтепер це мала перебрати на себе її довірена особа.

Найважчим для матері було, звичайно, прощання з її старим батьком, який ні в якому разі не хотів залишати Санкт-Петербурґа. Мама розповідала мені значно пізніше, що тоді для неї, мимо всіх упереджень, було дуже заспокійливим, що батькова коханка залишилася біля нього. Незважаючи на те, що вони цілими місяцями, так би мовити, мешкали під одним дахом, розклад дня старого генерала Дурново був влаштований так точно, що ніхто з законної родини ніколи не бачив в обличчя цієї жінки. Власне кажучи, жахливо!

Все було підготовано, від'їзд до Києва міг відбутися кожної хвилини. Окрім няні, гувернантки моїх сестер Віри Миколаївни й доглядача хворого брата Петра, ніхто з домашніх не мав супроводжувати родину. Почалося довге неспокійне очікування, з постійним страхом, що в дім кожної хвилини можуть вдертися більшовики й заарештувати їх усіх. Нарешті 17 липня настав час. Вже рано-вранці з'явився молодий чоловік в офіцерській уніформі гетьманської держави під цивільним плащем і повідомив, що на Миколаївському вокзалі чекає спеціальний потяг, посланий гетьманським урядом, щоб привезти родину Гетьмана до Києва, від'їзд о такій-то годині вечора. Щоб не

ризикувати, весь багаж ще за кілька годин відправили на вокзал найбільшою дурновською бричкою в супроводі двох вірних старих кучерів. Мої брати й сестри з супроводжуючими особами поїхали до залізниці через відповідні часові відтинки, пересідаючи з одної до другої найнятих бричок. Останньою, разом з нянею й маленьким Павлиньком, залишила батьківський дім моя мати. Прощання було для неї дуже тяжким, вона передчувала, що це назавжди.

Подорож особливим потягом, у якому знайшли місце також інші люди, які хотіли втекти від більшовиків, проходила без зупинок. Як перед революцією, поїзд прибув до Києва через 48 годин.

Організацію цього особливого потяга взяли на себе німецька окупаційна влада в Києві в порозумінні з німецьким посольством у Санкт-Петербурзі. Це був перший з багатьох так званих "українських державних поїздів", які під час батькового Гетьманату перевезли в Україну велику кількість людей, які опинились при більшовиках під особливою загрозою, а також і таких осіб, головно, науковців і митців, чия присутність в Україні була особливо бажаною для гетьманського уряду. Чи батько зустрічав свою родину на вокзалі, а чи чекав на її приїзд удома, я не знаю. В кожному разі, радість зустрічі після такої довгої розлуки була великою.

Дім, у якому мешкав батько, збудований ще в передреволюційні часи для російського генерал-губернатора в Києві, виявився якнайбільш незручним для життя гетьманської родини. Ще перед її прибуттям він, власне кажучи, був переповнений, оскільки поруч із необхідними вартовими, ординарцями та деякими людьми, потрібними для провадження дому, в будинку розміщалася також особиста канцелярія Гетьмана та, за бажанням батька, ще й Рада міністрів, яка часто засідала аж до ночі. Отож для родини Гетьмана, навіть при найскромніших вимогах, залишалось дуже мало місця. Данило був змушений спати у ванній кімнаті, а доньки – в малій комірчині. Окрім того, коли приїхала моя мати, вона застала добре зігране суто чоловіче товариство з усталеними порядками роботи й військовими ритуалами. Матері довелося спершу звикнути до того, що навколо постійно снували туди-сюди, салютуючи, ординарці. Вона раділа, що мала при собі няню, яка, як завжди швидко, освоїлася в новій ситуації й дуже допомагала матері в багатьох відношеннях. (Від гувернантки дочок вона не могла

сподіватися ніякої допомоги – та була геть непрактичною, проте необхідною, оскільки тоді ще було немислимо, щоб гетьманські доньки виходили з дому без жіночого супроводу.)

В ці перші місяці Гетьманату розпочалося створення від основ нового державного апарату. Всі ниточки сходилися до мого батька, він давав напрямні для роботи новопризначених міністрів, йому доводилось вислуховувати безліч людей, координувати, мирити, радити. Він працював від раннього ранку до пізньої ночі. Мати турбувалася про його здоров'я, бо навіть для людини з таким міцним ведмежим здоров'ям, яке мав мій батько, це перевантаження роботою було занадто великим. Він дуже схуд, очі запалилися й боліли, коли виходив надвір. Матері важко було дивитися, як він мучився з урядовими справами. Вона розповідала мені, що в Києві вперше в житті мала труднощі зі сном. Так часто її чоловік приходив після засідань Ради міністрів у повному розпачі, "Ми просто зовсім не рухаємось уперед", а тоді розповідав про труднощі, з якими стикався він і Рада міністрів, лягав і, за своїм звичаєм, відразу засинав, а вона потім лежала й перебирала в пам'яті те, що він їй розповів, і не знаходила сну. Тоді призвичаїлася пити запарений нянею чай, складників якого докладно не знала, але він допомагав їй швидко заснути. Так само, як і чоловік, мусила наступного ранку бути працездатною, щоб виконувати свої різноманітні обов'язки. Окрім урочистих заходів, великих офіційних обідів та вечірніх прийнять, які часто давалися в гетьманському домі й на яких вона мала бути присутньою, мати теж мусила постійно приймати людей, які приходили до неї з усілякими справами, родичів, друзів і знайомих, які втекли з Росії в Україну, представників найрізноманітніших допомогових організацій, та й окремих прохачок. Всіх їх мати вислуховувала й допомагала, як могла.

Мама розповідала, що в Києві бували дні, коли вона майже зовсім не мала часу, щоб побути з дітьми, а коли мала, тоді, звичайно, проводила час особливо з маленьким Павлиньком та хворим Петром.

Окрім того, майже відразу по приїзді мама відчула, що завагітніла й почувалася не дуже добре. Вона цього не показувала й виконувала свої обов'язки. Лише няня знала про все. Чоловікові вона теж нічого не сказала, щоб його не непокоїти. Загалом моя матір завжди переносила свої вагітності добре, окрім перших тижнів, коли почу-

вала легке нездужання. Та цього разу на неї часто находила незнайома досі слабкість, яка ще й пригнічувала її морально. Няня і на це мала чай (можливо, зі звіробою), але часто й він не допомагав, що турбувало няню.

30 липня, саме коли батько обідав з гостем у саду, раптом пролунав вибух, зовсім близько від будинку. Послали ординарців. Вони повідомили, що бомба влучила в автомобіль головнокомандувача німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршала фон Айхгорна. Батько з ад'ютантом негайно побіг туди. Їм відкрилася жахлива картина: водій мертвий, ад'ютантові, обер-лейтенанту фон Дресслеру, відірвало обидві ноги, він лежав при смерті, сам фельдмаршал був дуже важко поранений, але ще притомний. Коли батько взяв його за руку, той упізнав батька. Бідний старий чоловік, якого батько дуже цінував, страждав ще якийсь час. Помер наступного дня увечері, саме під час батькових відвідин. Нападника схопили і згодом стратили, виявилося, що він приїхав з Росії.

Незадовго перед тим, 6 липня, загинув німецький посол у Москві, граф Мірбах, який теж став жертвою бомбового замаху. Замовниками цих замахів нібито були ліві російські соціал-революціонери. Батько був третім, хто стояв у їхньому чорному списку.

Окрім цієї дуже конкретної загрози були також постійні повідомлення таємних служб про інші плани замахів на життя батька. Батькові це надокучило, й він розпорядився, щоб, хоча таємні служби й мали стежити за цими погрозами, але йому дали з цим спокій. До матері теж дійшли ці чутки, й вона боялася і за чоловіка, і за дітей. На щастя, в цьому відношенні все обійшлося, проте доля завдала іншого удару, в найжорстокіший спосіб.

Мабуть, це було 11 або 12 серпня. Маленький Павло раптом занедужав, дістав невелику гарячку, дитячий лікар оглянув його, нічого не виявив, прописав постільний режим і легенький послаблюючий засіб. Наступного дня Павлинько важко захворів на запалення сліпої кишки. Його прооперував найкращий хірург у Києві, але запізно, апендицит уже тріснув, надії не було, Павлинько лежав у комі. Батьки сиділи рука в руку біля його ліжечка й мусили безпорадно спостерігати, як помирає їхня дитина. Няня стояла на колінах у кутку кімнати перед іконою Матері Божої й молилася. Павлинько по-

мер раннього ранку 14 серпня 1918 року. Його маленьку труну поставили в домашній каплиці. Всі домашні, охорона й ординарці плачучи прощались, усі знали маленького й любили. Хтось сфотографував дитину в труні. Посеред маси білих квітів лежить Павлинько, наче спить, з традиційним похоронним бантом на голівці. Мої батьки обоє неначе заціпеніли й не мали сліз.

На третій день після Павлинькової смерті, коли всі повернулися з похорону, няня раптом почула, що її голосно кличуть із дитячої кімнати. Мати гукала: "Няню, няню, швидко, я втрачаю дитину". Няня подумала: "Тепер вона збожеволіла, це все через те, що не може плакати, адже її дитину вже поховали". Але потім вона усвідомила, що в дитячій кімнаті, спершись на Павлинькове ліжечко, стояла моя мати й корчилася від болю. Няня підтримала її: "Ну, тихо, тихо, зараз усе минеться, я так і знала, що цього разу з вагітністю буде недобре, при цих приступах слабості". Няня допомогла матері й наполягала, щоб та негайно лягла до ліжка. "Ні, – сказала мати, – я мушу спуститися вниз на поминальну вечерю". Вона не сказала ні батькові, ні сестрам, що тоді сталося. Няня розповіла мені всю цю історію, коли я вже була одружена, з приводу викидня в однієї моєї приятельки, яка теж мала перед тим такі приступи слабості. Мама потім підтвердила це мені, вже в Оберстдорфі: "Ти знаєш, тому я так хотіла, коли чекала на тебе, щоб були близнюки". Якою щасливою вона була б, якби застала, як у мене народилися такі бажані нею близнюки. Але може, вона й є...

Від часу смерті Павлинька мати вже ніколи не вдягала кольорових ясних суконь, завжди лише чорні або сірі. Фотографія мертвого Павлинька висіла в спальні у Ваннзее над нічним столиком. Щоранку і щовечора перший і останні погляд матері спочивав на її маленькому мертвому хлопчикові. Вона ніколи про це не говорила, але я певна, що вона так ніколи й не перестала за ним тужити. Дивним чином я все своє життя почувалася дуже прив'язаною до мого маленького покійного братика. Можливо, тому, що я була чимось наче заміною за нього й за ненароджену дитину, чи може, до мене перейшли від нього якісь сили. Та й що ми знаємо про те, як спілкуються між собою душі, все це для мене є великою взаємопов'язаною таємницею...

Уже незабаром після Павлинькової смерті батько був змушений залишити свою дружину наодинці з її горем. Із важким серцем він

поїхав у супроводі двох ад'ютантів і державного секретаря Міністерства закордонних справ Палтова до Німеччини, щоб домовитися з компетентними інстанціями німецького імперського уряду про справи, дуже важливі для розбудови Української держави. Подорож тривала від 4 до 17 вересня. Вона мала дуже різноманітну програму: спершу прийняття в Берліні й обговорення з урядом Німеччини, потім візит до німецького кайзера Вільгельма II у замок Вільгельмсгое біля Касселя, а вже тоді найважливіше – переговори в ставці німецького головнокомандування у Спа (Бельгія) з Гінденбургом і Людендорфом, огляд заводів Круппа в Ессені й відвідини подружжя Крупп-фон Болен на віллі Гюґель; і нарешті – перебування в Кілі, великому німецькому військовому порту (з плаванням на підводному човні) й візит до командувача флоту, брата кайзера, принца Гайнріха. (Його дружина була сестрою нещасливої російської цариці й сподівалася дізнатися від мого батька детальніше про царську родину, бажання, якого батько не міг задовольнити, оскільки також нічого не знав про долю Романових.) Батька скрізь приймали як главу держави України, з відповідними почестями й великими церемоніями, до яких йому ще треба було звикнути.

З усієї поїздки батько очевидно був найбільше вражений справді модерними тоді робітничими селищами на заводах Круппа, які великою мірою були витвором пані Берти Крупп-фон Болен. Робітничі селища особливо зацікавили його з огляду на планований містобудівний розвиток Києва. Зі щирим захопленням батько пише у "Спогадах" про загальне планування селища і про аж до найдрібніших деталей продумане облаштування робітничих будиночків. Через двадцять чотири роки, у 1942, я побувала там, коли моя приятелька Вальдтраут фон Болен, наймолодша Круппова донька, вінчалася з Генрі Томасом у маленькій червоній цегляній церкві селища. Робітничі будиночки, якими так захоплювався мій батько, були все ще заселені, вони за той час перетворилися в історичну забудову, й хоча виглядали усе ще затишними, проте, як на мій смак, явно трохи замалими. Архітектура від часів батькового візиту цілковито змінилася, стала простішою, але, водночас, у ній з'явилося більше простору й повітря.

Для мене це було дивовижне відчуття – бути на віллі Гюґель гостем подружжя Круппів, так би мовити, "йдучи батьковими слідами". Адже тоді я ще не знала про його спогади й намагалася побачити все

власними очима, знаючи, що після повернення він очікує дуже докладного звіту про мої враження. Він втішився, що я сприйняла величезний зал заввишки в три поверхи, який служив салоном, точнісінько, як він тоді, – як винятково холодний і зовсім непривітний, і що коштовні картини на стінах мені також не особливо сподобались.

Німецька подорож мого батька викликала загальну велику увагу. В Україні всі газети вмістили докладні звіти. Росіяни, які мешкали в Києві, були обурені: "Тепер Скоропадський остаточно кинув Україну до ніг німецького кайзера". Натомість українці були дуже задоволені, хоча й переоцінювали значення цієї поїздки, думаючи, що тепер Україна вже справді стала міцною державою. В цей час усі українські угруповання стояли на боці Гетьманського уряду. Тижні після німецької подорожі були для Гетьманського уряду в кожному відношенні найуспішнішим часом, і саме тоді мала постати я...

Українська й російська історіографія протягом більше вісімдесяти років радянського режиму зображали час Гетьманату мого батька або дуже спотворено, або ж цілковито його замовчували. Та і в еміграції до цього періоду української історії рідко ставилися по-справжньому об'єктивно. Лише від часу проголошення незалежності України в 1991 році й розкриття всіх українських архівів, яке настало потому, цей період почали серйозно досліджувати. На підставі джерел дійшли висновків, що за короткий час батькового Гетьманату вдалося зробити дивовижно багато для державності України.

При всіх сварках і розбратах, які існували в Україні, при всіх помилках, які були допущені моїм батьком і його урядом, що він і сам визнавав, при украй важких, іноді навіть катастрофічних зовнішніх обставинах (постійна загроза з боку російських більшовиків, зловживання з боку окупаційних влад, заворушення на селі, страйки, вибухи, нестача відповідних людей і сил до боротьби, на які можна було б спертися, потім раптова втеча австрійців після розпаду Австро-Угорської монархії, прогресуючий розклад німецького війська тощо), усе ж протягом перших шести місяців Гетьманату Україна стала країною, де нормально функціонували установи й постійно поліпшувався стан державного апарату. Були конкретні плани дій уряду, був зрівноважений фінансовий бюджет, стабільна валюта, запрацювала промисловість, були розроблені закони про земельну ре-

форму і про створення української армії (яка мала бути готовою на весну 1919 року), були добрі міжнародні стосунки, а до цього ще слід додати великі досягнення в ділянці народної освіти, української культури й науки. Справді було так, що ще на початку листопада 1918 року існували вагомі підстави, щоб упевнено дивитися в майбутнє України.

Та потім почалися події, які мали в кінці призвести до падіння мого батька і знищення Української держави. Причини цієї катастрофи були дуже складними. Я можу тут навести лише найважливіші. На початку листопада 1918 року почалися заворушення в Німеччині, 11 листопада кайзер Вільгельм зрікся трону. В Німеччині вибухнула кривава революція, яка вплинула також і на німецьку окупаційну владу в Україні. Німці почали евакуацію своїх військ. З півночі в Україну вступили більшовицькі російські війська. Українська армія ще не була готова, існували лише невеликі бойові частини, які можна було виставити на боротьбу з більшовизмом. В цій і так дуже тяжкій для цілісності України ситуації вибухнуло інсценоване керівниками лівих партій повстання проти Гетьманського режиму. Завдяки демагогії цим керівникам вдалося підняти на повстання найбідніші маси (а не селян), до яких долучилися і військовополонені, що поверталися з полону. Вождям повстання не можна відмовити в патріотизмі щодо своєї країни, проте через їхні особисті амбіції, які вели їх на манівці, політичну короткозорість та прив'язаність до партійно-політичних рішень вони допомогли на довгий, довгий час зруйнувати саме те, що було їхньою метою, – самостійну Українську державу. Показовим є те, що багато людей, які брали участь у цьому злощасному повстанні, пізніше в еміграції, розкаявшись, приходили до мого батька й ставали його вірними прибічниками.

Задля справедливості мушу тепер ще згадати, що в той, такий важкий для нього, момент батько прийняв рішення, яке мало фатальні наслідки для подальшого розвитку подій. Аби зрозуміти це рішення, потрібно знати передісторію. Батько не лише бажав, щоб Україна була стабільною, самостійною державою й працював для цього з усіх сил, він вбачав у ній також важливий фактор у боротьбі з більшовизмом. Від початку свого Гетьманату він зброєю і фінансами підтримував російський білогвардійський рух у його боротьбі проти більшовиків. Він вважав більшовизм головним злом, з яким

треба боротися всіма засобами, а для цього була необхідна співпраця всіх антибільшовицьких сил. Після того, як Центральна рада закликала німців в Україну на допомогу проти російських більшовиків, батько, після його обрання Гетьманом, був змушений лояльно співпрацювати з німецькими окупаційними владами, адже німці таки допомогли звільнити Україну від більшовицьких військ. Та батько практично завжди бачив, що німці, мимо своїх успіхів, у кінцевому результаті не зможуть виграти війни з Антантою. (Правда, він ніколи не припускав можливості революції в Німеччині й був переконаний, що німці зможуть протриматися ще й у 1919 році.) Тому батько спробував встановити контакти і з Антантою, щоб у разі необхідності заручитися її допомогою проти більшовиків, аж поки Україна сама буде спроможна захищатися від них.

В Яссах, у Румунії, відбулися контакти з представниками Антанти. Проте останні недвозначно дали зрозуміти, що не бажають ніякої самостійної Української держави і є зацікавленими лише у відновленні Великоросії, по можливості, під владою царя, тому вони б підтримували лише російський білий рух. Батько, зі свого боку, був переконаний у тому, що відновлення Великоросії в попередній формі є неможливим і ні в якому разі не бажаним. Він допускав об'єднання України з відновленою не більшовицькою Росією лише у формі федерації, причому розумів "федерацію" як союз рівноправних держав, із власним урядом, власною армією, власною культурою тощо.

І коли становище Української держави стало зовсім критичним, то в надії, що Антанта підтримає Гетьманський уряд проти більшовиків і повсталих, якщо він зробить крок назустріч побажанню Антанти на об'єднання з Росією, 14 листопада 1918 року батько видав "Прокламацію про вступ України у створювану загальноросійську федерацію". Ця прокламація була помилковим рішенням батька і мала важкі наслідки. На Антанту вона зовсім не вплинула, та й пальцем не ворухнула, щоб прийти на допомогу Українській державі. Росіяни, які жили в Україні, після цієї прокламації вирішили, що з ідеєю України покінчено, а всі українці, які стояли за самостійну Україну, сприйняли це як зраду української справи. Це було цілковите непорозуміння, адже батько випустив прокламацію, щоб уря-

тувати створену ним Українську державу, яка саме починала стабілізуватися. Я так думаю, що це було для нього актом відчаю.

Багато українців, перед тим прихильно налаштованих до гетьманського уряду і, що найважливіше, серед них і українські військові частини після прокламації про федерацію приєдналися до повсталих. Таким чином доля мого батька і його уряду була вирішена остаточно. Керівники повстання оголосили батька узурпатором, що перебуває поза законом. Триголова Директорія, як наступниця скинутої батьком Ради, була проголошена новим урядом.

Гетьманський уряд працював ще кілька тижнів; ще навіть були здійснені деякі важливі справи (наприклад, відкриття Української Академії наук), та для батька цей останній місяць уже не рахувався як такий, що належить до його властивого Гетьманату. Коли в Києві розпочалися сутички поміж вірними Гетьману частинами й повстанцями, батько 14 грудня зрікся влади, щоб запобігти кровопролиттю. Через кілька днів з допомогою німців йому вдалося втекти.

Як я писала раніше, батько ще в листопаді вислав з Києва своїх дітей. Мама відмовилася залишати Київ. Вона вважала, що зараз її місце обов'язково повинно бути поруч із чоловіком. Батьки разом пережили агонію Української держави і крах усіх своїх надій.

Мушу зізнатися, що я почувалася зовсім розбитою, коли, працюючи над перекладом батькових "Спогадів", дійшла до цього абзацу. Яка трагедія! Україна під проводом мого батька зайшла вже так далеко. Бракувало ще зовсім небагато, і вона стала б справді стабільною самостійною державою. Весь розвиток Східної Європи міг би піти іншим шляхом, коли б Україна вистояла.

Коли й через сімдесят років ця історія ще може так хвилювати мене, то яким прикрим мав бути той час для моїх батьків. Скільки внутрішньої сили вони повинні були мати, щоб витримати й не зламатися психічно. Батько ніколи не втрачав віри в Україну, незважаючи на великі розчарування, які він пережив тоді й пізніше у стосунках з людьми. В еміграції він знову зв'язав перервані нитки своєї української політики й усі сили присвятив українській справі. Мати підтримувала його й допомагала в роботі. До цих досягнень моїх батьків я почуваю найглибшу пошану.

Еміграція

Про те, як минули останні дні мого батька в Києві, мені, на жаль, нічого не відомо. Певним є, що німецький військовий лікар, д-р Тепфер, вивіз батька з України під виглядом важкопораненого німецького солдата у німецькому санітарному поїзді. Коли цей поїзд виїхав з Києва, я не знаю. Але відомо, що 31 грудня 1918 батько прибув до Берліна і спершу мешкав у домі свого рятівника д-ра Тепфера. Вже наступного дня він почав писати свій щоденник, після більше як річної перерви. Його спонукало, з одного боку, бажання записати недавно пережите і свої думки про нього, поки спогади ще свіжі, "для себе і свого сина", і, водночас, знову систематично вести щоденник як пам'ятні записки розмов, які він протягом дня вів із найрізноманітнішими особами.

Перший запис від 1 січня 1919 року подає точну картину його зовнішнього і внутрішнього стану. Він пише: "Мені ще багато доведеться пережити, і ця важлива епоха в моєму житті поблідне під враженням від іще драматичніших подій. Мене дивує одне, як це відбувається, що я душевно не старію? Весь час це устремління вперед, коли ж нарешті настане спокійний вік? Результатом усього досі пережитого є те, що я, російський генерал, сиджу тут як емігрант під фальшивим паспортом. Я є мушкетером II Королівського полку короля Фрідріха-Вільгельма піхотного полку, 1 батальйону, 1 роти, Фрідріхом Августом Бляхау, вродженим ельзасцем з Вайсенбурґа, одруженим із Марі Гатнау, маю трьох дітей і є католиком, за професією столяр, з харчовим раціоном солдата дуже доброї поведінки.

Я сиджу у д-ра Тепфера, нічого не знаю про мою справжню жінку і моїх справжніх дітей й зі страхом серця чекаю на приїзд Аліни. Проберeться моя бідна кохана чи ні? Моя люба, добра, як багато важкого я, старий дурень, тобі заподіяв. Що я буду робити, не знаю. Я від усіх відрізаний і не маю нікого, з ким міг би це обговорити. Але все це дрібниці, якби тільки Аліна могла швидко приїхати".

Хоча німецька сторона й пообіцяла йому подбати про те, щоб якомога швидше вивезти її з України, для батька було просто жахливо, що він мусив залишити свою дружину саму в Києві. Мама розповіда-

ла мені, що для неї тоді не так уже й погано було залишитися самій. Їй дуже допомагало те, що вона очікувала мене. При всіх важких переживаннях останнього часу, тузі за Павлиньком, розлуці з іншими дітьми, падінні Гетьманату і, врешті, розлуці з чоловіком, – свідомість того, що я вже в дорозі, давала їй тверду впевненість у доброму майбутньому. Почувалася вона під час цієї вагітності дуже добре, але й цього разу нічого не розповіла чоловікові, щоб його не непокоїти. Натомість мама, мабуть, довірилась д-рові Тепферу, бо чим інакше пояснити те, що знайдене д-ром Тепфером маленьке помешкання, до якого батько перебрався 4 січня, знаходилось саме в тій будівлі, в якій на верхньому поверсі був пологовий будинок? Батько був дуже задоволений помешканням, чи, точніше кажучи, пансіоном, бо він міг там ще й харчуватися. Три маленькі вмебльовані кімнати з ванною кімнатою, де від ранку до вечора була тепла вода. Це було для нього найважливіше.

Наступними днями батько з турботою спостерігав за політичним становищем у Німеччині – адже там відбувалась революція, – він побоювався, що і в Німеччині скрізь запанує більшовизм, але головним його хвилюванням є його Аліна, чому ж її так довго немає?

Про те, як мама насправді вибралася з України, я точно не знаю, можливо, якимось німецьким військовим транспортом, бо якось вона мені розповідала, вже значно пізніше, що потяг був страшенно переповнений солдатами і що вона боялася залишити своє місце й на кілька хвилин, щоб його не втратити. Відомо, що батько 7 січня о 9:30 вечора мав телефонний дзвінок від німецької сторони, що його дружина телеграфувала вже з Алленштайна (Східна Пруссія), що вона прибуває об 11:30 наступного ранку.

Батько пише: "Не можу описати своєї радості, можу тільки сказати, що ще ніколи в житті не відчував такого щастя, як отримавши цю звістку. Нарешті, яке щастя, тепер я вже нічого не боюся!"

Можу собі уявити, що батько сприйняв новину про вагітність дружини з трохи змішаним почуттям, як ще щось, що не полегшить життя при непевних обставинах. Але пізніше він був цілком гордий з того, що він, вважаючи себе "старим" батьком, мав таку маленьку доньку.

Відомості, які мама привезла з України, були поганими, більшовизм скрізь наступав, життя в Києві було дуже напруженим, у наших

маєтках знову відбулися погроми, всю худобу забрали, а чудове вмеблювання будинків було повністю знищене. Але найгіршим було те, що не було жодних звісток від дітей. Де вони? Чи вибралися з України, чи все ще перебувають під владою більшовиків або Директорії, нового уряду України, який так ненавидів мого батька. Батькам у їхньому становищі не залишалося нічого іншого, як чекати й вірити. Зрештою, вони жили в ті тижні як і всі емігранти у перший час, намагаючись абстрагуватися, щоб якось подолати відстань між утраченим минулим і цілковито непевним майбутнім.

Батько використовував час також для писання своїх спогадів. Він почав їх 9 січня 1919 року, а закінчив 6 травня, через кілька днів після отримання радісної звістки, що діти, цілі й здорові, перебувають в Римі. Тепер батьки могли зі спокійнішим серцем чекати, поки я народжуся, щоб потім зустрітися з дітьми у Швейцарії. Після довгих і важких зусиль вони нарешті отримали в'їзну візу до Швейцарії.

Вся родина мешкала тоді півтора року поблизу Лозанни в Ля-Росіаз у пансіоні привітної швейцарки мадам Боннард, Лілі потім ще довго підтримувала з нею зв'язок.

Житло було не надто просторим, зате був садок, яким сім'я могла користуватися. Збереглися цілком ідилічні маленькі фотографії з того часу.

Відразу поряд з нами мешкала родина Піккардів, мадам Боннард вважала батька родини, чоловіка з буйною темною шевелюрою, трохи божевільним, він начебто був винахідником. Це був дід (чи, може, батько?) відомого тепер мандрівника на повітряних кулях Піккарда. Мої батьки вважали родину дуже милою й цікавою. Маленька донька Сибіл (няня називала її Сибілкою) полюбила мене всім серцем і часто допомагала няні мене годувати.

Життя родини влаштувалося. Маріка розпочала студіювати медицину в університеті Лозанни, Лілі відвідувала курси французької, Данило вступив до кантональної гімназії в Лозанні.

Від 1920 року батько знову почав займатися українською політикою. Тому батьки вирішили повернутися до Берліна. За гроші, здобуті від продажу великої низки маминих перлів, було куплено велику земельну ділянку на Альзенштрассе 17 у Ваннзее і розширено для нашої родини побудований на ній будинок. З багатьох пропо-

зицій мама вибрала цю ділянку, оскільки вона не була розташована, як інші, над водою. Вона боялася, що я, залишившись без догляду, могла б упасти у воду.

Батьки тішилися, облаштовуючи будинок, що нарешті знову знаходяться у власному домі, обладнаному за їхнім смаком. Разом вони шукали у берлінських і швейцарських антикварних крамницях меблі, які б туди пасували. Ті мали їм подобатись і бути не надто дорогими, оскільки фінансові засоби були обмеженими. Найдорожчим предметом умеблювання було маленьке блютнерівське фортепіано, яке стояло в салоні. Адже музика належала до життя моїх батьків.

Про наше життя у Ваннзее я весь час згадувала протягом писання цих спогадів. Крім того, існує докладний стислий опис мого "Дитинства у Ваннзее", який друкувався як додаток до "Спогадів" мого батька українською й німецькою мовами. Тож я не мушу вже багато додавати.

Двадцять чотири роки, від осені 1921 до лютого 1945 року наша родина мешкала у ваннзейському домі. З власного досвіду знаю, що цей час не був для моїх батьків легким. Наскільки важким він був насправді, видно з батькових щоденників. Труднощі й розчарування в людях упродовж його політичної діяльності, майже постійні фінансові нестатки, родинні клопоти, пізніше душевні переживання через жахливий розвиток політики в часи нацизму, пов'язана з цим загибель його сподівань для України, загрози, спричинені війною, – це були турботи, які обтяжували батька. Вдень по ньому рідко можна було щось помітити, але пізно ввечері, коли він сидів сам зі своїми думками за письмовим столом, це на нього находило. Тому нічого дивного, що багато його щоденникових записів закінчуються словами: "Катастрофічне становище, паскудний настрій". Та завдяки здоровій природі він міг добре спати й зібрати достатньо сили, щоб наступного ранку невтомно працювати далі. Також мама, яка була в курсі всього, що пригнічувало її чоловіка, й поділяла його турботи, не піддавалася. Вона поводилася завжди спокійно й стримано. Лише раз я була свідком, як за певних обставин вона була дуже схвильована.

Це було влітку 1937. Окрім мами, старої англійки міс Штіффель і мене вдома нікого не було. Ми всі приємно сиділи собі за чаєм у їдальні. Раптом до кімнати вбіг секретар мого батька Шемет. З перекривле-

ним від страху обличчям він крикнув: "Петро випав з вікна". Випадково, повертаючись додому, він від садової хвіртки побачив, як з верхнього поверху (з висоти добрих 15 метрів) мій хворий брат Петро впав на землю за волосину від виступу тераси. "Задзвони до д-ра Бірмана!" – гукнула мені мама й вибігла, сподіваючись побачити щось жахливе. Та що вона побачила? З розпростертими руками й заплющеними очима Петро мирно лежав на високих папоротях, які густо заповнювали яму перед півпідвальними вікнами. Не було видно жодного поранення. Коли мама порухала його чоло, він розплющив очі й пробурмотів: "Я літав". Д-р Бірман прибув за кілька хвилин й оглянув Петра, переломів не було. Разом із Шеметом вони занесли Петра до вітальні й поклали на софу. Петро дозволяв робити з собою все, йому нічого не боліло, він був стомлений і, як після великого напруження, хотів тільки спати. Мама тримала його голову й гладила її. "Мій Петінька, мій Петінька, слава Богу, слава Богу". Я вперше побачила сльози на маминих очах, і в мене самої потекли сльози.

Коли Петра перенесли до ліжка, мама зрозуміла, що, власне, трапилося. Вікно було прочинене, перед вікном стояв стілець, а фіранка була зачеплена за карниз. Петро, який того дня не вдягався, оскільки недобре почувався, був у нічній сорочці й халаті, який за своїм звичаєм не застібнув. Сидячи за столом, він пив какао, напівпорожня чашка стояла ще на столі. Раптом він помітив зачеплену фіранку, що суперечило його розвиненому відчуттю порядку, тому він швидко встав, відчинив вікно, приставив до вікна стілець, а тоді виліз спершу на стілець, а потім на підвіконня. Коли він потягнувся вгору, щоб звільнити фіранку, то втратив рівновагу й випав з вікна. Його широкий халат напнувся, як парашут, і Петро м'яко приземлився на папороті. Няня сказала: "Мати Божа його опустила". Мама два дні мовчала, зосереджена на своїх думках. Пізніше вона сказала мені: "Знаєш, я завжди молюся Богові, щоб одного дня він забрав Петіньку від мене до себе. Але я така вдячна, що зараз усе так добре обійшлося. Але це просто чудо, що йому нічого не сталося, няня має рацію". Бажання моєї матері не здійснилося. Петро прожив іще двадцять років, до лютого 1956 року, він пережив обох батьків. Вірна Маріка до останнього дня зворушливо ним опікувалася.

Через кілька місяців трапилося таке, що виразно закарбувалося в моїй пам'яті. Восени 1937 Данило поїхав до Америки, щоб відвіда-

ти там і в Канаді гетьманські організації. Несподівано його мандрівка обернулася справжнім тріумфальним походом. Повсюди його захоплено вітали не лише гетьманці, але й усі українці, які мешкали в різних регіонах. У Ваннзее ми з нетерпінням очікували на досить-таки регулярні звістки, які я потім мусила перекладати німецькою мовою, щоб їх можна було надати зацікавленим німецьким інстанціям. (Одне з небагатьох завдань, які я тоді виконувала для української справи.)

Однієї п'ятниці, незадовго перед Різдвом, ми з матір'ю сиділи пізно ввечері у вітальні й пакували айвові солодощі. (Лілі, яка б неодмінно також нам допомагала, була у від'їзді, я думаю, в Голландії.) Наші старі величезні айвові дерева, які досі ніколи не родили, цього року здивували нас величезною кількістю фруктів. Незліченні банки айвового желе няня вже приготувала і все ще залишалися величезні гори плодів. Мамі спала на думку блискуча ідея: "Я зроблю айвові солодощі для різдвяних подарунків". Це була стомлююча й липка робота, яка забрала багато часу, але вартувала того. У малі плоскі вистелені восковим папером бляшані коробки (в яких доставляли ампули таких помічних Петрові медикаментів) вміщалося рівно 20 айвових цукерок. Перев'язані шовковою стяжкою коробки виглядали як із дорогої цукерні. Мама і я були дуже гордими зі своєї праці й із задоволенням це робили. Батько сидів поруч із нами у своєму кабінеті за письмовим столом. Двері він лише причинив, оскільки йому подобалось чути, як ми сміємося. Раптом задзвонив телефон. Мама перелякано здригнулася, це було незвично, що хтось іще так пізно телефонує, була вже майже дванадцята. Тричі пролунав дзвінок, тоді батько підніс слухавку. "Ало, ало", тоді пауза, "алò, ало", його голос звучав гучно і схвильовано. "Yes, who is speaking, who is speaking"[36]. Мама прошепотіла до мене: "Щось трапилося". Вона встала, я за нею. Батько сидів за столом, обхопивши голову руками. Він підвів погляд і беззвучно промовив лише: "Данило". Мама схопила обидві його руки, струснула їх і дуже енергійно сказала: "А зараз ти дуже докладно розповіси, що сталося". Батько цілком заспокоївся і сказав: "Спершу я почув щось схоже на переплутані голоси, тому кричав "ало", спершу нічого не чув, а тоді го-

[36] Так, хто говорить, хто говорить? (англ.).

лос: "Mister Skoropadsky?" Я сказав "yes", тоді знову голос: "Your son accident"[37], потім знову нічого. "Who is speaking, who is speaking?" Нічого, це було все. Мама подивилася своєму чоловікові зовсім спокійно й серйозно в обличчя. "Павлику, не хвилюйся, я знаю, що з Данилом нічого не сталося". Вона сказала це так певно й переконано, що батько і я їй просто повірили, спершу. "Але ми повинні це вияснити", – сказала мама. Батько пішов нагору, щоб розбудити Шемета. Той прийшов напівсонний, досить збентежений і приніс велику американську адресну книжку. Внутрішньо я була дуже схвильована, а може це правда, і з Данилом насправді щось сталося, але я змовчала. Я зауважила, що батько теж був неспокійний і, мабуть, мав такі самі думки, що й я. Шемет виглядав цілком розгублено.

Почалася велика метушня, яка допомогла нам справитися зі страхом. Ми замовили термінову розмову з Гетьманським центром у Чикаго. "Це може довго потривати, доки вдасться пробитися", – сказала телефоністка. "Як довго?" – запитав батько. "Цього я не можу сказати". "Дурна гуска, – подумала я, – адже ти повинна це знати".

Потім ми підготували текст телеграми до керівництва Гетьманської організації в Нью-Йорку. Адже вона не повинна була викликати в людей ніякої підозри, що могло щось трапитися. Врешті ми телеграфували по-англійськи: "Будь ласка, пришліть Данилову програму на наступні дні, чекаємо негайної відповіді". Я надавала телеграму, оскільки найкраще могла передати за літерами. Я думала: сподіваюсь, що вони там отримають телеграму вчасно, адже там уже шоста година вечора й, можливо, вже нікого нема в бюро, тоді ми муситимемо чекати відповіді до завтра.

Я принесла тарілку з айвовими цукерками. Батько з'їв їх усі, одну за одною, не зауваживши, що він робить. Раптом мама сказала: "Ми всі дурні, перш за все ми мали б спробувати довідатися у телефонної станції, чи взагалі на наш номер з'єднували міжнародну розмову". Після довгих пошуків у телефонній книзі я знайшла номер центральної телефонної станції. "Говори сама", – сказав батько. Я набрала номер, гудки тривали дуже довго. Нарешті станція відповіла. "Так, ми можемо це встановити, за оплату, але це може потривати

[37] Пане Скоропадський? – Так. – З вашим сином трапився нещасний випадок (англ.).

дуже довго, ми перевантажені". – "Наскільки довго?" – "Можливо, кілька годин". Знову я подумала: "Дурна гуска". Вчотирьох ми сиділи навколо письмового столу й дивилися на телефон. Усі четверо мовчали. Я принесла ще айвових цукерок. Щоб більше не треба було їх пакувати. Всі їх їли. Ми могли вже тільки чекати. Мабуть, я задрімала у своєму кріслі. Різко пролунав телефонний дзвінок, годинник на столі показував третю годину. Це була телефонна станція. "У вказаний вами час нам не вдалося встановити жодного міжнародного дзвінка з Америки чи Канади на ваш номер". Правдивість звістки про нещасний випадок стала ще неймовірнішою. Ми відітхнули. Відразу потому телефон задзвонив знову. Бадьорий український голос: "Яка радість, Пане Гетьмане", – батько, сяючи, кивнув нам (коли б щось сталося кілька годин тому, цей чоловік напевно б уже про це дізнався). Батько поговорив із ним про статтю в українській газеті, на яку треба було відповісти. (Мама і я подивляли, що він був настільки врівноваженим і відразу знайшов нейтральну тему.) На кінець розмови батько зовсім мимохідь запитав: "А як там справи у мого сина?" – "Блискуче, Пане Гетьмане, блискуче, він завтра повертається до Чикаґо на великий мітинг. Я сьогодні по обіді мав з ним телефонну розмову. Він чудовий, він казковий, Гетьманич, він казковий і т. д. і т. п." Батько кивнув, відповів кілька приязних слів і поклав трубку. "Ну, от і все, ходімо всі трохи поспимо". Його голос раптом зазвучав дуже втомлено. Він обійняв і поцілував маму, чого при інших зазвичай майже ніколи не робив. Я сказала: "Але тату, це ж просто свині, ті, хто так зробив, аби нас налякати". "Так, моя маленька, вони свині і, на жаль, це українці. Чоловік по телефону мав акцент і говорив "міестер". По батькові було видно, як дуже його вразила ця людська підлість.

Телеграма з Нью-Йорка справді прийшла щойно наступного дня. Тоді ми нікому ні з українців, ані з німців про нічні страхи не розповіли. Ми з мамою і в наступні роки часто під Різдво робили айвові цукерки. Ми завжди згадували про сповнені ляку нічні години, які пережили першого разу.

Мимо багатьох різних клопотів і турбот, які весь час обтяжували моїх батьків під час їхнього життя у Ваннзее, незадовго перед залишенням ваннзейського дому батько пише у своєму щоденнику: "Ми

були тут щасливими". Я переконана, що це почуття щастя виникало від справжньої духовної єдності, яка існувала поміж моїми батьками. Тут в еміграції через близьке постійне життя разом вони були здані одне на одного, як ніколи раніше у своєму подружжі. Між ними справді існувало таке дуже цінне для подружжя партнерство. Обоє були сильними особистостями, які потребували власного життєвого простору, але також справді чудово доповнювали себе навзаєм, батько – темпераментний, завжди сповнений новою енергією, мама – зосереджена в собі, випромінювала тепло й добро. Ця гармонія створювала в нашому житті в Ваннзее, попри всі труднощі, все таки скоріше радісну загальну атмосферу, яку, мабуть, якимось чином відчували всі люди, що бували в нашому домі. Звичайно, між батьками бували й розбіжності в поглядах, тоді батько міг часом поводитись нестримано й несправедливо нападав на маму. Але ці непорозуміння ніколи не тривали довго. Як часто дитиною чи молодою дівчиною я бувала свідком того, як батько після такого вибуху вже через дуже короткий час приходив до мами, дивився на неї з дуже особливим скрушним виразом обличчя й тихо питав: "Мир?" Здебільшого вона відповідала, посміхаючись: "Мир" – і цим справа вичерпувалася. Але траплялося, правда, зрідка, що вона казала: "Ще ні". Тоді вони сідали разом в кабінеті і спокійно розмовляли між собою, а в кінці я чула, як вони, переважно, сміялися. Властиве обом почуття гумору знову й знову допомагало їм перемагати й найгірші ситуації. Також і в дуже важливій для кожного подружжя проблемі.

Моя мама була для мого батька, зовсім безсумнівно, найважливішою, найближчою і найулюбленішою людиною. Це, тим не менше, не перешкоджало йому відчувати потяг також до інших жінок. Батько належав до тих чоловіків, які вважають, що вони, як чоловіки, можуть дозволити собі все, а дружина, звичайно, повинна толерувати, що вони розважаються з іншими жінками. В цьому відношенні батько в пізніші роки теж дечого завдав мамі. Особа, про яку йдеться, звичайно, набагато молодша дама, яка завдяки деяким обставинам також бувала в нашому домі, роками була, так би мовити, постійною інституцією, про яку всі знали, але зі скромності не говорили. Я думаю, вона була, головним чином, своєрідним громовідводом, якого він потребував, аби зняти напруження, на які він наражався,

особливо у своїй політичній діяльності. Та, власне, і для дами це не була легка ситуація, яку вона терпіла, оскільки, мабуть, справді любила мого батька. Вона була атракційною жінкою, яка могла б влаштуватися і краще.

Мамі, з певністю, на початку давалося нелегко змиритися з "іншою жінкою" свого чоловіка. Але з часом їй вдалося навчитися дивитися на цю ситуацію з гумором і ставитися до дами навіть зі справді дружнім почуттям. Врешті-решт вона теж тільки те й робила, що піклувалася про благополуччя її чоловіка. Мушу сказати, що мене зворушило, з якою щирою повагою ця дама вже значно пізніше говорила зі мною про мою матір. Вона завжди була свідомою того, що в цьому трикутнику стосунків вона відігравала підрядну роль. Я вважаю, що і в цьому випадку мама довела надзвичайну силу свого характеру й великодушність. Я у схожій ситуації діяла не так добре, але я ніколи й не була такою шляхетною, як моя матір.

Ще одним елементом, який завжди пожвавлював стосунки батьків, був наш сад, їхній спільний витвір, яким вони гордилися. Правда, була одна суттєва відмінність: для батька робота в саду – він виконував важку фізичну роботу: копав, косив, возив гній і т. п. – була свого роду спортом і відпочинком, тоді як для мами це часто було обов'язком, який обтяжував її до краю фізичних сил. Влітку поливання цілими годинами чи виполювання бур'янів було стомлюючою працею, яка іноді давалася їй дуже тяжко. Але, як і батько, вона любила сад і свої рослини, які доглядала з любов'ю та знанням справи. Так часто я бачила, як вони удвох ішли поруч садом і тішилися зі своєї роботи. Та сад був не лише джерелом радості, а й дуже важливим чинником для поліпшення нашого фінансового становища. Лише завдяки вирощеним мамою овочам та власним фруктам, які закривали на зиму у незліченних великих слоїках, ми мали змогу виявляти щедру гостинність, яка при політичній діяльності батька була необхідною. Наш великий пташиний двір, який належав до батькових робочих обов'язків, був теж дуже важливим. Батько регулярно прибирав його від посліду й білив великий курник. Хто б міг подумати, що те, чого мої батьки ще дітьми навчилися у діда в Тростянці чи в саду Охти з мадемуазель Шульц, стане таким важливим в еміграції. Взагалі я вважаю дивовижним, як ці обоє людей і, особ-

ливо, мама, яка виросла серед такої неймовірної розкоші, так добре адаптувалися до цілковито змінених життєвих обставин їхнього світу. Адже батько ще навесні 1917 року передбачав, що таке пристосування буде необхідним. Батьки подолали це без жодного слова нарікань, навіть з радістю. І в цьому їм з певністю допомогло непорушне почуття спільності. Кожен із них міг повністю покластися на іншого. Вони були єдністю, якій ніщо й ніхто нічого не могли заподіяти. Тому їм обом було страшенно тяжко, коли вони мусили розстатися в кінці вересня 1944 року. Я бачила на власні очі, яким загубленим і самотнім почувався батько без мами у Ваннзее, та і їй в Оберстдорфі без батька було так само.

Час після від'їзду мами аж до остаточного прощання з Ваннзее в лютому 1945 був для батька дуже гарячковим. Він був змушений навсібіч змагатися з важкими проблемами української політики, які коштували йому багато труду й сили. Докладніше написати про це є справою істориків, які займаються політикою української еміграції.

Його щоденники повідомляють про незліченні зустрічі й відвідувачів. Саме в ці тижні батько був змушений займатися багатьма допомоговими акціями для українців, які втекли з загрожених тепер совєтами східних територій до Німеччини і просили батька про допомогу в німецьких установах. Батько невтомно заступався за всіх. Завдяки його добрим, уже перевіреним протягом багатьох років зв'язкам із німецькими офіційними інстанціями, він здебільшого таки міг надати їм допомогу. В щоденнику він повідомляє про найрізноманітніших людей, які відвідували його у Ваннзее, починаючи від маленької остарбайтерки, аж до високих церковних достойників та поважних українських політиків.

9 грудня 1944 року батько вирушив у вже давно заплановану подорож, яка все відкладалася, до матері в Оберстдорф. У своєму щоденнику він описує спершу важку поїздку й перші враження від безрадісного становища, в якому мама перебувала в домі своєї подруги дитинства – у "Гет-гаусі". Всупереч усім сподіванням, вона перетворилася в нестерпну, злостиву особу. Вона зробила життя матері таким важким, що та вже тоді почала розглядатися в Оберстдорфі за іншим житлом, що, через велику кількість біженців з півночі, стало майже цілком безнадійною справою. Потім батько дуже до-

кладно описує перебіг днів, проведених спільно з мамою. В кінці там написано:

"Вечорами я завжди подовгу сидів разом з Аліною. Ми радилися, що робити далі. Життя таке складне, а майбутнє таке непривітне і сповнене страху. Найбільший біль для нас, що ми розділені, що тепер важко змінити. Я був у моєму житті завжди дуже легковажним і ніколи не думав про відносини між нами, Аліною і мною. Аліна моя кохана дружина, я люблю її, так буде завжди. Ми ніколи не розстанемось, а коли й розстанемось, то ненадовго, а потім усе буде, як раніше. Зараз мене не так сильно пригнічує жахливий страх, що наше життя не буде йти так гладко, як раніше, це не передчуття, що кінець уже близько. Ні, це бажання більше бути з нею, навіщо тільки ця розлука, мені вже не довго залишилось жити, мені 72 роки. Тому весь час мого перебування в Оберстдорфі в мене було почуття суму. Я не хотів ні на мить розлучатися з Аліною, хотів бути лише з нею, щоб не втратити ні хвилини перебування разом з нею перед довгою розлукою, сповненою непевності. Так, день за днем, непомітно минув цілий тиждень. В неділю, 16 грудня, о 6:25 вечора виїхав я з Оберстдорфа. Ніколи не забуду прощання з моєю любою Аліною. Я стояв перед вікном у купе, вона на пероні. Я пригадав іще одне прощання в Харбіні під час японської війни, коли я приїхав на пару днів з фронту, щоб зустрітися з Аліною і раптом мене відкликали телеграмою назад на фронт. Тоді я теж прощався з нею, як тепер в Оберстдорфі. З тією різницею, що тоді ми були молодими і сповненими віри в наше щасливе майбутнє. А зараз я боюся за кожну крихту нашого спільного життя з моєю любою дружиною. Вона була при прощанні сповнена такої ніжної любові і вдячності до мене. Хай її береже Бог, вона подарувала мені так багато щастя".

Це був останній раз, коли бачилися мої батьки. Аж до квітня 1945 року мама ще отримувала звістки від свого чоловіка. Потім почалося тривожне чекання. Врешті приїзд Лілі в червні приніс усвідомлення непоправної втрати.

Останні роки життя моєї матері

Час в Оберстдорфі був для матері важким у кожному відношенні. Притому дуже скромні зовнішні життєві обставини пригнічували її куди менше, ніж душевні переживання, які вона вимушена була зносити. Хоча в Оберстдорфі навколо неї завжди було багато людей, мама здебільшого почувалася дуже самотньою. Вона про це не говорила, але це виразно видно з її листів до Данила в Лондон і до мене у Швейцарію.

Керування Гетьманським рухом коштувало їй багато зусиль і викликало незадоволення. Вона не мала нікого, з ким би могла порадитися. Всі рішення, особливо в перший час, мусила приймати сама. Окрім того, там завжди була ще й невелика кількісно, проте справді активна опозиційна група, яка часом досить-таки утруднювала материне життя. Оскільки люди не були згідні з тим, що провід Гетьманським рухом обійняла моя мати, а не Лілі, вони інтригували проти неї почасти відкрито, почасти поза спиною.

Але найбільше турбот матері завдавали її складні стосунки з Лілі, які завжди були не зовсім безхмарними, а тепер при близькому співжитті та різних впливах з українського боку, яких Лілі не могла уникнути, стали ще важчими.

Пізньої осені 1945, коли я вже мешкала у матері, зовсім несподівано знову появився багатолітній друг нашої родини Василь Кужим. Коли в лютому 1945 ми виїжджали з Ваннзее, він лежав тяжко хворий на запалення легенів у ваннзейських друзів. Невдовзі перед від'їздом батько ще поїхав велосипедом його відвідати. В Кужима була така висока гарячка, що він ні на що не реагував. Його стан був таким поганим, що можна було сподіватись найгіршого. А тепер, раптом, він знову був тут, ще худіший і сивіший, а до того старий. Я була першою, хто побачив, як він прийшов. Від радості, що його бачу, я кинулася йому на шию. Мама й Маріка тішилися. Лілі, коли віталася з ним, дуже почервоніла й мала на очах сльози. Вона була переконана, що він уже давно помер. Кужим поселився в сусідньому пансіоні "Марія Терезія". Для мами було дуже приємно, що він є поблизу. Він добре розумівся на українських справах. З Лілі він був як завжди ти-

хим ненав'язливим поклонником. Коли вона добре почувалася, вони робили разом довгі прогулянки. Мені він подобався.

Якось він дуже допоміг мені наполягти на своєму в суперечці з моїми сестрами. В Оберстдорфі було дуже сутужно з паливом. У нас перед близькою зимою було лише пару зовсім малих купок дров на балконі. Мама сказала мені, що знову старається про дозвіл на збирання дров і зараз, як і минулої зими, розпочне це збирання. Я відповіла, що, звичайно, допоможу їй у цьому, але внутрішньо була незгідна з такою ситуацією. Випадково я побачила на дошці оголошень біля ратуші оголошення: шукаю чоловічий одяг великого зросту в доброму стані за дрова на опал. Мені тут же спали на думку костюми папá, які збереглися і зараз, добре запаковані в газетний папір, лежали на стриху. Адже це було б вирішенням нашої проблеми. Нікому нічого не кажучи, я пішла за вказаною адресою. Чудово! Ціла стіна, повна гарно посклаланих сухих дерев'яних полін! Власником цього скарбу був високий поставний чоловік, мимо сільського одягу, явно міщанин. Я дивувалася, яким чином цей міщанин надбав дров. Спершу він поставився до мене досить скептично, та коли я розповіла про добру англійську тканину костюмів і сказала, що всі вони були пошиті у відомого берлінського кравця, він виявив готовність прийти наступного дня до "Гет-гаусу" й оглянути костюми.

Коли пополудні всі разом приємно сиділи за чаєм, я гордо розповіла про гарні перспективи. Яким же великим було моє здивування, коли обидві мої сестри з рідкісною одностайністю напали на мене: "Взагалі не може бути й мови, щоб гендлювати татовими речами, це неповага і т. д. і т. п." Мама мовчала. Я розлютилася й закричала на сестер: "Ви що, справді хочете, щоб ваша мати, як жебрачка, пішла до лісу збирати дрова і т. д. і т. п." Це був жахливий скандал. Зовсім неочікувано втрутився Кужим. Цілком спокійно він сказав: "Я переконаний, що пан Гетьман був би навіть дуже згодний, щоб за цих обставин обміняли його костюми. Він завжди був також практично думаючою людиною, і старі костюми не мають жодного стосунку до поваги". Мої сестри здивувалися й замовкли. Я запитала маму: "А що думаєш ти, мамо, скажи ж щось нарешті!" Вона поглянула на мене з посмішкою: "Ти кричиш точнісінько як твій батько. Але хоча мені це теж трохи болить, я дуже сподіваюся, що той чоловік візьме костюми й ми одержимо дрова".

Я відразу ж узялася чистити костюми щіткою й вивісила їх провітритися на балкон. Сестри за цілий вечір не сказали мені більше ані слова. Наступного дня я зустріла чоловіка, костюми пасували як влиті. Багатьма поїздками невеликим візком я перевезла дрова й поскладала їх на балконі. Я була дуже горда зі своєї праці, мама обійняла мене. Відтоді Кужим користувався моєю великою прихильністю.

У березні 1946 року, коли я вже мешкала у Швейцарії, дізналася, що моя родина, мабуть, буде переселятися в англійську зону Німеччини. Голова тамтешньої Гетьманської організації прислав двох людей, які повідомили, що для гетьманської родини приготована дев'ятикімнатна вілла. Лілі поїхала разом з ними до Білефельду, щоб з'ясувати все на місці. Вже на самому початку її перебування виявилося, що нічого з обіцяного не відповідало дійсності. Та й сама поведінка д-ра Гомзина, голови Гетьманської організації для англійської зони, здалася їй підозрілою. Вона написала матері листа, в якому дуже його звинувачувала. (Всередині Німеччини пошта вже почала тоді знову потроху функціонувати.) Матір цей лист дуже здивував. Вона завжди вважала д-ра Гомзина дуже гідною довір'я людиною, оскільки він був одним із найближчих співробітників її чоловіка. Вона послала Кужима до англійської зони, щоб вияснити справу й привезти Лілі назад до Оберстдорфа.

Кужим поїхав до Білефельду й застав Лілі в дуже пригніченому стані. На своє глибоке розчарування він змушений був визнати, що частина звинувачень проти його багатолітнього друга д-ра Гомзина мала під собою ґрунт. Дійшло до серйозної суперечки.

Під час перебування в англійській зоні нарешті вдалося подолати бар'єр, який існував між Лілі й Кужимом. Коли вони знову повернулися до Оберстдорфа, Лілі оголосила матері, що хоче вийти заміж за Кужима. Спершу мати цілковито погодилась із цим шлюбом. Вона вважала Кужима дуже порядною людиною й бачила, що Лілі справді хоче цього одруження. Правда, мати мала деякі сумніви через Кужимове підірване здоров'я, він мав хронічний бронхіт. Те, що він зовсім не мав засобів до існування, не грало ніякої ролі. В цьому сенсі більшість людей у Німеччині була тоді в подібному стані, якось та переб'ються. Але мама наполягла на тому, щоб і Данило, як батьків спадкоємець, дав згоду на цей шлюб. Тому з одруженням треба було зачекати, поки не скаже свого

слова Данило. Вже тоді відбулося невеличке свято у найвужчому колі, але офіційно про заручини не повідомлялося. Тим не менше, звістка про плановане одруження Лілі поширилась із швидкістю вітру й викликала серед організованих гетьманців та окремих прихильників велике хвилювання. Гетьманівна Єлизавета, яку так шанували всі українці, одружується!

Вже незабаром почалися не лише підозри й найгірші звинувачення проти Кужима, але й залунали образи на адресу моєї матері. Маріка, від початку налаштована проти цього одруження (мабуть, через неусвідомлену заздрість до щастя сестри), а також Грищинський, який як материн секретар був у курсі всього, долучилися до справи. Все це було дуже неприємним.

Вже восени 1946 року мати, Маріка й Петро перебралися до іншого помешкання. Мати після довгих пошуків знайшла простору, але дуже просту квартиру в селянському домі посеред села на Мецґерштрассе. В цілому домі пахло сіном і трохи прибудованим корівником. Це нікому не заважало. Квартира була зручною, дві досить великі кімнати та дві сполучені з ними спальні комірчини, засклена веранда й балкон. Через це квартира була трохи темнуватою, але з Марічиними меблями й барвистими ручної роботи баварськими килимами на простій дерев'яній долівці вона виглядала цілком затишно. Варили в Марічиній кімнаті на двох електричних плитках. В коридорі була проведена вода, але не було ванни, туалет дуже примітивний, зате чистий. І найважливіше, господарі були дуже привітними й охоче допомагали. Мати й Маріка тішилися, що втекли з такої неприємної для них атмосфери свого дотеперішнього пристановища в "Гет-гаусі" Ольги Мордвинової. Лілі залишилася в "Гет-гаусі", вона завжди підтримувала з Мордвиновою добрі стосунки. Тепер вона займала кімнату в партері, де могла також готувати.

Ставлення матері до Кужима погіршилося. Що вплинуло на це остаточно, я так для себе і не вияснила, відомо тільки, що мати вважала себе вимушеною відкликати свій дозвіл на одруження. Всі між собою пересварилися. В кінці було так, що вони навіть перестали вітатися одні з одними, прикра ситуація, маючи на увазі, що в маленькому Оберстдорфі постійно доводилось зустрічатися на вулицях.

Лілі, мимо всієї ворожнечі, залишилась вірною своєму Васильковi, як вона ніжно кликала Кужима. Навесні 1949 року вона одру-

жилася з ним без материного благословення. Церковне вінчання відбулося в Мюнхені.

Данило і я від початку трималися осторонь від конфлікту. Ми обоє вважали, що Лілі справді є вже достатньо дорослою (їй було майже п'ятдесят), щоб самій вирішувати своє життя.

Незважаючи на розрив Кужима з моєю матір'ю, Марікою і Грищинським (з яким, зрештою, і Лілі розірвала всі стосунки), Лілі й надалі систематично відвідувала свою матір, хоча б раз на два тижні. Таким чином підтримувалася принаймні зовнішня форма єдиної родини. Але візити проходили в дуже напруженій атмосфері, сестри між собою майже не розмовляли, та й поміж матір'ю і Лілі відбувалися лише цілком формальні розмови. Мати й Лілі дуже страждали від цього неприродного стану, адже, по суті, у глибині душі вони щиро любили одна одну, але жодна з них не була здатна пробити внутрішню стіну поміж ними. Аж до маминої смерті ці стосунки поміж ними залишалися незмінними.

Моя мати теж могла бути часом дуже непоступливою і пам'ятливою. (Мабуть, це було старече явище.) Це проявилося при іншій, по суті, зовсім незначній, проте досить типовій, нагоді. Фінансове становище нашої родини в Оберстдорфі було надзвичайно важким. В перші часи було трохи грошей, але ще перед грошовою реформою вони розтанули до зовсім маленької решти. Після мого від'їзду в лютому 1946 року до Швейцарії, коли я почала заробляти гроші, моя родина обхідними дорогами через німецьких друзів отримувала від мене щомісяця 200 райхсмарок, майже половину моєї платні. Це був єдиний регулярний дохід, який мала родина. В Англії в цей час були ще суворіші валютні приписи. Прямі перекази до Німеччини були неможливими. Данило організував виплати через церковні греко-католицькі організації в Америці, вони йшли через Рим і надходили до Оберстдорфа так нерегулярно, що мати часто була змушена купувати у крамницях у кредит поки прийде наступна виплата і вона зможе заплатити свої борги. Якось один м'ясник, якого мати знала довгий час, зовсім несподівано відмовився давати їй надалі в кредит, хоча вона завжди, хай і з запізненням, платила. Матір сприйняла цю відмову в кредиті як глибоку особисту образу й ніколи більше не ходила до того м'ясника, хоча чоловік особисто прийшов

до неї вибачитись за свою поведінку, він, мовляв, того ранку мав так багато інших неприємностей і тому допустився цієї помилки. Мати залишилась твердою й ходила до іншого м'ясника, хоча до нього і було йти значно далі.

В жовтні 1948 року, якраз на свій 70-й день народження, мати пережила велику радість. Данило приїхав до Оберстдорфа. Через дев'ять сповнених поворотами долі років вона нарешті знову змогла обійняти свого сина. Я теж приїхала зі Швейцарії, щоб відсвяткувати мамин день народження й знову побачити Данила. Я була при зустрічі мами з Данилом і бачила, як вона сяяла від радості й щастя. Ще майже молодим хлопцем вона відпустила його до Лондона влітку 1939 року. Тепер перед нею стояв поставний, трохи тяжкуватий мужчина з сивими скронями. Роки війни не минули для Данила безслідно. Я попередила його в листі, аби він не дивувався, як дуже мама змінилася за цей час. Для матері було великим полегшенням, що тепер вона зможе офіційно передати керівництво Гетьманським рухом своєму синові. Це звільняло її від одного з великих тягарів у житті.

Вже відразу після закінчення війни Данило почав застосовувати всі важелі, щоб забрати родину з Оберстдорфа до Англії. Збереглася велика за обсягом кореспонденція на цю тему. Всі його зусилля лишилися з різних причин марними.

Але двічі мати таки мала змогу відпочити від свого гнітючого оберстдорфського життя. В 1950 і 1951 роках нам пощастило здобути для неї в'їзну візу до Швейцарії. Вона відразу попередила, що не хоче розмовляти про невеселі оберстдорфські проблеми, а хоче лише відпочити у нас і набратися нових сил. І справді, за ці короткі проведені у нас тижні вона щоразу дійсно розквітала, ставала веселою і задоволеною, тішилася з найменших дрібничок, зачаровуючи всіх, хто з нею зустрічався. Починаючи від моїх коханих свекрів, з якими вона з першого разу чудово порозумілася, аж до нашого приятеля-стоматолога, який із симпатії до моєї матері майже безкоштовно привів до ладу її зуби.

Мама тішилася нашими мандрівками до чудових швейцарських озер, як мала дитина, насолоджувалась гарячим шоколадом зі збитою сметанкою в кондитерській Шпрюнґлі, куди її водили Люксові батьки. Вона також сама ходила гуляти по Цюріху, адже протягом

тижня ми працювали. Вона всім цікавилась, бачила речі, повз які ми, призвичаївшись, проходили не зауважуючи. Гарні вистави вітрин вражали її, не те, щоб вона хотіла мати ті речі, а з чисто естетичної точки зору, такого вона не бачила вже майже десятиліттями. Найбільше, звичайно, вона раділа з нашого щастя. Правда, якось раз дуже обережно спитала мене, коли ж у нас нарешті з'являться діти. Я відповіла: "Сподіваюсь, скоро". На жаль, вони прийшли на світ аж після маминої смерті.

Я від початку ясно дала зрозуміти Лілі, що не буду втручатися в її інтимні справи, але що щиро бажаю їй та її "старому сірому котові", як я називала Кужима, всього найкращого. До Кужима, незважаючи на його розходження з моєю матір'ю, й до і після того я відчувала справді велику симпатію, особливо коли переконалася на власні очі, що він дійсно зробив Лілі щасливою. Під час моїх перебувань в Оберстдорфі я завжди відвідувала їх обох. Я була зворушена, як ці двоє вже зовсім немолодих людей ставилися одне до одного, були закохані й ніжні, як юна пара. Несмілива, така стримана Лілі цілком відкрито показувала, як дуже вона любить свого Василька, він любовно про неї турбувався. По них було видно, що вони справді були щасливі разом. Лілі розквітла, поправилась і виглядала значно молодшою за свої майже 50 років. Окрім того, в неї змінився характер, вона стала м'якою, люб'язною і терпимою, не залишилось і сліду від її колишнього частого невдоволення.

Незабаром після смерті матері Лілі й Кужим знайшли цілком симпатичне двокімнатне помешкання в невеликому будинку в гарній околиці Оберстдорфа. Кужим опікувався опаленням і доглядав сад, тому житло обходилося їм цілком дешево. З часом обоє отримали від німецької сторони пенсію, Лілі – інвалідну, а Кужим – службову, на яку він протягом усього часу перебування в Німеччині сплачував внески. Звичайно, Лілі теж отримувала свою частку коштів, які мати одержувала від нас із Данилом, або ж від друзів з-за океану. Окрім того, вони знайшли ще інші джерела прибутку. Кужим брав бухгалтерські замовлення, а Лілі вишивала для угорської фірми угорські блузки. Її фінансове становище було, таким чином, зовсім не найгіршим, у кожному разі, значно ліпшим, ніж у матері. Влітку Лілі з Кужимом ходили в гори. Високо вгорі, куди більше ніхто не захо-

див, вони збирали ягоди і гриби. Вони постачали ними найкращий оберстдорфський готель "Віттельсбахер гоф". Кужимові було незручно пропонувати свої товари. Зате Лілі робила це дуже спритно. Відразу ж після їхнього першого, дуже вдалого збирацького походу, в який вони вирушили рано-вранці, повернувшись, вона переодяглася у свою найкращу сукню, гарно зачесалася, запакувала кошики з добре почищеними білими грибами і стиглими малинами до великої сумки, щоб їх не було видно, і казала Кужимові супроводжувати її до "Віттельсбахер гоф'у". Його залишила чекати надворі. Звеліла портьєрові покликати пана директора. Той привітав явно благородну даму: "Чого бажаєте, ласкава пані?" Тоді Лілі відкрила сумку, випакувала свої кошички і з усмішкою промовила: "Це я хочу вам продати, за добру ціну. Я потребую грошей!" Пан директор був заскочений, але, водночас, захоплений як гарним товаром, так і, очевидно, "ласкавою пані". "Ви можете мені постачати все, і чим більше, тим ліпше, ми платитимемо вам найкращу ціну". Так Лілі з Кужимом здобули сталого замовника і справді суттєвий "додаток" до своїх фінансів.

Раз на рік пан директор запрошував їх на чудову елегантну вечерю. Взагалі, обоє зуміли створити собі в Оберстдорфі дуже приємне коло друзів і знайомих, в якому їх дуже любили й часто запрошували в гості.

У відповідь вони також влаштовували у себе вдома затишні вечері з маринованими грибами на закуску і смачним борщем Кужимового приготування. Він був дуже добрим куховаром. Коли я йшла з ними обома по вулиці в Оберстдорфі, то була свідком, як багато людей їх знало й віталося. Вони були парою, яка привертала до себе увагу, коли отак, обоє високі й стрункі, йшли попід руку селом.

Лілине щастя з Кужимом тривало, на жаль, недовго. Вже восени 1958 року він помер. Лікар сказав Лілі ще десь за рік до того, що в Кужима є неоперабельна пухлина в легенях. Лілі сприйняла цю звістку мужньо. Лікар, старший уже пан, дуже зворушливо доглядав за Кужимом. Він заходив по-приятельськи, вони з Кужимом випивали по келиху червоного вина. Лікар мимохідь питав про "біль у спині", спершу давав таблетки, а потім, коли болі зросли, все сильніші уколи. Таким чином, Кужим аж до самої смерті вірив, що в нього просто сильний ревматизм спини. Аж до останнього він по-

троху допомагав Лілі у господарстві. Врешті дуже легко помер під час пообіднього сну. Лілі витримала цей важкий для неї час із великою силою характеру. Їй дуже бракувало її Василька. Якось пізніше вона сказала мені, що Кужим був єдиною людиною в її житті, з якою вона почувалася цілком вільно й легко. Вона пережила свого чоловіка на вісімнадцять років. Мої стосунки з Лілі від часу її одруження були дуже сердечними.

Наша люба мама померла 29 грудня 1951 року зовсім несподівано. Ще на початку грудня ми послали їй велику пачку, вона відразу відповіла, що дуже зворушена цими багатьма гарними речами, новим плащем, елегантною блузкою і тканиною на костюм, вона вперше одягне всі ці речі, коли їхатиме до нас на початку лютого, до того часу вже буде готовий і костюм, кравець їй пообіцяв. Ми, як завжди, гарно святкували Різдво в сімейному колі, я прочитала вголос маминого листа, всі тішилися її приїздом.

Але потім, рано-вранці 28 грудня 1951 року (це була п'ятниця), нас розбудили телеграмою: "Мами важкий мозковий удар, прошу негайно приїхати". Маріка ще вночі попросила своїх господарів дому послати телеграму. Люкс негайно взяв відпустку й найняв машину. (Наша власна маленька машина була законсервована на зиму.) Нам вдалося виїхати ще до обіду. Була сувора зима, дороги обледенілі, ми могли їхати тільки повільно. Чи ми ще застанемо маму живою, це була моя найбільша турбота. Щойно близько дев'ятої години вечора ми прибули до Оберстдорфа. Мама ще була жива, вона мала високу гарячку, важко дихала й була зовсім непритомна.

Маріка розповідала, що попереднього вечора вони ще приємно разом повечеряли і близько пів на одинадцяту розійшлися по своїх кімнатах спати. Маріка, як завжди, ще трохи почитала. Раптом почула стук у стіну. Маріка пішла до другої кімнати. Мама лежала, напівпіднявшись у ліжку. Вона подивилась на Маріку широко розплющеними очима і спокійно сказала: "Я помираю". Потім показала на двері комірчини, за якими спав Петро, і на маленьку кицьку, що згорнулася клубочком в ногах на ліжку, закрила очі й опустилася назад. Маріка зразу побачила, що, певно, стався апоплексичний удар. Вона розбудила своїх господарів, щоб привели лікаря д-ра Кньохеля. Д-р Кньохель прийшов дуже швидко. Мама ще раз розплющила

очі, впізнала його й кивнула. Говорити вона вже не могла. Ще коли він міряв її пульс, впала у глибоке забуття. Д-р Кньохель встановив, що весь лівий бік цілковито спаралізований. Він зробив мамі укол. Наступного ранку прийшов знову. Тепер у мами була висока гарячка. Д-р Кньохель виявив запалення легенів. Він дав антибіотики.

Всю п'ятницю біля маминого ліжка чергували Маріка й Лілі разом з Мушкою Мордвиновою, дочкою Ольги Мордвинової, з якою всі ми приятелювали (вона була зовсім інакшою, ніж її мати). Коли ми приїхали, Лілі саме пішла додому. Маріка виглядала так зле, що я відіслала її до ліжка. Люкса розмістили в сусідньому пансіоні, де був вже і Грищинський, якого Маріка також викликала. (Він був уже одружений, мав двоє дітей і мешкав у Мільтенберґу.) Я залишилась разом із Мушкою біля ліжка матері. Це була тяжка ніч, не приходячи до тями, мама раз у раз жахливо душилася, її рвало мокротинням. Наступного ранку прийшов лікар. Аби полегшити мамин стан, він пустив їй кров з вени. Задуха пройшла і гарячка спала. Коли ми на хвилинку залишились самі, д-р Кньохель сказав мені: "Я міг би тепер спробувати її повернути". Я відповіла: "Прошу, пане докторе, не робіть цього, для моєї матері буде просто жахливо жити далі паралізованою". "Так, я теж так гадаю, окрім того, в неї слабке серце".

Маріка послала Люкса з Грищинським машиною до Мюнхена придбати цинкову труну, бо в Оберстдорфі не було. Вона бачила, що йдеться до кінця.

Лілі прийшла, та була недовго. Прийшла медсестра-католичка, щоб обмити маму, я допомагала їй. Маріка займалася бідним Петром, який не здогадувався, що його мати лежить при смерті.

Я сиділа біля маминого ліжка і тримала її за руку. Тепер вона дихала вже не так важко. Виглядала майже нормально, лише ніс здавався загостреним і навколо рота залягла чужа складка.

Сестра прийшла знову, разом ми вдягли мамі свіжу нічну сорочку. Якусь хвилю все її тіло спочивало на моїх руках, воно здалося мені дуже тяжким, наче вже було мертвим.

Раптом дихання матері змінилося, стало пришвидшеним і поверхневим. Сестра і я переглянулися, ми зрозуміли, що йде до кінця. Я покликала Маріку з сусідньої кімнати. Дзвони оберстдорфської церкви почали бити, як завжди, за десять дванадцята вполудне. Маріка

опустилася на коліна біля ліжка й накрила голову перехрещеними руками, в ногах сестра, стоячи навколішки, промовляла ружанцеву молитву. Я стояла поруч із мамою, дивилася в її обличчя й тримала руку. Було дуже урочисто. Раптом сильне тремтіння пройшло через усе мамине тіло, потім ще глибоке зітхання, це був кінець. Дзвони перестали дзвонити, була рівно дванадцята година. Материна голова схилилася набік, виглядала вона дуже спокійно, зовсім відпружено, неначе спала.

Я подякувала сестрі за її молитву, обійняла плачучу Маріку. Я сама почувалася наче закам'яніла, відчуття, яке я вже знала. Я сказала Маріці: "Я зараз піду до Лілі, тоді до похоронного бюро й на пошту, щоб телеграфувати Данилові, а коли зроблю це, то ще в редакцію газети, щоб дати повідомлення".

Лілі я застала вдома. Вони сиділи на софі, побравшись за руки з Кужимом, наче чекали на мене. Обоє встали. Коли я сказала: "Мама померла", – Лілі з плачем кинулася в обійми свого чоловіка, він міцно її пригорнув і погладив по спині. Лілі знову опанувала себе. Мовчки ми пішли поруч до села, де я її залишила й швидко подалася до ратуші, адже так багато треба було ще зробити. В похоронному бюро мені вдалося домовитись про пізніший термін поховання, бо я передбачала, що Данило матиме труднощі з візою. Похорон призначили на найпізніший можливий термін, суботу 5 січня 1952 року. Нормально він мав відбутися за три дні. На пошті я послала Данилові телеграму з повідомленням про смерть. Я знала, що вона сильно його вразить, він дуже любив матір. Я встигла ще подати оголошення про смерть в оберстдорфську газету перед самим закриттям редакції. В маленькій місцевості всі установи знаходились близько одна від одної, проте все разом зайняло кілька годин. Я була дуже стомлена, та швидко пішла ще до крамниці, аби купити щось попоїсти. Напевно, у Маріки вдома вже нічого немає.

Коли я нарешті повернулась, була вже майже шістнадцята година, Маріка й Лілі разом із сестрою все приготували, кімната була прибрана, нічого більше не нагадувало кімнати хворої. Мати була одягнена (в нову чорну блузку), добре причесана. Оточена свіжими квітами, вона лежала на підвищенні посеред кімнати. Виглядала дуже гарно, мені навіть здалося, наче вона усміхалася.

Ми, три сестри, стояли перед нашою матір'ю, обнявши одна одну руками і, думаю, в цей момент були дуже близькими.

Я розповіла, що мені вдалося полагодити в бюро актів громадянського стану з похороном. Субота була добра ще й тим, що цього дня люди були вільнішими, адже, напевно, прийде багато українців. Раптом Маріка запитала: "А Кужим буде присутній?" Я подумала собі, от зараз є нагода, аби полагодити цю зовсім дурну справу. Я сказала: "Маріко, наша сестра Лілі має право, щоб у цю важку годину при труні біля неї стояв її чоловік, ти подаси Кужимові руку, а ти, Лілі, подаси руку Грищинському. Він дуже любив маму й дуже багато для неї зробив. Всі поводитимуться як цивілізовані люди". Обидві сестри погодились. Я знову була дуже горда з себе, знала, що мама так би хотіла. Обидві мої сестри були цього дня такими люб'язними й сердечними одна з одною, як ніколи раніше. Спільний траур за мамою зблизив їх.

Люкс і Грищинський, повернувшись, дуже засмутилися через мамину смерть. Цинкова труна прибула вечірнім поїздом. Маму поклали в труну.

Маріка увечері сказала Петрові, що мама померла. Він попрощався з нею. Так, як завжди при прощанні на добраніч, поцілував її в чоло й сказав: "Спи добре, матушко". Маріка була з ним така ніжна, що він, мабуть, і не відчував утрати матері.

Всю неділю відкрита материна труна стояла в її кімнаті, вікно було відчинене, сонце світило всередину. Приходили сусіди й знайомі з села, приносили квіти, їх частували кавою й тістечками в Марічиній кімнаті.

В понеділок уранці з Мюнхена прибув український священик отець Паладій. На урочистій панахиді були всі мешканці дому. Лілі прийшла з Кужимом, Маріка привіталася з обома, прийшов Грищинський, Лілі привіталася з ним, усе пройшло мирно, без жодних суперечок. Потім четверо чоловіків, найближчі сусіди, винесли труну з хати. Це було для мене найважчим. Я була рада, що нарешті могла поплакати на плечі мого любого Люкса.

Урочистим походом ми вирушили крізь зимовий Оберстдорф до цвинтаря. Попереду священик з хрестом, потім труна на великих санях, вкрита ялиновою зеленню і квітами. Сани віз чорний кінь,

накритий чорним чепраком, який звисав обабіч довгими кінцями. Один з тих, що виносили труну, вів коня за вуздечку, решта троє ішли поруч із труною. Лілі під руку з Кужимом, а я поміж Люксом і Грищинським слідом за ними. Маріка залишилася вдома з Петром. Всі перехожі зупинялись і віддавали честь труні.

Цвинтар був зовсім заметений снігом. Покриті снігом нижні гілки високих ялин звисали до самої землі. Лише широка дорога до великої каплиці була очищена від снігу. Останній відтинок до цвинтарної каплиці носії мусили нести труну по глибокому снігу, ми брели за ними. Носії поставили труну, в узголів'ї палали три високі свічки. Труну відкрили. Востаннє ми побачили свою матір. Священик урочисто проспівав молитву. Ми попрощалися. Коли ми дякували носіям, один із них зовсім щиро сказав по-баварському: "У вас це робиться набагато краще, ніж у нас!"

Дні до поховання пройшли заповнені всілякими формальностями, це було тяжко, адже у нас ще не було ніякого досвіду з похоронами. До останнього було неясно, чи зможе Данило вчасно дістати візу. В кінці все-таки вдалося. Увечері перед похороном він прибув у супроводі кількох українців із Мюнхена. Ми розмістили їх у сусідніх пансіонах. Люксові й мені припало дбати про харчування всіх цих людей. Я тішилася, що знову бачу Данила. Так уся родина зібралася разом.

Вранці в день похорону сильно сніжило, я переживала, чи за такої погоди автобус з Мюнхена приїде вчасно на 14 годину. Перед обідом сніг перестав, але день залишався похмурим і пронизливо холодним. Коли ми прийшли на цвинтар, великий мюнхенський автобус уже був там, окрім того, ще кілька приватних авто з Мюнхена й Аугсбурга. Мені спав камінь з серця.

У цвинтарній каплиці було повно людей. Прийшло не лише багато українців, але й дуже багато оберстдорфців, які хотіли віддати моїй матері останню шану. Я впізнала багато знайомих облич з крамниць, в яких мати багато років поспіль, проведених в Оберстдорфі, купувала продукти, звичайно, там був і любий д-р Кньохель, який так шанував матір, навіть "лихий" м'ясник, усі домашні.

Біля труни в почесній варті стояло восьмеро молодих українців, серед них і Грищинський. Двоє українських священиків і диякон відправляли панахиду. Невеликий змішаний хор з Мюнхена чудово

співав. Все було дуже святково. Потім четверо чоловіків почесної варти взяли труну на плечі й винесли з каплиці, священики й диякон пішли слідом. Уся велика процесія поволі рухалася повз засніжені могильні пам'ятники й вінки до могили на другому кінці цвинтаря. Дорога здавалася мені нескінченною. Священики й диякон знову й знову заспівували безмежно сумну мелодію: "Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас..." Я думала про матір, вона була мені дуже близькою.

Над могилою після короткої проповіді було ще кілька промов, останнім говорив Данило про матір, його промова була сповнена любові, вдячності й пошани. Хор заспівав прощальну пісню. Всі присутні приступили до могили, кидаючи землю і квіти на труну. Потім багато присутніх підійшло висловити співчуття близьким, я була зворушена великою кількістю учасників, по людях було видно, як високо шанували вони мою матір.

Данило

Мій любий брат Данило, хоча я з ним і мала контакт насправді лише короткий час, належав усе моє довге життя до людей, найближчих мені внутрішньо. По-справжньому ми познайомилися лише після Другої світової війни, коли ми від 1946 року – я зі Швейцарії, Данило з Лондона – інтенсивно між собою листувалися, а потім при пам'ятній першій особистій зустрічі в листопаді 1948 року в Оберстдорфі на 70-річчя нашої матері, коли ми вперше зустрілися після дев'яти років розлуки. В ті дні ми розмовляли довгими годинами, аж до ранку. Нам так багато треба було розповісти з нашого життя. Коли Данило в липні 1939 року поїхав до Лондона – мені саме виповнилося двадцять років, – він був для мене лише милим старшим братом, якого я через обставини нашого життя знала лише дуже побіжно і який, зі свого боку, не знав про мене майже нічого. Тепер ми вперше після такого довгого часу стояли навпроти, він зрілий статечний 44-літній чоловік, я молода жінка, овдовіла і знову заміжня. Ми обоє дивувалися, як від першої миті ми стали такими близькими, що могли розмовляти з великою довірою й цілком вільно, що трапляється поміж людьми нечасто.

І все ж, коли я думаю про Данила, а це буває часто, то бачу перед собою не чоловіка, якому я так відкрилася, а зовсім молодого хлопця з хвилястим темним волоссям, який сідає у ваннзейській вітальні за фортепіано й починає награвати якісь фантазії і до того свистить, віртуозно й, водночас, природно й вільно, як пташка.

Сто років тому, 13 лютого 1904 року, в Санкт-Петрбурзі народився Данило. Він був дуже міцним, здоровим немовлям. Мама годувала його сама. Коли йому виповнилось усього два місяці, батько залишив дружину й дітей і вирушив на російсько-японську війну. Щойно через два з половиною роки він побачив свого сина, коли той став жвавим хлопчиком, який любив скрізь вилазити.

Так само, як і сестер, Данила навчали вдома. Літні місяці родина проводила у своїх маєтках в Україні, здебільшого в Полошках і Тростянці. Чужомовні гувернантки й гувернери їздили разом з ними в село. Так Данило ще маленьким хлопчиком вивчив англійську, фран-

цузьку й російську мови, а також, що було рідкістю в колі його батьків, навчився розмовляти і по-українськи, а саме полтавським діалектом, що вважався найчистішою й найкращою українською мовою, який Данило зберіг на все життя. Данило ще змалечку мав учителя, який навчив його любити все українське.

Данило любив літо в Україні. Хоча він і мав там уроки, проте часу вистачало і для ігор з сільськими дітьми, він навчився їздити верхи, плавати як риба й рибалити в чудових струмках Тростянця або на річечці в Полошках. Ми самі оглядали ці затишні місця під час наших подорожей Україною. Коли батько 1911 року перейняв командування у Фінляндії, Данило займався там ще й лижами, спортом, який він особливо любив.

Від дванадцятого року життя Данило мусив щороку складати іспити з матеріалу свого класу в публічній гімназії. Він був дуже добрим учнем не лише з мов, але і з усіх інших предметів, тому ці іспити не справляли для нього жодних труднощів.

Ще в ранньому віці в Данила виявили велике музикальне обдарування. На противагу до своїх сестер, які не мали жодних музикальних здібностей і для яких музика взагалі мало що значила, Данило любив усі види музики. Ще маленьким хлопчиком він міг одним пальцем повторити на піаніно кожну мелодію, яку почув. У шестирічному віці брав перші уроки скрипки. Вже за перший рік протягом літніх місяців він зробив такий великий поступ, що виявилось, що сільського вчителя гри на скрипці йому вже замало. Данилові знайшли в Санкт-Петербурзі доброго вчителя-скрипаля, а на літо відтепер разом з родиною в Україну їздив ще й добре підготований студент музики. Данило дуже любив свою скрипку й завжди намагався далі вдосконалюватися, і в пізнішому житті теж. Йому подобалась не лише класична (починаючи від Моцарта) і романтична музика, він чудово грав і циганські мелодії. Добре пригадую, як уже в Ваннзее він якось раз пішов на костюмований бал, перевдягнувшись у цигана, з мальовничо роздертою білою сорочкою, зі скрипкою через плече, посадивши в рюкзак маминого маленького французького бульдога, який мав зображати циганську мавпочку. Зі своєю грою на скрипці на циганський манер він мав такий успіх, що випадково присутній режисер УФА (великої німецької кіностудії) сер-

йозно запропонував йому зіграти в запланованому ним угорському фільмі першу скрипку циганської капели. Пам'ятаю, як ми всі за столом сміялися з цього й малювали картини, як Данило зі своїм виглядом і справді наявним акторським талантом зробить кар'єру в УФА. Це, звичайно, був лише жарт. Але про музичну кар'єру в гімназійні роки Данило справді подумував, але потім усе ж обрав техніку, якою також завжди цікавився.

В лютому 1917 року мама писала батькові, що Данило стежить за подіями революції Керенського хоч і з великим інтересом, але розглядає їх просто як захоплюючу пригоду, що було дуже відповідним його тодішнім тринадцяти рокам. Щойно коли наш батько став Гетьманом України і вся родина переїхала в липні 1918 до Києва, він усвідомив, що є учасником історичних подій.

Данило казав мені, що той час у Києві, за Гетьманату нашого батька, визначив усе його подальше життя. Він, хоч і був ще дуже молодим, став переконаним українським патріотом, що було цілком природним. Тоді він просто усвідомив, що цілком і повністю належить до українського народу. Але, на противагу сестрі Лілі, це не призвело в нього до антипатії щодо всього російського. Він, мабуть, уже тоді зрозумів, що Росія, і звичайно особливо Росія більшовицька, становить для України загрозу, але й тоді й пізніше умів відокремлювати політику від особистого. Він любив вірші Шевченка, проте "Війна і мир" Толстого була для нього, як, зрештою, і для мене, найкращим романом у всій історії літератури. В Даниловому особистому житті його стосунки з росіянами завжди залишалися цілком природними, і в Берліні, і в Лондоні він мав добрих російських друзів.

В Києві Данило ходив до української гімназії. Іноді він брав участь у боях його українських однокласників з учнями сусідньої російської гімназії, без ніякої ненависті, просто тому, що йому подобалось помірятися силами з суперником. Згодом у Швейцарії він професійно вчився боксу й навіть брав участь у шкільних змаганнях.

Під час перебування в Києві Данило виявляв жвавий інтерес до всього, що відбувалося в Україні. При тому він дуже захоплювався своїм батьком. Адже він був безпосереднім свідком того, як батько всі свої сили віддає побудові Української держави. Данило розповідав мені, що в той час батько став у його житті абсолютним автори-

тетом і залишався ним завжди. Багато-багато років потому, коли він гостював у нас у Швейцарії, в одній з наших глибокодумних "психоаналітичних розмов" Данило сказав мені: "Ти бунтар!" Мені здалося, що в цьому зауваженні прозвучало трішки жалю за тим, що він сам у своєму житті, мабуть, замало бунтував.

Не думаю теж, що Данило справді сприймав батьків авторитет як гнітючий. Як для цього, вони були надто близькими, понад стосунки батько–син їх поєднувала справжня чоловіча приязнь. Авторитет батька виникав, мабуть, здебільшого, з самих характерів обох. Батько був сповнений темпераменту, пориву, войовничості й готовності до ризику. Данило був значно спокійнішим, завжди дипломатичним, готовим до компромісу, та, мабуть, м'якшим і менш рішучим. Гадаю, в його істоті було багато маминих рис, і цілком певно, її надзвичайна чутливість.

Падіння Гетьманату нашого батька Данило взяв дуже близько до серця. Він розповідав мені, що тоді, в перші часи після виїзду з Києва, який трохи нагадував втечу, ночами, коли ніхто не бачив, часто плакав через це й через тугу за батьками. Адже йому було тільки чотирнадцять років, удень він не хотів цього показувати, хотів уже бути мужчиною. Та потім у дальшій подорожі життя стало таким хвилюючим і кожен день був сповнений стількох нових вражень, що біль від втрати батьківщини й розлуки з батьками вщух. На відміну від моїх сестер Данило мав дар внутрішньо й зовнішньо швидко адаптуватися до кожної ситуації, тому в спілкуванні з найрізноманітнішими людьми знаходив потрібний тон. Це виявилося і у Швейцарії.

Відразу після возз'єднання з батьками Данила поселили в Лозанні у вчителя, який мав підготувати його з матеріалу сьомого класу кантональної гімназії. Раптом досить-таки розніжений Данило, який досі не мав потреби вдарити пальцем об палець, опинився в скромній міщанській швейцарській родині, мусив сам стелити своє ліжко, чистити взуття, їсти незвичну швейцарську їжу і притому від ранку до вечора розмовляти тільки по-французьки, мовою, яку він досі любив найменше з усіх іноземних. В дитинстві він мав французького гувернера, якого терпіти не міг, на відміну від своєї англійської міс, коту гаряче любив. Вона вчила його англійської в такій милій манері гри, що Данило до старших років знав напам'ять незліченну кількість засвоєних від учительки дитячих віршиків.

Родина вчителя прийняла Данила дуже привітно. (На жаль, уже не пригадую їхнього прізвища.) Він мешкав у них протягом усього часу навчання в лозаннській школі, цілковито ввійшов у родину, спершу сам, а згодом ще з одним молодшим школярем, який теж оселився в цьому пансіоні. Родина була змушена заробляти в такий спосіб.

Вся родина дуже любила Данила. Він допомагав молодій дружині вчителя мити посуд, вчився в неї готувати, ходив з нею щотижня на ринок і носив її важкі кошики. Обоє маленьких дівчаток висіли на ньому, як реп'яшки. З господарем дому він іноді грав у шахи.

За короткий час Данило вже чудово говорив французькою мовою, з лозаннським діалектом. З підготовкою шкільних предметів він не мав жодних проблем. Вже за кілька місяців його зарахували до сьомого класу кантональної гімназії в Лозанні, який відповідав його віку.

Його дні були переповнені. Доки наша родина ще була у Швейцарії, він охоче відвідував її, приїжджаючи велосипедом до Ля-Росіаз біля Вевей. При цьому він завжди обирав дорогу через виноградники й насолоджувався справді чудовим краєвидом. Окрім школи, він брав уроки скрипки, старанно вправлявся, грав у шкільному оркестрі партію першої скрипки, багато займався спортом: футболом, тенісом і боксом. Взимку він любив лижні вилазки в гори французької Швейцарії з важкими багатогодинними підйомами вгору (тоді ще не було підйомників) і чудовими спусками по пухкому снігу. Катання на лижах він любив найбільше, задля цього робив заощадження протягом усього року. (Та й пізніше, в берлінський період, намагався щороку проводити два тижні для катання на лижах у Швейцарії, в якійсь простій хижі високо в горах.)

Окрім того, як і мало бути в його віці, Данило пережив у Лозанні свої перші любовні історії, в яких під кінець його перебування відіграла роль і молода дружина вчителя, яка була всього на дванадцять років старшою за нього. Данило завжди, думаю, з любов'ю згадував її, що називалася Надін, і її приємного, наївного, значно старшого чоловіка. І з Лондона регулярно обмінювався з ними різдвяними привітаннями.

1922 року Данило склав матуральний іспит з оцінкою "дуже добре". За це його разом з іншими успішними матурантами нагородили поїздкою до Марселя на світову виставку.

Данило залишив тиху затишну Швейцарію й поїхав до Берліна, де від кінця літа 1921 року його родина вже мешкала у ваннзейському будинку. В цей час Берлін перетворився на відьомський казан. Інфляція зруйнувала всі дотогочасні соціальні структури. Середній клас збіднів, великі маєтки щезали протягом ночі. Власники іноземної валюти могли жити, як князі. Якоюсь мірою від інфляції виграла й наша родина, завдяки привезеним із собою швейцарським франкам від продажу материних прикрас. Батько знову розпочав свою політичну діяльність для України. Гетьманський рух швидко розвивався в усіх українських емігрантських центрах. У нас у Ваннзее бували українці з цілого світу. Данило познайомився з провідними гетьманцями й почав займатися українською політикою.

Перед початком машинобудівних студій у берлінському Вищому технічному інституті в Берліні-Шарлоттенбурґу Данило повинен був спершу пройти практику. Впродовж цілого року він працював звичайним робітником на фабриці локомотивів Сіменса й Шукарта в Новавес, передмісті Потсдама, десь за 20 км від Ваннзее. Щоранку він вставав о пів на шосту ранку й швидко їхав велосипедом до фабрики, щоб вчасно бути там на сьому, коли починався робочий день.

Новавес був тоді оплотом "червоних", здебільшого соціал-демократів, а також радикальних комуністів. На початку робітники дивилися на Данила скоса як на "панського синка". Вперше в житті йому було нелегко зі своїми близькими. Щойно коли він переміг у серйозному боксерському поєдинку, робітники почали його сприймати за свого. Вони не сподівалися від нього такої витривалості в обороні й наступі. "В цьому хлопцеві щось та є!" Виникли милі товариські стосунки. Вже незабаром Данило навіть грав у футбольній робітничій команді Новавеса. Після гри за спільним пивом завжди відбувалися дуже цікаві дискусії з "соці", в яких Данилові дуже придалися його уроки з дебатів у лозаннській гімназії.

Щоденна праця була фізично дуже важкою. Данилові м'язи стали ще сильнішими, а на руках з'явилися мозолі. Вечорами він був стомлений як собака, але дуже задоволений. По неділях перетворювався на доглянутого молодого пана (за винятком мозолів) і йшов в елегантних білих фланелевих штанях грати в теніс з молодими дамами. Та коли практика закінчилась, він справді зрадів.

Навчання в Берлінському Вищому технічному інституті в Шарлоттенбурґу було досить складним, проте це справляло Данилові приємність. Він був старанним і з легкістю складав усі нові іспити, передбачувані навчальною програмою. Поряд зі студіями він брав жваву участь в українському студентському житті, адже тоді в Берліні було багато українських студентів, які походили здебільшого з Галичини.

Коли Данилові виповнився двадцять один рік, батько і провідні гетьманці офіційно поставили перед ним питання, чи він готовий як спадкоємець батька перебрати на себе в майбутньому права й обов'язки щодо гетьманського руху й України і змінити відповідно до цього своє особисте життя. Розсудливо, що було для нього властивим, Данило попросив рік, аби обдумати це вагоме питання. А за рік дав ствердну відповідь.

Так для Данила був визначений його дальший життєвий шлях. Українська справа стала відтоді найважливішою в його житті, все інше мало їй підпорядковуватися. Чи це рішення далося йому легко, чи справді воно відповідало його внутрішнім переконанням, а чи він лише врешті-решт піддався авторитетові батька, я не знаю. Про це Данило мені не говорив. Правда, що Данило чесно аж до своєї смерті виконував узяте на себе завдання з великим почуттям обов'язку й жертвуючи власними бажаннями й особистим життям.

Після закінчення студій Данило чотири роки працював інженером у Сіменса й Гальске в Шпандау. За ці роки він поступово все більше заглиблювався в українську політику. 1932 року, коли йому було 28 років, він залишив своє місце праці, щоб як найближчий співробітник батька спрямувати всі сили на українську справу.

Цим він не лише відмовився від професійної праці, яка йому дуже відповідала, але й від певності регулярного щомісячного утримання. Відтак він теж був змушений переносити постійні фінансові нестатки, від яких страждала наша родина.

У своїх особистих вимогах Данило був неймовірно скромним. Під час праці у Сіменса він протягом тижня мешкав у Шарлоттенбурґу в простій і, відповідно, дешевій мебльованій кімнаті. Обідав у їдальні. Вечеря, натомість, коли його нікуди не запрошували, складалася з двох варених яєць, двох помідорів і півбуханця хліба, завжди те саме, – він купував це у маленькій крамничці, де його знали. До цього випивав

півлітра молока з молочарні, дуже здорово, але все ж насправді бідно. А по вихідних, які він здебільшого проводив у Ваннзее, насолоджувався доброю няниною кухнею.

У Ваннзее від початку мешкав у найменшій кімнатці в усьому домі на верхньому поверсі, хоча вільною була й більша кімната. Кімнатка була такою крихітною, що аби пограти на скрипці, Данило мусив виходити в коридор, бо в кімнаті натикався на свою високу креслярську дошку.

Але Данилова кімнатка, зі своїми не дуже відповідними для молодого чоловіка шпалерами в рожечки й барвистим настінним килимком із Фінляндії, виглядала привітно й затишно. Коли Данило ще студіював, а я була маленькою школяркою, то любила сідати біля нього на принесеному з собою плетеному солом'яному стільчику й спостерігати, як, стоячи за креслярською дошкою, він рисує з циркулем і лінійкою. Він давав мені в руки старий циркуль і шматок картону, щоб я могла рисувати так само, як і він. Та, на жаль, я починала балакати, й тоді він негайно виставляв мене за двері.

Особливо холодної зими 1927/28 років у Берліні було багато снігу, як ніколи. Як і всі діти з мого класу, я ходила у ваннзейський ліс біля острова Пфауен кататися на лижах, зрештою, без особливого задоволення, ці довгі штуки були такі незручні, весь час перехрещувалися спереду або роз'їжджалися піді мною. Данило тішився зі снігу, він приніс свої лижі з горища й цілком спонтанно запропонував мені піти разом із ним до ваннзейського лісу поїздити на лижах. Я була щаслива. Як маленький песик я ступала за ним слід у слід, наскільки це мені взагалі вдавалося. Коли було рівно, виходило досить непогано. Та потім ми натрапили на невеликий горбок. Я стояла нагорі, спуск по лісовій вирубці здавався мені страшенно стрімким. Данило чекав на мене внизу. Я зібрала всю свою відвагу, відштовхнулася й, розставивши широко ноги – мені здавалося, жахливо швидко, та я втрималася – приземлилася біля усміхненого Данила. "Браво, колись я візьму тебе з собою до Швейцарії на лижі". Хто б міг тоді подумати, що колись я житиму в Швейцарії, переді мною будуть найкращі гірські лижні спуски, і все ж я ніколи не навчуся по-справжньому їздити на лижах через страх перед висотою і швидкістю.

За рік чи два Данило взяв мене на автомобільні перегони на "AVUS", велику гоночну трасу неподалік Ваннзее. Звичайно, ми не могли собі дозволити місць на трибуні, ми стояли за огорожею на середині траси. Щоб узагалі щось побачити, ми повилазили на сідла наших прихилених до дерева велосипедів, що було дуже хистко. Гоночні авто бачили лише в ту мить, коли вони пролітали повз нас, сильно ревучи моторами. Данилові було дуже цікаво, мені менше, але я вважала чудовим бути разом зі своїм старшим братом. Окрім того, на цих перегонах я отримала тривалу згадку в формі незмивної плями від смоли на моїй гарній новенькій вітрівці. Лише коли я виросла з цієї, дістала нову.

Найкращою спільною пригодою з Данилом був "Балтійський бал" навесні 1937 року. Він належав до найвишуканіших балів у тодішньому Берліні. Батько отримав два почесних запрошення і дав їх Данилові. Зі своєю приятелькою Данило з багатьох причин піти не міг, іншої молодої дами з кола своїх знайомих не хотів, тому, не довго думаючи, взяв свою маленьку сестричку, про яку знав, що вона пристрасно любить танцювати. Три години поспіль ми танцювали в готелі "Еспланада" під звуки дуже відомого тоді танцювального оркестру Барнабаса фон Ґези. Я почувалася на сьомому небі, Данило теж любив танці, сам був першорядним танцюристом, ми виконували найскладніші танцювальні фігури, і це справляло нам обом величезну радість. Потиху ми підсміхалися над вирядженими нацистськими дамами та їхніми прикрашеними орденами і свастиками кавалерами в уніформах, які різко виділялися на тлі скромної балтійської публіки.

Кульмінацією вечора стали відвідини традиційної кнайпи для кучерів на старому "Ваннзейському вокзалі" за Потсдамською площею. Ми їли чудовий густий гороховий суп зі шкварками й випили до цього по гальбі пива. Обоє були страшенно голодні, буфет на балу був для наших фінансів недосяжним, за весь вечір ми випили по склянці лимонаду в барі – найдешевшого, що було з напоїв. Кучерська кнайпа на "Ваннзейському вокзалі" була відомим на ціле місто берлінським рестораном, тут віддавна цілі дні й вечори проводили кучери, а тепер і водії таксі з усього Берліна. В пізні вечірні години заходили й елегантні дами та світські панове, які мусили чекати на поїзди. Соціальні прошарки змішувалися, люди обмінювалися берлінськими жартами, часом можна було зустріти когось

знайомого, панувало величезне пожвавлення і тут було **та-ак** дешево. В потязі я заснула на Даниловому плечі. Від нашого вокзалу в Ваннзее ми весело повернулися велосипедами додому, обоє дуже вдоволені з вечора.

Для Данила ці спільні пригоди з маленькою сестричкою напевно не мали особливого значення. А для мене вони належать до найкращих незабутніх подій мого дитинства.

Данило зі своєю блискучою зовнішністю й приємними манерами мав величезний успіх у всіх жінок, з якими зустрічався, починаючи від моїх шкільних товаришок і кінчаючи розлученою гарною як картинка, молодою австрійською графинею й середнього віку дружиною професора, – всі вони були в захваті від Данила. Він міг би зробити шалену кар'єру Казанови. Проте він цього не робив. Данило розповідав мені, що у своїх знайомствах з жінками завжди був дуже стриманим і обережним, з деякими молодими дамами, які його обожнювали, лише грав у теніс і після цього вони випивали в клубі по склянці лимонаду, з іншими хоч і ходив на ніжні побачення, проте далі поцілунків не йшла справа. Юні дівчата цікавили його мало. Він спав лише з молодими вдовами, розлученими або нещасливими в заміжжі жінками, які шукали потіхи, завжди все зовсім без зобов'язань, щоб зберегти з усіма дружні стосунки й тоді, коли любовний зв'язок закінчувався. Із декотрими дамами, яких Данило знав у різних "категоріях", я познайомилась під час війни або пізніше, всі вони відгукувались про Данила дуже приязно.

Данило казав мені, що у своєму, такому багатому на знайомства з жінками, житті по-справжньому любив лише трьох жінок. Усі інші були лише приємним проведенням часу. Його першим великим коханням була Л. М., яку я ще малою дівчинкою бачила, на жаль, лише один раз здалеку, та Данило мені про неї багато розповідав. Вона протягом багатьох років відігравала важливу роль у його берлінському житті.

Майже всі молоді жінки, з якими Данило фліртував, були доньками аристократів, які цілком забезпечено жили в своїх родинах. Л. М. була зовсім інакшою. Вона була сучасною емансипованою молодою жінкою, яка вже давно міцно стояла на землі й самостійно укладала своє життя. Вона була на рік молодшою від Данила, проте вже мала відповідальну, дуже добре оплачувану працю у великому

експортному підприємстві в Берліні. Знала багато іноземних мов, які вивчила за кордоном після закінчення гімназії в Штеґліці. Мала різнобічні зацікавлення, була дуже начитана, любила музику, хоча сама й не грала. Окрім того, була дуже спортивною, їздила на лижах, добре вміла веслувати.

Данило познайомився з нею на святі колишнього "Кайзерівського яхт-клубу" в Потсдамі, членом якого був її батько, колишній морський офіцер. У війну після поранення батькові довелося ампутувати ногу. Під час інфляції родина втратила всі свої заощадження й мусила обходитися батьковою пенсією. Тоді стало ясно, що обидві доньки повинні якомога швидше ставати на власні ноги. Завдяки батьковим зв'язкам Л. М. відразу після школи виїхала за кордон. Там вона дуже добре вивчила французьку, англійську й іспанську мови, при тому ще й виконувала різного роду працю, щоб заробити на своє утримання. У Франції в Парижі була гувернанткою двох маленьких дівчаток у домі дипломата, в Аргентині бухгалтеркою на гасієнді, а в Америці – вчителькою німецької мови в маленькому коледжі на середньому Заході. Після майже п'яти років перебування за кордоном вона розпочала свою працю в берлінському експортному підприємстві й заробляла лише завдяки своїй старанності та видатним мовним знанням майже удвічі більше грошей, як Данило на своїй скромній інженерній посаді у Сіменса. Нарешті Данило зустрів молоду жінку, з якою можна було провадити серйозні розмови й яка мала відповідну освіту.

Данило розповідав мені, що вони закохалися одне в одного вже при першій зустрічі. Л. М. уже зовнішньо точно відповідала типові жінок, який йому найбільше подобався. Вона була дуже стрункою, мала вузьке обличчя, коротке хвилясте волосся (наскільки я сама розгледіла), Данило казав, що в неї були дуже гарні карі очі. (Жінки цього типу справді знову й знову появлялися біля Данила, я сама пізнала чотирьох таких жінок, з якими приязнився Данило.) Вже незабаром Данило й Л. М. проводили весь свій вільний час разом. Уперше в житті Данило насправді кохав жінку. Вони разом були дуже щасливі.

Відразу на початку своєї служби у Сіменса Данило купив стару байдарку. Вона стояла в приміщенні для зберігання човнів на Альзенштрассе, майже навпроти нашого будинку. Це був стійкий, до-

сить важкий двомісний дерев'яний човен. (Я іноді його використовувала, маневрувати ним мені вдавалося не дуже легко.) Останнього року у Сіменса, саме тоді, коли Данило пізнав Л. М., він здійснив свою найзаповітнішу мрію: купив зовнішній підвісний мотор до човна, навіть зовсім новий. Від весни до осені Данило зі своєю Л. М. відтепер проводив на Ваннзее майже всі вихідні. На оснащеному мотором човні вони змогли відвідати всі гарні озера Гавеля навколо Ваннзее. Няня, яка ні в чому не могла Данилові відмовити, щоразу на вихідні готувала для нього пишний пікнік із печеним курчам, пиріжками тощо, відтак Данило не мусив витрачатися на їжу. (Відколи він уже не працював у Сіменса, його постійні доходи складалися лише зі скромних кишенькових грошей. Я не раз була свідком того, як він просив у мами кілька додаткових марок. Проте це його не обтяжувало. Грошові справи були в нашій родині не такими важливими, чи було щось, чи ні, треба відповідно до цього пристосовуватись. Великі фінансові клопоти ми залишали батькам, а тоді вже менше йшлося про родину, ніж про українську справу.)

Данило казав мені, що це перші роки з Л. М. належали до найщасливіших у його житті. Його ще не гнітили думки про майбутнє, адже вони обоє були такими молодими, про одруження тим часом не думали... Л. М. була такою самостійною, успішною в роботі жінкою, що й сама зовсім не думала про заміжжя. Окрім того, вона знала про складну Данилову ситуацію. Він дещо розповідав їй про свою роботу, вона виявляла до цього інтерес. Через це вона сприймала Данила своєрідно, він був у її житті чимось цілком особливим, вона була з ним щаслива й задоволена, так як воно й було. Вона мала власне маленьке помешкання, зовсім близько від помешкання, де її мати жила сама після батькової смерті кілька років тому. Л. М. підтримувала матір фінансово й часто її відвідувала. Данило теж познайомився з її матір'ю, яка, звичайно ж, була цілком зачарована його шармом, Данило теж вважав її дуже милою, це була витончена старша дама, у потсдамському стилі, яка, тим не менше, повністю сприймала зовсім інакший, модерний спосіб життя молодшої доньки. Старша донька вже давно була заміжньою в Бельгії, мала купу дітей, тож почуття бабусі були заспокоєні.

Під кінець двадцятих років поміж моїм батьком і В. К. Липинським, ідеологом гетьманського руху, розгорівся конфлікт, який загро-

жував розколоти гетьманський рух. Конфлікт охопив головним чином провідних діячів гетьманського руху, проте і в українській пресі з'явилася неприємна полеміка, яка викликала непевність серед гетьманців. Врешті-решт лише кілька інтелектуалів відійшло від очолюваного батьком гетьманського руху. 1931 року помер Липинський. Коли 1932 року Данило став найближчим батьковим співробітником, гетьманський рух уже цілком отямився від попередніх потрясінь, можна сказати, що він навіть переживав період нового розквіту.

Данило перебрав на себе більшу частину батькової праці, пов'язаної з гетьманською організацією. Він працював дуже успішно. Данило мав, як для людини, яка займалася політикою, важливий талант негайно, без жодної підготовки (адже теми були, здебільшого, тими самими й добре йому відомими) виголошувати натхненні промови чудовою українською мовою, або тією, якою потрібно. Правдоподібно, він успадкував цей талант від свого діда по батьковій лінії або й від ще давніших предків, відомих в Україні як блискучі оратори. У батька цього дару не було, він мусив кожну промову педантично готувати й перед важливими виступами навіть переживав хвилювання, як перед виходом на сцену.

Данило став дуже популярним в усіх українських колах, не лише серед організованих гетьманців. Люди навіть суто по-людськи цікавилися цим сліпучо гарним, розумним, зажди привітним молодим гетьманичем. Чому, запитували вони себе, чоловік, який міг би мати кожну жінку, й досі не одружений? Гетьманці починали серйозно непокоїтися цим, вони хотіли, щоб спадкоємність гетьманської ідеї, тісно пов'язаної з родиною Скоропадських, була забезпечена й на майбутнє.

Данило взяв стурбованість людей близько до серця й почав вести з батьком розмови про намір одружитися зі своєю коханою Л. М. Батько, звичайно, вже давно знав про Данилів зв'язок з Л. М. Проте він ніколи не припускав, що Данило може серйозно думати про те, щоб одружитися з такою жінкою, адже це неможливо. Чому неможливо? – питається. Я гадаю, що наш любий батько, якого я дуже любила й навіть шанувала, мав у стосунку до жінок цілком старомодні погляди. Згідно з його уявленнями, дружина з нашого суспільного стану повинна була бути абсолютно добропорядною, звичайно ж, незайманою (якби йшлося про молоду вдову, то ще нехай, розлу-

чена – вже гірше) і, звісно, вона у всьому повинна пристосовуватися до чоловіка, ніяких розмов про "рівноправність" (тільки зі своєю власною дружиною він поводився інакше). А така самостійна, явно досвідчена, сучасна молода жінка, як Л. М., просто не відповідала його образові дружини для улюбленого сина. Поміж батьком і сином відбулося багато розмов, які закінчилися нічим. Мабуть, у глибині душі батько розумів, що, властиво, немає жодної причини категорично відмовляти Данилові в його бажанні одружитися. Л. М. була здоровою, красивою жінкою, освіченою, з доброї родини, а те, що вона була німкою, тоді ще не грало надто великої ролі. Батько, зі свого боку, навіть чесно намагався зрозуміти Данилове бажання одружитися. У щоденнику він пише: "Я познайомився з Даниловою дамою, так, нічого особливого". Що, мабуть, мало означати – для мого сина не досить добра.

Дивовижно, але Данило не боровся за це одруження, хоча, напевно, по-справжньому любив Л. М. Значно пізніше я зрозуміла, що йому в цьому перешкодило. Між Данилом і Л. М. усе залишилося по-старому, вони були щасливі разом. Про спільне майбутнє й одруження не йшлося. Гетьманці й далі мусили непокоїтися.

У вересні 1937 року Данило на запрошення тамтешніх гетьманських організацій поїхав до Америки й Канади. 11 вересня 1937 року в порту Нью-Йорка його гостинно зустрічали гетьманці, а 10 січня 1938 знову проводжали. Поміж цими датами було чотири місяці, протягом яких Данило відвідував усі міста, де були більші гетьманські організації, в Америці: Чикаго, Детройт, Клівленд, Філадельфія, Стенфорд, Нью-Йорк; у Канаді: Віндзор, Торонто, Гамільтон, Оттава, Монреаль, Садбері, Вінніпеґ, Саскатун, Едмонтон, Морнам, Дервент, Калґарі. Коли дивитися на карту, видно, які величезні відстані він мусив подолати під час своєї подорожі, тоді все ще поїздом або автомобілем. Уся мандрівка являла надзвичайний успіх не лише Данила як особи, але й загальної пропаганди української справи. Не лише в українських газетах, яких тоді було багато, повідомлялося про Данилову подорож, але й в англомовній пресі появлялися поточні повідомлення про його поїздку й загальні статті про Україну.

Двічі Данило склав візити англійському генерал-губернаторові Канади в Оттаві, він провів більше години у старого Форда в Де-

тройті й попросив показати йому весь завод, брав участь у незліченних зборах і в банкетах з численними промовами та інших урочистостях, відвідував українські школи та пластові табори, його приймали в себе високі українські церковні достойники, а також він побував у гостях у помешканнях простих українських робітників.

Однією з перших кульмінаційних точок його мандрівки було урочисте посвячення вже третього українського навчального літака, закупленого парамілітарною українською організацією "Січ". Свято відбувалося на аеродромі поблизу Чикаго. Тисячі українців з усієї околиці зійшлися, щоб узяти участь у посвяченні й наступному святковому пікніку. Поява молодого гетьманича викликала справжню бурю ентузіазму й дала змогу Данилові припустити, що на нього чекатиме в дальшій подорожі.

Видана в Америці велика за обсягом книга "За Україну", в якій докладно описана вся Данилова подорож в Америку й Канаду, з численними передрукованими промовами й фотографіями, дуже яскраво відбиває патріотичні настрої серед місцевих українців, викликані Даниловими відвідинами. Вона показує теж, яку велику роботу виконав тоді Данило. За ті чотири місяці він мав лише один вільний день, коли міг трохи відпочити, катаючись на лижах у горах поблизу Калґарі. Його подорож залишила тривалі враження. Я знайома з людьми, які дітьми побували на урочистостях і вже старими чоловіками й жінками докладно пам'ятають враження, яке справив тоді на них Данило. Та найважливішим було те, що перебування Данила в Америці й Канаді зміцнило єдність поміж тамтешніми українцями.

І сам Данило завжди охоче згадував про всю ту поїздку, особливо про сердечну гостинність, з якою його приймали всі прошарки українського населення в Америці й Канаді.

Пригадую, як раділа вся наша родина, коли Данило цілий і здоровий повернувся додому наприкінці січня 1938 року. Адже ми все-таки весь час переживали. Бо слова з анонімного телефонного дзвінка могли і справдитися.

Данило знову охоче повернувся до своєї праці в Берліні, та й зустріч з Л. М. теж була дуже бажаною. Данило розповідав мені, який враженний він був, коли через пару днів після його повернення виявилось, що за кілька тижнів вона збирається назавжди переселитися до Франк-

фурта-на-Майні, аби зайняти там важливе місце в новозаснованій філії своєї фірми. Він знав, що це означало розрив з Л. М.

"Та мабуть, – як сказав Данило, – з боку Л. М. було правильним покласти край таким чином, це заощадило нам повільне відмирання наших стосунків, хоча тоді це завдало мені болю, та й їй теж".

Коли після війни пошта знову почала функціонувати, Л. М. і Данило через листування розшукали одне одного, їхня кореспонденція збереглася. 1956 року Данило ще раз зустрівся з Л. М. у Франкфурті, й виявилося, що вони, властиво, не мають більше чого сказати одне одному. Через війну, пережиту по різні боки, й післявоєнні події вони стали зовсім чужими. Так закінчилося перше велике Данилове кохання. Він розповідав про це трохи сумно.

Політичні події в Європі почали розгортатися стрімко. Аншлюс Австрії, потім фатальна Мюнхенська угода, захоплення Гітлером Судетів, початок розпаду Чехословаччини з проголошенням незалежності Словаччини й коротким існуванням Карпатської України, врешті окупація цілої Чехії німцями, анексія Мемеля (Клайпеди), – мій батько спостерігав за всіма цими драматичними подіями з великою тривогою. Він передбачав, що ця експансіоністська політика Гітлера мусить привести в кінцевому наслідку до війни Німеччини з Англією і Францією, оскільки ці країни не зможуть усе це довго терпіти. Коли потім навесні почалися претензії Гітлера до Польщі через питання Данціґа, батькові стало ясно, що незабаром буде війна. Він був дуже стурбований тим, як ця війна відіб'ється на українській справі. Окрім того, він аж ніяк не був переконаний, що Німеччина вийде з війни переможцем (і також, що це було б бажаним). Хоча він і знав напевно про тогочасну військову перевагу Німеччини, проте добре знав і англійців та затятість їхнього характеру (і що в разі потреби завжди на задньому плані стоятиме готова прийти на допомогу Америка).

Виходячи з усіх цих міркувань, батько вирішив послати Данила до Англії, поки це ще було можливим, аби бути певним, що справа, якій він віддав усе своє життя, що б там не сталося, буде продовжуватися. Данило виїхав до Англії в липні 1939 року. Батькам було важко відпускати свого сина на невизначений термін, та й для Данила було нелегко залишати свою родину й втрачати будь-яке утримання, яке він мав досі. В Англії він був повністю зданий на власні

сили. Окрім Володимира Коростовця, який вже віддавна мешкав у Англії як представник інтересів мого батька, Данило не мав там жодного знайомого.

Батькові побоювання справдилися. Німеччина 1 вересня 1939 року вступила у Польщу. На виконання укладеного ще в серпні пакту про допомогу між Польщею й Англією, Англія 3 вересня 1939 офіційно оголосила Німеччині війну, а слідом за нею і Франція. Фатум поточився своїм ходом.

Данилові в Англії, особливо в перші місяці, було нелегко. Як особу без громадянства, яка приїхала з ворожої країни, його спершу інтернували, і хоча за короткий час відпустили, проте він залишався під постійним наглядом поліції й повинен був регулярно мельдуватися, аж до закінчення війни. Попервах Данило жив у дуже скромних умовах на селі у брата Коростовця. На своє утримання він заробляв, я думаю, працюючи креслярем на фабриці. Щойно влітку 1940 року Данилові вдалося перебратися до Лондона, в дуже приємну кімнатку знайомого Володимира Коростовця. Після примітивних умов життя на селі Данило дуже радів, що може жити в такому гарному будинку і в такій зручній кімнаті, мав власний душ і можливість готувати. Коли він оселився в цій кімнаті, то й не гадав, що вже незабаром йому доведеться пережити тут жахіття війни й водночас також друге велике кохання свого життя.

Після того, як гітлерівська Німеччина до кінця першого півріччя 1940 року змусила до капітуляції Польщу, Данію, Норвегію, Голландію, Бельгію а накінець ще й Францію, наступною метою Гітлера стало масованим застосуванням своїх військово-повітряних сил підготувати Англію до німецької інтервенції. Данило від самого початку став свідком цієї "битви за Англію". У Ваннзее ми, звичайно, чули про повітряні бої між англійськими та німецькими асами, проте гадали, що для Данила це не може бути таким уже небезпечним. Щойно коли розпочалися великі бомбові нальоти на Лондон, ми почали хвилюватися, і справедливо, оскільки Данило мешкав у Лондоні в дільниці, яка зазнавала все нових сильних бомбардувань.

Данило розповідав мені, що вперше він зустрів М. Г., доньку своєї домовласниці під час одного з перших великих нальотів на їхню дільницю. Хоча він і знав уже, що вона мешкає на верхньому по-

версі будинку, проте ще ніколи не зустрічався з нею особисто. Випадково цієї ночі вони опинилися єдиними мешканцями будинку, хто не виїхав на вихідні. Після сирени тривоги німецькі бомбардувальники з'явилися так швидко, що вони не встигли як слід одягтися, коли почули вдалині перші вибухи бомб. Лише накинувши плащі на піжами, а до того ще й босі, вони стрімголов кинулися до пивниці й, незважаючи на загрозливе гудіння бомбардувальників над головою, могли тільки розсміятися з того, як обоє виглядали. Так почалася їхня дружба.

Данило казав мені, що М. Г., властиво, зовсім не належала до його типу. Пізніше я теж із нею познайомилась, вона й справді була зовсім інакшою, ніж улюблений Данилів тип жінок, хоча теж висока і стрункa, але з білявими локонами й блакитними очима. Коли я з нею познайомилася, їй уже було 46 років, вона все ще була дуже красивою дамою зі справжньою елеганцією.

Данило розповідав, що вона від початку справила на нього велике враження, менше як жінка, а більше як особистість із особливим випромінюванням. Вона діяла на нього, як він казав, "поетично", що теж було цілком близьке до реальності. М. Г. мала успішне маленьке видавництво дитячої літератури, до якого вона час від часу давала чарівні історії про тварин, які сама дуже талановито ілюструвала.

Окрім того, її завжди оточувала легка меланхолія, яка їй дуже личила, що разом із стрункою як тополя постаттю й одухотвореними блакитними очима будило в Данилові інстинкт захисника. Зрештою, М. Г. мала цілком достатньо підстав, аби бути меланхолійною. Вона ще зовсім юною втратила улюбленого батька. Її мати була чудовою, заможною діловою жінкою. Вона влаштувала сина й дочку в добру школу-інтернат а сама дуже успішно зайнялася нафтовим підприємством. Після закінчення школи М. Г. пройшла типовий шлях молодої англійки з доброго дому: спершу добрий коледж, почасти у Франції (вона добре розмовляла французькою й любила французький живопис і літературу), потім мало бути відповідне одруження, та наречений, молодий французький дипломат, у якого М. Г. була дуже закохана, незадовго перед весіллям загинув у автокатастрофі. Щоб знайти якусь розраду, вже незабаром М. Г. погодилася прийняти сватання сера майора Г. Він був одчайдушно сміливим спортсменом, був чарів-

ний, йому всміхалася блискуча військова кар'єра, його дуже любили товариші й начальники, проте він із цілковитим нерозумінням ставився до ніжної мистецької душі своєї молодої дружини. У них народився син, якому, коли вона зустрілася з Данилом, виповнилося вісім років і він уже навчався у школі-інтернаті й мешкав на селі. Подружжя М. Г. з занадто спортивним чоловіком було нещасливим, тому вона не дуже тужила, коли незадовго перед початком війни на мисливських перегонах він на її очах зламав собі шию. Вона почувала себе "смертоносною жінкою". Це справді було дивно, але незабаром після Данилової смерті загинув і її молодий син, посередині навчального курсу в Оксфорді. М. Г. була побожною католичкою і сприймала всі удари долі як послані Господом. Але до цього ще було далеко.

Все розвивалося, як і належить. М. Г. і Данило закохалися одне в одного і стали дуже щасливою парою. Постійна загроза від бомбардувальників і пізніше жахливі спустошення, завдані V1 і V2, великими непілотованими ракетами, які падали на Лондон уже наприкінці війни, дуже їх зблизили. Данило казав, що для нього, незважаючи на все, то був щасливий час, завдяки тому, що він був разом з М. Г.

Що Данило робив у ті перші роки в Лондоні, я не знаю. В кожному разі, поряд із працею йому вистачало часу на інші справи, які його цікавили. Він купив собі дешеву, зате з добрим звуком скрипку і знову почав регулярно грати на скрипці. Грав також камерно з друзями М. Г. Вони разом відвідували концерти, які щодня де-небудь відбувалися в Лондоні, незважаючи на війну. М. Г. показувала йому свої улюблені картини в незачинених галереях. Вони веслували на човнах струмками Лондонських парків, їздили велосипедами в Гайд-Парку. Данило нарешті знову повернувся до читання доброї літератури, а не лише своїх американських кримінальних романів, які він привчився читати перед сном.

Наша родина у Ваннзее дуже мало знала про Данилове життя. Листи, спершу через Фінляндію (через генерала Маннергайма) і через Швейцарію (через одного українця в Женеві), а після зимової війни Фінляндії з Радянським Союзом уже лише через Швейцарію, приходили дуже зрідка. Ми знали, що Данило має контакти з українськими друзями в Америці й Канаді та що вони його підтримують. Але чим конкретно він займався, ми не знали. В кожному разі,

він повідомив батькові про свій новий серйозний зв'язок з М. Г. Батько був заклопотаний і негайно вислав листа, щоб в усякому випадку почекати з рішенням до кінця війни...

Потім, уже майже під кінець війни, трапилося щось цілком несподіване. В Англії, де до того часу Данило й Володимир Коростовець були єдиними відомими українцями, з'явилося понад 40 000 українських чоловіків з дивізії "СС-Галичина", які як військовополонені потрапили до рук англійців під час боїв в Італії, де вони воювали на боці німців. Їх інтернували в таборах, а незабаром після закінчення війни звільнили. Англійці порядно дозволили цим людям залишитися в Англії, адже вони вже не могли повернутися в окуповану тепер совєтами батьківщину. Більшість цих чоловіків були селянського походження з Галичини. Завдяки їхній працьовитості в Англії їх радо брали робітниками на фабрики або на село. Пізніше до них додалися також колишні вояки Української Повстанської Армії (УПА).

Данило і Коростовець отримали зовсім нове поле діяльності. З-поміж прибулих українців лише окремі мали вищу освіту, майже ніхто не знав англійської мови. Терміново треба було організовувати мовні й спеціальні інформаційні курси. З активною допомогою Данила й Коростовця, який мав добрі стосунки з впливовими англійськими колами, за дуже короткий час виник Союз Українців Британії (СУБ), який незабаром розвинувся у велику й дуже ефективну допомогову та культурну інституцію для українців у Англії. Після того, як Данило й Коростовець надали їм першу стартову допомогу, об'єднання надалі організовувалось самостійно, але мало англійського бухгалтера, який розпоряджався фінансами й полегшував спілкування з англійськими установами. Під час мого візиту в Англію в 1951 році я була під великим враженням від організації СУБ. Української інституції , яка б так добре функціонувала, я ще в еміграції не бачила. СУБ і сьогодні діє в Англії. Окрім головного осідку в Лондоні, у Нотінґ-Гілі, є багато філій СУБ в англійських промислових містах, де оселилася велика кількість українців.

Українцям в Англії велося в загальному добре. Їх дуже цінували в промисловості й сільському господарстві Англії як працьовитих і відповідальних робітників. Оскільки вони жили дуже скромно, то багато з них уже невдовзі заощадили стільки грошей, що могли до-

зволити собі виплачувати вартість невеличкого житла, переважно більш або менш зручного двоповерхового будинку в рядовій забудові з маленьким садочком. Дальше фінансування житла здійснювалося шляхом винайму верхніх приміщень не таким заможним товаришам по праці. Так виникли цілі вулиці в різних промислових містах, де мешкають майже самі українці. Великою проблемою для українців був брак жінок, особливо в перші часи, через мовний бар'єр. Офіцер – громадський помічник у СУБ, якого я знала ще з Берліна, весь час стикався з самогубствами, викликаними цією фрустрацією.

Але й ця проблема з часом почала вирішуватися. Українці, які добре виглядали, усміхалися до молодих англійок, багато молодих жінок вивчали українську мову, співали українських пісень і що було особливо показово, танцювали українські народні танці. Я бачила в Лондоні, вже після Данилової смерті, чудові українські танцювальні ансамблі, в яких усі танцюристки були англійками. Пізніше поступово виникла можливість через відповідні організації спроваджувати українських жінок з Галичини до Англії з метою одруження, проте змішані шлюби й далі залишалися популярними й добре укладалися, "оскільки українці такі добрі коханці" (як сказала мені чарівна молода англійка, одружена з українцем).

М. Г. виявляла велику цікавість до Данилової праці для українців. Данило розповідав мені, що вона по-справжньому захоплювалася українцями. Завдяки її різноманітним зв'язкам у вищих англійських колах вона могла багато в чому допомогти Данилові. Вона знайомила його з впливовими людьми. Також організовувала в цих колах доброчинні концерти, в яких виступали справді добрі українські хори й солісти, збирала гроші на різні справи, наприклад, на український санаторій, де українці могли б відпочивати після операцій тощо. Чи справді вона це робила через небайдужість до української справи, чи через кохання до Данила, я не знаю, в кожному разі, це робило Данила щасливим.

Бідна М. Г., їй не вдалося довго насолоджуватися щастям з Данилом. Їй довелося зробити операцію, після якої вона втратила будь-яку надію колись подарувати Данилові дитину, що, як добре розуміла, було передумовою для одруження з ним. Вона сама вирішила, хоч і з важким серцем, розійтися з Данилом. Данило отримав зручну

квартиру в іншому будинку, який належав багатій матері М. Г. Данило й М. Г. залишились добрими друзями. Він до останку був їй вдячним за розуміння.

Окрім СУБ, створювалися, звичайно, й політичні партії. Виникла також невелика числом, зате досить впливова Гетьманська організація, до якої належали вже не дуже молоді українці з вищою освітою. Молоді люди, які прибули з першою еміграційною хвилею з дивізії "Галичина", а потім УПА, всі були прихильниками Бандери, вождя націоналістів. Данило знову з головою поринув в українську політику, він користувався в усіх українських колах, незалежно від їхнього політичного спрямування, великою повагою.

Розійшовшись з М. Г., Данило протягом якогось часу мав тісні дружні стосунки з нашою віддаленою кузиною, яка несподівано з'явилася в Англії. Я знала цю кузину ще зі шкільних років, коли вона на пару днів загостила до нас у Ваннзее. Я тоді дуже нею захоплювалась, адже вона була такою елегантною, а я сама – ще незграбною школяркою. Вона точно відповідала Даниловому улюбленому типові жінок. Та тоді він її зовсім не зауважував, оскільки був зайнятий кимось іншим. А зараз у Лондоні обоє були раді відновити родинні контакти, та й не лише родинні. Вони дуже подобались одне одному, проте знали, що обом про тривалий зв'язок не йдеться. Машенька могла залишатися в Англії лише тимчасово. Вона закорінилася в Італії, де мешкала від дитинства, й, окрім того, була росіянкою з плоті й крові, хоч і дуже толерантною й інтернаціонально налаштованою.

Данило розповідав мені, що Машенька дуже допомогла йому в багатьох аспектах. Не кажучи вже про те, що завжди, приходячи до нього по вихідних, спершу прибирала квартиру, пилососила й готувала йому щось смачне, вона завжди піднімала його на дусі. Він переживав тоді, після болючого розставання з М. Г., певний період, коли почав сумніватися, чи зможе коли-небудь знайти тривале щастя з якоюсь жінкою. З Машенькою він міг вільно, без ніяких перешкод, поговорити про все. Вона була для нього свого роду матір'ю-сповідницею й, водночас, такою сповненою гумору, що з нею він міг сміятися стільки, як ще ніколи з жодною жінкою за все своє життя.

Через багато років, коли Машенька приїхала до нас у Швейцарію, щоб зустрітися з Солженіциним, чий "Гулаг" перекладала італій-

ською мовою, вона багато розповідала мені про Данила, яким його тоді застала. Вона була вражена, наскільки примітивно й нездорово він жив. Його помешкання було хоч і просторим, але страшенно незатишним, повним старих меблів, які він, ні з ким не порадившись, накупив на ринку старих речей просто тому, що вони були дешевими. Все було занедбане. Данило не мав часу, щоб дбати ще й про помешкання. Він усе мусив робити сам. Навіть штани прасував сам, що її дуже вразило. (Правда, він робив це навіть у Ваннзее, навчився цього у своєї швейцарської мадам і стверджував, що ніхто не зможе зробити цього краще, ніж він сам.) Коли він на тижні повертався щодня зі своєї роботи додому, стомлений після довгого робочого дня, на нього чекала політична робота, гори кореспонденції, на яку треба було відповідати, постійні відвідувачі, заповіджені й незаповіджені, які всі чогось хотіли від нього. Часто він не мав часу, щоб нормально поїсти. По дорозі купував собі на лотку "рибу й чіпси", нездорову жирну їжу, якою потім смерділо все помешкання. Рідко траплялося, щоб він мав удома фрукти. Не дивно, що став занадто важким і огрядним. І обідав він тільки в їдальні, що теж було не надто здоровим. Ніколи не мав часу, щоб вийти на повітря або навіть зайнятися спортом.

У вихідні, коли напруга, в якій він жив увесь тиждень, спадала, часто страждав на сильні мігрені. До лікаря через брак часу теж не ходив. Хоча він і мав міцну, стійку природу, але те, як він жив, було просто варварським підриванням свого здоров'я.

Те, що розповідала Машенька, дало мені підстави для роздумів. Чому українці, й особливо гетьманці, не потурбувалися про те, щоб гетьманич, якого вони так шанували, у своїй праці для української справи не отримував від них хоча б стільки допомоги, аби могти провадити хоч трохи здоровіший спосіб життя. Бо я сумніваюся, щоб Данилове життя після часу з Машенькою дуже змінилося. У всіх своїх листах до мене Данило аж до своєї смерті завжди нарікав на брак часу.

Протягом 1948 року в Даниловому житті з'явилася нова молода жінка, яка мала стати його третьою й останньою любов'ю, Галя Мельник-Калюжинська. Я називаю її повне ім'я, оскільки вона сама неодноразово з'являється на публіці й розповідає про свої стосунки з Данилом.

Вже восени 1948 року, коли ми вперше знову зустрілися з Данилом, він розповів мені про свою нову "маленьку брюнетку". На моє запитання, чи це щось серйозне, він відповів: "Цього я ще не знаю". Згодом, коли ми влітку 1951 вперше планували відвідати Данила в Лондоні і я обговорювала це з ним по телефону, він сказав мені, що буде дуже добре, коли ми приїдемо, бо він охоче почує мою думку про Галю, оскільки в останні роки вони дуже зблизилися. У своїх листах до мене в останні роки він завжди писав лише: "з Галею все по-старому", або: "у маленької брюнетки все гаразд", тому справжнього уявлення про серйозність його ставлення до Галі я не мала.

Ми познайомилися з Галею відразу після нашого прибуття. Вона нам дуже сподобалась. Дивовижно відповідала тому ж типові, вона могла б бути сестрою Машеньки, наступницею якої була, тільки щонайменше на десять років молодшою. Галя була швидше маленька, дуже дрібненька, мала вузьке привабливе обличчя, дуже темні мигдалевидні очі, гладко зачесане назад чорне блискуче волосся, вродлива, трохи східного вигляду молода жінка, точнісінько як Машенька, в чиїй родині багато разів траплялася татарська кров.

Ми помітили, що Галя справді любила Данила. Він нам здавався в поводженні з нею в нашій присутності трохи скутим, щойно коли в якийсь момент, коли за нами ніхто не спостерігав, змогла прошепотіти, що вона мені дуже подобається, він став вільнішим.

Галя була цікавою, дуже енергійною, працьовитою молодою жінкою, яка вже дуже рано була змушена пробиватися самостійно. Вона походила з православної української родини з Волині, чудової української землі, яку під час наших подорожей в Україну ми відвідували двічі, приємна місцевість, сповнена особливого чару. Коли Галя жила там у дитинстві, Волинь ще належала до Польщі. Вона, мабуть, виросла двомовною й чудово говорила по-польськи. Згодом на багато років перебралася до Варшави, де навчалася проектування одягу. Недовгий час була одружена. Її чоловік загинув у німецько-польській війні, проте вона довго не мала підтвердження цього. З маленькою дитиною (тоді в Лондоні Данило розповідав мені, що це дитина її покійної сестри, яку вона врятувала, а тепер у виданому на Волині збірнику про волинські постаті, в якому розказана також Галина історія, написано, що це була її власна дитина) вона з різни-

ми пригодами, рятуючись від багатьох небезпек, зуміла втекти з Польщі, яка стала комуністичною. Після довгих поневірянь у грудні 1946 року вона нарешті потрапила до Англії. З допомогою однієї знайомої з варшавських часів, польки, Галя зуміла облаштувати в Лондоні салон одягу. Коли Данило познайомився з Галею, вона вже мала гарненький власний будиночок неподалік від його помешкання і дуже успішний салон модельного одягу, який у молодих жінок дипломатів вважався найпрестижнішим і становив своєрідний таємний шифр, яким вони обмінювалися. Галині високоелегантні моделі, які вона виготовляла разом з багатьма помічницями, справді були дуже вишуканими.

Данило знову повернувся, думаю, восени 1947 року, до професійного життя. Він був дуже задоволений зі своєї праці на посаді технічного директора фірми "Дзус-Фастенер". Іноземцеві в Англії після війни було дуже важко знайти добру роботу. Отож йому пощастило, що власник фірми Дзус, українець, який вже віддавна жив у Америці, дуже хотів, щоб Данило був технічним директором новозасно-ваної англійської філії його фірми й зі свого боку вжив усіх заходів, щоб Данило отримав необхідний дозвіл на роботу.

Дзус, українець простого походження, не лише зробив геніальний у своїй простоті винахід (свого роду контактну кнопку, яку можна було застосовувати в найрізноманітніших внутрішніх обшивках літаків, залізничних вагонів тощо), але ще й володів талантом, щоб довести свій запатентований винахід до виробничої готовності та успішного просування на ринок. Як надзвичайно працьовитий підприємець, він уже спорудив у Америці досить великий завод, завдяки якому дуже розбагатів, а тепер хотів завоювати також європейський ринок. Його нова фабрика в передмісті Лондона, коли туди прийшов Данило, вже подолала перші стартові труднощі. Тож Данило мусив лише опікуватися технічним керівництвом підприємства і дбати про дальший розвиток продукції, окрім того, був членом ради правління. Він мав дуже багато роботи. Проте праця приносила йому задоволення. Щоранку і щовечора їздив поміж фабрикою і своїм помешканням туди й назад на своєму придбаному завдяки оказії важкому мотоциклі. Дорога займала приблизно 40 хвилин, отже, як на лондонські умови, не так уже й багато.

Дзус був Self-made-Man[38], сам він був цілком аполітичним, проте, звичайно, гордився тим, що в нього працює така відома й навіть шанована серед українців людина, як Данило. Він, мабуть, усвідомлював, що Данило в багатьох відношеннях без порівняння перевищує його. Данило без жодних зусиль справився з цією ситуацією, яка потребувала дуже багато такту й вирозумілості. Його ставлення до Дзуса, який багато разів на рік приїжджав до Англії, було чудовим, прямо-таки дружнім. Але Дзус був підприємцем, який усе точно розраховував. Данило в його фірмі не займав особливого становища й заробляв рівно стільки, що міг би цілком добре жити з цього, якби не мусив утримувати свою родину в Оберстдорфі разом із нами. (Підтримка нашої родини гетьманськими організаціями в Америці й Канаді по-справжньому розпочалася щойно після Данилової смерті.) Тож Данило був змушений обмежувати себе. Та я переконана, що фінансові обтяження через виплати на утримання для Оберстдорфа в жодному разі, як пізніше стверджували деякі люди, не були причиною, чому Данило так довго зволікав зі своїм одруженням. За деякого зусилля звільнення Данила від цих обтяжень в цьому плані з певністю було можливим уже раніше. Думаю, що Данилова причина лежала значно глибше, можливо, взагалі у підсвідомості.

Данило відвідав нас у Швейцарії влітку 1954 року під час службової поїздки, яку зміг собі влаштувати. Нашим близнючкам Александрі та Ірені вже було більше як по півроку. Данило був страшенно зворушений, коли вперше побачив своїх маленьких племінниць. Своїм старомодним фотоапаратом він зробив мені й дітям дуже милу фотографію й навіть вислав її для публікації в гетьманську газету "Батьківщина" до Канади.

Під час свого перебування у нас він багато говорив про Галю Мельник, з великою любов'ю. Він ніжно називав її "своєю кішечкою". Сказав мені, що такий щасливий любити жінку, з якою вперше в житті може розмовляти найріднішою мовою, українською. Коли я запитала, чому він з нею не одружиться, він відповів ухильно, що "це ще неясно". Притому він, як я пізніше встановила, ще влітку 1953 року написав знайденого серед його спадщини листа до про-

[38] Людиною, яка сама себе зробила (англ.).

відних українців, що він зустрів молоду українську жінку, з якою хотів би одружитися. Але він не закінчив цього листа. Власною Даниловою рукою на листі написано: "Не відіслано". Чому ж знову ця невизначеність, коли йшлося про його особисте життєве щастя?

Влітку 1955 року Данило вдруге приїхав до нас у Цюріх. При зустрічі на летовищі першими його словами були: "А де мої племінниці?" Його племінниці чекали на нього вдома. Їм уже було по півтора року, вони самостійно бігали, починали складати перші маленькі речення й були дуже чарівні. Так вважали не лише горді батьки, але й дядько.

Данило був повністю захоплений своїми племінницями. Іноді він міг просто сидіти й довго-довго, тихо усміхаючись сам до себе, задумливо дивитися на них. При якійсь нагоді між нами виникла розмова, яка справила на мене велике враження. Тому вона так докладно закарбувалася в моїй пам'яті. Данило зовсім тихенько сидів біля манежу, в якому бавилися малята, й спостерігав за ними. Коли я підійшла ближче, він підвів очі й запитав, наче прокинувшись від своїх думок: "А що, ти ніколи не боїшся за них?" – "Як це не боюся, кожна мати боїться за своїх дітей, це нормально" – "Ні, я маю на увазі не такий страх, а страх перед хворобою, як у Петра", – він затнувся, слова епілепсія не вимовив. Я, мабуть, подивилася на нього дуже здивовано, бо він почав сміятися: "Ні, я вже бачу, ти точно цього не боїшся!" Я відповіла: "А в мене й немає ніяких причин, щоб боятися. Люкс і я цілком здорові. В його родині ніколи епілепсії не було. Епілепсія не спадкова хвороба, її не можна успадкувати, можна успадкувати лише певну схильність до неї, іноді, але не часто, вона проявляється а, окрім того, сьогодні є такі добрі медикаменти, що в крайньому разі можна жити і з епілепсією, треба тільки мати довір'я". Данило подивився на мене великими очима. "Так, ти маєш рацію, треба мати довір'я!" – "І ти справді повинен мати довір'я, скажи, ну хіба ж вони не чудові?" – "О так, вони чудові, і я дуже тобі на них заздрю!" – "Ти ідіот!", – сказала я й поцілувала його. Ми обоє почали сміятися й більше про це не згадували.

Та я знову й знову, також і пізніше, думала над цією розмовою з Данилом. Чи не це було дійсною причиною, чому Данило при всіх своїх любовних зв'язках ніколи по-справжньому не старався, щоб одруження таки відбулося? Чи, можливо, він тільки підсвідомо мав

страх перед тим, що в його дітей може проявитися епілепсія? Чи це відлякувало його від одруження? Я вважаю це дуже можливим.

У березні 1956 року в Оберстдорфі після короткої хвороби – в нього відмовили нирки – помер наш брат Петро. Я поїхала на його похорон до Оберстдорфа. Данило за такий короткий термін не зміг прибути, проте прислав дуже милу телеграму Маріці. Вона з дуже великою любов'ю сама доглядала Петра протягом п'яти років після смерті мами. Тепер була вільною укласти своє життя за власним бажанням. Вона хотіла якомога швидше поїхати в Лондон до Данила, щоб з'ясувати, чи були б можливості для неї жити в Англії.

Я переконана, що і для Данила Петрова смерть була свого роду звільненням. Адже Петро був живим підтвердженням виправданості його прихованих страхів. У всякому разі дивовижно, що Данило раптом, вже у травні 1956 року почав відкрито говорити з деякими провідними гетьманцями в Англії про свої плани одружитися з Галею Мельник. Люди, яким Данило довірився в цьому плані, дуже зраділи з цієї новини й підтримали його в цьому намірі.

Для Галі Мельник її вже дев'ятирічний зв'язок з Данилом напевно не завжди був легким. Про них обох багато пліткували поміж українцями, це було нормально. Та в деяких українських колах, особливо тих, де Галю знали мало, а то й зовсім не знали, до неї, як до Данилової коханки, ставилися дуже вороже. Проти неї поширювали найсміховинніші звинувачення. Пробували звести Данила з іншими жінками. Інтригували проти Галі Мельник у найпідліші способи, як пізніше виявилося, навіть люди, яким вона наївно довіряла.

Галя протягом усього часу поводилась бездоганно, вона ніколи ніде не випихалася наперед, а навпаки, незважаючи на своє складне становище в українському суспільстві, завжди поводилася лояльно до свого коханого друга. Підтримувала його, як тільки могла. Правда, чи вона відігравала якусь роль у Даниловій політичній роботі, як дехто пізніше стверджував, я наважуся сумніватися. Про це Данило напевно згадав би в розмові зі мною, проте він завжди тільки скаржився на те, що не має ніякої справжньої допомоги і що сам мусить робити всі повсякденні справи у своїй політичній роботі.

Тепер, улітку 1956 року, Галя нарешті стояла біля мети своїх прихованих бажань, які в неї напевно були. Нарешті Данило захотів офіційно

до неї признатися. Вони хотіли одружитися якомога швидше. Данило тільки хотів ще зачекати, коли Маріка приїде до Лондона і, як найстарша в родині, дасть своє благословення на шлюб. Маріка приїхала до Лондона на початку грудня. Галя Мельник їй дуже сподобалась. Виглядало, що вони обидві добре розуміють одна одну. Незадовго до Різдва я розмовляла про це з Марікою по телефону. Вона сказала: "Галя чарівна, вони заручаться". Заручини Данила й Галі відсвяткували в січні у вузькому колі. Офіційне повідомлення про заручини мало відбутися на початку березня, а саме одруження – відразу після Великодня. Галя вже замовила матерію для весільної сукні, яку хотіла собі пошити.

Та все обернулося інакше. В суботу, 23 лютого 1957 року, о другій годині ночі у нас біля ліжка задзвонив телефон. Люкс простягнув мені слухавку: Лондон. Моє серце завмерло, я відразу зрозуміла, що трапилося щось жахливе. Хто? Данило чи Маріка? Потім пролунав голос Маріки, звідкись дуже здалеку, я погано її розуміла, та це я зрозуміла: Данило у шпиталі, крововилив у мозок, раптово після вечері, стан дуже серйозний, можемо тільки молитися. Потім у якусь мить виразніше: "Вони заручилися". Я попросила, щоб вони негайно повідомили, як тільки знатимуть щось більше, ми приїдемо швидко, як тільки зможемо. Шум на лінії. Кінець.

Ми з Люксом проговорили всю ніч. Так багато було неясних питань: Чи вони були у шпиталі біля Данила? Звідки телефонувала Маріка? Чи мають доброго лікаря для Данила? Я плакала, мій любий, любий брат, Люкс мене потішав, може, все ще буде добре, він же такий сильний. Та у глибині душі я знала: Данило вмирає.

Вранці, незабаром після сьомої, телефон задзвонив знову. Галин голос, сповнений відчаю, майже крик: "Він помер, він помер!" Я відчула, як внутрішньо скам'яніла. Зовсім спокійно я сказала їй, що ми прилетимо якомога швидше, просто з летовища приїдемо на таксі до Данилового помешкання, але це, мабуть, буде вже надвечір, бо спершу мусимо подбати про близнят. Я зауважила, що Галин голос став спокійнішим. Вона сказала, що рівно п'ять хвилин тому їй подзвонили зі шпиталю. Данило більше не прокинувся. Маріка у Данила вдома, вона цілком виснажена. Їм не дозволили залишитися біля Данила у шпиталі. Вони пішли звідти о третій годині. Я сказала Галі, що зараз вона повинна теж трохи поспати, їй не можна залама-

тися, вона має бути тепер сильною, ми допоможемо, як тільки зможемо. Все, що говориться в такий момент. Розуміється, ми говорили між собою на "ти", хоча досі завжди казали одна одній "ви". Тепер ми стали дуже близькими.

Наступні години були справді пекельними. Ми тоді вже рік як жили в Хурі, маленькому містечку, де полагодити все було значно важче, ніж у Цюріху. Люксова фірма в суботу не працювала, він мусив їхати до шефа додому. Я повідомила моїх перших тестів, любих Гіндерів, які мешкали у Констанці, вони пообіцяли негайно приїхати, щоб заопікуватися дітьми. Вони робили це й раніше і добре давали собі раду в нас. Ми замовили квитки на післяобідній рейс на неділю, адже нам треба було їхати машиною до Цюріха на летовище, нашим старим автом це забирало майже три години. Раніше ми не справимося. Я робила все необхідне автоматично й весь час думала: Данило помер, Данило помер. Це було найболючішим з усього досі пережитого, гірше, ніж із Ґердом і моїми батьками.

Близько десятої вечора ми нарешті прибули до Хитроу, великого лондонського летовища. Мої вуха боліли. Ще кілька днів тому я мала сильний нежить. Тепер після польоту мої пазухи і труби між носом і вухами були цілковито забиті, я чула все мов крізь вату.

В помешканні на нас чекала Маріка, вона приготувала нам чай. Ми були раді, бо за цілий день нам не вдалося нічого поїсти. Вона виглядала дуже зле, бідна, та наполягла на тому, щоб відразу нам усе докладно розповісти.

У п'ятницю ввечері Данило після роботи мав ще щось зробити в Лондоні (в середмісті), він прийшов додому щойно біля восьмої вечора й відразу сів за стіл, щоб іще працювати. Він виглядав добре й був цілком задоволений. Щойно біля дев'ятої вони удвох цілком затишно повечеряли в Даниловій кімнаті, Данило, як завжди, з великим апетитом. За цей час було кілька телефонних дзвінків, усе цілком нормально. Було вже близько пів на одинадцяту, коли вони змогли удвох поприбирати зі столу. Потім Данило сів на свою кушетку, а Маріка навпроти нього в єдине вигідне крісло в усьому помешканні. Вони зовсім спокійно між собою розмовляли. Раптом Данило схопився обома руками за голову й голосно скрикнув: "Мене страшенно болить голова". Потім непритомно опустився на свою кушетку, а тоді, не при-

ходячи до тями, вернув усю спожиту перед тим їжу. Маріка відразу зрозуміла, що з ним, мабуть, трапилося щось погане. Данилове обличчя було спотворене гримасою, але це пройшло. Маріка негайно подзвонила до Галі, щоб вона приїхала на таксі, бо Данило захворів. Галя повелася дуже розважливо і ще з дому замовила чергового лікаря. Він і Галя прибули одночасно, вже через декілька хвилин. (Адже Галя мешкала дуже близько.) Тим часом Маріка згрубша поприбирала. Данило лежав непритомний на кушетці й важко дихав. Черговий лікар після короткого огляду замовив санітарну машину. З великими труднощами чоловіки знесли Данила на ношах униз по сходах. Данилове помешкання було на третьому поверсі, а він був дуже важким. Маріка замкнула помешкання й разом з Галею поїхала санітарною машиною до шпиталю Нью Енд у Гемпстеді. Там Данила відразу докладно оглянули у відділенні невідкладної допомоги і встановили обширний крововилив у мозок. (Чи помітили явища паралічу, я не знаю.) Лікар, який його оглядав, оголосив обом жінкам, які чекали в передпокої, що стан Данила дуже тяжкий, що можна лише чекати, як розвиватиметься справа, а вони повинні їхати додому, у шпиталі залишатися вони не можуть. Галя дала свій номер телефону.

Мабуть, лікар зауважив, що Маріці недобре, він зміряв її пульс і зробив ін'єкцію й сказав, що вона негайно має вдома лягти, її серцю необхідний спокій. Одним таксі вони поїхали до Данилового помешкання. Галя допомогла Маріці роздягтися й лягти до ліжка. Потім вона поприбирала в Даниловій кімнаті й поїхала до себе додому.

Після телефонної розмови зі мною Галя дала Маріці ще поспати до пів на дев'яту, а тоді повідомила про смерть Данила. Галя весь час поводилась навдивовижу спокійно й витримано.

Маріка відразу ж поїхала до шпиталю, щоб побачити Данила. Лікар запитав Маріку, чи вона бажає post mortem[39]. На це вона відповіла: "Якби ви мали які-небудь сумніви щодо причини смерті, ви б зробили post mortem, не питаючи згоди. Мені це не потрібно". (Вона мабуть, згадала про те, як Данило ще раніше часто казав, що йому не подобається, коли риються в мертвих. Він би не хотів, щоб у ньому копирсалися. Те саме він казав і мені, коли ми, обговорюючи кримінальний

[39] Після смерті (лат.) – посмертний розтин.

роман, який обоє читали, розмовляли про подібні пов'язані зі смертю речі, він ще при цьому жартував, і ми разом сміялися...)

Після свого повернення зі шпиталю Маріка ще до полудня подзвонила до добре знайомого їй керівника гетьманської організації в Англії Петра Веселовського і ще до кількох українців, з якими краще познайомилася під час свого перебування в Лондоні. Всі люди, звичайно, були вражені й заповіли, що негайно прийдуть. Галя теж повідомила друзів, серед них і головного редактора української газети СУБ Крушельницького та його милу дружину Богдану, які обоє у цей важкий час виявили готовність допомогти й сердечно поставилися до мене.

Звістка про смерть Данила поширилася поміж українцями в Англії як полум'я, серед окремих осіб і серед українських організацій вона викликала збентеження, замішання і щирий сум. Данило Скоропадський, гетьманич, чию 53-ю річницю ще недавно відзначали, помер, він, який був таким міцним і здоровим, цього не можна було збагнути.

Добра організація СУБ у Лондоні показала себе з найкращого боку. Вже у неділю пополудні було створено позапартійний комітет, який мав займатися всіма питаннями, пов'язаними з урочистим похованням. Те, що це має бути велика урочистість, було зрозуміло всім. Адже Данила високо шанували **всі** українці, незалежно від їхнього політичного спрямування й соціального статусу, а багато людей його ще й любили. Тож зараз ішлося вже не про партійну приналежність, гетьманич належав не лише гетьманцям, за ним сумували **всі**. Я чула це з усіх боків.

Вже в понеділок уранці люди з комітету прийшли до нас у Данилове помешкання. Я мусила їх приймати, Маріка все ще була дуже слаба. Вже перед тим ми з Марікою і Галею все обговорили, чого б ми хотіли стосовно Данилового поховання. Всі ми повністю підтримали Галину пропозицією, щоб поховати Данила на цвинтарі Гемпстед Гілл, зовсім неподалік. (Я випадково довідалась, що Данило знав цей цвинтар і він йому подобався. 1951 року він розповідав мені, що йому подобається те, що він такий малий порівняно з іншими лондонськими цвинтарями. Данило відвідував цей цвинтар разом із М. Г., батько якої був там похований. Цього я Галі, звичайно, не сказала. Дивно, але Данило, точнісінько як я (і мій Люкс теж), любив відвідувати цвинтарі. Цю схильність Данило і я, мабуть, успадкували від батька, яко-

му теж подобалися цвинтарі. Він казав, що на цвинтарі можна не лише знайти спокій, але й вивчати історію). Ми висловили побажання, щоб Данилове поховання відбувалося за православним обрядом. Коли захочуть відслужити екуменічну Службу Божу разом із греко-католицьким духовенством, нам би це дуже підійшло. Наша родина завжди підтримувала добрі відносини з греко-католицьким духовенством. І особливо Данило, який перед війною під час своїх подорожей по Америці й Канаді знайшов добрих друзів серед греко-католицьких достойників і далі підтримував цю дружбу.

Я втішилася, коли серед членів комітету, яких зустрічала, побачила мого давнього знайомого з Берліна, Михайла Черного, який зараз працював офіцером – громадським помічником у СУБ ("Welfare-Officer") – і виконував свою роботу надзвичайно добре. Він плакав, вітаючись зі мною, і деякі інші люди теж мали сльози на очах. Черний не належав до жодної партії. Політикою він не цікавився, тільки людьми. Він уже віддавна співпрацював з нашою родиною. Данила він любив, і Данило йому повністю довіряв. Черний був одним із небагатьох українців, кому Данило ще від початку розповідав про свої стосунки з Галею Мельник, він просив Черного допомогти Галі, якщо колись виникне така потреба. Черний дуже допоміг не лише Галі, але й Маріці та мені. Він мав здоровий глузд і вмів своєю спокійною розсудливою поведінкою знову привести до ладу наші, трьох жінок, часом перебільшені емоції. Разом із ним я полагодила всі особисті формальності щодо Данила. Черний добре розумівся на цих справах завдяки своїй роботі в СУБ. Я зобов'язана висловити йому велику вдячність за допомогу.

У понеділок похорон Данила було призначено на неділю 2 березня. Люкс того ж таки вечора вилетів до Цюріха, щоб не втрачати відпускних днів. В Лондоні він не багато міг зробити поза тим, що втішав мене своєю присутністю. Але ми були розсудливими, він полетів і повернувся щойно у вечір перед похороном.

В ті дні я поруч із формальностями займалася лікуванням запалення своїх лобних пазух. Поки почали діяти приписані мені українським лікарем антибіотики, пройшло кілька дуже неприємних днів. Потім я почала нормально чути і була рада. Але ця історія цілими роками знову й знову нагадувала про себе.

В день похорону на небі сяяло яскраве сонце. В Гемпстеді, який є містом майже суцільних садів, цвіло в усіх садочках. Уздовж усіх доріг стояли розквітлі різними кольорами деревця, було чудово, і все ж у мене було так важко на серці, що найбільше мені хотілось би безперестанку плакати. Та сліз усе ще не було, я наче закам'яніла. Добре хоч, що мій Люкс знову був тут.

Велика церква на цвинтарі Гемпстед Гілл була переповненою, коли ми з Марікою й Галею туди увійшли. Вчотирьох ми пройшли довгим центральним проходом наперед, де стояла Данилова труна, оточена духовенством у ризах. Я почула, як люди зашепотіли, напевно: "А хто четверта?" Я була рада, що за Галиною порадою, так само, як вона й Маріка, закрила лице вуаллю. Я відчувала, як вдивлялися у нас люди. Вони, мабуть, довго мусили на нас чекати, оскільки українець, який мав завезти нас своїм великим автом, приїхав запізно.

Священики почали співати. Хтось запитав: "Чи треба відкрити труну?" – "Ні", – сказала я голосно. Я боялася, що Галя, яка досі трималася так добре, – можливо, вона так само закам'яніла, як і я, – побачивши мертвого Данила, може не витримати, та й за себе я не була певна. Труна залишилась закритою. Я чула пізніше, що дехто був цим розчарований, вони хотіли ще раз побачити покійного.

Служба Божа була урочистою, хор співав дуже гарно. Я думала про Данила. Чому він мав померти таким молодим! Він ще так багато міг би зробити. Праця для України була найважливішою в його житті, для неї він жив і весь час страждав, страждав через вічні дріб'язкові суперечки поміж українцями, страждав через егоїзм окремих, які через власне перебільшене честолюбство забували спільну велику мету. Як часто я чула від Данила, як колись і від батька, трохи іронічний вираз: "Він образився і відійшов". Данило своє головне завдання завжди вбачав у тому, щоб переконати українців, які жили в еміграції, що, піднявшись над різними політичними партійними сварками, вони повинні шукати спільність. Він був переконаний у тому, що майбутня Україна – він твердо вірив у те, що раніше чи пізніше вона знову відродиться, – може бути створена лише за взаємної толерантності й співпраці всіх творчих сил українського народу, незалежно від різниці переконань. Іноді він був скептичним і не раз висловлював це в розмовах зі мною, чи взагалі така співпраця зі старим поколінням україн-

ських політиків, які надто міцно закорінені в давній політичній партійній метушні, може призвести до доброго результату, та в молодь вірив твердо. В Гетьманському русі, як у понадпартійному утворенні він вбачав, не будучи обмеженим гетьманцем, найкращий шлях для об'єднання всіх людей доброї волі, щоб досягти спільної мети – самостійної вільної України. Це було властиве кредо всієї його праці, а тепер він помер. Що станеться з його працею?

Церковні дзвони почали сумно дзвонити. Похоронна процесія вирушила до могили. Попереду хрест, який несли молоді українці, обабіч – церковні хоругви, далі йшло багато духовних осіб, хор, потім, на плечах у шести чоловіків, Данилова труна. Я бачила, як вони хитаються під важким тягарем, їх знову й знову підміняли ті, хто йшов поруч.

Далі йшла Маріка, як найстарший член родини, а від Данилової смерті – й голова Гетьманського руху, поруч із нею двоє старших українців, які відігравали важливішу роль у Гетьманському русі. Слідом за Марікою крокували ми з Люксом, а поміж нами Галя. Цим ми хотіли показати всім людям, що Маріка і я визнаємо Галю як наречену Данила, хоча офіційні заручини ще не відбулися. А за нами – довгий траурний похід українців з вінками в руках. Над могилою знову лунали молитви й надгробні промови, все відбувалося дуже довго. Я стояла поруч із нещасною Галею. Що вона мала відчувати в цей момент? Вона мені подобалась і мені було її безмежно шкода. Уявіть собі: дев'ять років кохати чоловіка, через цю любов терпіти звинувачення й образи, сподіваючись усе-таки про себе на добру розв'язку, а потім, коли нарешті, нарешті все мало бути добре, за кілька днів перед офіційними заручинами – смерть коханого чоловіка, яка перекреслює всі сподівання! Галя була в моїх очах глибоко трагічною постаттю.

Після Данилової смерті Галя звихнулася на абсурдних теоріях змови, що нібито Данила вбили провідні гетьманці з греко-католицьких кіл через майбутнє одруження з нею. У зв'язку з цим вона закидала нас, трьох сестер, такими сповненими ненавистю листами, що ми розірвали з нею контакти. З огляду на Данила ця справа мене боліла, він усього цього не хотів би. До Галі я й далі могла відчувати лише співчуття. Тепер їй уже майже дев'яносто років.

Не лише Галя думає, що Данила вбили, в цьому переконані й багато інших українців. З різних боків мене знову й знову запитують, яка моя думка. На це я завжди відповідала однаково, роблю це і зараз: не знаю.

Коли Данило помер, ані Маріка, ані я (а тоді, думаю, і Галя) не сумнівалися в його природній смерті. Данилові напади мігрені, явно високий кров'яний тиск, нездоровий спосіб життя робили діагноз "смерть від крововиливу в мозок" дуже ймовірним. Але пізніше, у 1958 році, в Німеччині почалися вбивства інших українських політиків. Якийсь час по тому я прочитала в газеті повідомлення про випадки хвороб в українському інформаційному бюро в Мюнхені від отрути, підсипаної в сільнички у їдальні. Це змусило мене глибоко задуматись: моя сестра Маріка під час перебування в Лондоні через своє здоров'я завжди готувала страви цілком без солі. Данило ж завжди сипав із сільнички у свою їжу величезні кількості солі. Данилове помешкання було відкрите для всіх людей, він часто приймав і незнайомих йому доти осіб. Було б дуже легко покласти отруту в його сільничку. Та коли це було так, тоді за цим стояли ті самі кола, які чинили вбивства, що було доведено, й інших українських політиків. Висновок: я вважаю Данилове вбивство можливим, проте цього не знаю.

Люкс у неділю після Данилового похорону полетів назад. Я ще залишилась на тиждень, щоб допомогти Маріці. Коли від смутку я вже просто не витримувала в Даниловій квартирі, то сідала в будь-який із двоповерхових червоних лондонських автобусів, угорі з самого переду на лавці над водієм. Звідти мала найкращий вигляд перед очима. Часом годинами їздила між однією кінцевою зупинкою і другою. Так я навчилася знати й любити Лондон, і лондонців також, з якими мені доводилось розмовляти. Часом мене потішав милий водій, коли зауважував, що я плачу.

Нарешті наступної неділі я змогла вилетіти додому. На вокзалі в Хурі стояв Люкс, тримаючи за кожну руку по дитині. Я побігла до них, плачучи і сміючись водночас, від суму й від радості. Я знову була вдома біля моїх близнят і біля мого Люкса.

Епілог

У лютому 1946 року почалося моє швейцарське життя. Після деяких блукань я нарешті опинилася біля мого коханого чоловіка Людвіґа Отта (ми звемо його Люксом). У листопаді 1947 року ми познайомилися з ним на парфюмерній фабриці "Esrolko A. G.", де обоє працювали.

Наше знайомство розвивалося так швидко, що вже в середині січня 1948 року я написала матері, що хочу одружитися з Людвіґом Оттом. Бідна мама так перелякалася, що посеред зими завдала собі труду приїхати з Оберстдорфа до Констанци на швейцарському кордоні, щоб подивитися на свого майбутнього зятя. До Швейцарії тоді її, як особу без громадянства, не впустили б. Ми зустрілися у приміщенні митниці й сказали їй, що дуже щасливі. Вона сухо відповіла: "Побачимо через два роки". У неї вже був деякий досвід із ваганнями своєї наймолодшої доньки.

Ми з Люксом одружилися 20 березня 1948 року. Тим разом я не мала жодних сумнівів у тому, чи роблю правильно, та й сумніви моєї любої мами теж не справдилися. Зараз уже 56 років, як ми одружені й усе ще дуже щасливі разом.

Протягом нашого тривалого подружжя життя ставилося до нас дуже прихильно. Наші любі близнючки прийшли на світ у січні 1954 року. Ми вже були не зовсім молодими батьками, і нам немало довелося на них почекати. Вони, властиво, ніколи не завдавали нам турбот, зате приносили багато радості.

З погляду професійного життя, також все укладалося добре. В перші роки нашого подружжя до народження близнят я ще працювала, щоб мати кошти для підтримки моєї родини в Оберстдорфі. 1957 року Люкс влаштувався на роботу до "Tagesanzeiger", найбільшої цюріхської газети. Він став директором видавництва, й це була праця, яка йому справді відповідала.

Великих статків ми не надбали, податки були високими, освіта дітей коштувала багато, та й жили ми не дуже економно, подорожували, мали чудові враження від культурних подій. Вже 35 років, як ми мешкаємо в затишному власному будинку в одному з найгарні-

ших місць над Цюріхським озером. З великим колом друзів – швейцарців, німців, угорців, норвежців, росіян, а від смерті Данила й українців – ми провадимо жваве товариське життя. Доньки повиростали, вилетіли з гнізда, заклали свої власні щасливі сім'ї. Все йшло гладко.

Звичайно, і в нас іноді бували важчі часи, адже ми не були ангелами, та завжди пам'ятали, що любимо одне одного і становимо єдине ціле.

Люксові батьки померли, й ми раптом стали належати до старшого покоління. В Оберстдорфі у 1976 році після довгої хвороби померла моя остання сестра Лілі, тож тепер я залишилась останньою з нашої родини.

Люкс вийшов на пенсію – ми поступово звикали до зручного, спокійного, гармонійного життя швейцарських пенсіонерів, з небагатьма турботами й багатьма маленькими, а часом і великими радостями. Спокійно і вже трохи безпечно дивилися назустріч старості.

І тут раптом усе змінилося: Україна стала незалежною державою. Велика надія моєї родини, якій вона віддала всі свої сили і яка визначила все її життя, нарешті здійснилася. І саме мені, котра ніколи ані Україною, ані політикою української еміграції не переймалася, єдиній з нашої родини довелося пережити це щастя.

У жовтні 1991 року на запрошення Академії наук України ми з Люксом уперше прилетіли до Києва. Наше життя набрало тепер зовсім іншого перебігу. Зі спокійним життям швейцарських пенсіонерів було покінчено. Відтепер у нас усе закрутилося навколо України. Ми знову стали молодшими, у нас з'явилися нові інтереси, багато нових українських друзів і багато-багато нових клопотів. Україна стала центром нашого життя. Те, що так сталося зі мною, мабуть, природно випливає з мого походження. Але те, що так стало і для мого коханого чоловіка, є для мене великим щастям, ще одним, яке я можу пережити завдяки йому.

Кюснахт,
травень 2004 *Олена Отт-Скоропадська*

Перша подорож на Україну*

(Листопад 1991 р.)

Комітет Науки і Культури для зв'язків з українцями за кордоном при Академії Наук України запросив нас у жовтні 1991 року відвідати Україну.

Рівно о 2:50 11-го жовтня 1991 року ми відлітаємо з Цюріху літаком Austrian Airways. Літак був повний. Я оглядала пасажирів і думала: хто з них летить до Києва, хто українець? День був чудовий, ми летіли високо над хмарами, ясно світило сонце. Альп майже не було видно, лише іноді блистіли на сонці сніжні вершини гір.

У Відні ми залишилися в літаку. Разом з нами були два американці, які летіли до Києва робити "business". Чистили літак. Ми довго чекали поки зайшли пасажири. Між ними був католицький єпископ з Авгсбурга зі своїм оточенням. Всі в чорних одягах. Вони сиділи за нами і голосно й цікаво розмовляли по-німецькому про труднощі Католицької Церкви на Україні.

Під нами видно великі ліси, широкі поля... ми вже над українськими землями. Що сталося б, подумала я, якби розбився наш літак?.. Я померла б на Україні.

Починаємо помалу приземлятися, вже бачимо Дніпро. Який він широкий, з багатьма островами, великими і зовсім малесенькими. Під нами вже починається місто, ясно видно сітку вулиць, які розгалужуються на всі сторони. А там в далечині, над зеленими горбами, блистять золоті куполи. Мій чоловік тримає мою руку, я майже не дихаю: це Київ, це дійсно Київ! Наш літак робить широке коло над містом і накінець ми спустилися на українську землю у Борисполі. Світило ясне сонце, було тепло.

Починається неймовірно довга бюрократія: тут чекаємо в одній черзі, там – у другій, виповняємо різні папери, довго чекаємо на багаж. Чому все так довго, адже літак був не повний.

Накінець ми виходимо. Наша Олена стоїть зі своєю матір'ю, яка приїхала зустріти нас, Валентина з маленькою донечкою і представник Академії – гарний молодий чоловік (а я думала, що він старий

* У текстах збережено правопис видань

науковець). Всі з квітами. Величезна плутанина, всі говорять одноразово. Я дивлюся на мого чоловіка: бідний, він нічого не розуміє, але мило усміхається.

Нарешті всі розсілись у різні авта і ми поїхали, їхали довго, по боках ліси, поля, потім почалися будинки, маленькі дачі і хати у веселих кольорах. Микола Григорович Железняк (наш провідник з Академії) лінгвіст, добре знає історію і дуже цікаво розповідає, а я весь час перекладаю на німецьку мову. Наш шофер Юрій говорить тільки по-російському.

Починається саме місто, високі будинки у доброму стані, які могли б відповідати всякому західному великому містові. На вулицях великий рух, багато грузових авт.

Ми ідемо на другий бік Дніпра через довгий міст. На горбку з-за лісу блистять куполи, широкі площі, фонтани, квіти, Ленін без голови. Нарешті Хрещатик, знаменитий Хрещатик. Я не уявляла собі, що він такий широкий. Його пересікають гарні бульвари, все дуже чисто, по боках вулиць високі будинки, багато старих, з минулого століття, і нових, з часів Сталіна, не зруйнували загальний вигляд міста, майже всі у доброму стані, далеко краще, як ми це бачили у східньому Берліні. Нас дивує, що на будинках немає реклям. Це далеко краще, ніж на Заході.

Наш готель "Русь" такий самий великий готель, як всі модерні готелі по цілому світі, по західним стандартам, але далеко не першокласний, хоч має чотири зірки. Але тут все є, що треба: гаряча вода, ванна, телефон, радіо. Наша кімната на 10 поверсі, з видом на великий стадіон. На Weekend там величезний ринок, де київляни торгують усім, чим тільки можна. На жаль, ми не мали часу його оглянути.

Вечором у готелі, на запрошення голови Комітету проф. Яцківа і його дружини Анни, разом з нашим Миколою. З самого початку ми з п-ством Яцків маємо дуже добрий контакт. Він на весь світ відомий астроном, багато подорожував, добре говорить по-англійськи, вона доктор медицини.

Наступного дня ми автом Академії їдемо по всьому Києву. Під проводом Миколи оглядаємо видатні пам'ятки, наша Олена була з нами і перекладала на англійську мову.

Яке чудове місто наш Київ, яка краса. Ще тепер, після того, як большевики у тридцятих роках знищили 38 старих Церков, – Софійська площа, скільки часу пройшло, як мій батько тут стояв при молебні після проголошення Гетьманства, скільки він потім перестраждав від того часу. А тепер я тут стою, – його остання донька. Цирк, де в Липківському районі батька проголосили Гетьманом хлібороби більше не існує, там величезний палац – кіно. Будинок Центральної Ради стоїть, Парлямент і Маріїнський двірець. Будинок Генерал-губернатора на Інститутській вулиці, де жила наша родина під час Гетьманства, разом з усіма будинками на вулиці згорів, здається, під час останньої війни.

Ми гуляємо по Києву, всюди говорить історія. Велике враження зробив на нас "Бабин Яр". Цей страшенний яр, де під час війни були знищені євреї Києва. Страшно згадувати цей жах. Тепер там царить тишина і стоїть великий пам'ятник. До нашого приїзду там відзначали 50-ліття цієї трагедії. Президент парляменту Л. Кравчук промовляв перед євреями всього світу і обіцяв, що такий жах вже ніколи не повториться на Україні. Дай Боже!

Ми все гуляємо. Здалека у зелені видно пам'ятник святого Володимира, де мій батько сидів увечорі перед Гетьманським переворотом. Він дивився на Дніпро так само, як і ми тепер дивимося, лише тоді на другому боці ще не простягався новий Київ безконечним ланцюгом високих модерних будинків.

Маленький музей Тараса Шевченка у маленькому будиночку, де він жив, стоїть серед нових будинків. Садочок з квітами і червоною калиною, маленький острів тишини серед шуму міста.

Вечором ми були такі втомлені, що відмовились іти в театр, хоч там грала міністерка культури Лариса... Ми з нею пізніше зустрілися. Ми лише хотіли відпочити. Але, звичайно, я ще не мала спокою. Перед нашою кімнатою нас вже чекали журналісти. Катерина Кіндрась і п. Лабунський з "Голосу України". Я з ними довго сиділа. Інтерв'ю вийшло, здається, не погане. Це було моє перше інтерв'ю на українській мові, я хвилювалася, я тоді ще не знала, що на мене чекало... В той самий день (в суботу) появилася коротка замітка в часописах, що ми приїхали. У неділю ще було спокійно, ми провели

цей день дуже приємно. Микола водив нас по етнографічному музею під відкритим небом, величезний район з хатами і селами з усіх частин України, дуже цікаво. Ми маємо щось подібне у Швейцарії, але далеко менше розміром. На жаль, лив дощ. Ми змокли.

Потім проф. Яцків нам розказував про свій Інститут і обсерваторію, першорядно. Як велика несподіванка він після цього запросив нас до свого співробітника п. Кондратюка, і там ми вперше побачили справжню українську хату і справжній український стіл. Чого там не було: мариновані грибки, помідори, кабачки, огірки, три сорти вареників, пироги, торти, і все це зроблено самою господинею! Ми сиділи, їли, пили, співали майже три години і почували себе дуже добре.

Вечором у готелі до нас часто дзвонили. Як усіх цих людей побачити, не образити? Ми ж ще мали і офіційні зустрічі, організовані Комітетом при Академії Наук. Врешті-решт, все уладналось. Ми зустрічалися декілька разів з різними групами молодих хлопців, які цікавляться Гетьманством, і окремих науковців, і Валентину Скоропадську, яка, мабуть, походить з нашої родини. Але ця лінія, мабуть, відійшла у 17 столітті. Мабуть, вона походить із села Полошки, де існують Скоропадські селянського походження. Валентина цікава, гарна жінка, журналістка, багато працювала над катастрофою Чорнобиля, тепер страждає від наслідків цієї праці. Я про неї вже давно знала і з нею листувалася. Я мала зустріч з художником-керамiком з Білої Церкви, який виріс у Тростянці і який подарував мені фарфоровий сервіз з мотивами з Тростянця, дуже гарний, яким тут всі любуються. Я дала ще інтерв'ю для часопису "Правда України" і для радіостанції. Ніколи в моєму житті я не мала нагоди так багато розмовляти...

У понеділок, о 5-ій годині, на третій день нашого перебування в Києві Академія влаштувала "Круглий стіл", офіційно запрошував журнал "Україна", присутні були історики, письменники, мабуть, 30 осіб, майже всі вони вже не молодого віку, фотографи з мікрофонами. Дуже привітно вітав нас головний редактор "України" п. Михайленко. Я була зворушена добрим відношенням до пам'яти мого батька. Я відповідала і мій чоловік, якому проф. Яцків все перекладав, сказав мені, що я зробила дуже добре, це для мене було важливо. Розмови продовжувались майже три години. Зацікавлення

батьком, його працею за кордоном, діяльністю мого брата Данила у Лондоні, Єлисавети, моєї матері Олександри було дуже велике. Все було знято на мікрофон і появиться в журналі "Україна" в січні 1992 р. Я була втомлена, але задоволена.

Вечором спокійно вечеряли удвох в готелі, тобто не дуже спокійно, бо грала оркестра і танцювали, і ми також.

У вівторок, вже вранці, ми зустрілися з молодою студенткою Оксаною, і з нею дивились на Київ. На жаль, Софійський Собор все ще зачинений.

Андріївським узвозом ми спустились на Поділ. Як це все гарно і цікаво! Біля Андріївської церкви грав і співав бандурист. Я не витримала і почала плакати. Вже до нас у Ванзе приїздили бандуристи з Г. Китастим, скільки спогадів постало з цим співом бандуриста, і тут я, вже старша жінка, з моїм чоловіком, швайцарцем, гуляю по Києву...

В 11-ій годині довгі цікаві розмови з проф. Соханем, головою Археографічної Колегії при Академії Наук. Вони разом з Інститутом ім. Вячеслава Липинського у Філядельфії видають спогади мого батька великим тиражем, разом з іншими матеріялами про життя нашої родини у Ванзе. Я певна, що тепер видання спогадів дійсно на доброму шляху. Весь час були різні перешкоди, але тепер спогади вийдуть у рідному краю і будуть мати далеко більше резонансу. Я ж сама бачила, яке тут велике зацікавлення до історії. Разом з проф. Соханем снідали у гарному готелі "Дніпро".

О 5-ій годині знову велика зустріч зі Спілкою письменників. Запрошує журнал "Пам'ятки України". Мій чоловік втомився і залишився в готелі, на жаль, бо цей раз була зовсім інша публіка, молоді чоловіки і дуже гарні молоді жінки, радісно було на них дивитися. Я вже звикла відповідати на всі питання, зацікавлення великі. Після зустрічі деякі з молодих підходили до мене; казали, що вони про це все, що я їм розказувала, перший раз чули, що їх історію вчили зовсім інакше, інші казали, що вони про це вже давно знають, і дуже зацікавлені. Вони хотіли більше чути і мене частіше бачити. Я їм обіцяла знову приїхати на Україну. Що я не знала, це що весь час була телевізія. І дуже скорочені варіянти передавали через декілька днів. Я цього репортажу ще не бачила.

Вечеря у панства Яцків, разом з нашим Миколою і іншим Миколою Григоровичем, п. Жулинським, дуже цікава людина, яка дуже прихильно ставиться до мого батька. При першій зустрічі за "круглим столом" у журналі "Україна" він пропонував створити спеціяльну стипендію імени Гетьмана Павла Скоропадського для студій Гетьманського періоду визвольної боротьби. Він був одним з перших співробітників І. Драча, розказував про початки "Руху".

Тепер всі чекають референдуму 1-го грудня. Кандидати на президента їздять по всій Україні. Думаю, що Л. Кравчук виграє, думають, що на тепер це непогано, але мусить бути сильна регулююча опозиція. Наступного тижня ми бачили всіх діячів з балькону парлямента. Річ ішла про національну гвардію, дуже цікаво. Ми дивувалися, що велика заля парляменту була майже зовсім повна. У Швайцарії цього майже ніколи не буває; Швайцарія така стара демократія і так звикла до цього і, крім того, головні рішення робляться у комісіях. Тут відчувається, що всі ще нові і парляментаристи люблять говорити.

У середу, 16 жовтня 1991 року, в полудне їдемо до Тростянця. З нами їде Борис Бойко, також дуже приємний співробітник Комітету, добре говорить по-англійськи, що мені облегшує, бо не можу все перекладати для чоловіка. На жаль, повітря туманне, але все ж таки поїздка дуже гарна, їдемо по Чернігівській дорозі, чудові кольори листових дерев, і поля, поля безконечні. Бачимо численні стада корів, без людей, де ферми? Через дві години повертаємо на меншу дорогу у напрямку до Ічні. Великі калюжі по дорозі. Мене радують гуси, вони маєстатично гуляють посередині вулиці, такі гарні, білі. Ми такої кількости гусей ще ніколи не бачили. Хати у селян жовті, рожеві, блакитні, весело виглядає. Весною і літом напевно все повно квітів, так і зараз гарно. Їдемо довго, ми досить голодні, всі яблука вже з'їли.

Накінець бачимо надпис Тростянця і біля нього ще високий стовб з написом колгоспу. Колишній маєток мого прадіда Івана Михайловича Скоропадського і тепер залишився таким, яким він був колись. Одна частина сільське господарство, друга – парк, відомий на всю Україну. "Дендропарк Тростянець". Кожний рік в нім гуляють біля 20,000 відвідувачів, прибувших приватно автобусами. Сам парк дійсно чудовий і в доброму стані. Видно, що за ним Академія

Наук України добре доглядає. Ми говорили з директором п. Ісенком, робить добре враження. Спокійний, фахівець. З п. Курдюком, який нас у Швайцарії в минулому році відвідував і казав, що він директор Тростянця, неприємна історія. Він вже більше як 10 років у стороні, але, на жаль, все ще живе у Тростянці.

Ми гуляємо по парку. Ліси, озера, поляни, краєвиди неймовірної краси.

Пам'ятник прадіда з написом:

Любезный прохожий! Сад, в котором ты гуляєш, Посаджен мною. Он служил мне утешеньем в моей жизни, Если ты заметиш беспорядок, ведущий к уничтожению его, то скажи об этом хозяину сада. Ты сделаеш доброе дело.

Цей зворушливий напис дуже характерний для прадіда. Я пам'ятаю, як мій батько любив свого діда, і як він, так само, як і дід, любив Тростянець. Старий дерев'яний дім діда був спалений на початку 1917 року. На його місці стоїть тепер простий будинок санаторії для дітей. Ми бачили, як вони біля дому весело гралися. Ми там ночуємо, дуже просто, але чисто. Нас там і дуже привітно і добре накормили. Діло було в тому, що через якесь непорозуміння нас чекали у Тростянці лише в суботу, а не в середу і нічого не було заздалегідь організовано. Але все обійшлося добре.

На жаль, ще існуючі старі будинки маєтку у поганому стані. Мені казали, що Академія Наук хоче їх ремонтувати. Це була б для нас велика радість. Побачимо, що з цього вийде.

На другий день прибула з Чернігова телевізія, п. Мацак з фотографом і лані Ширимира, мати нашої Олени, яка приїхала за нами. Всі разом гуляємо по парку. Фотографують нас на мості з лебедями і біля пам'ятника прадіда. П. Мацак дуже симпатична людина, видно, що він сам захоплений Тростянцем і його добре знає. Щастя, що повітря трохи поліпшується.

Під час сніданку приїздив "мер" з Ічні, також з фотографом для часопису, знову розмови і знимки...

Накінець ми вільні їхати до Чернігова. Ми прощаємося з Тростянцем. Я надіюся, що ми його ще побачимо, мабуть, у ще кращому стані.

Подорож до Чернігова довга, триває майже три години. Починає вже темніти, коли ми приїжджаємо на місце, над валом з гарматами блистять золоті куполи старих Чернігівських церков. Вулиця Леніна, де живуть Ширимири, широкий гарний бульвар, багато народу.

Ширимири нас зворушливо прийняли, для нас переставили все помешкання. Кожний з нас мав окрему кімнату, вони сплять у їдальні. Пані Ширимира ще вночі наварила багато чудової страви. Борщ, голубці, курка з рижом, модний торт. Ми знову годинами сиділи при столі. Обидвоє Ширимири працюють: вона як фізіотерапевт, він як голова механічного підприємства. Цікаво розповідають про свою працю. Їх покоління виросло під большевиками, старий їх батько був переконаний большевик, тепер вони за Чорновола і надіються на кращу майбутність України. Вони живуть дуже скромно, але все ж таки встигли дати добру освіту своїм дітям: нашій Олені і її братові Андрію. Мають маленьку дачу біля Чернігова з городом, все там зробили самі. Було цікаво послухати, як люди живуть.

На другий день, у п'ятницю, 18 жовтня, пані Ширимира організувала нам зустріч з директором Чернігівського музею. Гарний привіт. Музей невеликий, але добре влаштований, багато експонатів зібрано. Тарновський – родич моєї прабабки, Єлисавети Скоропадської, з дому Тарновська, жінка Івана Михайловича Скоропадського. Маєток "Качанівка", не дуже далеко від Тростянця, також ще існує. На жаль, ми не мали часу його побачити. В музеї цікаві портрети українських родів, деякі з них наші родичі.

Коли ми виходили з музею, на нас вже чекали молоді з Чернігова – 5 молодих студентів і зовсім молода дівчина, яка, виявилося, жінка п. Потапенка, про якого я вже раніше чула. Дуже було мені цікаво і приємно з цими молодими зустрінутися. Вони разом з нами дивились на Чернігівські церкви і багато зі мною розмовляли. Вони, як губки, все хочуть знати. Я їх запросила приїхати в останню суботу в Київ вдень на обід. Це для них далека подорож, і всі не можуть бути із-за студій, але частина приїде.

Церкви у Чернігові у доброму стані, поки що велика кількість ще музеї, але це напевно швидко зміниться. Відновлення релігійного життя росте, особливо серед молоді. Всі церкви, в яких ми були,

переповнені. Цікаво, що у російських православних, які належали до Московського патріярхату, дуже багато старих людей, перед церквами багато жебраків. В Українській Автокефальній Церкві, навпаки, – багато молоді і ні одного жебрака. Чому це так, я не знаю. Мабуть тому, що автокефалія має вираз національної свідомости і тому притягає молодих, але чому нема бідних?

Погано те, що й тепер українські церкви між собою сваряться. Наприклад, у дворі Української Автокефальної Церкви на Подолі служать греко-католики під дощем, вони цю саму церкву бажають мати для себе. Це продовжується вже більше року. Ми разом з греко-католиками декілька хвилин молилися на дощі, наша родина завжди ходила і на греко-католицькі Служби Божі. Потім ми пішли до церкви, бо там замовили Панахиду по моїй родині, вперше в рідному краю. Було дуже зворушливо, молодий священик відслужив Панахиду, були присутні лише ми і наш Микола. Коли ми виходили, на нас чекала група греко-католиків, вони нас пізнали і хотіли нас запросити на весілля у другій церкві. На жаль, ми мусіли відмовитись, бо були запрошені на обід у готелі. Розмова була дуже щира, я їм розказала, що мій батько на еміграції мав дуже добрі відношення з Митрополитом Шептицьким.

Увечорі ми мали гостей у готелі – молоді люди, родичі нашої Олени, проф. Осадчук з Берліну і його свояки, з якими він тут, у Києві, зустрінувся на конференції. Він разом з ними їде до Львова.

У понеділок, 21.10, я вже вранці мала зустріч, потім ми були на пропагандивнім виступі Л. Кравчука перед академіками. Я думаю, його програма більш-менш та сама, як і в інших кандидатів. Уся різниця в особистості і, мабуть, у Кравчука більше досвіду в політичних справах. Він зручний політик.

Після обіду в мене інтерв'ю з журналісткою від "Правди України". Вона спеціяльно для цього інтерв'ю приїхала з Білої Церкви (їзда п'ять годин). Я була стомлена і не знаю, як це інтерв'ю випало. Воно появиться вже після нашого від'їзду. Вона його нам пришле.

О 5-ій годині був чай разом з президентом Академії Наук, проф. Патоном, він велика шишка серед академіків у Києві.

Вечором врешті ми були вільні, спокійно вечеряли і рано пішли спати.

У вівторок вранці удвох гуляли по Хрещатику, потім довше інтерв'ю для Київської радіостанції, симпатичний старий репортер, ім'я, на жаль, забула. Після обіду з балкону слухали сесію в парляменті (у Верховній Раді). Цікаво бачити всіх українських діячів. Ми задовго залишалися в парляменті. На дощі і холоді довго чекали на таксі, не діждались і поїхали підземкою і страшенно запізнилися на чай у "Домівці Академіків". Дуже приємна приватна атмосфера, елегантна мала заля, гарний старий будинок Терещенка, відомого мецената, багача старого Києва. На початок грало піяніно, добра молода піяністка, потім розмови, дуже щира весела атмосфера, вже багато знайомих облич, публіка різна: письменники, відомий хірург з жінкою, директор музею, проф. Омелян Пріцак, старий знайомий, який знав мого батька. Всі чекають на наш майбутній приїзд, щоб нас запросити. Після цієї зустрічі ми поїхали разом з панством Яцків, як він казав, в невідомість. Їхали по Хрещатику, по Липському району, у зовсім невідому нам частину Києва, і вкінці опинилися у зовсім невідомих людей на величезному приватному обіді. Виявилося, що це був день народження кузини проф. Яцкова, вона нічого не знала, що нас четверо приїде, було трохи тісно, але зате тепло і дуже весело, їли, пили, знову без кінця співали. Така щира гостинність, я думаю, існує лише на Україні.

Другого ранку о сьомій годині виїхали до Глухова. До останнього вечора ще не було певно, чи ми зможемо їхати чи ні. То не було вільного авта, то не вистачало бензини. Я вже розгнівана. Але врешті решт проф. Яцків мобілізував свого співробітника, приятеля астронома п. Віталія Кислюка, і ми разом з нашим Миколою поїхали. До Глухова треба їхати майже п'ять годин, спочатку по добрій широкій Чернігівській дорозі, потім по трохи меншій Московській. Наші провідники чудово за нами доглядали. Адже треба собі уявити, що на Україні немає як на Заході, ресторанів біля дороги. Ми везли яблука і швайцарську шоколяду. Жінка п. Віталія приготовила дуже добрий справжній пікнік, і ми весело їли в лісі. Голодний пес їв кістки курячих ніжок. Було досить зимно і трохи накрапав дощ, але гарячий чай допомагав і ми дуже задоволені їхали далі. Приїхали до Глухова біля другої години, по дорозі мусіли міняти колесо. Єдиний готель міста, про який нам казали, більше не існував, але знайшлася можливість

одержати кімнати у воєнному будинку. Перший поверх переробили на щось подібне до готелю, на інших поверхах живуть старшини зі своїми родинами, дитячі речі стоять при вході готелю. Кімнати були чисті й теплі, була гаряча вода і ми були зовсім задоволені. При вході була маленька їдальня, де можна було замовити вечерю. Але наперед ми поїхали до міста. Глухів тепер дійсно глухий, маленьке містечко з двома вулицями, подібні на місце, з старими будинками минулого століття, велика станція для автобусів, дві добре відремонтовані старі церкви, напевно мої предки їх ще ставили. Є магазини, перед якими люди стоять в черзі, значить, щось можна дістати. На вулицях продають морозиво (як це можна їсти, коли так зимно?), продають пиріжки, добрі, і що нас дуже зворушило, на обидвох кінцях головної вулиці сидять бабусі і продають квіти, і люди їх купують. Це так радісно. Інші частини міста – це маленькі будиночки сільського характеру.

Після довгих розшуків ми знайшли ту фабрику, яку рекомендував нам проф. Яцків, щоб сказали, як можна дістати дозвіл побачити Гамаліївський манастир. Там тепер тюрма. Манастир був побудований під час Гетьмана Івана Скоропадського його жінкою Настею, уродженою Маркевич. Вони обидвоє там поховані. Відомо, що існують ще плити на їх гробниці, вони були залиті бетоном, тепер, кажуть, ремонтовані. З нашої родини, крім Гетьмана і його жінки, поховані батько і мати мого батька, його сестра і його брат. Манастир вже давно не існує.

Директор фабрики нам допомогти не міг і дуже втаємничено говорив про тюрму. Видно було, що він боявся в цю справу втручатися.

Він цікаво говорив про свою фабрику, яка раніше виробляла електроніку для зброї, тепер переставилася на цивільну продукцію для медицини, шукає зв'язків за кордоном. Ми будемо говорити про це зі знайомими в Швайцарії.

Ми вирішили, що Гамаліївський манастир залишимо на майбутнє з надією, що буде краща для того нагода.

Наступного дня ми вже вранці зібралися в дорогу побачити маєтки моєї родини.

Полошки і Волокитино – в Глухівській області, приблизно 40–60 кілометрів від міста. Полошки менший маєток, належав моєму

прадіду, Івану Михайловичу Скоропадському, Волокитино – великий і раніш багатий маєток належав прадіду Андрію М.

Раніш була між ними пряма дорога для возів з кіньми і існує стара фотографія, підписана моєю мамою: "На дорозі між Полошками і Волокитином". Тепер цієї дороги більше немає, треба вертатися до Глухова і відсіля їхати.

Полошки лежать в дуже гарній місцевості, маленькі горби, вкриті зеленню, великий став з гусьми і качками, посередині на вищому горбі стоїть церква. Село внизу закрите від вітрів, ще і в цю пору року було багато квітів. Церкву два роки тому знову відкрили, тепер на свята до неї приїжджають віруючі з усіх окружаючих сіл. Видно, що Полошки і досі в доброму добробуті, вулиці чисті, хати в доброму стані, люди одягнені досить добре. Величезна нова 11-клясна школа, молодий "мер" села з гордістю нам її показував. Колгосп добре працює і тому йому доставляють досить потрібного матеріялу. Нам дуже пощастило, – в будинку сільської ради ми зустріли дідуся, 80 літ, який багато пам'ятав зі свого дитинства, або те, що йому розказували його старші родичі. Він ще сам хлопчиком був у домі маєтку. На місці цього дому рада побудувала "Дім культури", по стилю дуже подібний на старий будинок. Мої батьки розказували, що дім у Полошках був особливо гарний; не великий, одноповерховий, стояв він на горбі, оточений парками, деякими флігелями для гостей, для служби, для кухні, і коней. З усього того залишилась біля муру, який оточує парк, лише конюшня. Старі дуби, які садив ще прадід Іван Скоропадський, ще стоять біля широкої поляни. Ми зійшли до маленького озера. Біля нього ще існує так звана "панська криниця", до якої ще тепер приходять сільські жінки брати воду, яка, кажуть, дуже добра. Ми її пили, холодна була, як лід, добре смакувала. У церкві говорили зі священиком, зовнішньо дуже гарно виглядав, але почав говорити про щось для нас незрозуміле. Дідусь усміхався. А пізніше він мені шепнув: "Він гарно править". Церква весело прибрана, на місці старого дорогоцінного іконостасу зробили новий, провізоричний, з матерії і вишитими рушниками, так само, як і в автокефальній церкві в Києві.

Ми вернулися до Глухова і, поснідавши у каварні, зовсім не погано, поїхали далі – до Волокитина.

Лив дощ, на вулицях були величезні калюжі. Пан Віталій об'їздив їх дуже вміло. Потім прийшов момент, що дорога зовсім зникла, були великі ями, каміння на крутому спуску. Ми вже думали, що треба відмовитись їхати далі, але п. Віталій заявив, що вертатися по цій дорозі абсолютно неможливо, що єдина можливість їхати вперед, що б не сталося. Авто ахало й тріщало, але ніччю ми їхали далі і вкінці ми дійсно дібралися до Волокитина.

Це село виглядало зовсім як Полошки. Видно було, що тут нема такого порядку, як там. Вулиця була неймовірно брудна, качки плавали в калюжах. Хати бідні. Ми доїхали до старих воріт маєтку. Наше авто зупинилось якраз біля лавки, де продавали хліб. Біля нас зібрались усі жінки села. Вони почали нас розпитувати, хто ми, відкіля, для чого ми приїхали в їхнє далеке село і т.д. і т.д. Всі говорили разом, дуже привітливі. Коли вони зрозуміли, хто ми, зразу почали нам розказувати про Миклашевських, що їх бабусі розповідали про старі часи.

Вони послали нас до школи на другому боці села. Дійсно цікавий старий будинок, який раніше при моїм прадідові був старечим домом. Там вчителька – тепер уже на пенсії – зробила дуже цікавий музей. Цікавий цей музей тим, що він не починається лише з совєтської історії, але з першого Миклашевського, який заснував фабрику фарфору. Фарфор Волокитина в минулому столітті був відомий на всю Росію. Залишилась ще фігурка "українки"; таку саму я маю в нашім домі; моя сестра Марія її знайшла у антиквара у Варшаві, разом з великою вазою з мініатюрою моєї бабки Марії Андріївни Скоропадської, родженої Миклашевської, матері мого батька. У музеї існують старі фотографії старого будинку прадіда Андрія Миклашевського, фотографія сальону, у якім на стіні висить великий портрет художника Гея; на ньому видно бабуню Марію Андріївну з її трьома дітьми. Всередині мій батько, що мав тоді, мабуть, п'ять років і був одягнутий по тодішній англійській моді дівчинкою. Вчителька подарувала мені фотографії старого дому і церкви. Ця церква мала іконостас з Волокитинського фарфору. Частини з цього іконостасу залишились у Чернігівському музеї, ми їх бачили. Маленький шматок є в музеї у Волокитино. Вчителька провела нас через так звані "Золоті ворота", які у цілості, разом з муром парку, залишились в парку того міста, де

раніше стояли дім і церква. По цій полянці колись бігав мій батько, разом зі своїми двоюрідними братами, графами Олсуф'євими.

Він дуже любив бути у Волокитино. Вони плавали в річці Клівень; все це існує і все було дуже цікаве; і повне споминів про нашу родину. Але ми мусимо збиратися в дорогу, вже починало темніти і перед нами було п'ять годин їзди.

Ми не вертались до Глухова, а їхали по дорозі, по якій їздить автобус, що сполучує села, через зовсім незаселений край; було дуже гарно, знову безконечні поля, гаї. Проїхали через маленьке місто, здається, Кролевець, де виробляють на фабриці гарні українські рушники, казав нам наш всезнаючий Микола. Їхали майже шість годин, довго. Не могли їхати швидко, бо дорога була досить погана. Відпочивали і їли остатки нашого пікніка і нові харчі, які купили в Глухові при місячному світлі у тому самому місці, як попереднього дня; дуже романтично, хоч дійсно зимно. Аде настрій у нас всіх був дуже добрий. Вечором, о десятій годині, приїхали до нашого готелю втомлені, але дуже задоволені. Все пройшло добре, ми так багато довідалися. Іншим разом ми поїдемо знову до Глухова і будемо старатися влаштувати справу з могилами моїх предків.

У п'ятницю, 25.10, вранці ми ходили з Миколою по банках; дуже дивно вони тут працюють, або краще сказати, не працюють. Після обіду у гарному будинку академіків добре, в приємній атмосфері; врешті попали до Софійського Собору. Він весь час був для публіки замкнений. Яка це культурна цінність! Ми бачили Равенну в Італії і візантійські манастирі у Сіцілії, але такого, як Софійський Собор, ще ніколи не бачили. Головне враження походить з того, що все зроблено, як з одного шматка, одна спільна ідея. Лише затяжкий іконостас, трохи перешкоджає. Фрески 12-го століття дуже добре реставровані, треба було б на них дивитися годинами, щоб всю їх красу і історію дійсно зрозуміти. Собор тепер стоїть під опікою ЮНЕСКО, і вона забороняє, щоб була постійна Служба Божа. Ми це розуміємо; свічки дійсно були б шкідливі для фресок. Але у великі свята Богослуження можливе. Митрополит Мстислав служив Службу Божу під час свого першого прибуття на Україну.

Вечором ми розпрощалися з панством Яцків; вони їдуть до Петербургу. Як ми їм вдячні за все, що вони для нас зробили.

У суботу, 26.10., у нашому готелі обід для студентів з Чернігова і Києва. Було дуже цікаво з ними розмовляти. Дуже добре виховані, розумні, не фантасти, цікавляться минулим, але думають розсудливо, що неможливо все минуле вживати в нашому часі. На їх питання, що я їм раджу робити, я сказала, що, на мій погляд, всі українці перш за все мусять навчитися справжньої демократії, тобто нести відповідальність в своєму особистому житті, але і в більшому – спільно. Не можна чекати, що на верхах за вас думають і все правильно. Кожний на своєму місці має відповідальну працю. Я певна, що незалежна молода Українська Держава буде потребувати величезної кількості молодих сил, які хочуть і можуть добре працювати на всіх ділянках загального життя.

Вечором гуляли по Хрещатику, рано пішли спати, були втомлені. Повітря холодне, трохи падає сніг. Добре, що це почалося лише тепер.

Неділя, 27.10. Церква на Подолі, автокефальна (греко-католики служать під снігом). Церква повна, багато молодих. Після обідні – Торжественна Панахида по моїй родині. Молодий священик сказав коротку промову про батька і його діяльність для української автокефалії. Потім кілька слів про мене і мою родину, дуже гарно. Нам першим подав хрест. Чоловік дуже добре хрестився, як справжній православний. При виході нас зупинили два молоді хлопці, просять інтерв'ю зі мною, прийдуть до готелю о п'ятій годині. Прийшли не два, а чотири, величезні багатирі, наша маленька кімната переповнена.

Дуже гарні хлопці, говорять добре по-англійськи. Я їм дала довге інтерв'ю на їхні наперед приготовані питання. Було добре і щиро. Інтерв'ю появиться після Нового року. Я їм дала адреси інших студентів і обіцяла з ними тримати контакт. Вони всі разом будуть зустрічатися. На мій рахунок – приблизно 30 осіб.

Вечором "Fare-well-party" з Ширимирами. Олена нас запросила в дуже гарний ресторан на Андріївському спуску. Приємно, не занадто голосно, музика. У понеділок, 28.10, все наперед пакуємо. У нас зібралась ціла бібліотека подарунків – книг, фарфор, великий малюнок з Чернігова. О першій годині прийшов до нас милий Микола, він нас проводжає до літака. Всім іншим я відмовила. Ми хочемо ці останні хвилини мати спокій. З Миколою – це інше, він своя людина. Ми так

багато з ним провели часу, він так багато для нас зробив. Він дійсно як нянька за нами доглядав. Ми дуже надіємося, що він приїде до нас в Швайцарію, мабуть, зі своєю нареченою Оксаною (великою), ще мала. Але наперед він мусить вчитися англійської мови.

Їдемо по вже відомій дорозі до Борисполя. Вдалині останній раз мелькають куполи Київської Лаври. Скільки ми тут бачили, скільки зустрінули людей, скільки ми внутрішньо пережили. Я кажу "ми", бо мій чоловік разом зі мною все переживав і все сприймав дуже до серця. Він від цієї подорожі майже став українцем. Наші думки і зараз, після місяця в нашій милій, спокійній, багатій Швайцарії, весь час ідуть на Україну. Що принесе їй майбутність? Хорони її, Боже!

"Батьківщина", 1991, число 12 (1745)

Друга подорож на Україну
(Від 22-го травня до 22-го червня 1992)

Цей раз ми запрошені Археографічним Інститутом при Академії Наук на Міжнародню наукову конференцію до 110-ої річниці з дня народження Вячеслава Липинського. Конференцію влаштовано разом із Східньо-европейським Дослідним Інститутом ім. Вячеслава Липинського у Філядельфії, США. Так само ми маємо і запрошення від Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при Академії Наук України.

У п'ятницю 22-го травня о третій годині ми приїхали до Києва прямо з Цюріху.

Ця друга подорож на мою рідну землю вже має зовсім інший характер, ніж наша перша подорож у жовтні 1991 р. Цей раз ми не їдемо в невідоме, але як до нашої другої хати. Вже під час лету відчуваються деякі прогреси. Останній раз ми були майже єдині пасажири з Швайцарії. Тепер вже летимо приблизно в кількості 12 осіб з різних міст Швайцарії. Майже всі з західньої французької частини. Ще інша новість: ми можемо виповняти деклярації для митниці і валюти вже в літаку, це вже крок вперед за європейським звичаєм. Зате у Борисполі ми мусимо стояти у довгій черзі для одержання в'їзної візи. Але все досить добре організовано. Хоч, крім нашого літака з Швайцарії, прилетів у той самий час і великий літак з Франкфурту з Німеччини.

Черги рухаються досить швидко. Урядовці чемні й компетентні, і врешті ми вперше маємо штамп Української Держави з Тризубом у наших пашпортах.

Професор Сохань, голова Інституту Археографії, і наш милий Микола Железняк від Комітету зустрічають нас з квітами; вони для нас вже старі друзі. Наш страшенний багаж (ми маємо 20 кг більше нормального) добре влаштовують у маленькому автобусі Академії. Ми зайво турбувались як його вложити у вузьких автах, які загально вживаються на Україні.

Їдемо до Києва іншою дорогою. Знову вітають нас золоті куполи Лаври. Чудове сонце, дуже тепло. Ми їдемо прямо до нашого помешкання. Цей раз ми будемо жити не в гетто готелю, але як всі київляни.

Ми позичили помешкання від молодих Соханів, які тепер живуть у Констанці в Німеччині біля Швайцарського кордону; гарна молода пара з чарівною 11-річною донькою. Ми їх всіх трьох в останні місяці часто бачили і дуже полюбили. Володя (фізик по професії) мені іноді допомагає у моїй все більш розвинутій українській кореспонденції, цебто він робить для мене правильні граматичні поправки.

Наш дім стоїть напроти Золотих Воріт у одному з найкращих районів старого Києва, гарна алея, каштани в повному розквіті. Доми вздовж вулиці побудовані на початку нашого століття. Наш дім належав Терещенку, він побудований у стилі "Київ модерний", що на Заході розуміється під "Jugendstil", дуже гарний, помальований світло-блакитною фарбою з білою штукатуркою. Коли ближче приглянутися, то видно, що він у жахливому стані. Вікна облуплені, балькони ледве тримаються. Його хочуть відремонтувати, але коли це здійсниться – невідомо. На жаль, таких будинків у старому Києві багато на кожному кроці. Щоб їх відремонтувати, треба мати великі мільйони, а ремонт потрібний, бо це величезні скарби культури старих часів і колись усі видатки виплатяться, коли настануть нормальні обставини життя. У нашому передньому будинку внизу пекарня й молочарня, що дуже нам облегшує життя.

Через прохід в'їжджаємо на подвір'я. Наше помешкання на шостому поверсі так званого "прибуткового дому", цебто будинку, що був побудований поза парадним домом біля вулиці, і колись мав дорогі великі помешкання, які тепер, тобто після революції, були перебудовані на маленькі. Вхід дуже запущений, великі калюжі залишились від нічної грози, трохи затхлить невідомо чим, але старий елеватор працює. Помешкання дуже старе, всі санітарні улаштування такі, немов би "допотопні", але більш-менш все ж таки працюють. На балькон можна ступити лише один крок, він небезпечний, зате має чудовий краєвид на Святу Софію. Я трохи турбуюся за мого чоловіка, яке враження це все на нього робить, адже він не звик на такі примітивні обставини після нашої чистої, акуратної, зручної і модерної Швайцарії. Потім він мені сказав: "Ти наївна, для мене це все зовсім не так важне, головне люди". Дорогий мій швайцарцю, який ти мудрий!..

І дійсно, усі ці зовнішні зручності не важливі, коли врахувати ту ласку, теплоту і гостинність, з якою всі на Україні нас у весь час зустрічають!

Ми добре влаштувались у нашому помешканні. Мій чоловік від самого початку швидко привик до всіх цих складних технічних справ, і був задоволений. Виявилося, що наше помешкання для нас було неймовірно зручним. Ми все потрібне мали, мали досить місця, що в Києві зовсім не нормально, а головне – біля нас була зупинка і автобуса, і підземки, так що людям було легко добиратися до нас. Обставини нашого життя в Києві нас немов би помолодили. На початку нашого подружжя, 44 роки тому, ми мешкали приблизно у таких же умовах і були дуже щасливі, і тепер були так само.

Увечорі, у панства Яцків, ми разом плянуємо нашу програму на час нашого перебування в Україні. Чотири тижні, здається, досить багато часу. Але ж ми мусимо так багато зробити, стільки людей чекають на нас і хочуть з нами зустрінутися. Ми хочемо відвідати Тростянець (наш родинний маєток з дендропарком) у літньому часі, хочемо поїхати до Гамаліївки, де є могили моїх предків. Мусимо остаточно обговорити всі видавничі справи у зв'язку з спогадами мого батька, потім велика конференція Липинського, разом із Львовом, на який ми обов'язково хочемо подивитися – забере нам цілий тиждень. Крім того, треба урахувати всі несподіванки, як різні інтерв'ю для преси і телебачення. Я бачу, як мій чоловік похитує головою. Він турбується, щоб всього цього не було забагато для мене. Нічого, все влаштувалось, ми все зробили, що було потрібне, але, врешті, все ж таки вийшло так, що дійсно всі дні нашого перебування на Україні були так розпляновані з різними справами, що зайвого часу для відпочинку і турбот ми майже не мали. Але все це почалось лише з понеділка. До цього ми їдемо відпочивати інкогніто на дачу панства Яцків, щоб самим побачити цю дуже важливу частину київського життя. Дійсно, майже всі наші знайомі мають або свою дачу, або родичів, які таку мають і їм вони допомагають. Нам на Заході тяжко собі уявити, яку цінність ці маленькі дачі – майже завжди маленькі будиночки різних форм на 500-600 кв.м землі – представляють для київлян, для їх психіки, а так само і для облегшення їхнього щоденного життя. Дачі дають

дорослим і дітям можливість відпочити від міського напруження, а плоди їх старанної праці над цим маленьким клаптиком землі допомагають прогодувати родину. Ставки навіть науковців (мабуть якраз науковців) такі маленькі, що їм тяжко купувати на базарах, де на все є високі ціни. На своїх дачах вони вирощують все: порічки, полуниці, черешні, яблука, грушки. У неділю вечором вони везуть додому свої овочі на цілий тиждень. Всі київлянки-майстриці це заготовляють і на зиму. Крім того, київляни, вертаючись до Києва, купують багато речей у селян. Майже перед кожною селянською хатою біля дороги сидить бабуся, яка щось продає, дешевше як на базарах.

Майже всі наші знайомі проводять свої вакації на своїх дачах або у родичів на селі. Грошей, щоб робити далекі подорожі на курорти, вони не мають.

Нам все це було дуже цікавим і ми провели чудовий день на дачі. Лише, на жаль, повітря змінилося і стало досить холодно.

У неділю ми ходили по базарах і магазинах. На великих базарах все є і все доброї якости. Для нас, із дорогої Швайцарії і з долярами, здається все неймовірно дешево, навіть соромно купувати. Київляни, навіть ті, яким зовсім добре живеться, ходять по цілому базарі дивитися, де дешевше. Державні магазини, де ще дешевше, існують, але там треба стояти в чергах, довших чи менших. У кожному разі я думаю, київляни не голодують і голодувати зимою не будуть. Ми бачили, що і в інших магазинах продуктів тепер більше. Київляни одягнені зовсім добре, є навіть елегантні жінки. Господарські речі теж можна дістати. Лише треба їх брати тоді, коли їх бачиться і не чекати до того моменту, коли вони будуть потрібні. Доставка всіх речей не регулярна. Але все це, я думаю, можна легко перенести. На наш погляд, головне те, що нарід хоче покращення життьових обставин далеко швидше, ніж це можливо, та й дійсно не ясно, що уряд у цьому напрямку робить.

У Києві гарно, чисто і, на наш погляд, злочинства зовсім не більше, навпаки, менше ніж у великих містах на Заході. Нам кажуть, що врешті, після самостійності, нічого не покращало, навпаки, життя настало ще гірше. Система залишилася та сама, і люди в ній також ті самі. Лише тепер повівають жовто-блакитні прапори, а не червоні. Нам легко казати, що все ж таки на Україні сталися величезні зміни.

Ми ж самі не були б тут, не були б усі ці інтерв'ю, одверта зацікавленість, не було б конференції про Липинського, і не видавалися б спогади батька, і я говорю лише про те, що нас особисто торкається. Розуміється, що все це не міняє факту, що життя для загальної публіки не легке, і лише політично свідома частина суспільства розуміє важливість всіх дійсно існуючих змін.

У понеділок почав у нас дзвонити телефон. Скільки ми мали запрошень, скільки ми мали цікавих зустрічей! Я не можу писати про все те, що ми робили, про всіх, з ким ми зустрічалися. Я можу лише сказати, що ми були здивовані цією зацікавленістю історії Гетьманщини, батька і взагалі нашою родиною. Я на всі питання відповідаю зовсім одверто, нічого не скриваю і всім, особливо молодим, кажу, що вони мусять перш за все вчитися справжньої демократії, мусять вчитися історії, але дивитися вперед. Наше враження про всіх цих молодих, з якими ми зустрічалися, дуже добре. Цікаво з ними розмовляти. Ми будемо раді з ними знову зустрінутись.

2-го червня почалась конференція про В. Липинського.

Організація цієї поважної конференції, активних учасників якої було приблизно вісімдесят, головно з України, а також із Польщі, Австрії, Америки, – була дуже добра. Особливо коли взяти до уваги всі труднощі сучасного українського життя. Мій чоловік і я були здивовані як добре організатори конференції справились з усіми проблемами – транспорту, харчування, готелів та ін.

Відкриття конференції і доповіді професорів з різних країн проводилися в Києві. Ввечері всі учасники виїхали потягом до Луцька. Нам було цікаво таким чином подивитися хоч трохи на Західну Україну. Луцьк – гарне, дуже просторе нове місто, з маленьким старим центром біля ще старшого костела. Нам здавалося, що щоденне життя в Луцьку легше ніж у Києві. Після конференції нас запросили Жіноча Спілка і "Просвіта" на радіо-інтерв'ю з чаєм. У нас залишилося дуже гарне враження.

У Львові ми були зовсім інкогніто, лише представник Комітету Академії Наук проф. Ісаєвич нам і нашому Миколі, який приїхав нас провожати, показував місто, возив нас по ньому автом. Провадив автом ще інший професор. Ми відпочивали і з радістю дивилися на ціле

прекрасне місто. Тут на кожному кроці відчувається австрійський вплив, але українську мову чути далеко більше ніж у Києві!

Наукова конференція у Луцьку з доповідями молодих науковців пройшла на високому науковому рівні.

Сама назва конференції – "Вячеслав Липинський: історико-політична спадщина і сучасна Україна" – вже свідчить про широку програму цієї конференції. Із друкованої програми видно, як обширно були охоплені всі аспекти особистости, ідей і діяльности В. Липинського.

Ми, розуміється, не могли чути всі доповіді. Мій чоловік і я були дуже вражені глибоким проникненням учасників у всі проблеми, що виявлялося особисто і в жвавих дискусіях. Ясно відчувалося, що Державницька школа політичної думки цих молодих науковців пишається натуральним зацікавленням і відповідає їх особистому світоглядові. Існує вже досить поширена організація молодіжної історико-філософської студії В. Липинського. Представник цієї організації запросив мене взяти участь у прес-конференції. Вона була влаштована 16-го червня в Києві в "Будинку вчених". Брав участь і проф. Пеленський від CEDI. Були присутні представники радіо й телебачення. Деякі з наших знайомих нам розповідали, що мене чули на радіо і бачили на телебаченні. Ми одержали касету цієї прес-конференції вже у Швайцарії. Вийшло непогано.

В останній день конференції всі поїхали на екскурсію до Крем'янця і до Почаївської Лаври. Краєвид дуже гарний, нагадує нашу Швайцарію. Від Почаєва ми були розчаровані. Я думала завжди про це, як про місце вищої духовности православія. Виявилось, що там монахи між собою б'ються, прихильники Філарета і Володимира. Сумно! Сама Лавра побудована і прикрашена в стилі такого помпезного барокко, що, на мій погляд, там важко знайти місце для спокійної молитви. Мабуть, я помиляюсь, і, мабуть, я занадто була обурена, чуючи про всі ці безобразні сварки, що відбуваються у Православній Церкві на Україні.

Як дружньо все може бути, показала нам напередодні скромна панахида біля могили Вячеслава Липинського в Затурцях. Дружньо служили три священики трьох українських церков: Українська Православна, підлегла Московському патріярхату, Українська Автокефальна і

Українська Католицька. Могила лежить біля дороги на великому зеленому лугові. Коли автобуси конференції приїхали з Луцька, панахида вже почалась. У великому колі стояла сотка людей з села, в яскравому сонці повівали жовто-блакитні прапори. Співав добрий хор.

Мені було радісно і сумно. Я згадувала В. Липинського, моїх батьків, братів і сестер, з якою відданістю вони працювали для української справи і не дожили до відновлення їх надій. І тут стою я, єдина з нашої родини, яка залишилася, з моїм швайцарським мужем, і над нами повівають прапори молодої Української Держави. Всі священики виголосили проповіді, говорило багато інших промовців. Несподівано хтось до мене підійшов і сказав: "Пані Олено, Гетьманівно, Ви мусите також щось сказати". Я злякалась. Я зовсім не була до цього підготована, але я сказала якраз те, про що я думала, і що я ще ніколи не почувала себе такою близькою до українського народу, як у цій хвилині.

Коли ми вже відходили, підійшов до мене старший чоловік, плачучи. Він почав цілувати мені руки і весь час говорив, що "я до цього моменту дожив, я до цього моменту дожив". Я цілком те саме відчувала і йому це сказала. Мій чоловік відтягнув мене, а тоді і я розплакалась.

Після панахиди всі поїхали до садиби Липинських. Його племінник, що приїхав з Польщі, водив нас по кімнатах дому і розповідав, як там все раніше було. Він до війни там ріс. Зовні дім ще досить добрий, але всередині – руїна. Існують пляни зробити там Музей Липинського. Мабуть, дійсно це вийде.

У цей самий день був влаштований "Вечір спогадів". Племінник розповідав про родину Липинського, молода жінка – про всі труднощі, які були з могилою Липинського. Вона ж була при совєтах зовсім знищена. Старший пан розповідав про свої зустрічі з Липинським. Потім я говорила про відношення всіх членів моєї родини до В. Липинського. Із щоденника мого батька я мала добрий матеріал. Я була добре підготована і мені опісля сказали, що було цікаво.

Після двох приємних, спокійних днів, без усяких офіційних зустрічей у Львові, ми вночі з 9-го на 10-те червня, в доброму нічному поїзді вернулися до нашого дорогого Києва і нашого милого затишного помешкання. Продовжувалось наше київське дуже жваве життя. Настало справжнє літо, велика спека.

У п'ятницю 12-го червня ми трьома автами їдемо до Тростянця. Пані Анна Яцкова і співпрацівники проф. Яцкова з Обсерваторії, і їх жінки ще не були в Тростянці. Ми добираємось туди без всяких труднощів, що при загально поганому стані авт і доріг на Україні зовсім не є так звичайно. Як завжди, роблять по дорозі величезний пікнік. Це не пікнік, як це роблять на Заході, тобто проста холодна їжа, яка не потребує ніякої довгої підготовки. Ні, це цілий великий обід з закусками, гарячими стравами, чудовими солодощами. Наш швайцарський сир і шоколад не зовсім важливі додатки.

По дорозі до Тростянця ми проїжджаємо біля Сокіринці, колишнього маєтку Галагана, приятеля мого прадіда Івана Михайловича Скоропадського. У садибі тепер улаштована Школа бандуристів. На жаль, ми не маємо часу все докладно оглянути, але, здається, що дім у досить доброму стані.

Останній раз ми бачили Тростянець в часі туману і дощу. Тепер чудове літнє повітря, і ми можемо насолоджуватись всією його красою. Дуже симпатичний директор дендропарку п. Ільєнко розповідає про свої труднощі і пляни. Я думаю, шо в Тростянці в наступних роках почнеться прогрес. Будуть робити новий, більш репрезентативний, вхід до парку, полагодять дорогу до Тростянця, заберуть Леніна, який все ще стоїть при вході, зовсім не до місця, але також при вході плянують поставити бюст Івана Михайловича Скоропадського. Ми були у скульптора і дивились на ескіз. Крім того, що також важливо, хочуть перебудувати один із старих будинків садиби на маленький дім для гостей. Мабуть, вже в наступному році ми зможемо там мешкати. Цього разу ми спали в будинку госпради, зовсім добре, дуже просто, але чисто і спокійно. Інші члени нашого товариства мешкали в санаторії, яка стоїть на місці старої садиби. Там же нас всіх милі дівчата з кухні знамените пригощали. Санаторія і на цей раз була повна дітей. Мені це подобається. Я думаю, що це цілком відповідало б і волі моїх батьків, і мого прадіда. Дендропарк і літом у дуже доброму стані, дороги чисті, луги скошені, мости в порядку. Пан Ільєнко нас усіх водив і все роз'яснював. Всі були захоплені красою "мого парку".

У неділю вранці ми дивились і на колгосп, на літнє пасовище корів. Там є приблизно сімсот корів і ще більше молодняка. Корови

дають в середньому приблизно по 6.000 літрів молока на рік, що добре і по швайцарських мірках. Є колгоспи на Україні, де корови не дають і 2.000.

Тростянецький завод корів працює рентабельно. Прадід був би і сьогодні задоволений. Розуміється, по західніх поняттях і в Тростянці багато дечого застарілого.

Верталися ми через Качанівку, маєток Тарновських. Моя прабабка Єлисавета Тарновська там виросла. Яка то була раніше краса і розкіш! Велика палата у стилі знаменитого Растреллі, величезний парк терасами спускається до широких озер. Сумно дивитися, як все це запущено і в руїнах. І тут існують пляни на реставрацію. Але коли це все здійсниться?

Останній тиждень в Києві був дійсно божевільний: зустрічі одна за другою, прес-конференція із студії Липинського, довгі засідання в Археографічному інституті, запрошення. В останню суботу – півгодинне інтерв'ю з телебаченням. Вони хочуть зробити довгий фільм про Гетьманщину батька з серйозною підготовкою. Касету з інтерв'ю ми одержали ще в Києві і тут, у Швайцарії, її бачили. Досить цікава.

У п'ятницю 19-го червня увечорі я була хресною мамою при хрещенні маленької Катерини. Було дуже зворушливо у дерев'яній маленькій церкві на Подолі.

Особливо цікавою була наша зустріч у Головному Архівному Управлінні при Кабінеті Міністрів України, цебто колишня Партійна Бібліотека. Нас, разом із панством Пеленських, дуже гарно зустріли всі директори. Я дала інтерв'ю для журналу Бібліотеки. Але найважливішим було те, що нам показували з самих архівів. Архів упорядкований дуже добре, професійно. Ціла стіна в одній кімнаті заповнена спадщиною архівних матеріялів Скоропадських, між ними чудові старовинні Універсали Гетьмана Івана Скоропадського.

Які цінності зберігаються взагалі у цій бібліотеці ще й тепер, хоч нам сказали, що велика кількість архівного матеріалу була вивезена в Москву. Стараються, щоб це було повернуто на Україну. Я хочу передати в цю бібліотеку одну копію генеалогії нашої родини, яку створила моя мати. Чекаю на можливість перевезти цілий куфер.

Саме велике емоціональне переживання під час нашого перебування на Україні я залишила на кінець мого оповідання, хоч це трапилось вже в першому тижні на Україні. Це були відвідини могил моїх предків у Гамаліївському манастирі.

Ми вже минулого року хотіли поїхати туди з Ґлухова, але не було можливости.

Цього року проф. Яцків зі своїм знаменитим організаційним талантом вже наперед все підготовив.

У середу 27-го травня в обідній час ми рушили в подорож до Шостки: ми двоє, проф. Яцків і Юрко Нежурбіда – молодий працівник при Комітеті, який добре розмовляє по-французькому, що було великою допомогою для мого чоловіка. Їзди приблизно п'ять годин. Авто провадив приятель проф. Яцкова п. Ярослав. Було в авті трохи тісно, повітря було холодним. На дорозі на Москву не було багато руху. Ми зупинилися на нам уже відомій зупинці в лісі обідати, – першоклясний пікнік. Пані Анна все приготовила. Коли хотіли поїхати далі, старе авто п. Ярослава перестало працювати. Проф. Яцків і п. Ярослав фактично розібрали цілий мотор. Тут, на Україні, кожний водій авта мусить бути і механіком. Вони все перепробували, але авто не рухалося. Ми вже зрезиґнували і почали думати, як би поїхати назад до Києва. Але після двох годин муки авто почало працювати і ми поїхали далі. Приїхали в Шостки не в сьомій, а о дев'ятій годині вечора. На нас вже чекала міська міліція, щоб провадити нас до готелю "Свєма". Готель належить фірмі, відомій на весь колишній Союз своїми фотографічними виданнями. (Нам казали, що, на жаль, із західними фірмами вона не може зрівнюватися). Ми всі були досить втомлені і після імпровізованої вечері у нашій кімнаті пішли спати. Вранці добре поснідали в готелі, який зовсім добрий, їдальня виглядала навіть елегантно. Нас привітав комендант міліції. Виявилося, що проф. Яцків все переговорив з міністром внутрішніх справ, і цей дав усі потрібні вказівки своїм підлеглим. Це було потрібно, бо з 1964 року Гамаліївський манастир не манастир, а тюрма для злочинців. Як нам пізніше розповів комендант тюрми підполковник Чмир, – в тюрмі приблизно 1,000 в'язнів, і з них одна третина засуджена за вбивства.

Перш за все міліція проводила нас автом до православної церкви в Шостках. Там на нас вже чекали Архимандрит Никодим і настоятель

Харламовського молитовного дому протоієрей Олексій, та ще зовсім молодий священик. Архимандрит добре виглядає, високий, з довгою бородою, довго жив у Білорусії. Отець Олексій маленький, з чорними очима, як із Гоголівської розповіді, дуже симпатичний. Церква Шостки невелика, гарно прибрана, із справжнім іконостасом. Видно, що вона не бідна. Псаломщиця церкви, жінка з цікавим обличчям, як на старих іконах, нам все показувала. Ми чекали на авто міліції, яке мусіло б повезти священика у Гамаліївку. Було зимно, дув холодний вітер. Міліції так і не дочекалися, і п. Ярослав звіз перш за все священиків, а потім нашу партію. Псаломщицю посадили моєму чоловікові напереді на коліна. Не довго треба було їхати, кілометрів п'ять-шість. Гамаліївка – невелике село, часто повсюди квіти, цвів бузок, дуже гарно. Колись там, мені розповідали, був великий ставок з рибою, тепер все заросло.

Молитовний дім – малесенький, весь розмальований, світлий, веселий, старі ікони в рамах. На нас чекали прихожани. Між ними і п. Борисенко. Він так подібний на свого сина, з яким ми вже познайомилися в Києві, що я його відразу впізнала. Родина Борисенка вже довгими поколіннями завжди служила в Гамаліївському манастирі. Пан Борисенко – великий знавець історії манастиря. Я одержала від нього, тобто, від його сина, вже в Швайцарії багато цікавого матеріялу і дала йому копії всього того, що я сама вже мала. Син і батько на рідкість симпатичні; батько живе в селі, а син викладає в Педагогічному інституті в Києві, але контакти з селом продовжуються.

Священики відслужили молебень з "Многая літа" для нас. Було дуже зворушливо. Співали жінки з села. Після Служби Протоієрей Олексій, як велику несподіванку, передав мені, як нащадку Скоропадських, прекрасний подарунок – позолочену металеву Ікону у формі складаного з чотирьох частин іконостасу. На рідкість тонка праця, музейна річ. Вона буде в нашій родині завжди мати найбільшу почесть. Мені дуже цінно її мати. Мабуть, мої предки вже перед нею молилися, мабуть, вона їм навіть колись належала.

Після молебня всі довгою колоною пішли через село і оточуючі луги до колишнього манастиря. Він стоїть трохи подалі від села, на невисокому горбку. Куполи великої церкви манастиря вже видно здалека. Тепер в ній завод. Весь колишній район манастиря об-

ведений високими мурами, та ще декілька рядків високих загород з колючого дроту. Між цими загородами бігають собаки. На мурах стоять високі сторожові варти, з яких уночі освічують всю колонію (так називають тюрму). Все це робить пригноблююче враження, але я все ж таки раділа, що ми маємо можливість це все побачити. Комендант тюрми, дуже симпатичний, вже на нас чекав. Ми з ним мали потім довгу розмову. Він на всі мої питання про життя в тюрмі одверто відповідав. Казав, що йому самому все це тяжко. Коли все те, що він розповідав, правда, то обставини тюремного життя відрізняються від умов у нашій Швайцарії, якщо б не звертати уваги на стан будинків і на санітарні справи, які у нас, розуміється, далеко кращі. Все це на всій Україні однакове.

Комендант провів нас через усі строгі контролі. Це був перший випадок від самого початку існування тюрми, що взагалі пустили людей із села. Було нас, разом із священиком, співаками і нашою партією, приблизно двадцять осіб. Разом з комендантом та іншими урядовцями тюрми, ми пройшли через широкий двір. У всіх дверях будинків стояли арештанти і з усіх вікон колишніх келій вони дивилися на нас. Пахло вареною картоплею.

Я думала, як часто мої батьки ходили колись по цьому двору. Вони ж кожного року вліті жили на Україні, приїжджали молитися в Харламовський – Гамаліївський, тоді жіночий, манастир. Вони завжди залишалися на кілька днів.

Мій батько ночував у селі, а мати жила в ігумені, з якою вона приятелювала. Тоді було чути з усіх сторін спів монахинь. Тепер з їх келій на останню, вже старшу доньку моїх батьків, дивилися арештанти! Яке дивне життя!

Ми дійшли до "Холодного храму", до маленької церкви в самому віддаленому кутку двора, найближче до села. Її ззовні побілили, всередині вичистили, помалювали стіни і підлоги зеленою ясною і темнішою фарбою. У церкві ще стоять якісь машини, на яких в'язнів вчать різних фахів. На стіні, напроти входу, в церкві стоять три кам'яні плити. Дві дуже старі – належать Гетьманові Іванові Скоропадському і його дружині Насті (із роду Маркевичів). Вони із світлого каменя, надписи старослов'янською мовою. Дві можна про-

читати. Третя існуюча плита – чорний мармур, з чітким надписом, належить Петру Івановичу Скоропадському, батькові мого батька, моєму дідові. Він помер у 1883 р. Старі плити у нових дерев'яних рамах. Чи ці плити завжди були у мурах, чи раніше лежали над склепами, – я не знаю напевно. Думаю, що вони були в мурах. Тепер вони відгороджені ланцюгом від іншої частини церкви. Перед ними стояли свіжі квіти і лежав хліб і мед, як це належиться при панахидах. Все робило добре враження. Видно було, що тюремні урядовці старалися якнайкраще все зробити в існуючих умовах.

У цьому храмі поховані ще й інші члени моєї родини: донька Гетьмана Івана із першого шлюбу Уляна Толстова, мати мого батька, його брат і сестра. Але де їхні могили в церкві – невідомо. Раніше існували біля церкви і старі козачі могили.

Почалась Торжественна Панахида з трьома священиками і хором. Всі стояли зі свічками, молилися: ми, сільські люди, урядовці тюрми, а в дверях товпилися в'язні. Мій чоловік їх фотографував і сказав, що вони також хрестилися і молились.

Гарно служили священики, а селянські жінки співали. Молились за спокій душ усіх тут похованих, і за мого батька. Це було вперше після революції, що тут служили панахиду по Скоропадських. Архимандрит Никодим сказав проповідь, згадавши добрі діла моїх предків для церкви.

Мені було дуже тяжко на душі. Я була глибоко зворушена і я думаю, що й інші також. Це видно по обличчях з відеокасети, яку проф. Яцків знімав під час панахиди.

Коли ми вийшли після панахиди надвір, у дверях будинків стояло ще більше в'язнів. Я запитала коменданта, чи я можу їм дати папіроси. Він сказав, що можна. Я підійшла до одних дверей і дала їм все, що я мала. На жаль, лише дві пачки. Сказала, щоб поділилися між собою. Вони дуже чемно подякували.

Після розмов з комендантом у його бюрі, ми знову пішли до Молитовного дому в селі і там біля нього у сусідки чекав нас чудовий обід, влаштований селянами. У дверях господиня дому нас зустріла з хлібом і сіллю на вишиваному рушнику. Було як у казці. Все це є на відеокасеті.

Обід був знаменитий. Чого там тільки не було!

Закуски, огірки, помідори, мої улюблені грибочки, салати, вареники, битки з м'ясом, картопляне п'юре і накінець ніжні солодкі блинчики з медом – краще ніж у найкращому ресторані на Заході. Як ці українські селянки уміють виварювати! Напевно вони годинами все це приготовляли. А проф. Яців спішив до Києва. Я його уговорила. Після душевних переживань я зголодніла.

Як звичайно, під час обіду були тости.

Дивлячись на всіх сидячих за обідом і слухаючи, що вони промовляли, мені здавалося, що в цій простій селянській хаті були скупчені представники всього населення України і разом з усім відчувалися всі проблеми молодої держави: село зі своїми різними течіями хоче позбутися спадщини колишньої системи; духовенство з усіма сучасними труднощами, якому важко зрозуміти, що на Україні почалось інше церковне життя; інтеліґенція сільська і столична; академік високого рангу; державна влада, яку накинула стара система на не підходяче місце; чужинець і я, стара українка, шукаюча своїх коренів. Дуже цікаво!

Ми добре повернулись до Києва, втомлені, але щасливі. Я глибоко вдячна, що могла все це пережити, дякуємо проф. Яцкову!

Є надія, що наші відвідини могил моїх предків можуть дати перший звіт у бажаючому напрямку в справі Гамаліївського манастиря. Розуміється, треба ще мати терпіння і можна йти лише маленькими кроками. Коли всі пляни й можливості будуть краще оформлені, я повідомлю.

Ми з того дня в Гамаліївці маємо відеокасету, яку проф. Яцків знімав, але й без неї той день назавжди залишиться в нашій пам'яті.

22-го червня ми поверталися до нашої дорогої Швайцарії, дуже задоволені і сповнені всім, що пережили на Україні. Вже тепер ми плянуємо нашу подорож на наступний рік, якщо Всевишній Бог нам допоможе.

"Батьківщина", 1992, число 9-10 (1753-54)

Третя подорож на Україну

(Від 7-го травня до 7-го червня 1993)

Коли я цього разу сіла на своє місце в літаку, я відчула дійсно душевне облегшення. Всі турботи нашого швайцарського життя (і в багатій Швайцарії люди мають свої турботи), і вся ця суєта останніх днів перед подорожжю від мене відлетіла. Я раптом відчула спокій: ми летіли на Україну, все інше стало неважливим, починалася знову та друга частина нашого життя, яка з першої подорожі в 1991 році стала така важлива для нас.

Політ чудовий, Альпи під нами ясно видно, яка це краса! Рух літака майже непомітний, ми нібито тихо пливем над повітрям, ясне сонце.

Літак не повний, але все ж таки далеко більше людей, ніж минулого разу. Стюарди Swissair доглядають за нами, як за "VIP" (Very Important Persons – дуже важливі особи). Наші знайомі з дирекції їх повідомили, що ми летимо цим літаком. Вони нас розпитують про Україну. Бідні, вони вже місяцями літають два дні на тиждень між Цюріхом і Києвом, а від України нічого поки що, крім летовища "Бориспіль", не бачили; їм подобається широкий Дніпро, а золоті куполи Київської Лаври для них ледве не обіцянка екзотики. Ми їм розповідаємо про Україну, про життя в Києві, ми ж уже старі кияни... Ми вітаємо золоті куполи Лаври з радістю, як старих друзів.

Літак спустився, ми виходимо. Мені душно, я занадто тепло одягнута. Мій маленький куфер, якого я маю при собі в літаку, дуже тяжкий. Ми стоїмо у черзі для контролі паспортів. Біля мене стоїть симпатичний пан, видно, що українець, з величезним картоном. Ми починаємо розмовляти з ним про Цюріх. "Дайте мені ваш куферчик, він занадто тяжкий, візьміть мій картон. Картон зовсім легкий". Я здивовано дивлюся на мого співрозмовника. "А ви не відгадаєте, що в цьому картоні. Це скифське золото, яке я везу додому з Цюріху". Ми цю виставку бачили і любувались експонатами з України. Виявляється, що це був директор історичного музею при Академії Наук, який сам поїхав до Цюріху за скифськими скарбами України. Плянуються ще інші виставки за кордоном. Це добре, бо Україна одержує валюту за свої експонати.

Нас зустрічають наші милі друзі – Микола Железняк і Юрко Нежурибіда від Комітету Науки і Культури для зв'язків з українцями за кордоном при Академії Наук України. Вони тягнуть наш багаж, цього разу навіть на сорок кілограмів важчий ніж дозволено; треба було платити страшенні гроші. Нічого, наступного разу, безумовно, треба інакше організувати транспорт.

Ми їдемо на нашу стару квартиру на Ярославовому Валу. Повітря чудове, приємно, тепло, на вулицях багато руху і ми помічаємо велику кількість нових машин. Каштани розкішне цвітуть.

На квартирі на нас вже чекають наші милі Маша і Петро С. Маленька Катеринка, яку я минулого року хрестила, вже бігає і починає балакати. Ліза (старша донька) має вже 6 років і так виросла, що вже не просто дитина, а справжня дівчина. Як це скоро іде! Наше помешкання нам дуже подобається. Ми вже зовсім не бачимо недоліків, відчуваємо лише затишність і ту ласку, з якою наші друзі все для нас підготували.

Улаштовуємось. Вже від самого початку починаються телефонні дзвінки. Відкіля люди знають, що ми приїхали? Ми так мало кого повідомили. Цей раз ми вже наперед вирішили, що ми не будемо вести таке божевільне життя, як минулого разу, ми не молодіємо. І дійсно, цього разу нам вдалося вести далеко спокійніше життя, ми були часто самі і навіть майже кожного дня після обіду спали. Зате ми повернулися до Швайцарії не занадто втомленими. Все, що ми не встигли зробити, відклали до наступної подорожі.

Перші дні у Києві проходять у зустрічах у зв'язку з підготовкою до конференції. Ця конференція – головна подія нашої подорожі. Перший раз на Україні, з 3 по 15 травня 1993 року, відбувається Міжнародна Науково-практична Конференція у 120-ту річницю від дня народження Гетьмана Павла Скоропадського і у 75-ту річницю проголошення Гетьманату в 1918 році.

Важко собі уявити, як швидко змінилася ситуація на Україні. Ще 5–6 років тому про Гетьманат 1918 року і діяльність мого батька зовсім замовчували або говорили про нього як про "ворога народу", а тепер зацікавлення цим періодом української історії таке сильне, що молоді науковці з Центру суспільних досліджень ім. В. Липинського, Архео-

графічний Інститут Академії Наук України та Східньо-Европейський дослідний Інститут ім. В. Липинського у Філядельфії (США) разом улаштували Конференцію на честь мого батька, в часописах з'являються статті про Гетьманат; на початку травня цього року по українському телебаченні показували фільм про батька разом з моїм інтерв'ю, яке я дала останнього року; вже восени минулого року з'явилася і була зразу розпродана маленька книжка з частиною спогадів, які колись були надруковані у "Хліборобській Україні"; Археографічний Інститут Академії Наук разом з CEDI у Філядельфії готують репрезентативне наукове видання спогадів мого батька – воно мусить вийти ще цього року; восени вийде збірник з матеріялами Конференції про діяльність мого батька під час Гетьманату 1918 року і під час еміграції; я мушу давати інтерв'ю для часописів і телебачення, на мене ж на Україні зараз дивляться на живий шматок української історії. Як це все дивно склалося, і як мене тішить, що на Україні тепер шукають історичну правду, і головне – як мене радує те, що я, разом з моїм швайцарським чоловіком, приїжджаю здалека до молодої Української Держави.

Ще вечором першого дня приходять до нас молоді історики з Центру Суспільних досліджень ім. В. Липинського, Олександр Лупанів та Петро Кошуков. Ми їх вже знаємо з минулого року, коли ми зустріли їх на Конференції, присвяченій В, Липинському; вони були і в нас у Кюснахті в грудні 1992 року, повертаючись з прощі молодих українців у Рим. Тоді три автобуси досить авантюристично повертались через Швайцарію. Нас наперед повідомили, що нас відвідає 15 молодих людей; приїхало 39, і вони провели цілий день у нашій хаті. Суп, яким я їх частувала, був досить рідким, але для нас це був незабутній день. Приємно було знову бачити цих гарних хлопців у Києві. Вони належать до головних організаторів Конференції. Як вони раділи, коли я передала їм досить велику суму грошей, зібраних Гетьманцями з усіх країн світу на проведення Конференції і для збірника. Таким чином, фінансова сторона Конференції і видання збірника забезпечені. Усі гроші нам треба було везти зі Швайцарії. З чеками на Україні ще нічого не можна зробити, і я була рада, коли ми цих грошей позбулись.

Наступного дня починається наше київське господарство. Ми ходимо до "Бесарабки" (найкращого ринку в Києві), лише десять

хвилин від нас на Хрещатику. Перше враження – нічого з минулого року не змінилося. Усе дуже гарно прибрано. Є добрі яблука, зелень, огірки та помідори, м'ясо, сметана, сир і квіти, багато квітів. Я все купую і плачу моїми купонами, не перераховуючи їх на наші гроші, знаю, що для нас це дуже дешево. Наприкінці я випадково знайшла голубці із шинкованої капусти, які я так люблю. Я купую чотири голубці, це буде для нас ціла вечеря. Вони коштують 1,000 купонів. Я перераховую, це приблизно 30 центів. Це неймовірно дешево, коли подумати про наші швайцарські ціни. Але потім я починаю думати: а як це для киян, які заробляють $5 на місяць, або ще менше?

Потім я стала краще розбиратися в цінах. За один рік деякі ціни страшенно піднялися, а вартість купонів у порівнянні до долярів страшно впала. У Києві в травні один доляр мав вартість 3,000 купонів. Розглядаючи ціни, виявляю повні абсурди. Наприклад, на вільному ринку кілограм добрих яблук коштує 3,000 купонів ($1), а за квиток в оперу на гарних місцях ми платимо 250 купонів, тобто менше ніж 10 центів. Місячний квиток на весь загальний транспорт (метро, автобуси та трамваї) коштує приблизно 10 центів. Ціни таксівок цікаві. Таксисти роблять просто те, що хочуть. Наприклад, один вимагав від Бесарабки до Ярославого Валу $5. Я на це просто розсміялась. На другому розі питаю іншого, який за таку саму дорогу бере лише 1,000 купонів. Я даю йому один доляр, і він дуже задоволений. Цей приклад дуже добре показує різну ментальність людей у Києві і, мабуть, по всій Україні. Перший просто жулик, який думає "хай дурні чужинці платять". Другий занадто сором'язливий і ще не розумів законів вільного світу. Розібратись у всіх цих цінах нам, чужинцям, дійсно дуже тяжко. Мій чоловік махнув рукою: "Ти за все платиш". І дійсно, він платив лише у валютному швайцарському ресторані (і дуже дорого, навіть по швайцарських мірках). Але один раз для мене платити було дуже неприємно. Ми запросили знайомих повечеряти з нами в "Дніпрі", одному з найкращих готелів у Києві, який славиться доброю їжею. Нас було п'ятеро. Їжа була дійсно добра, ресторан гарний, було дуже приємно. На меню було все дуже нечітко написано. Коли я одержала рахунок, то просто ахнула – 105.000 купонів. Як би наші гості не помітили! Бо це

приблизно три їхні місячні заробітки! Я почала рахувати мою кучу купонів, потім кинула і заплатила долярами. Вийшло дуже дешево. Щоб не бути знову в неприємній ситуації, після цього завжди, коли ми запрошували когось до ресторану, платила долярами.

Великою радістю було для мене зустрітись на Україні зі старими Гетьманцями, які приїхали до Києва з Америки й Канади. Ще до відкриття Конференції до нас прийшов п. Володимир Лучкань (зі своїм племінником), якого я бачила в 1945 році в Оберсдорфі, в помешканні моєї матері. Тепер йому за 80 років, але він ще добре виглядає. Він показував мені цікавий альбом тих часів. Які ми всі тоді були молоді! На жаль, було замало часу для бесіди і спільних спогадів. Він ще вночі їхав до своїх родичів в Одесу. Пан Лучкань дуже допоміг фінансово Конференції і підготовці збірника, за що всі йому дуже вдячні. Але взагалі я вважаю, що не важливі суми, які були даровані, – великі чи малі, всі вони є виразом прив'язаности й солідарности до пам'яті про мого батька, і я цим дуже зворушена і хочу, користуючись цією нагодою, висловити мою щиру подяку. Імена всіх спонсорів будуть записані в збірнику.

На відкритті Конференції я зустрілася з отцем Володимиром Базилевським. Я була зворушена, що він, не дивлячись на свої 90 літ, приїхав з Нью-Йорку. На жаль, його зразу ж після відкриття забрала його родичка до Харкова. Все це сталося так швидко, що я ледве встигла йому подякувати за гроші, які він привіз від групи Гетьманців з Америки.

З Нью-Йорку приїхав і д-р Богдан Коваль. Хоча він брав участь у всіх трьох днях Конференції (в Києві, Чернігові і Тростянці), ми майже не мали змоги розмовляти, що мені дуже прикро. Я надіялась його ще спокійно зустріти після Конференції, але почула, що він вже у вівторок повернувся до Нью-Йорку.

Вже наступного дня після нашого приїзду, прийшов до нас п. Мирон Королишин, єдиний зі старих Гетьманців, кого я добре знаю ще з Берліну, він часто бував у нас в Ванзе. Яка це була радість зустрітися з ним на Україні! Пан Мирон до самого кінця, із-за стану свого здоров'я, не знав, чи він зможе прилетіти. Але тепер він був бадьорий і веселий. Відчувалося, який він був щасливий, що зміг

приїхати на Конференцію. Ми декілька разів з ним зустрічались. Молодь з Центру Суспільних Досліджень ім. В. Липинського добре за ним доглядала, потім його родина з Тернополя, так що я думаю, що ця подорож йому не пошкодила, а навпаки, підбадьорила.

Відкриття Конференції відбулося в одній з великих авдиторій Академії Наук у будинку історичного Інституту на вул. Грушевського. Крім проф. Соханя, голови Археографічного Інституту, який вже відвідував нас у нашому помешканні, і проф. Пріцака, який з Америки переселився на постійне життя до Києва, ми раді були серед багатьох київських знайомих вітати наших друзів – панство Пеленських, які лише напередодні приїхали з Філядельфії; на жаль, пані Христина так погано себе почувала, що вони не змогли взяти участи у Конференції в Чернігові і Тростянці; їм було дуже прикро також тому, що вони цих чудових місць ще не знають.

Приїхали делегати Центру Суспільних Досліджень ім. Вячеслава Липинського з Львова, Луцька, Кам'янець-Подільського, Одеси, Запоріжжя, Донецька. Мені казали, що досить велика кількість людей, які наперед згодилися приїхати, не змогли нарешті прибути із-за браку фінансів. На жаль, сполучення і телефони на Україні тепер настільки ще погані, що не було можливости їх своєчасно повідомити про те, що Організаційний Комітет Конференції, завдяки щедрим пожертвам, може їм фінансово допомогти, що заздалегідь ще не було відомо.

Дуже цікавою була виставка історичних документів і фотографій від Державного Архіву при Рада Міністрів з часів Гетьманату 1918 року, які лише тепер стали доступними. Вони були дуже добре презентовані і користувалися великим загальним інтересом. Мій чоловік начислив в авдиторії принаймні сто осіб. Проф. Сохань відкрив Конференцію, а потім я сказала свою промову, яку я вже в Швайцарії підготувала і разом з моїм чоловіком детально обговорила. Я бачила, що деякі пасажі в ній декому з слухачів не дуже подобались. Я щиро висловила свої думки, не дивлячись на те, чи це буде подобатись, чи ні. Зворушливо було почути Український Гімн, який всі присутні проспівали на моє прохання.

Після цього почались наукові доповіді. Як завжди, деякі з них, хоч за змістом були дуже цікаві, були занадто довгі для такої нагоди,

бо тут далеко не всі слухачі були науковцями. Але загальний настрій був гарний. Це тривало і впродовж усієї Конференції у Чернігові, Тростянці, а також під час автобусної подорожі. Відчувалося, що люди себе добре почували і були задоволені. Ми вважаємо, що вся Конференція пройшла дуже добре з боку наукового і з боку організаційного. Молоді науковці зробили дуже багато. Маленькі недоліки, тобто деякі запізнення, коли брати до уваги тяжкі обставини життя на сьогоднішній день в Україні, зовсім зрозумілі. По закінченні Конференції я чула майже самі добрі відгуки.

Після закінчення відкриття Конференції ми мусили іти на прес-конференцію, яка відбувалась у будинку Центру Творчого Телебачення (ЦТТ). Крім нас і представників часописів та журналів, в ній приймали участь д-р Коваль, М. Королишин і проф. Пеленський. Було цікаво. Частину цієї прес-конференції передавали по українському телебаченні.

Цим офіційна частина на перший день закінчилась. Усі, хто залишився на продовження Конференції в Чернігові і Тростянці, разом добре обідали у приємному кафе на Подолі, потім поїхали в зовсім доброму автобусі до Чернігова. Було дуже приємно спокійно їхати і дивитися на цей чудовий край України. Дорога з Києва до Чернігова широка, добра, руху небагато. У селах біля Києва цвіте бузок. Потім, по боках вулиці бачили лише різноманітну зелень кущів та дерев, а за ними – безкрайні поля. Після нашої тісно забудованої Швайцарії нас цей нескінченний простір завжди заново дивує.

Ще до в'їзду в Чернігів на нас чекало авто з місцевими організаторами, щоб провезти нас через город на другий бік міста, де був наш готель. Тут ми познайомилися з деканом Історичного факультету Чернігівського Педагогічного Інституту, п. Коваленком, дуже симпатичним. Він був головним організатором чернігівської частини Конференції і провів всю організацію дуже добре.

Наш готель, навіть і на західньому рівні, був дуже добрий, чистий і спокійний. Ми мали дуже люксусовий номер, у якому нічого не бракувало. Усіх нас добре годували, і ми чудово виспались. На жаль, не було досить часу для прогулянки до Десни, яка тече зараз же після маленького лісу недалеко від готелю; зате і вечором, і вранці ми чули співи птахів.

На другий ранок, біля 9-ої години, автобус повіз нас до Педагогічного Інституту. Це великий, гарний будинок, де на двох різних секціях почались доклади науковців. На жаль, ми могли чути лише невелику частинку. Між іншими, для мене особливо цікавим був доклад п. Папакіна про архівну спадщину Скоропадських і Гетьманату 1918 року. Ще до недавнього часу вона була секретною, нікого до неї не допускали.

Як і на Конференції про Липинського минулого року, всі доповіді були на високому науковому рівні і в дискусіях, що йшли за ними, відчувалась жвава зацікавленість слухачів. Крім учасників Конференції, присутніми були багато учнів і викладачів Педінституту, і, навіть, жителів Чернігова.

Разом з проф. Соханем, чернігівське телебачення забрало нас на інтерв'ю до кімнати декана історичного факультету. Питання були про мого батька, про Конференцію і про спогади батька, які видає Археографічний Інститут при Академії Наук. Інтерв'ю вже вечором того ж дня було передано по телебаченню. Мої знайомі, які його бачили, говорили мені, що воно було дуже цікавим.

Після закінчення наукової частини Конференції і обіду в готелі, усіх учасників Конференції повезли на чотиригодинну екскурсію для огляду старого, або краще сказати старовинного, Чернігова, бо багато Соборів, Манастирів, Церков залишилися в ньому ще з 11-13 століття. Добре, що вони знаходяться ближче до окраїн міста і, таким чином, уціліли під бомбардуванням останньої війни, у той час, як саме старе місто було майже цілком зруйноване. Мій чоловік і я вже досить багато бачили великих і славетних міст світу, але древній Чернігів не можна порівняти з жодним з них. Чернігів є дійсно неповторний. Я не можу тут перечислити всі його знамениті собори і манастирі, можу лише сказати, що це дійсно потрясає, особливо тому, що вся ця краса, створена людськими руками, оточена неймовірною красою природи; парки з чудовою зеленню, квітучі каштани, бузок. Я бачу перед собою незабутній краєвид з чернігівського валу. Серед високих дерев біля нас блищать білі мури і золоті бані якогось собору, а вдалині, як Фата-моргана, нібито пливе другий білий храм. Унизу, в долині, в'ється Десна зі своїми незабудованими натураль-

ними берегами. Вона не така могутня, як Дніпро, і, мабуть, тому ще більше промовляє до серця.

Чотири години, які ми провели в прогулянках по Чернігову, пролетіли непомітно. Лише коли ми останній раз сіли в автобус, ми стали відчувати, як втомились. Ми були раді, що нас зразу повезли на вечерю в гарний ресторан в центрі міста. Бачачи на столі всі ці добрі страви української кухні, мій чоловік і я лише переглядались, я ж йому обіцяла, що буду обережною і не їстиму забагато.

Вечеря була не лише добра, але й весела, з нескінченними тостами, промовами, співами. Пан Королишин цікаво розповідав про діяльність батька під час війни в Німеччині. Загальний настрій був дуже гарний. Біля мене сидів п. Сарана, ще молодий помічник заступника президента в Чернігівській області. Спочатку йому, здається, було трохи незручно біля мене, старшою дамою з другої частини світу, але ми дуже швидко розговорились і мали цікаву й відверту розмову про становище на Україні.

У своєму тості я перш за все подякувала молодим хлопцям з Центру Суспільних Досліджень ім. Вячеслава Липинського за їх велику жертвенну працю і за ентузіазм, з яким вони її проводили. Треба ж собі ясно уявляти, що ця Конференція на честь 120-річчя з дня народження мого батька і 75-річчя відновлення Гетьманату в 1918 році сталася з ініціятиви якраз цих молодих науковців, які шукають історичну правду української історії. Археографічний Інститут при Академії Наук і Інститут у Філядельфії були лише допоміжними органами. Розуміється, дуже допомогла для успіху Конференції фінансова підтримка зі сторони давніх Гетьманців. Таким чином, загальними зусиллями ця Конференція була успішно проведена і це мені дуже подобається.

Останній день Конференції для нас був чарівний! Мій чоловік і я душевно відпочивали і насолоджувались. Перш за все, на велике щастя, було чудове повітря, не дивлячись на метеорологічні прогнози. Всі учасники Конференції уже до десятої години рушили в путь до Тростянця. Їхали приблизно 3 години, по великих і маленьких дорогах. Останній раз, коли ми по цій дорозі їхали, була осінь, а тепер розкішна весна. Поля всі зелені, виглядають чудово і можна надіятись на добрі врожаї. Дорога, правда, не покращала, але великих калюж немає.

У Тростянці на нас чекають директор Дендропарку Ільєнко і його помічник інженер. Вхід у Тростянець все такий же. Ленін все ще на старому місці. Хай стоїть, коли будуть кращі часи, він зникне. Нас пригощає добрим яблучним соком жінка з села, дуже смачним. Потім приходить і доктор із санаторія. Це все старі знайомі. Священика, що мусить служити панахиду на могилі прадіда, Івана Михайловича Скоропадського, ще немає. Виявляється, що це якесь непорозуміння. Треба їхати в Ічню за іншим священиком. Всі тим часом ідуть гуляти по парку. Чоловік і я гуляємо по парку, як у нашому садочку, дивлячись на кожне дерево, на кожний кущик. Яка це краса! Трави на лугах стоять високі, через тиждень-два будуть косити. На озері плавають п'ятеро лебедів. Всі захоплені красою парку. Гарно виглядають групи людей в кольорових одягах серед цієї чудової зелені. Пан Ільєнко розповідає про Тростянець; тяжко, але все гаразд. Особливих труднощів немає. Санаторій повний, і дітей добре кормлять. Взагалі, є все.

Накінець приїздить священик, дуже симпатичний, гарно виглядає. Диякон, його рідний брат, дуже схожий на нього. Всі йдуть до могили прадіда. Священик каже коротке слово, а потім я розповідаю про те, що це для мене значить, що тут, уперше після революції, будуть служити панахиду за мою родину над могилою прадіда.

У священика і його брата диякона гарні голоси. Дивно, як тільки вони почали служити, з усіх сторін почали співати солов'ї, ніби вони тільки й чекали на цей спів. Усі стоять зі свічками. Мій чоловік тримає мене за руку. Він відчуває, що ця Служба Божа для мене значить.

Весь час молоді люди з ЦТТ, які їдуть з нами, знімають (я про це телебачення ще докладно розкажу). Потім Кирило (один з тих хлопців) розпитує мене, про що я під час цієї Служби думала. Я пробую роз'яснити йому мої думки, але тяжко, бо це не висловити словами. Я йому кажу, що його питання для телебачення занадто тяжкі.

Всі задоволено вертаються через парк до автобуса. Починаємо прощатися зі знайомими. Тим часом прийшли всі старі інваліди села дивитися на нас. Затишно сидять біля входу в парк. Як цікаво було б довше з ними порозмовляти про їх життя на селі. Хто-небудь з них, мабуть, ще мав родичів, які пам'ятали старі часи, як це було в Полошках, коли ми там розмовляли з колишнім мером села, який ще

хлопчиком ковзав в лаптях по паркету старої садиби, а його дядьки розповідали йому про свою працю там. Тут, на жаль, не маємо часу, треба їхати в ресторан в Ічню, там на нас вже давно чекають.

До побачення, милий Тростянцю! Ми надіємось наступного разу знову приїхати і довше побути.

У ресторані нас дуже гостинно зустрічають з місцевого уряду, промови, тости. В автобусі майже всю дорогу до Києва молодь весело співає. Я маю різні цікаві розмови, які до цього не встигла вести.

Вже стемніло і почалася гроза, але нам це байдуже. У Тростянці цілий день було чудове сонце.

Ми дуже спізнились, так що деякі з делегатів здалека не встигли на свої потяги. Організаційний Комітет мусив їх розмістити по готелях. Разом з нами в таксі ще Олег Савчук від Крайового Волинського Музею в Луцьку, я для нього привезла матеріял. Потім ще до нас приходить мила Галина Сварник, я для неї також маю матеріали. Це все старі знайомі з минулого року.

О першій годині ночі ми лягаємо спати, дуже задоволені.

У неділю ми, накінець, зустрічаємо професора Яцківа, який лише в п'ятницю приїхав з астрономічної конференції з Парижу. Яка радість зустріти цього милого друга. Хоча пані Анна Яцків чудово нас у себе зустрічала і всі члени Комітету все для нас робили, чогось без пана Ярослава не вистачало. Він у березні пошкодив собі ногу і тепер хромав, як старий, але він ще виглядає як студент! Він забрав нас до себе в Обсерваторію на вареники. Це вже традиція. Кожного разу, коли ми приїжджаємо до Києва, нас зустрічають наші милі астрономічні друзі в Обсерваторії з варениками. Це завжди для нас велика радість не лише із-за моїх улюблених варенників, але й із-за тієї спеціяльної дружньої атмосфери, яка сполучає професора Яцківа і його дружину з п. Ростиславом і п. Віталієм і їх милими дружинами. Відчувається, що тут всі дійсно друзі, і ми раді, що частинку цієї дружби всі вони передали і нам.

Обсерваторія знаходиться в справжньому великому лісі. Велика кількість трьохсотлітніх високих дубів розповідає про ті часи, коли довга алея вела звідси на окраїни Києва. Тепер службовці Обсерваторії на галявинах лісу зробили садочки, вирощують картоплю,

малину, цибулю, фасолю. Повна тиша, лише пташки співають. Ми довго гуляємо по лісі, чекаючи на вареники.

З професором Яцківим ми обговорюємо можливість співпраці зі швайцарським Державним Вищим Технологічним Училищем в Цюріху. Ми познайомилися з головним директором Інституту Інформатики. Він готов на співпрацю, тобто Швайцарія хоче допомогти Україні. Треба ще вияснити деталі. Було б добре, щоб така співпраця вийшла, тоді буде постійне сполучення між Швайцарією і Україною, що дуже полегшило б багато справ.

У середу 19-го травня 1993 року починається "Круглий Стіл", який улаштував Комітет Науки і Культури для зв'язків з українцями за кордоном при Академії Наук України для відзначення 75-річчя заснування Академії Наук України під час Гетьманату мого батька. В одній із заль старого будинку Центральної Ради (тепер Будинок Вчителів) зібрались приблизно тридцять осіб від наукового і загального культурного світу Києва, панство Пеленських, представники Центру Суспільних Досліджень ім. В. Липинського і ми. Перш за все, всі представились, що було для нас дуже цікаво, бо показало різноманітний склад присутніх. Всі розмови записувались на магнітофон. Вони будуть надруковані в спеціяльному Ювілейному Бюлетені Комітету, Цей Бюлетень розповсюджується по всіх наукових установах України. Я для цього Ювілейного Бюлетеня привезла дуже добру і маловідому фотографію батька з берлінських часів. Було дуже цікаво слухати дискусії. Між іншим, було ясно відзначено, що під час Гетьманату мого батька для поширення української загальної культури і науки було в короткий час зроблено більше, ніж під час Центральної Ради і Директорії разом (хтось навіть сказав, що більше, ніж в усьому 19 столітті).

На закінчення "Круглого Стола" всі присутні мусили сказати декілька слів. Мій дорогий чоловік, який терпеливо слухав три години дискусії, від яких він зрозумів лише маленьку частину, мав великий успіх, коли він доброю українською вимовою наприкінці заявив: "Ця Конференція була дуже цікава, дякую". Разом всі присутні, на запрошення Комітету, пішли на вечерю в "Будинок Вчених" на цій же вулиці.

З великою кількістю доброї їжі, а, головне, з добрими напоями, з нескінченними тостами, гарним і, головне, гучним співом ми провели

веселий вечір. Не дивлячись на всі труднощі теперішнього життя, українці не втрачають свого гумору.

Наступного дня починалась, так би мовити, швайцарська частина нашої подорожі на Україні, яка нам принесла багато праці, але й багато задоволення, і яка, головне, нам ще більше показала дійсність українського життя.

Нас ще в Цюріху повідомили знайомі, що велика туристична група швайцарців їде до Києва. Подорож організував колишній директор Цюріхської Опери, і тому подорож включала три вечори з операми й концертом. Група жила в найкращому й найдорожчому готелі Києва – інтуристі "Русь".

Головна частина групи складалася з різних докторів та їх дружин. Одна наша знайома, знаючи, що ми будемо в цей час також в Україні, звернулась до мене з запитанням, чи ми можемо посприяти їм з гуманітарною допомогою. Вже від себе доктори організували збірку грошей для закупу медикаментів для однієї дитячої лікарні. Швайцарська Swissair погодилась зробити безплатний транспорт пакунків. Але члени групи хотіли привезти ще одяг, бо ж їх куфри не будуть повні, коли вони їдуть лише на 5 днів в Україну, а кожний може провезти 20 кілограмів.

З допомогою Комітету і наших друзів С. все було дуже добре зорганізовано, і речі, які привезли наші милі швайцарці, попали не на чорний ринок, а до людей, яким вони дійсно потрібні. Швайцарський зосол, якого не можна було обійти, наперед ставився до цієї акції досить скептично. Він дуже обережний пан і, на мій погляд, боявся, що можуть виникнути якісь труднощі. Але коли ми йому роз'яснили, що все буде зроблено цілком приватно, він погодився і повідомив групу, що вранці 20-го травня буде перед готелем грузовик, в який можна класти речі. Зовсім по-швайцарському, точно о 9-ій годині, наш милий Юрко з Комітету, який дуже добре говорить французькою мовою, приїхав великим грузовиком і почалась погрузка.

Виявилось, що серед групи швайцарців була досить велика частина людей, з якими ми раніше були знайомі. Як вони здивувались, зустрівши нас тут! Коли вони почули, що цю акцію організували пан і пані Отт, вони не уявляли собі, що це ми. Всі з великим ентузіязмом

розповідали нам про їхні враження від Києва. Вони не очікували, що це таке велике і гарне місто. Тим часом наша дорога Маша, одягнута дуже спритно – в своїх шортах вона виглядала як зовсім молода дівчина, – вантажила грузовик. Врешті, все дно було завалене пакунками і старими куфрами. Ми були дуже задоволені, що одержали так багато речей. Швайцарці нас запросили після обіду прийти на прийом, який влаштував посол, і я попросила дозволу привезти наших друзів, які також обидва доктори. Я знала, що це для них буде дуже цікаво. Ми поїхали, я сиділа спереду біля шофера. Маша і мій чоловік лежали в кузові на пакунках, щоб їх не було видно. На відкритих грузовиках заборонено перевозити людей. Молодий шофер дивився на них через маленьке вікно і сказав, сміючись: "От так старий дядько молодець, да ще й веселиться!", на що я йому відповіла: "Це мій чоловік". Після цього бідний хлопець довго мовчав, засмучений, а потім сказав мені, що він сам має чотирьох дівчат. Я його запросила прийти наступного дня, щоб отримати одяг, але він чомусь не прийшов, мабуть, соромлячись за "старого дядька".

На квартирі С. ми почали розбирати речі. Квартира їх, за швайцарськими поняттями, дуже маленька: дві кімнатки, маленька ванна та кухня. С. живуть там з двома маленькими доньками. Вони кажуть, що це для них дуже зручно, але, на жаль, недовго. Квартира належить батькам Маші, які в ній раніше жили з молодим сином. Тепер вони живуть на квартирі друзів, які на три роки поїхали за кордон і наступного року повертаються. С. самі мають лише однокімнатне мешкання, де тепер живе їхня знайома зі своїм чоловіком. Це типова київська комбінація. В нашій буржуйській Швайцарії тяжко уявити собі не мати постійного певного житла. Маша тепер не працює. Чоловік її працює головним лікарем відділення у великій лікарні, заробляє 30,000 купонів на місяць, чого ледве вистачає на їжу. їх батьки всі працюють, мають маленький шматочок землі, будують собі маленьку хатку і допомагають овочами і фруктами. С. вважають, що їм живеться не занадто погано.

Маша звільнила кімнату дівчат, і коли ми розібрали всі речі, не було місця де ступити. Наші швайцарці молодці, вони привезли речі лише доброї якости і в доброму стані.

Ще до обіду почали приходити люди. С. повідомили всіх, про яких знали, що їм дуже тяжко живеться. І дійсно, за ці два дні, що я разом з Машею працювала, роздаючи швайцарські речі, про скільки тяжких життєвих обставин і людських трагедій я почула! Молода самітня жінка з маленьким хлопчиком і старим батьком живуть на менше, ніж 5 долярів; родина з чотирма хлопцями, батько в санаторії для душевно хворих, мати працює на всіх одна; стара бабуся, майже сліпа, живе на малесеньку пенсію; з минулому бібліотекарка, на пенсії, живе зі своєю старою 90-літньою матір'ю, яка лежить цілий день у ліжку і т.д. і т.п. Ми роздали 27 родинам речі і одержали від них розписки. Тяжко описати, як всі ці люди були задоволені і дякували. Всі казали, що ніколи ще не бачили таких гарних речей і ніколи не сподівались, що зможуть їх отримати. На жаль, для деяких із старших жінок було тяжко щось знайти. Майже всі українки, кому за сорок, значно повніші за швайцарок. Одна повна жінка (та, що має чотирьох синів і хворого чоловіка) мріяла про плащ для себе. Всі плащі були замалі. Накінець, я витягнула з одного куточка ще один плащ, про який я забула. Він був трохи закороткий, але вона в нього влізла. "Це мій плащ!" – крикнула вона і почала плакати. Я знайшла для неї ще гарний шаль, що дуже добре підходив за кольоритом до плаща і жінка сіяла, як мала дитина. Для всіх своїх хлопців вона одержала штани, светри, сорочки. Один був з нею, величезний, гарний. "Тепер ми можемо спокійно чекати кращих часів на Україні, хлопці надовго одягнуті, та ще й дуже добре". Цей вираз також, я думаю, типовий. Всі наші швайцарці були здивовані, що люди на вулицях Києва добре одягнуті. Вони думали, що при такому тяжкому економічному становищі тут всі ходять в лахмітті, а тут можна побачити навіть елегантних жінок. Я їм роз'яснила, що для українця, а, особливо, розуміється, для українки, важливим для їх людської гідности – це бути порядно одягнутими. Крім того, я їм сказала, що велика частина українських жінок вміє шити і з нічого щось робить. Наприклад, я знайома з однією молодою киянкою, яка розказала, що свій дуже елегантний костюм вона пошила з матеріялу старого крісла. На Заході всі бігають у джінсах, і чим найстарші, тим кращі, і в широких блюзах або светрах, в яких може поміститися двоє, а на Україні всі жінки намагаються виглядати якнайкраще. Я і, зрозуміло,

мій чоловік, знаходимо, що дійсно молоді українки майже всі красуні, і не лише в Києві, але й на провінції. Ми це помічали і в Педінститутах в Чернігові, Ніжині, Луцьку, і в Кам'яніц-Подільському. Мабуть, хтось подумає: "Це все ж таки еліта". Я сама так спочатку думала, але ні. Навіть у переповнених підземках і автобусах, коли люди йдуть з праці, я помічала, що всі стараються одягнутись порядно. Взагалі, ми в Києві не мали враження, що люди опустились. На вулицях ми дуже рідко бачили п'яних, і нам казали, що наркотики поки що майже не існують. У нашому багатому Цюріху це страшна проблема. Всюди бачиш цих нещасних, і навіть в багатих районах міста немає певності, що тебе не пограбують, з цим треба жити. Нам казали, що і в Києві тепер дуже виросла кількість пограбувань. Я думаю, що це є виразом нової свободи і що не достає доброї міліції. На жаль, це явище усіх великих міст всього світу і належить до щоденного життя.

Зате ми в Києві помітили одне явище, яке нас дуже здивувало і порадувало. У переповнених автобусах, в які ми затискувались, нам майже завжди звільняли місце, і не тому, що ми чужинці, а тому, що старі. Один раз хтось мені дуже мило сказав: "Сідай, бабусю!"

Швайцарський посол організував прийом у швайцарському валютному ресторані в "Пасажі", в центрі Хрещатика, о третій годині. Наші молоді друзі Маша й Петро дуже гарно виглядали, ми ними пишались. Вони вперше в житті були присутні на такому прийомі у чужинців. Вся група швайцарців була одягнута зовсім по-туристському.

Вони прийшли зразу ж після обіду на прийом, що було шкода, бо стіл був переповнений делікатесами. Швайцарський посол – впертий пан. Коли чи були у нього, ми йому ясно сказали бажання докторів не робити такого прийняття в ресторані, а краще в готелі і лише з бокалом шампанського, але ні, він мусив мати всю цю розкіш! Для кого? Швайцарці були занадто ситі від обіду, а крім нас і наших друзів, були лише дві жінки, лікарки з дитячої лікарні. Але все ж таки вийшло добре. Ми познайомилися з останнім бургермайстром Цюріху і його дружиною, які добре знають наших доньок і їх чоловіків. Він має два докторських дипломи – як лікар-окуліст і як юрист, і ще посідає важливе місце в місцевому уряді Цюріху.

Маша дуже гарною українською мовою висловила подяку за всі речі, привезені швайцарськими лікарями. По речах відчувалось, що вони були ретельно підібрані, що нас дуже зворушило. Я переклала на німецьку мову і трохи розповіла, хто ці речі отримуватиме, щоб швайцарці були певні, що речі попадуть до людей, які дійсно їх потребують.

Після прийняття ми, разом зі швайцарською групою, поїхали кататися по Дніпру, почалась гроза, але було дуже гарно. Більшість швайцарців, як вияснилось, знає дуже мало про Україну. Вони приїхали сюди як туристи. Чоловік і я намагались їм трохи розказати про історію України і про проблеми, які вона тепер вирішує. Почувалась велика зацікавленість, яка пізніше, після нашого повернення додому, вилилась у те, що ми маємо і будемо мати ще багато запрошень від членів цієї групи почути більше про Україну. Ми збираємось зробити для них у нас "український вечір" з маленькою розповіддю, з фільмом, а також великим борщем. Маша і Петро здивовано дивилися на те, як мій чоловік жваво розмовляє з різними людьми. Зустрічаючи його лише в українському товаристві, вони думали, що він взагалі мовчазна людина.

Того ж вечора ми ще ходили на балет в Оперу і дуже насолоджувались ним. Враховуючи наші роки, це був дійсно повний день.

Наступні дні були трохи спокійніші. Я, разом з Машею, цілий день роздавала речі. Ввечері до нас приходили гості.

У неділю ми, нарешті, зібрались іти на Службу Божу в нашій скромній автокефальній церкві на Подолі. Але вже на Андріївському узвозі нас увесь час зупиняли швайцарці, які нас розпитували. В церкву ми дуже спізнились. Я була щаслива, що служив наш милий отець Володимир Черняк. Співав справжній хор, чого останнього року ще не було. Церква була повна і душна. Було так багато людей, які сповідалися, що ми вирішили почекати надворі. І кого ми там зустріли? – Велику групу швайцарців, яким я мусила, на їх прохання, роз'яснити різницю між православ'ям і греко-католиками, які служили якраз навпроти надворі, біля великої дзвіниці. У першу неділю нашого перебування на Україні ми брали участь у їх Службі Божій, разом з нашими друзями із Центру Суспільних Досліджень ім. В. Липинського, серед яких багато греко-католиків. Наша родина завжди ходила в

обидві українські церкви. Але тут я мушу відверто сказати, що Служба Божа в Автокефальній церкві з необтесаним ще молодим хором була ближче до серця, ніж у Греко-католицькій, де співав знаменитий хор зі Львова. Мабуть це якраз тому, що він задобре співав.

У кожному разі для мене була велика душевна радість знову молитися тут, в "моїй" церкві. На жаль, отець Володимир не мав часу після Літургії з нами зустрітися, бо мусив ще служити панахиди. Біля входу на нас знову чекали швайцарці. Вони після нас також зайшли до церкви і хотіли нам сказати, як їм сподобалася наша Служба Божа. Вони ще ніколи не були в православному храмі.

Ввечері, разом із швайцарцями, ми були в опері, де дивились "Дон Жуана" Моцарта. Швайцарцям дуже сподобалась старомодна постановка. Мабуть, вона була приблизно така, як це було за часів самого Моцарта. Нам в Цюріху всі ці модні інсценізації страшенно набридли, в яких Дон Жуан їздив би по сцені в джінсах на мотоциклі і таке подібне. Тут було все як слід. Лише, на жаль, Дон Жуан був затовстий, а Лепорелло затонкий, а Церлина була застара, але всі мали добрі голоси і Донна Анна була молода і співала як ангелятко. Мені казали, що всі ці співаки були з другого складу. Зате швайцарці напередодні слухали в опері першокласний концерт музики Чайковського і були дуже задоволені. Ми з ними розпрощались, вони в понеділок поверталися до Цюріху.

Але швайцарська інвазія для нас ще не закінчилась. Через день, увечері, приїхали молоді друзі з Цюріху. Ми вже турбувалися за них, бо чекали їх раніше. Вони їхали з Цюріху через Словаччину на Україну своїм "спальним вагоном" – великим автом VW, обладнаним усім необхідним для подорожі. Все мають, щоб бути зовсім незалежними: кухню, душ, туалет. На першу ніч вони зупинились у нас у дворі, але після того, як вони помітили, що їхнім автом занадто цікавляться якісь незнайомі хлопці, ми їх влаштували прямо перед польським посольством (наші сусіди), на вулиці. Там міліціонери за п'ять долярів день і ніч доглядали за автом і всі були дуже задоволені. Наші друзі мають великий досвід у таких подорожах. Вони об'їздили всю Західну Європу, частину Африки, Польщу. До подорожі на Україну вони добре підготувались. Молода жінка (журналістка за фахом) спеціяльно вивчила кирилицю. Вони всі

п'ять тижнів їздили по всій Україні і дійсно багато бачили: не такі відомі міста, мали нескінченні різні авантюри, але нічого дійсно неприємного. Лише у Львові хтось у них вкрав радіо. Ми їх після повернення до Цюріху бачили, і вони з ентузіазмом розповідали про свою подорож. Напевно, у швейцарських часописах будуть статті. В Києві вони провели лише п'ять днів, але ми, на наше щастя, не мусили за ними доглядати, вони такі самостійні, що все самі знаходили і робили.

Наше щоденне київське життя продовжувалось – щоденні зустрічі, гості, запрошення. Разом з професором Яцківом і нашим Миколою ми їздили до Ніжина, до Педагогічного Інституту, де професор Яцків мав обговорювати справи у зв'язку зі співпрацею Академії Наук. Ректор Інституту, проф. Арват, розповідав, що Інститут має фінансові труднощі, але так, на зовнішній погляд, все робило гарне враження: будинки у гарному стані, знаменита бібліотека, цікаві музеї, особливо музей Гоголя, який колись навчався Ніжині. У самому Ніжині, на жаль, ми бачили лише зовсім зруйновану церкву. Здається, там від старого міста дуже мало що залишилось.

Чудовою була наша екскурсія в Ботанічний Сад над Дніпром. Ніколи в житті ми не бачили такої кількості різних кольорів бузку. Цілі гори вкриті ним. Фотографії не можуть передати всі нюанси. Треба бути малярем-імпресіоністом, щоб цю красу правильно показати. Краєвид від Ботанічного Саду неймовірний. Звідси Дніпро має зовсім інший характер, ніж від гірки Святого Володимира. Видубецький манастир під садом знову недавно відкрився. Золоті бані з золотими зірками виглядають зовсім новими. Монахів, здається, ще небагато, але Службу Божу правлять.

Коли ми були ще в саду, з усіх сторін зібралися громові хмари. Ми ледве встигли доїхати підземкою додому, як тут почалася страшенна гроза. Я мала сильний головний біль – перший раз у Києві – і зависокий тиск крови, зовсім, як у Швайцарії під час грози, а я думала, що в Україні цього не буде...

Піц час перебування в Києві 30-31 травня ми гуляли на Андріївському узвозі і біля Опери. Біля Опери танцювали і співали різних пісень молоді з усіх частин України. Гарно було чути музику і дивитися на танці, хоча в декого одяг не мав нічого спільного зі

справжнім фольклором. Найбільше мені сподобались групи із Західньої України в чудових кольорових одягах.

Цікаво було дивитись і на молодих дівчат та хлопців, які, здається, брали участь у конкурсі малювання. Деякі були дійсно талановитими. Мені малюнки цих молодих митців далеко більше подобаються, ніж ті картини, які продаються на Андріївському узвозі. На мій смак, останні або нудні, або дуже близькі до солодкого кічу.

Зате ми відвідали дуже цікаву ґалерію Бост-Арт в Українському домі (в колишньому музеї Леніна). Ґалерія Бост-Арт робить гарне враження перш за все своєю приємною атмосферою, де можна спокійно посидіти, розмовляти, пити добру каву або чай і дивитися на картини. Власники ґалерії – два молоді брати, які, на мій погляд, добре розуміються в цій справі. Картини, які вони виставляють, цікаві, оригінальні. Мені далеко не все подобається, але я досить бачила в добрих ґалеріях на Заході, щоб сказати, що картини Бост-Арт доброї якости і можуть конкурувати з західнім мистецтвом. Здається, ця ґалерія має певний фінансовий успіх і продає навіть на Захід, що добре й для престижу України. Захід мусить знати, що українське мистецтво не лише фольклористичне. Я абсолютно нічого не маю проти народного мистецтва. Навпаки, воно мені дуже подобається, коли воно справжнє і не для туристів. Наприклад, чудова маленька скринька, яку мені подарували, кожного дня мене радує. Але Україна мусить розвиватись на всі сторони, до цього належить і нове мистецтво.

Я привезла одну копію генеалогії моєї родини для Державного Архіву при Раді Міністрів. Генеалогію склала моя мати. Вона роками над нею працювала. Я рада, що це тепер попало до Українського Архіву на Україні. Пан Папакін з передачі зробив гарне прийняття. Багато бібліотекарів і архіварів зібралося в кінотеатрі Архіву. Я розповідала про працю матері і потім всі дивилися документальний фільм про часи Ради і Гетьманату, зі старими коментарями совєтських часів. Тут мені треба розповісти про телебачення ЦТТ, тобто Центр Творчого Телебачення. Це телебачення – спілка молодих людей, які працюють з окремою телемережею УНІКА, що передається у восьми великих містах України. Молоді фахівці задумали велику справу. Вони роблять фільм під назвою "Забута Державність" 1917-21 років. Два фільми про

Центральну Раду вже зроблені. Ми їх бачили. Вони зроблені професійно: поєднують старі документальні плівки, ті самі, що ми бачили в Державному Архіві, але з новими коментарями, більш відповідними історичній дійсності, та інтерв'ю з істориком професором Білоконем, який всі події коментує з сьогоднішнього огляду. Дуже цікаво.

Третій фільм присвячений Гетьманатові. В нього будуть включені матеріяли з Конференції про мого батька в Чернігові, здається, різні інтерв'ю зі мною, інтерв'ю з проф. Осадчуком, а, крім того, ще старі документальні фільми. Дещо з робочого матеріалу я вже бачила. Остаточну копію я надіюсь цими днями отримати. Потім плянується ще зробити фільм про часи Директорії.

На мій погляд, молоді люди ЦТТ роблять дуже цікаву і важливу справу. Я перекладу всі коментарі на німецьку мову і ці фільми будуть показані швайцарцям. Ох, я маю ще так багато зробити!

Головне завдання, яке я поставила перед собою, – це видання спогадів мого батька. Видає їх Археографічний Інститут при Академії Наук і Інститут Східних Досліджень ім. В. Липинського у Філядельфії. Вже багато зроблено. Наприклад, набрали на комп'ютері всі спогади. Це була величезна і тяжка праця, бо існуюча копія другої і першої редакції спогадів не ясна. Треба було весь час порівнювати. Але ще залишилось багато чого зробити: весь науковий апарат, коментарі. Над цим працюють декілька осіб. Мені обіцяли, що макет книги буде готовий у жовтні. Лише тоді можна буде вирішити, який буде тираж книги. Це, в основному, залежить від фінансових можливостей. Становище на Україні таке, що за папір треба платити долярами. Я готова в певній мірі допомогти, але наші можливості обмежені. В кожному разі, я зроблю все можливе, щоб ці спогади вийшли ще цього року. Про всі ці справи треба було багато говорити.

5-го червня вечором ми поїхали до Кам'янця-Подільського. Нам уже давно всі знайомі казали, щоб ми обов'язково побачили це чудове місто. Крім того, це також належить до Ювілейного року, бо в 1918 році під час Гетьманату там був заснований другий Український Державний Університет, ректором якого був проф. І. Огієнко. Ми трохи боялися довгої подорожі (11 годин). Але все вийшло дуже добре, ми були дуже раді, що поїхали.

Разом з нами поїхали Ростислав Романович Кондратюк, який у Кам'янці студіював астрономію, і наш Микола Железняк. Обидва доглядали за нами, як няньки, і подорож виявилася зовсім приємною.

Треба сказати, що ці нічні потяги на Україні організовані досить добре. Розуміється, їх не можна порівнювати з люксусовими потягами на Заході. Тут все старе і обношене, але до цього, на наш погляд, легко привикнути. Єдине, до чого ми ніколи не зможемо привикнути, – це стан туалетів, але про це краще не буду говорити.

Окремі купе досить просторі – на чотирьох або можна їх вживати і трьом особам. Багаж можна класти в скрині під сидіннями. Самі сидіння вночі перероблюються в ліжка. Кожний пасажир одержує від провідника вагону ролик з матрацом і білизною. Білизна стара, але чиста. Платити окремо треба лише за покривала. Ніякої їжі в потязі дістати неможливо. Цього разу ми навіть не отримали води для чаю. Електрика попсувалась. Але пані Ганна, дружина п. Ростислава, і про це заздалегідь подумала: він віз великий термос. Він мав чудові речі для нас, разом з тим, що ми самі забрали з собою. Ми мали дуже добрий і веселий пікнік і потім зовсім добре спали.

Потяги на Україні рухаються дуже помалу, не швидше як 50 км на годину. Вони качають, іноді скриплять і крекчуть. Просипаючись вночі, я прислухувалась цим звукам, як до музики і щасливо думала: ми їдемо по Україні...

На двірці в Кам'янці нас зустрів з маленьким автобусом заступник ректора Педінституту... прізвища я, на жаль, не записала. Ми поїхали до нашого готелю. Вулиці цієї частини міста роблять добре враження: широкі, чисті, багато зелені. До Педінституту ми йшли пішки вниз, попри гарний парк. Будинок Педінституту старий, частина ще спочатку століття. Його відбудували. Тепер він виглядає добре. Широкі сходи. Дивно, що і на Україні всі ці педінститути мають той самий запах, як і всі училища на Заході.

Появився Павло Гай-Нижник, молодий студент-історик, з яким ми познайомились вже під час Конференції. Нас повели до ректора, Анатолія Олексійовича Копилева. Пили каву, розмовляли. Спочатку розмова була трохи напружена, погляди занадто відрізнялись. Потім появилася горілка – в піводинадцятій годині ранку – і він розтаяв. Приємно було, що він нам віддав автобус на цілий день.

Від офіційного гіда ми зручно відмовились. Ми ж мали молодого Павла – історика, який нас дуже добре водив по старому місту і все розповідав. Відчувалось, що він сам захоплений цим чарівним містом.

На старому пляні в проспекті про Кам'янець-Подільський намальовано, як це місто колись виглядало. Справжнє живе місто, з могутніми рядами фортець, з банями з різних часів, з тісно забудованими житловими кварталами, з широкими майданами, з великими урядовими будинками, високими храмами різних стилів. Тепер від цього залишились лише окремі будинки, деякі в руїнах, інші вже реставровані. Колишні вулиці частинно заросли травою, всюди зелені кущі і дерева. Ми спочатку думали, що тут взагалі немає людей. Але ні, біля старої гімназії стояли учні, в іншому будинку працює якась текстильна фабрика, в підвалах колишньої ратуші жінка розпаковувала пакунки. Вона планує відкрити там сувенірну крамницю. На вулиці Рози Люксембург, одній із збережених вулиць, стоять у дворах авта, десь гавкає пес, а на сходах свіжо помальованого маленького будинку, стилю барокко, спить кітка на сонці. Ця вулиця дивна: одна її сторона носить ім'я героїні комунізму, друга – проста, "Вулиця Довга", а на перехресті стоять обидві назви, одна біля однієї – вибирайте самі!

Цілий старий Кам'янець – справжній заповідник. Кожний будинок говорить про історію міста, яке за своє тисячолітнє існування так часто міняло своїх володарів. Тут є свідки всіх тих різних народів, які тут жили, різних релігій і різних стилів будівництва.

Ми часом гуляли по старому місту і дивилися на всю цю якраз у своєму розруханому стані, особливо поетичну, незабутню красу.

Я з чоловіком пізніше розмовляла про те, що Захід зробив би з такого міста? Все кипіло б життям, були б ресторани, крамниці з сувенірами, їжею, кав'ярні на вулицях. Всі порожні місця були б назовні забудовані по старому стилю, але всередині модерними будинками, в яких люди могли б зручно жити, а головне – по вулицях ходили б маси туристів і давали б мешканцям багато прибутків. Тепер Кам'янець робить враження зачарованої красуні, яка вже століттями спить вічним сном. Чи вона колись все ж таки прокинеться до нового життя? Надіюся, що так, але не з помилками і ексцесами Заходу, який майже з усіх своїх історичних цінностей в останній час зробив такі комерційні підприємства, що ді-

ють руйнуюче. Я певна, що з доброю мішаниною західнього бізнесу і мистецько-екологічної чуткости, зі старого Кам'янця можна було б зробити європейську знаменитість, не гіршу від усіх найзнаменитіших інших міст Заходу. Всі дані для цього існують, бо єдність ляндшафту Кам'янця і людської архітектури дійсно унікальна.

Ми стояли над високим мостом, який веде до старого замку. Яка це краса! Як чудово сама природа тут збудувала. Річка Смотрич, що тече у мальовничому глибокому каньйоні, тугою петлею оперезала високий острів, на якому стоїть старе місто. А на другому боці мосту, на скелястому мисі стоїть старий замок – велика оборонна споруда XI-XVIII століття, побудована як сторож вузького перешийка, через який вела давня головна дорога до старого міста. Мури його величезні. Треба добре придивитися, щоб розібрати, де кінчаються натуральні скелі, а де починається людське будівництво.

Замок будували різні володарі століттями. І тепер будують. Цілий комплекс у доброму стані. Разом з Павлом і Миколою я ходила по старих мурах і по дерев'яних сходах у старих баштах. Краєвид на всі сторони чудовий. Павло розповідав нам про історію і легенди замка, про війни, які тут проходили, про Кармелюка, українського Робін Гуда. Як це все цікаво. Треба було б мати далеко більше часу, щоб про все це спокійно і докладно перечитати.

Брудна від пилюки століть, я верталася до мого чоловіка, який спокійно відпочивав на траві під деревами широкого двора. Але він був не один. Біля нього чекали на нас молоді люди, які, почувши про наш приїзд, чекали, щоб мати розмову зі мною. Вони були членами "Подільського братства", яке бачить своє головне завдання в збиранні, записуванні і регіструванні старих народніх звичаїв, співів і танців на Поділлі, щоб ці свідки давньої української народньої культури не загубилися зовсім. Вони цікаво розповідали про свої поїздки по селах, де вони влаштовують концерти, зустрічі, свята. Якраз тоді вони готовились справляти свято Івана Купала. Минулого року вони мали великий успіх. Цікаво, що звичай стрибати в день Івана Купала вночі через вогонь зберігся у багатьох країнах Європи. Я знаю, що це роблять у Норвегії, Швеції, Еспанії. Ми також стрибали весело через вогонь, але то було досить давно.

Разом з членами Братства був і молодий директор музею замка. Спершу ми не хотіли йти до музею, бо було занадто пізно. Але потім все-таки пішли. Виявилося, що цей музей рідкісно гарний. Всі звичаї Поділля дуже добре репрезентовані, багато цікавих експонатів. Я хотіла б далеко довше все оглядати.

Братство, до якого належать і сестри, збирається регулярно. Спеціяльно для нас вони на вечір улаштували маленьку зустріч зі співами і танцями. Ми дуже приємно і цікаво провели з ними час. Я думаю, що їхня праця дуже доцільна і корисна для української селянської культури.

Наступного ранку декан філологічного факультету Педінституту пані Євгенія Іванівна Сохацька влаштувала замість звичайних лекцій зустріч студентів з нами. Крім студентів, були також і викладачі з інших факультетів. Були цікаві питання. Мене завжди дуже радує, що тепер серед молодого, та й середнього покоління існує таке жваве зацікавлення українською історією. Я вже звикла, що я для всіх цих людей є живий шматок цієї історії. Я їм відверто відповідаю все, що я сама знаю, і я сама з цього вчуся.

З пані Сохацькою від самого початку нашого знайомства я мала дуже добрий контакт. Було б приємно з нею знову зустрінутися.

Після лекції ми поїхали до Хотина, – дуже імпозантний замок, з буйною історією і чудовими краєвидами. Книга про Хотинську війну лежить у мене на столі. Я візьму її читати під час вакацій. Надіюся, що встигну.

О п'ятій годині на мене чекала гарна молода кореспондентка з "Голосу України", разом зі своїм чоловіком-інженером. Я дала їй довге інтерв'ю, а потім я їх обоїх розпитувала про їхнє життя. Вони роками жили п'ятеро в двох кімнатах, разом з її батьками і бабусею. Тепер нарешті отримали особисте помешкання, але невідомо, чи зможуть залишитися в Кам'янці. Він боїться, що підприємство, де він працює, закриють. Чи він зможе одержати тут іншу працю – невідомо. Вона, як кореспондентка, заробляє дуже мало. Що з ними буде – невідомо, але щось знайдеться, вони молоді.

Погана доля самітніх старших осіб, які одержують маленьку пенсію, на яку неможливо прожити. Добре, що вони мають родичів

у селі, які їм допомагають. На жаль, я загубила прізвище цих симпатичних молодих людей. Вона була справжня красуня!

Увечорі ми, досить стомлені, сіли в наш потяг, з'їли наші рештки, замість чаю пили шампанське, яке нам подарували, і вранці добре доїхали до нашого улюбленого Києва, дуже задоволені нашою подоріжжю.

Останні дні були знову досить неспокійні. Ще так багато справ треба було полагодити. Врешті, все встигли зробити. У суботу був прощальний варениковий фестиваль в Обсерваторії. У неділю до нас прийшов Тарас Заруда й інші хлопці від Центру. Ми з ними розпрощалися до наступного року, але, мабуть, хтось із них в міжчасі приїде до нас в Цюріх.

Знову починається страшенне пакування. Потім відпочиваємо у наших милих друзів Маші і Петі. Вони нам так багато весь час допомагали в щоденному житті. Як завжди, нас проводить наш Микола до літака. Вдячні і щасливі, ми летіли до нашої милої Швайцарії. Дай, Боже, нам у наступному році знову бути в Києві і зустрінути всіх наших друзів і знайомих у доброму здоров'ї.

Хорони, Боже, нашу дорогу Україну. Я знаю, який це для неї тяжкий час, але я глибоко вірю в її добре майбутнє і я вірю в її чудовий народ.

"Батьківщина", 1993, число 8-10 (1764-1767)

Післяслово до другого видання

Моя книжка «Остання з роду Скоропадських» (німецькою мовою "Familiengeschichten und Erinnerungen") була видана у Львові 2004 р. і дуже швидко розійшлася поміж читачами. На мою велику радість я звідусіль отримала дуже багато позитивних відгуків. Понад сто листів надійшло не лише від читачів з України, до яких я насамперед адресувала свою книгу, і наклад якої був значно більшим, а й від знайомих і зовсім незнайомих мені людей з Німеччини, Швейцарії, Америки, Англії й навіть Австралії. Багато хто з них писав, що через долю моєї родини книга відкрила невідому їм досі історію України.

Із багатьма давніми друзями я вела по телефону довгі розмови про зміст книги. Серед них – з директором Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського професором Ярославом Пеленським із Філадельфії, який був захоплений моїм описом знищення Вюрцбурґа, де він колись студіював в університеті. Також ми багато дискутували зі св. п. професором Богданом Осадчуком із Берліна, який хотів зробити з мене "постійну журналістку" для німецької преси.

Мені приємно, що мої спогади 1 червня 2007 були відзначені Міжнародною літературною премією Фундації родини Воскобійників у жанрі мемуаристики, кошти якої я відразу переказала близьким моєму серцю установам в Україні – Музею Гетьманства у Києві та Навчально-реабілітаційному центру "Джерело" для дітей з особливими потребами у Львові.

Проте ще й зараз я постійно отримую запити про те, де можна дістати мої спогади. Оскільки перший наклад книги повністю вичерпався, я вирішила її перевидати. Мій вік (мені вже виповнилось 93 роки, а моєму коханому чоловікові Людвігові в жовтні 2012 р. виповнилось 97!) не дає змоги активно займатись цією справою. Наш друг, Галина Сварник, з радістю взяла на себе цей обов'язок, за що ми їй дуже, дуже вдячні.

До другого видання книги ми вирішили додати ще репортажі про наші три перші подорожі до України в жовтні 1991 р., 22 травня – 22 червня 1992 р. і 7 травня – 7 червня 1993 р., опубліковані в недо-

ступному широкому загалові канадському часописі "Батьківщина". Саме тоді розпочалися контакти з Україною, які повністю змінили наше життя.

Окрім того друге видання ми доповнили фрагментами найцікавіших читацьких відгуків на книгу.

Також ми вмістили генеалогічну таблицю роду Скоропадських і Дурново, складену на підставі генеалогічних досліджень Олександри Петрівни Дурново-Скоропадської, доповнену новішими даними.

Я б дуже тішилась, коли б нове видання знайшло своїх читачів і принесло їм радість читання.

Олена Отт-Скоропадська
Цюріх, травень 2012 р.

Відгуки читачів на книжки:

Олена Отт-Скоропадська. Остання з роду Скоропадських / Переклала з німецької мови Галина Сварник. – Львів : Літопис, 2004.

Olena Ott-Skoropadsky. Familiengeschichten und Erinnerungen. – Lwiw : Litopys, 2004.

Барбара Віттorф (Майлен, Швейцарія, 21 червня 2004 року)

Люба пані Отт,

зараз, коли я пишу ці рядки, Ви з чоловіком уже в Києві.

Останніми днями мої думки часто були з Вами. Цей час я використала також для того, щоб ще раз перечитати мемуари Вашого батька, а також і спогади про три Ваші минулі подорожі до України.

Яку велику справу Ви зробили останніми роками, так яскраво й живо виклавши усе це на папір!!! Напевно Ваш батько часто "зазирав Вам через плече" й дуже пишався своєю дочкою.

Ваша довіра до мене, те, що Ви доручили мені переписувати цю працю, створили для мене чудову можливість заглянути в іншу часову епоху, досі мені цілковито невідому.

І за це я хочу Вам сердечно подякувати.

Також наша подорож до Санкт-Петербурґа набула зовсім іншого відтінку завдяки Вашим родинним історіям, які я тримала в голові. Як той пес, який іде по сліду, ми йшли слідами Ваших предків – "нюхом" знаходячи місця й ситуації, у які ми самі ніколи б не потрапили.

Ми дуже сподіваємося, що й ця четверта подорож до України принесе Вам обом чудові враження, і що з обома книжками все вдасться. Ми тішимося, що скоро побачимо й почуємо Вас і здоровимо Вас обох дуже сердечно.

Роман Коваль (Київ, Україна, 30 червня 2004 року)

Вельмишановна пані Олено! Надсилаю Вам останній номер газети "Незборима нація" зі статтею про Вашу книгу та фотографіями Ваших рідних. Бажаю здоров'я та творчих успіхів!

22 червня в Київському міському будинку вчених відбулась презентація книги з сумною назвою "Остання з роду Скоропадських".

Її автором є найменша дитина останнього Гетьмана України Олена Отт-Скоропадська. За її участі й відбулася ця презентація.

Хоч пані Олена і володіє українською мовою, але написала книгу спогадів німецькою, якою повсякчас користується в Швейцарії, де вже понад піввіку проживає зі своїм чоловіком Людвігом Оттом...

Вперше з Оленою Отт-Скоропадською я запізнався у вересні 2000 року. Познайомила нас добродійка Світлана. Наслідком знайомства стала участь Олени Павлівни у вечорі Історичного клубу "Холодний Яр" в Київському міському будинку вчителя. Під час її виступу сталася незвичайна подія: кілька сот учасників вечора, більшість яких є духовними нащадками Симона Петлюри (який підняв повстання проти Гетьмана Павла Скоропадського), влаштували їй грандіозну овацію. Я сприйняв це як визнання заслуг роду Скоропадських перед Україною та своєрідне вибачення за антигетьманське повстання наприкінці 1918 року. Мені здалося, що в цей момент сталося історичне замирення... Олена Павлівна здивовано перепитала мене: "Це прихильники Петлюри?.." Я ствердив. Вона не могла начудуватися...

Олена Павлівна народилася 5 липня 1919 року на еміграції, в Німеччині. Україну вперше відвідала, коли їй вже йшов 73 рік. Тож чи дивуватися, що її брат Данило і сестра Єлизавета, які впродовж років проводили свої літні вакації в Тростянці та Полошках під Глуховом (а відтак виростали в українському середовищі) були природнішими українцями?

Під час наших перших зустрічей у 2000 році Олена Павлівна щиро призналась мені, що не вона, а її сестра Єлизавета була найбільшою, найпалкішою українкою серед нащадків Гетьмана України. Про це Олена Отт-Скоропадська відверто пише й в презентованій у Києві книзі.

У книзі є розділ "Лілі", присвячений сестрі Єлизаветі. ... Від дитинства Лілі обожнювала свого батька. "Він для неї був героєм". І коли наприкінці квітня 1918 року Павло Скоропадський став Гетьманом України, для неї це була величезна радість, вона вбачала в цьому "втілення своїх ідеалів". Єлизавета "піддалася... загальному настрою ентузіазму в будівництві нової української Гетьманської Держави. Давнє минуле з давніх гетьманських часів знову ожило для неї в особі батька, – пише Олена Отт-Скоропадська. – Молоді, та й старші пани з батькового оточення захоплювалися Лілі: молода гарна Гетьманівна, й до того ж справжня українська патріотка, Лілі від самого початку стала серед прибічників Гетьмана свого роду іконою,

в кожному разі, найулюбленішим членом нашої родини... Лілі пережила падіння Гетьманату як велику особисту катастрофу... Її улюбленого батька, який... присвятив себе Україні, оголосили поза законом. Це було для неї незбагненним... Тяжко страждала Лілі через втрату Батьківщини..." Поруч із Данилом Єлизавета стала найближчим співробітником батька, виконувала роль його секретаря. І була щасливою, що може так тісно співпрацювати з ним...

Загальновідомо, що найпереконливіше про батьків свідчать їхні діти. Діти Павла і Олександри Скоропадських свідчать про своїх батьків із найкращого боку.

Наприкінці цієї короткої – і зрозуміло, неповної – розповіді про книгу "Остання з роду Скоропадських", хочу сказати, що переклад із німецької зробила Галина Сварник, а мовну редакцію здійснила Софія Скирта. На мій погляд, свої обов'язки і пані Галина, і пані Софія виконали фахово. Книга читається незвичайно легко, він неї важко відірватися. Зачаровує тон – інтимний, відвертий, довірливий. Можна впевнено стверджувати, що Олена Отт-Скоропадська має письменницький хист.

На презентації в Будинку вчених виступили академіки Ярослав Яцків (ведучий) та Ярослав Дашкевич, професор Павло Сохань, директор Музею гетьманства Галина Ярова, к. і. н. Ірина Пасько, депутат Верховної Ради України 1-го скликання Олесь Шевченко, отець УАПЦ Володимир, письменники Володимир Пасько та Роман Коваль, дослідник біографії Павла Скоропадського Василь Ульяновський, вільний козак Олександр Мазур і перекладач Галина Сварник. Валентина Мельникова і Наум Коломенський співали романси на слова українських й російських авторів. На жаль, не досидів до кінця презентації Олександр Биструшкін, здається, єдина офіційна особа, яка представляла українську державу.

Вшанували автора посол Швейцарії та колишній посол України в Швейцарії пан Бершеда. На завершення вечора з віночком українських пісень виступив дитячий хор "Джерело".

Наприкінці книги Олена Павлівна зізнається, що разом зі своїм чоловіком Людвігом Оттом довший час жила спокійним і забезпеченим життям швейцарських громадян. "І тут раптом усе змінилося: Україна стала незалежною державою. Велика надія моєї родини, якій вона віддавала всі свої сили і яка визначила все її життя, нарешті здійснилася. І саме мені, котра ніколи ані Україною, ані політикою української еміграції не переймалася,

єдиній із нашої родини довелося пережити це щастя... Наше життя набрало тепер зовсім іншого перебігу. Зі спокійним життям швейцарських пенсіонерів було покінчено. Відтепер у нас усе закрутилося навколо України. Ми знову стали молодшими, у нас з'явилися нові інтереси, багато нових українських друзів... Україна стала центром нашого життя. Те, що так сталося зі мною, мабуть, природно випливає з мого походження. Але те, що так стало і для мого коханого чоловіка, є для мене великим щастям, ще одним, яке я можу пережити завдяки йому", – так закінчує свою книгу Олена Павлівна Отт-Скоропадська.

Побажаймо доброї читацької долі книзі!

Вклонімося великому роду Скоропадських!

Ірина Пасько (Київ, Україна, 2 серпня 2004 року)

Дорогая Елена Павловна! Позвольте мне обратиться к Вам на моем родном языке. После прочтения Вашей, безусловно, неординарной книги, я поняла, что Вы не чужды и русской культуре, и языку. Ваша семья и особенно Ваша Мама были глубоко симпатичны мне и прежде. А прочитав медленно, вдумчиво и с большим удовольствием Ваши воспоминания и размышления, в том числе, и о жизненных ценностях, я окончательно попала под обаяние рода Скоропадских. Знаете, я дочитывала книгу в Петербурге... Теперь, проходя мимо зданий и мест, которые связаны с петербургским периодом жизни Вашей семьи, я невольно ассоциировала их с Вашими повествованиями. Конечно, я читала о Кочубеях, Волконских, Бибиковых, Миклашевских, Васильчиковых, Дурново в многочисленной и разнообразной исторической литературе, но теперь представители этих замечательных и знатных родов ожили для меня благодаря Вам. Очень подкупает в книге Ваша искренность и живой природный ум. Теперь я воспринимаю Вас не только как дочь крупного государственного деятеля Украины, генерал-лейтенанта Российской армии, а также как очень незаурядного, талантливого человека с оригинальным и, безусловно, сильным характером. Книга легко читается, но затрагивает очень сложные и исторические сюжеты, и житейские коллизии. Вообще, западно-европейская мемуаристика, которую Вы невольно представляете, выигрышно отличается от несколько тяжелой и даже занудной постсоветской биографистики, которая до сих пор господствует и в Украине, и в России.

Возвращаясь к Вашей книге, хочу отметить, что Вам удалось через историю рода Скоропадских, рассматривая ее за продолжительный период времени и в геополитическом пространстве, охватывающем и Россию, и Украину, и Западную Европу, раскрыть целую эпоху. А это не всегда удается историкам на богатом архивном материале. Я не совсем согласна с очень уважаемым мной ученым – профессором Я. Дашкевичем, выступившем[1] на презентации, что Ваша книга – не для историков[2]. В том-то и дело, что именно профессионалы, которые знают архивы, но не знают жизни, суб'єктом и об'єктом[3] которой Вы являетесь, смогут реконструировать эту жизнь, опираясь на те детали, подробности, наблюдения и рассуждения, которые есть в Вашей книге. Дальнейших творческих удач Вам! Уверена, что это Ваша не единственная и не последняя книга.

Мар'яна (Аня) і Вікторія (Туся) Вакуловські
(Філадельфія, США, 3 вересня 2004 року, січень 2005 року)

Ваша Світлосте! Високоповажана і дорога Олено Павлівно!

Ми мали надзвичайно приємну несподіванку як листонош нам вручив пакунок з далекої Швейцарії, в якому ми знайшли такий скарб та такий цінний для нас дарунок. Тому, що ми не знали, що Ви цю книжку пишете, це була для нас подвійна несподіванка. Книжка надзвичайно цікава і від неї тяжко відірватися. Ми подивляємо Вашу пам'ять могти описати Ваше навіть давнє минуле в таких деталях. Читаючи цю книжку, читач пізнає не тільки Вас, але і цілу Вашу Родину, і не тільки Ваше життя, але життя тої епохи. Наше сердечне щире спасибі не тільки за цю цікаву і цінну книжку, але і за те, що Ви про нас згадуєте в такий знаний спосіб...

...Маємо Вам ще написати про Вашу книжку. читали ми ріжні автобіографії, але Ваша є унікальна. По-перше, Ваш талант до писання є феноменальний і жаль, що Ви ніколи його не вживали так, як Ви повинні були використати цей великий Божий дар. З Вас знаменитий оповідач і всі постаті в цій книжці є повно дименсийні[4] індивідуальності, які є повністю

---

[1] Так в оригіналі, має бути – "выступившым".

[2] Авторка помиляється – проф. Я. Р. Дашкевич сказав прямо протилежне: "Ця книга – не лише для істориків".

[3] Так в оригіналі, має бути – "субъектом и объектом".

[4] Повновимірні.

гуманізовані і пізнається їхні характери не настільки описами їхніх характерів, як по їхніх діях та вчинках. З цієї книжки ми познайомилися не тільки з Вами, але з цілою Вашою достойною Родиною і багато підтверджено того, що нам оповідали наші рідні. З Вами ми пережили всі Ваші життєві пригоди. Тяжко було відірватися від книжки, бо вона читається як надзвичайно цікава новеля і ми не здивуємось, як якийсь знаменитий режисер захоче зробити фільм з Вашого життя. А Ваша пам'ять що до фактів після такого довгого промежутку часу є подивляюча[5]. Ми все думали, що Ви були завжди надзвичайно серйозною особою, а тут зі здивованням побачили цілком відмінну персональність, ніж ми Вам приписували.

Остання з роду Скоропадських ("Наша Віра", № 7 (195), 2004)

Так назвала свої спогади наймолодша донька і єдина, що пережила всіх дітей колишнього гетьмана України Павла Скоропадського, – Олена Отт-Скоропадська.

Вона народилася незабаром після того, як гетьманові довелося з сім'єю й колеґами покинути Україну й оселитися в Німеччині. І вперше вступила на українську землю в жовтні 1991 року.

"Зі спокійним життям швейцарських пенсіонерів було покінчено. Відтепер все закрутилося навколо України", – пише авторка на останній, 468 сторінці спогадів.

Презентація цієї книги, випущеної львівським видавництвом "Літопис", відбулася в Києві у Будинку вчених 22 червня.

– Починала писати для своїх друзів, а потім стала писати для себе, переживаючи наново колишні події та враження, – ділилася авторськими секретами пані Олена Отт-Скоропадська. Про переклад з німецької на українську з дотриманням саме притаманної Скоропадським полтавської говірки повідомили перекладачка спогадів Галина Сварник та мовний редактор Софія Скирта. Про книгу та Українську Державу 1918 року говорили численні вчені й громадські діячі.

То були державобудівні вісім місяців гетьманської влади. Засновано Академію наук, наукову бібліотеку (тепер ім. В. Вернадського), два українські університети, започатковано УАП Церкву, приєднано Крим, робилися заходи щодо приєднання Кубані. Україна, особливо Київ, прийняли мільйони втікачів од комуністичного терору.

[5] Гідна подиву.

Багато хто відзначив, що від спогадів важко відірватися, що виявив себе і літературний хист авторки й багато важливого там можна довідатися про події в Україні 1918 року, про родові древа батька й матері, активну політичну діяльність Павла Скоропадського, націонал-соціялістичну владу в Німеччині та комуністичну в Україні – і скептично-негативне ставлення до них колишнього гетьмана і його наймолодшої доньки.

Регула Гекерманн (Кюснахт, Швейцарія, 14 січня 2005 року)[6]

Люба пані Отт! Ви зробили мені своєю книжкою велику радість і я сердечно дякую Вам за це!

Неймовірно, який космос ховається за людиною – поміж підготовчою працею до школи, студіями з йоготерапії, домашнім господарством і перевіркою уроків – я з цікавістю і нетерпінням подалася мандрувати у Ваше минуле.

І хоча мій життєвий альбом далеко не такий барвистий і багатий як Ваш, проте й він містить деякі сторінки, за допомогою яких я можу висвітлити для себе Вашу історію, хоч трохи її виміряти і – безконечно подивляти. Дякую Вам! І сердечне вітання від Вашої Регули Гекерманн.

Наталка Сняданко. *Олена Отт-Скоропадська.* Остання з роду Скоропадських ("Львівська газета", 26 січня 2005 року)

В Україні дуже бракує мемуарної літератури. Книга наймолодшої доньки гетьмана Скоропадського – радше виняток із правила, але дуже приємний виняток у якісному перекладі Галини Сварник.

Автобіографія не лише показує маловідомі факти з життя цієї важливої для України сім'ї, а й робить це з блискучим відчуттям стилю, докладними та цікавими описами побуту, звичаїв, людських характерів. Цю книгу було б цікаво читати, навіть якби авторка її походила зі звичайної дворянської родини і її прізвище не було б аж таким відомим, адже це не тільки і не стільки спогади про власне життя, скільки спроба узагальнити у власному досвіді картину епохи, життя за кордоном у період першої хвилі еміграції, порівняння моральних і звичаєвих норм тодішнього та теперішнього західного суспільства, погляд на це суспільство очима людини з іншого

[6] У листі – помилково 2004 р., очевидно, має бути 2005 р.

середовища, яка, тим не менше, гармонійно інтегрується в довколишній світ і знаходить у ньому власне призначення.

Найбільш поетичні розділи, звісно, стосуються дитинства Олени, вона ж Ленхен, або Лені ("У різному оточенні я мала різні імена і з готовністю відгукувалася на всі. Мені було байдуже, як саме мене кликали, імена були для мене лише формальністю, а я завжди залишалася собою").

Олена Лоська-Сікора (Львів, Україна, січень 2005 року)

Дорога Оленко! Я зовсім випадково отримала Вашу книжку і з великим захопленням прочитала її за 24 год. Вона чудово написана, жалко, що досить пізно Ви найшли себе, як талановиту письменницю. Але не горюйте, бо Войніч писала ще в більш пізньому віці...

Карстен Еверс (Айтерфельд, Німеччина, 23 лютого 2005 року)

Люба Альонко,

в суботу перед полуднем прийшла Твоя книжка, цілком несподівано. Адже я не мав уяви, що Ти її пишеш, і нічого не знав про різні Твої імена. У неділю пополудні я почав читати. І почавши, вже не зміг зупинитися. А оскільки якраз лежав із застудою й не мав ніяких інших обов'язків, це мені якнайбільше відповідало.

Те, що я Тебе знаю, звичайно ж, зіграло свою роль у моєму захваті. Та це було неєдиним. Я неймовірно багато дізнався про час, про який перед тим знав мало автентичного. Це стосувалося передусім часу в Німеччині перед і під час війни, бомбардувань, втечі, багатьох зупинок дорогою на Південь. У Твоєму описі все це стало дуже об'ємним, дуже особистим, часом майже нещадно відвертим, проте не переходячи меж. Я сам зміг відчути те, що досі було неможливим.

Те, що в моїх знаннях української й російської історії та їх міжнародного контексту є більше пробілів, аніж самих знань, було для мене не таким уже й відкриттям. Мене й раніше цікавила історія. Те чи інше, чого я не міг вирішити для себе безпосередньо, я навіть шукав в інтернеті. Розказана так особисто, історія стає живою.

Годі зрозуміти зміни, які сталися у Вашій родині протягом такого короткого часу, і спокійну тверезість, з якою це було сприйнято. Від великого феодального землеволодіння до чищення туалетів всього за кілька десятиліть. Мушу зізнатися, що і одне, і друге мені відносно

чуже. На князівській стороні я спотикався ще частіше. Але це можна було осягнути і зрозуміти. Адже я нічого не знав про важкі родинні ситуації, які обтяжували Тебе ще в часи мого життя.

Добре, що Ти все це написала. Надто часто люди забирають спогади з собою, перше ніж нащадки починають про це питати. І навіть коли вони цим цікавляться, вони не знають, про що їм треба питати.

Лісбет і Бруно Ергардти (Кюснахт, Швейцарія, 7 березня 2005 року)

Люба Альонко!

2 березня (в день поховання Данила) ми закінчили читати Твою книжку. І Бруно захотів Тобі написати, це вже щось та значить! Я можу лише підписатись під тим, що він "сказав". Ще раз дуже дякуємо за Твою книжку.

Бруно Ергардт (Майлен, Швейцарія, 7 березня 2005 року)

Люба пані Отт,

Вашу книгу, яку Ви подарували "Єлизаветі" на Різдво, я прочитав уже в перші дні, так би мовити, на єдиному подиху. Наступними тижнями мені довелося почути все це ще раз. Лісбет прочитала мені все від першої до останньої сторінки. При цьому повторному, значно повільнішому прочитанні, Ваш твір зробив на мене ще більше враження. Ви надзвичайно захоплююче описали в ньому драматичну долю Вашої родини, події Вашої юності та війни. Адже ми не мали уявлення, що Ваша родина належала до найвищих кіл у царській імперії, і що Ваш батько після її розпаду відіграв таку видатну роль при початках нової України. Ми також не знали, як сильно Ви й Ваші близькі потерпіли від жахів Другої світової війни.

Я подивляю силу й життєву мужність, з якою Ви витримали стільки випробувань, а ще більше – Вашу здатність так живо розповідати не лише про всі болі, але і про всі радощі та гумористичні аспекти.

Мар'ян Коць (Нью-Йорк, США, 14 березня 2005 року)

Вельмидостойна Пані Гетьманівно Олено Отт-Скоропадська!

Пані директор [Музею Гетьманства у Києві Галина Ярова] дала мені книжку "Остання з роду Скоропадських" Вашого авторства, що

була перекладена з німецької мови панею Галиною Сварник. Справді надзвичайна книга, яку я вже закінчив та підписав на 468 сторінці: "5-та год. пополудні 12.II.2005[7] МК".

Що важливіше – це на третій сторінці напис: Моїм друзям в Україні. А пані з Музею Гетьманства прибила печатку з написом: Дорогому Пану Маріяну Коцю з великою пошаною від Музею Гетьманства, м. Київ, 28 січня 2005.

Книга справді ідеально перекладена на українську мову панею Сварник. Також багатющий матеріал від дитинства почерез урядування Гетьманату в Україні, переїзд аж до Німеччини у Берлін, праця й збільшення активності. Смерть у Баварії в Деґендорфі, де я з моєю дружиною вів Дім сиріт – українців, поляків, словаків і був старшиною УНРА, а потім ІРО в головній квартирі в Бад Кіссінґен.

Поворот брата із Англії та скора смерть юного чоловіка, потім Ваша сестра, яка перебрала Гетьманство й була навіть активна у допомозі умираючим від голоду в найродючішій землі світу 12 мільйонів українців, німців, поляків, а ніхто із вчинків не згадує організаторів цих смертей і навіть немає можливості визнати націю СВЯТОЮ мученицею!

Базіліо Рієско (Цюріх, Швейцарія, 17 травня 2005 року)

Люба Оленко, що за книжка! Яке наповнене життя. Я читав Твої спогади в кілька етапів, роблячи перерви, щоб осмислити прочитане і знову з новим запалом і цікавістю поринути в наступний відтинок.

Відстань від царської Росії й України до Німеччини, Швейцарії й Англії попросту величезна, передусім, коли задуматися про переломні політичні катаклізми, які сталися за такий відносно короткий часовий проміжок.

Ти належиш до родини великої сили й походження, маєш батька, який у надзвичайно важкі часи намагався робити політику і за короткий проміжок часу як керівник держави (чи, як його називали, Гетьман), також в екзилі невтомно відстоював українську справу. Це історія, яка захоплює читача, і з Твоїх екскурсів у минулі століття я значно краще зрозумів, що українське прагнення до автономії ніколи не заламалося і врешті-решт привело до пізнього успіху.

[7] Схоже, що в котрійсь із дат закралась помилка: або книга дочитана 12.III.2005, або лист написаний 14.II.2005.

Та найглибше у всьому цьому мене зворушила родинна хроніка. Батько, провідна постать з усіма своїми сильними й слабкими сторонами, яку Ти поважаєш, проте не сліпо, а навпаки, дивишся дуже критичним поглядом. Мати, яку Ти, вочевидь, дуже любила, що видно з багатьох тонких описів. Від Санкт-Петербурґа до Оберстдорфа, від ранньої юності до старості, особа з відчуттям обов'язку, яка при тому випромінювала добро. І ще про одну жінку Ти пишеш з глибокою пошаною – Твою найстаршу сестру Маріку з її незвичайною долею, з її нездійсненим подружжям, притому це людина з великою мужністю і громадянською відвагою (Польща!), потім – зникнення її чоловіка. Що їй залишалося робити з таким великим нерозтраченим потенціалом, і з таким непрожитим життям або просто зовсім іншим життям? Маріка не полегшувала його ані собі, ані іншим.

Велика родина, кожен і кожна інший… Кохана дитина, Павлинько, який помер так рано, другий син, Петро, що потребував постійної опіки, інших у вирі часу порозкидало на довгі роки. Звичайно, не з усіма Ти була в однаково добрих стосунках, але я думаю, що ти всіх їх любила, всі вони були для тебе однаково важливими, навіть вперта Лілі імпонувала тобі своєю енергією.

Найбільше зворушила мене доля Данила, мабуть тому, що я відчув твою велику симпатію до нього. Як він почувався сином домінуючого батька, почасти з власної волі, почасти мимоволі йому довелося перейняти політичну спадщину, якою так важко було керувати? Врешті-решт жити життям, яке не зовсім відповідало його талантам, через що, можливо, він передчасно заламався? І все ж: яким, властиво кажучи, було його приватне життя, – я можу собі уявити таку чудову впевнену й водночас невпевнену в собі людину, яка йшла своїм шляхом, знайшла свою нішу. Якраз йому варто було б побажати довшого життя…

Які це наповнені життєві історії – починаючи від старої няні аж до тебе, останнього пташеняти у гнізді. І твоє власне життя з його багатьма радощами і стражданнями, яке ти так наочно (яка тонка спостережливість!), з любов'ю, гумором і вірою у краще описуєш, снується провідною ниткою через родинний епос. Просто-таки відчувається запах і смак життя, і, водночас, ти не приховуєш розпачу й безпорадності, з якими витримуєш удари долі.

Я можу лише зняти капелюха перед твоїми писаннями. Неповторна повнота життя, захопливо і зворушливо. Дозволь мені навести один приклад: як вражаюче, як точно і чутливо (без фальшивого пафосу!) ти описала нічні бомбардування Вюрцбурґа, час проведений потім у Мерґентгаймі та смерть Ґерда. Ти почерпнула це зі свого життя й щедро обдарувала мене. Дякую тобі за це…

Ольга Недд (Недашківська) (Філадельфія, США, липень 2005 року)

Дорога Оленко!

Нарешті я скінчила читати Твою книгу. Причиною, чому це тривало так довго, було те, що я поверталася й перечитувала заново окремі розділи. Вона розбудила в мені так багато спогадів і почуттів. Читаючи про Твою родину, я подумки розмовляла з Тобою, коментувала, або додавала те, що пам'ятала. Отож настав час викласти це все на папері й поділитися моїми думками і спогадами з Тобою…

Коли дочитуєш добру книжку, важко прощатися з героями, які вже стали твоїми друзями. У цьому випадку "герої" були друзями, люди, яких я знала, або про яких чула.

Я хотіла б знати Твого батька. Якою видатною, талановитою особою він був на всіх становищах, які доводилось займати протягом свого життя! Розділ "Київ" був для мене надзвичайно цікавим, оскільки я не знала, як виник Гетьманат, і як Твій батько з військового командира став державним діячем, політиком і очолив державу. Без сумніву, якби був шанс, він би зробив Україну процвітаючою країною, проте більшовицька революція була надто сильною і з цим Твій батько нічого не міг вдіяти, щоб перешкодити захопленню влади більшовиками в Україні. Ваша родина була у великій небезпеці, та, на щастя, всі уціліли, а то могли б розділити долю Романових.

Ми мали велику честь знати Твою матір. Мої батьки і я любили й подивляли її за доброту, мудрість і відвагу. Так цікаво було читати у Твоїй книзі про її юні роки й пізніше життя. Коли ми мешкали в Гетгаусі, ми багато розмовляли з нею. Вона розповідала нам про деякі речі, які Ти описуєш, як той випадок з укусом бджоли, чи як Петя випав із вікна. Вона показувала нам родинні світлини, особливо маленького Павлика, який виглядав у своїй труні, як ангел. Яка трагедія! Ми також оглядали деякі з картин, що намалювала Твоя матір: портрет Данила – красивого

юного хлопця з хвилястим волоссям. Незважаючи на складне життя, вона зберегла чудове почуття гумору. Розділ про останні роки життя Твоєї матері та її смерть був дуже сумним. Я плакала, читаючи його. Ми недовго жили тоді в Оберстдорфі – виїхали 1949 р. На фотографії, зробленій 1946 року, Твоя мати виглядає цілком так само, як у часи нашого знайомства.

Я насолоджувалась, переглядаючи розділ фотографій, бачачи Твоїх рідних, близьких, друзів, Тебе маленькою дівчинкою, підлітком, а потім – з Твоїм чоловіком і двома донечками. На весільному фото Маріки, поруч із Вашою родиною, посеред гостей я знайшла своїх знайомих: Марія (Мушка) Мордвинова, Ара Коростовець, В. фон Альвенслебен. Чи це був той старий граф фон Альвенслебен, який жив у Оберстдорфі? Він тоді волочився за жінками, був молодший і кращий.

Моя родина зустрічалася з Твоїм братом Данилом, коли ми приїхали до Оберстдорфа в 1948. Він відвідав нас, і ми вважали його дуже чарівним. Його смерть стала справжньою трагедією. Яка втрата для Вашої родини і для всіх українців! Бідна Галя, як сумно, що вони не встигли одружитися!...

У Твоєму житті сталося так багато всього. Пригадую, коли Ти була в Оберстдорфі, ми пішли з Тобою на прогулянку. Я розповідала Тобі про свого тодішнього хлопця, а Ти мені про Ґерда і про його смерть. У нас обох були сльози на очах. Мені здавалося тоді нереальним, щоб такий молодий, міцний чоловік мав проблеми з серцем. Тепер я знаю, як це буває. Ти була молодою, дуже сильною і відважною. Ти, нащадок Скоропадських, Дурново, Кочубеїв, не відмовлялась важко працювати на кухні, чистити туалети. Це справжня аристократія. Я подивляла Тебе тоді, а зараз, прочитавши Твою книгу, ще більше…

Лілі була надзвичайно талановитим скульптором. Я бачила деякі з її робіт у Марічиному помешканні у Варшаві, коли була ще дитиною. Це було погрудддя Маріки як молодої жінки і скульптура, відображена у Твоїй книжці – дівчинка з косами за читанням книжки. Маріка розповідала дуже багато про свою маленьку сестричку Оленку, яка була дуже кумедною дитиною. Я ще подумала: "Ця Оленка виглядає веселою. Гадаю, я могла б гратися з нею". …

Знайомство з Марікою сягає мого раннього дитинства. Перша згадка про Монтрезорів закарбувалася в моїй пам'яті. Я точно при-

гадую, де це відбулося і що було сказано. Це той феномен, який Ти описуєш, коли діти пам'ятають певні речі. Мені було 4 чи 5 років, ми пішли з мамою до парку Лазєнки. Мама сиділа на лавочці й читала книжку, а я бавилася поблизу. Я побачила як наближається подружжя і мені здалося дивним, що жінка була вищою за чоловіка. "Мама, мама, посмотри – жена выше мужа", – крикнула я. Мама цитьнула на мене: "Тихше! Нечемно робити такі зауваження". – "Ти думаєш, вони розуміють по-російськи?" – запитала я. – "Я знаю, що вони розуміють. Це наші сусіди через дорогу, граф і графиня Монтрезори".

На мій жах, я побачила, що пара прямує до нас. І подумала: "Вони почули моє образливе зауваження і зараз йдуть, щоб насварити мене". Яким полегшенням для мене було, коли вони обмінялися привітаннями з моєю мамою, а потім продовжили ввічливу розмову. Вони також сказали щось приємне мені.

У передвоєнні роки Монтрезори були добрими знайомими, проте не близькими друзями. Ми часто бачили їх на вулиці й час до часу відвідували одні одних. Я була в захваті від їхніх апартаментів. Це були 4 кімнати, простора кухня і ванна кімната. Вітальня була досить великою і мала балкон, що виходив на середньої величини подвір'я з травою й молодими деревами. За подвір'ям був обгороджений приватний парк, Ogród Szustra, з високими деревами. Він не був доступним для публіки, проте Маріка сказала мені, що вони чують, як солов'ї співають у деревах. Під час війни подвір'я було розділене поміж мешканцями і їм дозволили садити овочі. Всі дерева в парку зрубали для опалу, і там уже не стало солов'їв.

[...] Там ще була служниця Броня. Можна сказати, що вони були ближчі між собою, ніж звичайно бувають пані й служниця. Окрім того, було два ангорські коти, Шмуль і Гайка. Гайка виглядала милою, мала сірі смужки, але була старою й непривітною кішкою. Шмуль був красивим, цілком білим і дуже ніжним котом. Маріка їх любила і ставилась до них, як до своїх дітей.

У перші дні війни (у вересні 1939) Адам зайшов до нас, сказав, що мусить поїхати на якийсь час і попросив батька наглянути за Марікою в його відсутність. Адам поїхав разом із Лютеком, чоловіком Броніної племінниці Галюсі. Не пригадую собі його прізвища.

Маріка провела більшість цих вересневих днів 1939 р., коли Варшава стала фортецею, разом із нашою родиною. Спершу місто

бомбардували з літаків. Через тиждень оточили й почали поливати артилерійським вогнем. Мій батько, старий військовий ветеран, вчив мене розрізняти легку артилерію від важкої. Люди звикали жити в постійній небезпеці й не показувати страху. Мій батько пишався своєю дружиною та донькою й називав нас "бравими козачками". Двічі на день, десь біля полудня і ввечері, стрілянина припинялася на півгодини. Маріка використовувала цей час, щоб перебігти через вулицю й погодувати своїх котів – німецькі солдати в той час теж їли. Броня була у Галюсі, тож коти залишалися самі.

День 25 вересня почався тим, що артилерійський постріл влучив в горище нашого будинку над нашим 4-м поверхом. Скло у вікнах повилітало. Ми всі були вкриті друзками скла, проте жоден не зазнав ані подряпини, оскільки ми лежали, а не стояли. Маріка провела цю ніч у себе на другому поверсі, проте піднялася до нас подивитися, як ми. Ми всі спустилися до пральні в пивниці й залишилися там. Мій батько був черговим по будинку й повинен був виходити, щоб виявляти малі бомби, які не розірвалися, але могли вибухнути і спричинити пожежу. Їх можна було знешкодити, засипавши піском.

Пополудні 25-го вересня мій батько стояв надворі перед нашим будинком, а потім рушив до заднього двору. Тієї миті велика бомба влучила в наш дім. Його б убило, якби він залишився там, де стояв перед цим. Бомба проникла через горище, 4-й, 3-й і 2-й поверхи будинків № 16 і частково № 14. Моя кімната завалилася з усім, що в ній було. Батько сказав, що почув дивну музику. Це було піаніно, яке падало. У нашому домі загинуло двоє чоловіків, а молоду дівчину поранило шрапнеллю в голову. Маріку як лікаря викликали в поблизьку школу, де влаштували тимчасовий шпиталь. Вона повернулася засмученою, оскільки жінка померла.

Наступного дня батько піднявся сходами. Почувся голосний шум, а потім батько повернувся, весь вкритий цегляним пилом. Артилерійський снаряд влучив у нашу вітальню й батька відкинуло до стіни. Його оглушило, проте не поранило. Це була доля – двічі він опинявся у смертельній небезпеці, і двічі вижив. Наступного дня, 27-го вересня, Варшава остаточно впала.

Маріка запросила нас зупинитися в неї, оскільки наша квартира стала наполовину непридатною для життя. З трьох кімнат одна була

цілком зруйнована, друга – пошкоджена, а третя, кухня і ванна вціліли. Марічине помешкання не зазнало руйнувань. Вона була дуже привітною й почастувала нас гарячим какао без молока. І відтоді я навчилася пити його таким. Ми з мамою зупинилися в одній з її спалень. Пана Шестоковського там уже не було. Батько залишився в нашій квартирі й намагався пристосувати її знову до життя. Це забрало місяць часу. Броня повернулася разом з Галюсею і трьома її малими дівчатками: Басею, 9 років, Терезкою, 7 років і Целінкою, 3 років. Мені було 11 і я бавилась з Басею й Терезкою. Одного дня ми дуже бешкетували, перекинули настільну лампу, вона впала й абажур розбився. Ми налякалися, що Маріка буде сердитися й сказали, що це Шмулік стрибнув і перевернув лампу. Маріка була дуже доброю і сказала: "Трапився нещасливий випадок, проте негарно звинувачувати бідного, невинного Шмуліка". Мені, звичайно, стало соромно за мою брехню. Будучи найстаршою, я мала б розуміти це найкраще.

[...] Повертаючись до Маріки, як тільки Польща капітулювала, вона почала чекати, що повернеться Адам. Майже щодня вона ходила до мосту через Віслу й годинами чекала зі східного напрямку в надії його побачити. Вона багато говорила з моїм батьком про свої побоювання. У ті місяці вона стала близькою нашій родині, як ніколи. Потім Лютек повернувся сам і розповів історію про те, як Адама поранило і як його забрала з собою медична служба, оскільки Червона армія наступала. Маріка почала впадати у відчай, але все ще не втрачала надії. Були чутки, фальшиві вістки, що хтось бачив Адама "там-то й там-то". Якось вона запитала моїх батьків: "Як ви гадаєте, може Адам просто хотів покинути мене й тому зник?" Батьки відповіли, що коли б Адам хотів залишити Маріку, він зробив би це відкрито, а не в такий малодушний спосіб. Вона сказала: "Звичайно, Ви маєте рацію, Адам не вчинив би так". Жахливо було дивитися, як вона страждала. Краще було б знати, що сталося найстрашніше і прийняти це, аніж гадати, що могло трапитися з Адамом.

[...] Ми нічого не знали про Броню і про єврейських дітей. Вони тримали це в таємниці, так і мало бути. Маріка розповідала нам про "візит" СС, що вони когось шукали, але нікого не знайшли і що були дуже ввічливими. Мій батько сказав: "Я сподіваюся, вони не запитали імен Ваших котів, а то б Ви мали клопіт". Ми надто мало знали, а це справді не був жарт. [...]

Олександр Кіцера (Львів, Україна, 18 жовтня 2006 року)

Високоповажана Пані!

Зміст цих рядків вже досить давно сформувався в моїй пам'яті, а саме після того, як ми, разом з моєю дружиною Оксаною, познайомилися з Вами і всією Вашою Родиною... Ви, звичайно, зрозуміли, що знайомство відбулося через Вашу книжку, так чудово написану і ілюстровану, що те знайомство видається особистим. Велика заслуга в тому пані Галини. Проте, думаю, що й німецький оригінал (я ще його не читав) є не гіршим. На декілька місяців було відкладено все інше "чтиво", а ваші спогади читалися і знову перечитувалися. І образи вашого Ясновельможного батька, вашої доброї, розумної і вольової Мами, Сестер і Брата поставали, наче живі.

Моя дружина має великі клопоти з зором і сама не може читати, отже, я читав і перечитував їй розділи книги по декілька разів. Потім ми довго обговорювали прочитане, співпереживали, не раз зі сльозами на очах. Ми зрозуміли, що Ваш Батько – то був Великий Шанс для України і що цей шанс легковажно втрачено, втрачено через наше українське самоїдство. А може, ми були ще неготові до сприйняття Гетьманської ідеї?

Ваша розповідь позбавлена зовнішніх ефектів, словесних "фіоритур", вона щира, відкрита і чесна. Все, що пережила ваша Родина, зрозуміле і близьке нам, особливо мені, бо Дружину депортували з нині польських теренів ще маленькою. ...

Мартін Штудер (Цюріх, Швейцарія, 12 грудня 2006 року)

Люба пані Отт,

минулого року на базарі Штайнерівської школи я купив Вашу книжку. Через рік я її прочитав і дуже щасливий, що це зробив. Чому? Хочу коротко Вам про це розповісти.

Спершу мушу попередити, що я навчаюся біографістики й відповідно збираюся давати перший курс. Я є керівником закладу для літніх осіб і хочу провести курс біографістики, розроблений і розрахований спеціально для старших людей.

Життєві дороги захоплюють мене. І Ваша книжка дуже припала мені до вподоби.

Особливо та легкість, з якою Ви пишете. Незабутньою є картина з Вашою сусідкою по мешканню, яка йде на високих каблучках і веде корову посеред розбомбленого Берліна. І з любов'ю зображена сцена, коли Ви допомагаєте солдатам шукати очну клініку у Вюрцбурґу. У Ваших описах є незрозумілий чар. Ви не заперечуєте жахів війни. Але у Вас вони стають людяними, оскільки людина мусить їх витримати.

І зовсім інший настрій панує в розповіді Вашої сестри Лілі. Жахи – важкі. Люди – непривітні. Не видно жодної квіточки.

Звідки в людини береться її характер? Чи його визначила її доля? Чи його можна виробити самому? Позитив, з яким Ви ставитесь до життя, залишає велике враження. Чи він зберігся у Вас на все життя? Чи виник щойно тоді, коли Ви пригадували минуле?

Особливо глибоке враження справили на мене ті делікатність, відкритість і пошана, з якими Ви описуєте Ваше дитинство і юність. І тут постає цікаве питання: що стало з цієї людини (ким стала ця людина). Юне життя схоже на коштовність, яку бережуть і плекають у власному існуванні, щоб вирости з себе самого у світ. Любов і турботу про інших людей випромінює Ваша книга. Це мене глибоко зворушило.

Я зростав у бюрґерському оточенні поблизу Цюріха. Протестантському, але неоцерковленому. Корисне стояло на першому плані. Світ розглядали як даність і йшлося лише про те, щоб бачити його таким, як він є. Загальне панувало, а індивідуальне мусило виправдовуватися. (Але наскільки близькими були основи бюрґерського й колективістського світогляду.) У Вашій книзі переді мною постає зовсім інший добротворчий, вільний світ. Глибоко життєствердний світ. Чи це через шляхетність Вашої родини в ній панував такий особливий дух свободи? Коли я бачу внутрішній аристократизм, який відчуваю у Вашій книзі, питання про зовнішні обставини здається мені вже несуттєвим.

Читання Вашої книги поглибило в мені відчуття нестримного (необмеженого) утвердження окремої людини, незалежно від того, ким вона є назовні. І друге, я відкрив для себе те, як зі справжнім гумором треба сприймати все те, що підкидає людині доля.

Ваша книга принесла мені багато радості й викликала чимало думок. За це я Вам сердечно вдячний.

Галина Левицька. Вдруге вручено премію у жанрі мемуаристики ("Наше слово" (Варшава, Польща), № 29, 22 липня 2007 року)

Один з великих українських меценатів Олексій Воскобійник (проживає у США) з приводу нинішньої ситуації постійно наголошує: "Українську реальність ви маєте творити самі і свято в це вірити". Адже важко очікувати, що українську реальність побудують чужі Україні люди, які нині не тільки займають найвищі у державі посади, але й з висоти цих посад закликають спалювати опудала діючого президента. ...

Мені не один раз доводилося зустрічатися з представниками ділового світу, які обурюються неправдою, яку можна зустріти в Україні з приводу української історії. Усі дотеперішні лауреати Міжнародної літературної премії в жанрі мемуаристики своїми живими свідченнями спростовують цю неправду. Окрім цього, вихід у світ книг усіх дотеперішніх лауреатів вважаються знаковими літературними подіями.

У минулому році премію отримали відомий письменник-шістдесятник Олег Чорногуз і колишній в'язень ГУЛАГу Василь Овсієнко. У нинішньому році лауреатами премії стали – колишній в'язень ГУЛАГу Ярема Ткачук за книгу спогадів "Буревії" та дочка генерала Павла Скоропадського – Олена Отт-Скоропадська за книгу спогадів про батька, яка в Україні у перекладі з німецької Галини Сварник вийшла у 2004 році. Вручення премії відбулося на початку червня у Києві у будинку колишньої Центральної ради за участю фундаторів премії – Олексія і Галини Воскобійників, автора спогадів "Буревії", літераторів, вчених і представників української громадськості столиці України.

Дочка генерала, яка кожного року буває в Україні, не змогла прибути до Києва у червні (планує приїхати до столичного Києва лише у вересні) через свого повноваженого представника заявила, що ця премія у першу чергу визнання нинішньою Україною правди, що для неї робив її батько. Грошову частину премії вона передала реабілітаційному центрові у Львові.

Лист Олени Отт-Скоропадської до родини Воскобійників
(Кюснахт, Швейцарія, 11 серпня 2007 року)

Любі Пане і Пані Воскобійники,

прошу вибачити мені, що я пишу так пізно, проте я щойно дістала Вашу адресу, також даруйте, що пишу англійською, але я не маю української друкарської машинки, а мій почерк дуже важко розібрати. На жаль, дуже добре я володію лише німецькою мовою, а всіма іншими, які знаю, я говорю й пишу "вільно неправильно".

Від усього серця дякую Вам за премію для книжки "Остання з роду Скоропадських". Це велика честь для мене і я почуваюся щасливою і вдячною за це. Через проблеми зі здоров'ям ми не змогли приїхати до Києва під час Вашого перебування там і отримати премію з Ваших рук. Ми були б дуже раді познайомитися з Вами. Якби Ви колись приїхали до Швейцарії, нам було б дуже приємно з Вами зустрітися.

Все, що Ви робите для України, є просто чудовим. Ваше прізвище ніколи не забудуть, воно стоятиме поруч з великими українськими меценатами минулого.

[...] Я певна, Ви погодитесь зі мною, що ці гроші повинні піти в Україну. Я хочу передати їх Музеєві Гетьманства в Києві й Центру "Джерело" у Львові, я знаю цих людей, вони роблять добру роботу. Звичайно ж, буде зазначено, звідки було отримано гроші. Наші власні фінансові можливості допомагати людям в Україні є обмеженими. Ми живемо з доброї пенсії мого чоловіка, проте практично єдиним нашим капіталом є старий будинок в одній з найгарніших околиць Цюріха. Ми допомагаємо в Україні, скільки маємо можливості, але, звичайно, не стільки, скільки б хотілося.

Мирослав Николаєв, директор навчально-реабілітаційного центру "Джерело" (Львів, Україна, 12 грудня 2007 року)

Вельмишановна пані Олено!

Від імені дітей, батьків та працівників центру "Джерело" дозвольте висловити Вам нашу найщирішу подяку за Ваш такий великодушний щедрий дар – кошти, які Ви передали через Фундацію ім. Івана Багряного на підтримку неповносправних дітей нашого центру. Ми направду глибоко зворушені Вашою допомогою і дякуємо Богові за те,

що посилає нашим дітям таких щирих, щедрих людей, готових чинити добро. Велике Вам спасибі!...

Нехай Господь Бог благословить Вас за щиру допомогу неповносправним дітям. Від усього серця дякуємо Вам за розуміння, підтримку та любов до наших особливих дітей, за Вашу солідарність з ними.

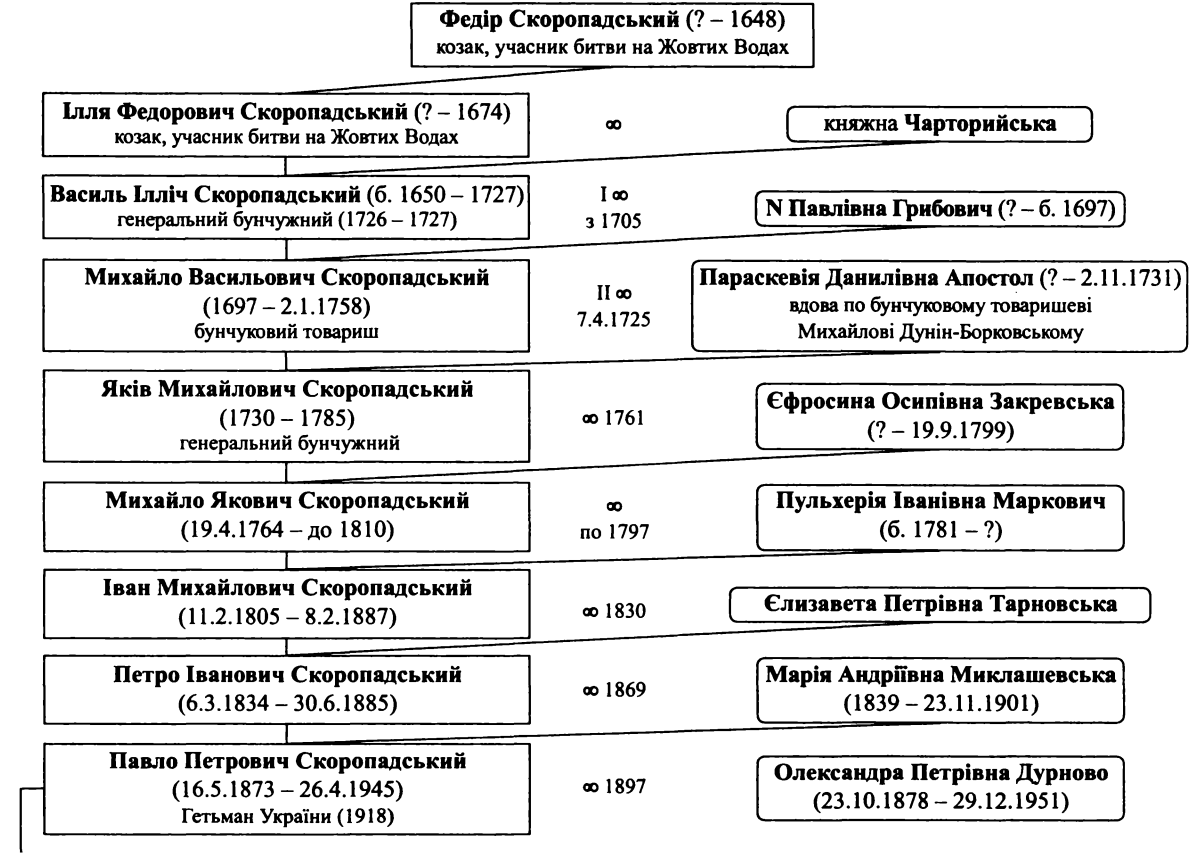
Йоганна Гекерманн (Цюріх, Швейцарія, 26 жовтня 2009 року)

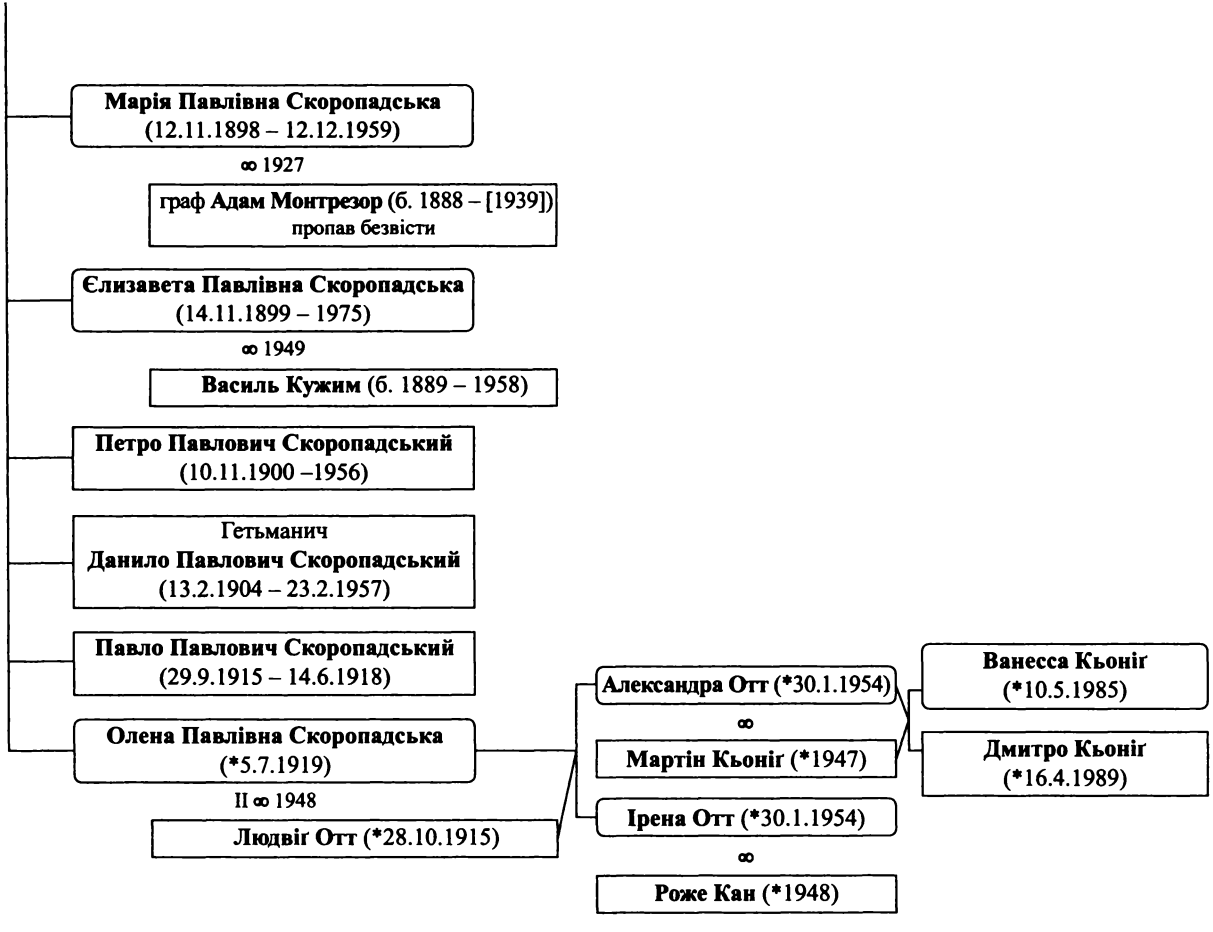
Люба пані Отт, вже три місяці, як померла наша бабуся[8]. Вона залишила нам багато дрібниць, щоб на щодень нагадувати про себе. Прибираючи її помешкання, я натрапила на книжку Ваших спогадів. Історії, які Ви там розповідаєте, зображені так живо, що весь час маєш враження, наче дивишся кіно. Дуже легко можна уявити собі ситуації, коли історія повністю тебе втягає. Те, що довелося Вам пережити, справді дивовижне і захопливе. Я не випущу з рук книжки доти, доки не проковтну всієї. Хоч я Вас майже не знаю, проте тішуся, що завдяки Вашій книжці зможу пізнати Вас трохи краще.

***

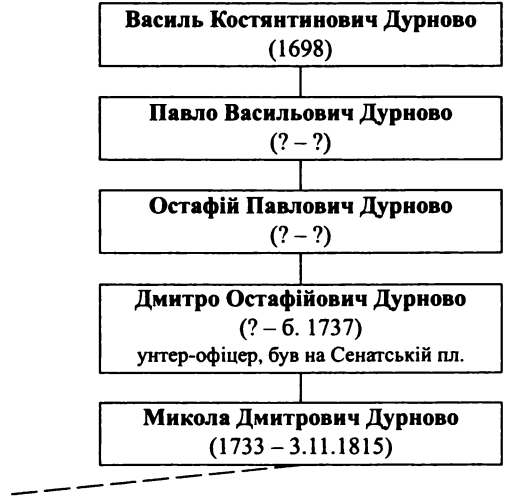
[8] Регула Гекерманн.

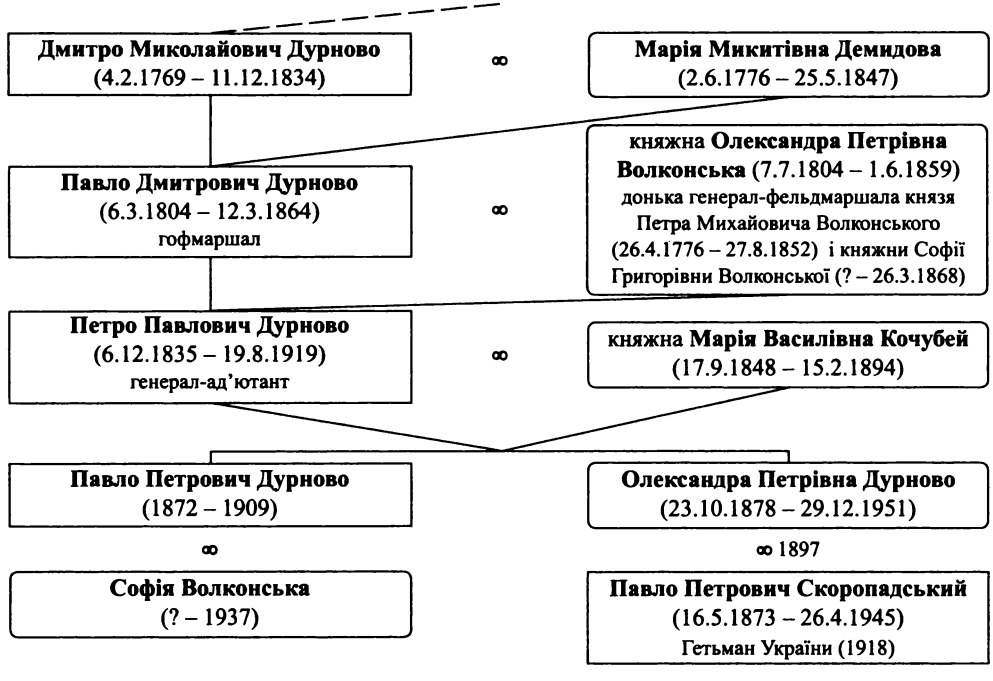
Родовід Скоропадських

Марія Павлівна Скоропадська
(12.11.1898 – 12.12.1959)
∞ 1927
граф **Адам Монтрезор** (б. 1888 – [1939])
пропав безвісти
Єлизавета Павлівна Скоропадська
(14.11.1899 – 1975)
∞ 1949
Василь Кужим (б. 1889 – 1958)
Петро Павлович Скоропадський
(10.11.1900 –1956)
Гетьманич
Данило Павлович Скоропадський
(13.2.1904 – 23.2.1957)
Павло Павлович Скоропадський
(29.9.1915 – 14.6.1918)
Олена Павлівна Скоропадська
(*5.7.1919)
II ∞ 1948
Людвіг Отт (*28.10.1915)
Александра Отт (*30.1.1954)
∞
Мартін Кьоніг (*1947)
Ірена Отт (*30.1.1954)
∞
Роже Кан (*1948)
Ванесса Кьоніг
(*10.5.1985)
Дмитро Кьоніг
(*16.4.1989)

Родовід Дурново

Дмитро Миколайович Дурново
(4.2.1769 – 11.12.1834)
∞
Марія Микитівна Демидова
(2.6.1776 – 25.5.1847)
Павло Дмитрович Дурново
(6.3.1804 – 12.3.1864)
гофмаршал
∞
княжна Олександра Петрівна Волконська (7.7.1804 – 1.6.1859)
донька генерал-фельдмаршала князя Петра Михайовича Волконського (26.4.1776 – 27.8.1852) і княжни Софії Григорівни Волконської (? – 26.3.1868)
Петро Павлович Дурново
(6.12.1835 – 19.8.1919)
генерал-ад'ютант
∞
княжна Марія Василівна Кочубей
(17.9.1848 – 15.2.1894)
Павло Петрович Дурново
(1872 – 1909)
∞
Софія Волконська
(? – 1937)
Олександра Петрівна Дурново
(23.10.1878 – 29.12.1951)
∞ 1897
Павло Петрович Скоропадський
(16.5.1873 – 26.4.1945)
Гетьман України (1918)

Зміст

ПРОЛОГ 3

Раннє дитинство 5
Наша няня 17
Школа 28
Маріка 37
Історія, яку охоче розповідала Маріка 63
Читання 65
Ернст-Дітер 68
Школа Вільгельма-Конрада 74
Націонал-соціалізм і потсдамський шкільний час 79
Професійна освіта 93
Перше місце праці 105
Зустріч 110
Като 114
Рюстерналлее 118
Гіндери 125
Останнє літо в Берліні 138
Бернардіс 143
Весілля з Ґердом Гіндером 150
Прощання з Берліном 159
Меллінґен 170
Ваймар 175
Вюрцбурґ 179
Ляуда 187
Наліт на Вюрцбурґ 191
Мерґентгайм 227
Смерть мого батька 254
Лілі 283
З Мерґентгайма до Оберстдорфа 300
Дурново 310

Кочубеї 313
Бібікови 321
Так жила мала Аліна 325
Аліна 329
Мадемуазель Шульц 332
Час одруження моєї матері 340
Скоропадські 349
З життя моїх батьків перед І Світовою війною 360
Війна 377
Київ 386
Еміграція 405
Останні роки життя моєї матері 417
Данило 431

ЕПІЛОГ 467

Перша подорож на Україну 469
Друга подорож на Україну 485
Третя подорож на Україну 499

Післяслово до другого видання 525

ВІДГУКИ ЧИТАЧІВ 527

Родовід Скоропадських 548
Родовід Дурново 550

Олена Отт-Скоропадська

Остання з роду Скоропадських

2-е видання, доповнене

Переклала з німецької мови
Галина Сварник

Мовна редакція
Софії Скирти

Художнє оформлення
Юрка Коха

Макет
Андрія Василіва

Коректор
Віктор Мартинюк

Видавництво *«Літопис»*

вул. Костюшка, 2,
79000 м. Львів
тел./факс (032) 2721571
kms@litech.net
www.litopys.lviv.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія ДК № 426 від 19.04.2001

Здано на складання 05.04.2013
Підп. до друку 16.04.2013
Формат – 60x84 1/16
Папір офсетний
Офсетний друк
Гарнітура – Times New Roman

“Властиво, старіти є цілком добре. Вже не потрібно нудьгувати, треба тільки спробувати глибоко поринути у спогади. Тоді пережиті події знову спливають на поверхню. Один відтинок життя оживає слідом за другим. Це так, наче знову розкриваєш стару книжку з дуже яскравими малюнками, до якої вже давно не заглядав”.

Олена Отт-Скоропадська

